

6-352

ZBORNİK RADOVA

PRAVNO - EKONOMSKOG
FAKULTETA U NIŠU

IZDAJE PRAVNO - EKONOMSKI FAKULTET U NIŠU
1965.

REDAKCIONI ODBOR

ANDREJEVIĆ dr Milivoje, DANKOVIĆ Ljubisav, JOVANOVIĆ dr Ljubiša, MATE-
JIĆ dr Miodrag, POPOVIĆ dr Slavoljub, ZLATKOVIĆ dr Živorad

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

POPOVIĆ dr Slavoljub

S A D R Ź A J

	Str.
I ČLANCI	
Dr Relja Ostojić: <i>Teorijska razmatranja o dugoročnom međusobnom funkcionalnom odnosu između fizičkog obima materijalne proizvodnje i saobraćaja i nekim specifičnostima potražnje za saobraćajnim uslugama</i>	1
Dr Dimitrije Kulić: <i>Nastanak jugoslovenskog pravosudnog sistema</i>	29
Dr Jože Rues: <i>Marginalije uz dve redakcije „Teorija o višku vrednosti“ Karla Marksa</i>	59
Dr Mihailo Mitić: <i>Promena prezimena bračnih drugova</i>	67
Dr Ljubiša Jovanović: <i>Maloletnički kriminalitet u SR Srbiji u periodu 1959—1964. godine (sa posebnim ostvortom na srez Niš)</i>	97
Dr Momčilo Dimitrijević: <i>Odumiranje države i prava u oblasti društvenih službi</i>	125
Dr Danilo Marković: <i>Marksova definicija društva i njen značaj za sociologiju</i>	135
Dr Živorad Zlatković: <i>Karakter trgovine u socijalističkoj privredi</i>	143
II DISKUSIJA	
Dr Slavoljub Popović: <i>Neki problemi u vezi sa samoupravljanjem radnih ljudi u organima uprave</i>	157
Dr Teofilo Popović: <i>Pravni osnov stupanja na rad</i>	169
Dr Petar Kozić: <i>Integracija društvenih nauka i univerzitet</i>	179
III PRILOZI	
Dr Dragoljub Simonović: <i>Mešovita gazdinstva u jugoslovenskoj poljoprivredi</i> .	187
Mr Vlastimir Milošević: <i>Teoretsko-metodolški problemi produktivnosti</i> . .	201
Mr Radosav Petrović: <i>Suzbijanje i sprečavanje saobraćajnih nezgoda na teritoriji sreza Niš</i>	221
IV EKONOMSKA PRAKSA	
Todor Ćirić: <i>Doprinos i uloga cene materijala u izvršavanju zadataka savremenog knjigovodstva</i>	247
V PRIKAZI	
Dr Petar Kozić: <i>Stojko Popov: Uzročnost u društvu, izdanje BKP Sofija, 1964.</i>	261
Mr Čedomir Stevanović: <i>dr Tihomir Vasiljević: Sistem krivičnog procesnog prava SFRJ, Beograd, 1964. str. 629</i>	266
VI HRONIKA	
<i>Izводи iz doktorskih disertacija odbranjениh u toku 1965. godine</i>	273
<i>Interfakultetska konferencija</i>	291
<i>In memoriam</i>	293

ZBORNİK izlazi jednom godišnje. Uredništvo i administracija Zbornika
Trg JNA br. 11/II

Štampa: Servis Saveza udruženja pravnika Jugoslavije, Beograd,
Proleterskih brigada 74

ZBORNİK RADOVA PRAVNO-EKONOMSKOG FAKULTETA U NIŠU

1965. godina

ČLANCI

TEORIJSKA RAZMATRANJA O DUGOROČNOM MEĐUSOBNOM FUNKCIONALNOM ODNOSU IZMEĐU FIZIČKOG OBIMA MATERIJALNE PROIZVODNJE I SAOBRAĆAJA I NEKIM SPECIFIČNOSTIMA POTRAŽNJE ZA SAOBRAĆAJNIM USLUGAMA

UVOD

U domenu saobraćaja, tretiran kao samostalna privredna delatnost u širem smislu, tj. sa makroekonomske polazne tačke, koji ima specifičnu ulogu u procesu društvene reprodukcije, i čiji razvitak je jedan od determinančnih faktora privrednog napretka uopšte, sve više dolazi do izražaja potreba za teorijskim i ekonomsko-empiričkim tretiranjem aktuelne ekonomske problematike. Pored toga dinamični karakter naše plansko-tržišne privrede i brz tempo njenog razvitka još jače potencira potrebu za ekonomsko-empirijskim izučavanjem aktuelne problematike i u oblasti saobraćaja, kako kompleksnim tako i parcijalnim po svome karakteru i zahvatu. Ovakva teorijska istraživanja konkretnih ekonomsko-teoretskih problema iz ove oblasti privrede, mogu se dobrim delom da obrade u okviru „Zbornika radova našeg fakulteta“, iako naravno ne detaljno. Jer, za manje-više egzaktne analize i t. sl. su potrebne naučne monografije.

U okviru uvodnih napomena treba ukratko ukazati u čemu se ogleda specifična odlika delatnosti saobraćaja kao samostalne oblasti proizvodnje u sferi robnog prometa? Ona se ogleda, pre svega, u prostornoj promeni, premeštanju, kretanju robe i vesti. Da bi saobraćaj omogućio premeštanje robe, potrebni su osnovni elementi: saobraćajni putevi i saobraćajna sredstva. Karakteristično je da saobraćajna sredstva moraju biti u mestu gde se javlja potreba za transportovanjem robe. Dalje, poznato je da saobraćaj obezbeđuje nužni kontinuitet procesa društvene reprodukcije u svim fazama, i da realizacija robe pretpostavlja transportovanje robe u okviru prometa, itd.

Što se tiče dejstva saobraćaja na privredu, uključiv i tržište posmatrano kao ekonomska kategorija, ista se manifestuju u sledećem:

— ukoliko je saobraćajni sistem efikasniji, utoliko je tržište potpunije i obuhvatnije;

— poboljšanje kvaliteta saobraćajnog sistema deluje povoljno na tržišnu transparentiju dobara, naročito onih masovnih dobara koja su predmet trgovine u vidu produktivnih berzi i aukcija. Iz ovoga sledi zaključak da tržište umnogome zavisi od kvaliteta saobraćajnog sistema, kao i da svaka promena saobraćajnog sistema nužno deluje na strukturu tržišta;¹

- saobraćaj putem poboljšanja kvaliteta transportnih usluga, i iz toga rezultirajuće intenziviranje robnog prometa između određenih područja, deluje u smislu nivelisanja nivoa cene robe;
- kvalitet saobraćajnog sistema deluje na obim i intenzitet specijalizacije proizvodnje, i međunarodnu društvenu podelu rada;
- poboljšanje saobraćajnog sistema doprinosi porastu produktivnosti rada;
- saobraćaj deluje na izmenu strukture poljoprivrede;
- poboljšani saobraćajni sistem deluje na formiranje novih saobraćajnih tokova (putnički i robni saobraćaj);
- dejstvo transportnih troškova, posmatrano u celini, kao limitirajućeg faktora, je u sadašnjosti daleko manje nego u prošlosti (međutim, uzimajući u obzir ukupan iznos transportnih troškova u javnom prevozu, sniženje transportnih troškova ima opšteprivredni značaj).

Iz prednjeg izlaganja, koje usto nije potpuno, vidi se da su ekonomska dejstva saobraćaja višestruka.

Polazeći od delom uopštenih konstatacija u pogledu aktuelnosti izučavanja određenih problema iz različitih sektora privrede, u konkretnom slučaju iz sektora saobraćaja, kao i imajući u vidu specifičan karakter i namenu „Zbornika radova Pravno-ekonomskog fakulteta“, kao naučne revije radova nastavno-naučnog kolektiva, mi smo se odlučili za izabranu tematiku. Međutim, treba odmah ovome dodati da time što je izabrana ova tema za predmet istraživanja, to ne znači ništa više nego indiciranje na analizu koncepcije o postojanju kvantitativnog međusobnog odnosa između materijalne proizvodnje i saobraćaja. Ovakva analiza ima i svoj praktičan značaj, o čijem dometu će biti detaljnije razmatrano u daljim izlaganjima. Međutim, razvoj materijalne proizvodnje i saobraćaja, kao uostalom i čitave privrede, i to uzev dugoročno, ne može se ni u kom slučaju limitirati na kvantitativne analize i njihove rezultate. Nužna je, naime, kvalitativna analiza i ocena.

I

1. — Zadatak ovog rada je da se razmotre sledeća pitanja: prvo, postojanje kvantificiranog međusobnog odnosa između materijalne proizvodnje i saobraćaja (ukupnog obima i izvršenog rada saobraćaja). U vezi sa pitanjem odnosa između proizvodnje dobara i saobraćaja, potrebno je istaći da za kvantitativni razvitak javnog saobraćaja nije relevantna vrednost materijalne proizvodnje, bilo ukupne, ili samo industrijske, već stvarno proizvedena roba, i to ona koja se pojavljuje na tržištu, dakle, ona za koju se javlja efektivna tražnja.

Naslov prvog pitanja ukazuje da se ovde radi o primeni matematičko-statističkih metoda u istraživanjima u domenu saobraćaja, pri čemu se saobraćaj tretira kao posebna oblast privrede i koju karakterišu specifične odlike.

Na osnovu primene matematičkih metoda pojedini autori, protagonisti ovakve koncepcije, o kojima će biti reči u kasnijim izlaganjima, došli su do izvesnih rezultata u pogledu postojanja kvantitativnog, merljivog odnosa između materijalne proizvodnje i ukupnog saobraćaja. Iz ovoga proizilazi da ovde nije u pitanju primena matematičkih metoda u cilju rešavanja trans-

¹ O ovome videti studiju F. Voigta: „Verkehr“, Zweiter. Band-Zweite Hälfte, Berlin 1965, str. 1058/1.

portnih problema na nivou privrednih organizacija, već o ustanovljenju izvesne pravilnosti pojava kao rezultat dejstva određenog odnosa, kvantitativnog po svome osnovnom obeležju, između materijalne proizvodnje i robnog saobraćaja. O aplikativnoj vrednosti metode linearnog programiranja, jednog od ekonometrijskog metoda, u iznalaženju optimalnih rešenja u oblasti tzv. transportnih problema, biće učinjen kratak osvrt u pododeljku 4, odeljka I ovog napisa. Ovo je učinjeno sa razloga da bi se uočila specifičnost posmatranja relativno dugoročnog odnosa između materijalne proizvodnje i robnog saobraćaja. To znači međusobne veze između ovih dveju veličina, koja se matematski-kvantitativno može da izrazi.

Ponavljamo još jednom: mi ne gubimo iz vida činjenicu da se u tržišnoj privredi javljaju mnoge ekonomski relevantne kvantitativne pojave, koje putem primene matematskih metoda (primene pojedinih mehanički postavljenih matematskih modela, apstrakcije u matematičkom obliku) se daju teorijski donekle uspešno da obuhvate.* Međutim, kao što je već ranije naglašeno, nemoguće je zanemariti kvalitativne pojave i faktore. Za ovo svakako nije potrebno iznošenje konkretnih argumenata.

Kod tretiranja drugog pitanja, tj. pitanja specifičnosti potražnje za transportnim uslugama, biće učinjen pokušaj da se izlože osnovne specifičnosti tražnje za transportnim uslugama, posmatrane kao ekonomske kategorije robne proizvodnje. S obzirom da se radi o pitanju tražnje, ekonomske kategorije relevantne i za našu plansku robnu privredu, u kojoj se otuda ispoljava dejstvo tržišta, i u kojoj postoji permanentna interfunkcionalnost između plana i tržišta, to ovde, za razliku od prvog pitanja (gde se prvenstveno tretira dugoročan odnos između materijalne proizvodnje i robnog saobraćaja u kapitalizmu i sa stanovišta teoretičara-predstavnika građanske ekonomske misli) postoji direktna povezanost i sa našom plansko-tržišnom privredom, gde se javlja i robno-novčani mehanizam.

Što se tiče transportnih usluga i njihovih svojstava, treba istaći da o ovome postoji dovoljan empirijski materijal. Međutim, značajno je da pri razmatranju svojstava, kvaliteta i privrednog značaja transportnih usluga, ekonomski teoretičari stavljaju u prvi plan ponašanje privrednih subjekata. To znači stav korisnika transportnih usluga s jedne, i ponuđača transportnih usluga, s druge strane. Podela, odn. odvajanje na ponudu i potražnju, nužno je već i zbog toga što ponuda transportnih usluga u daleko većoj meri raspolaže sa akcionim parametrom i kod transportnih usluga, nego što je to slučaj sa njihovom potražnjom.²

---

* O matematičkom metodu analize i korisnosti matematičkih postupaka, i manira prevođenja ekonomskih kategorija u matematičke simbole, vidi novije radove naših ekonomskih teoretičara, pre svega: rad Šoškić, B.: Razvoj ekonomske misli, Beograd 1965, str. 297, i rad Pjanić, Z.: Savremene buržoaske teorije vrednosti i cena, Beograd 1965, str. 150, ff.

² Vidi o ovome rad S. Klatta: „Bemerkungen über die Eigenschaften der Verkehrsleistungen in wirtschaftlicher und — geschichtlicher Betrachtung“ — II Studententagung für Verkehrswissenschaft“, Hamburg 1963. Ovaj autor je detaljno i sistematski proučavao pitanje kvaliteta transportnih usluga, a posebno osobenosti i ekonomski značaj kvaliteta tih usluga (Klatt, S.: „Die ökonomische Bedeutung der Qualität von Verkehrsleistungen“ — hab. rad, Hamburg 1963). Ovaj autor je pokušao da prikaže u neku ruku, kompletan „katalog“ svojstava transportnih usluga i saobraćajnih sredstava. Prema oceni Klatta ukupan broj svojstava dostiže 15, i obuhvata svojstva kao što su: univerzalna upotrebljivost, udobnost, kalkulativnost, redovnost, učestalost, masovnost prevoženja, tačnost, brzina, bezbednost, pouzdanost, itd.

Pitanje tražnje, jedne faze procesa društvene reprodukcije, uzeto je istovremeno u razmatranje, pre svega, sa razloga što svaka potražnja za jednom određenom robom implicira uglavnom tražnju za transportnim uslugama. Naime, potrošnja jedne robe „na licu mesta“, tj. u mestu proizvodnje predstavlja izuzetak, koji je utoliko izražajniiji ukoliko su materijalne proizvodne snage jedne zemlje razvijenije. S tim u vezi potrebno je istaći da svaka tražnja za jednom robom, i to kako očekivana, tako i efektivna tražnja deluje na proizvodnju odnosno robe. Otuda i mogućnost presumpcije o postojanju funkcionalnog odnosa između proizvodnje materijalnih dobara i njihovog transportovanja u sferi prometa. Međutim to po pravilu nije slučaj, doduše pod određenim pretpostavkama. Tako Kulman, F. (Kuhlmann, F.) raspravljajući o ovom problemu³, navodi „da ukoliko se isključi mogućnost vremenski razdvojene tražnje za robom s jedne, i transporta s druge strane (rokovi isporuke), kao i ako se uzme da je kvota unutrašnjeg transporta (tj. transporta izvan prometa, dakle, „kretanje sredstava za proizvodnju u procesu proizvodnje“) i ostalog statistički neobuhvaćenog saobraćaja (na pr. lokalni prevoz u drumskom saobraćaju) nepromenjena, tada smanjenje potražnje za robom ima uvek za posledicu smanjenje odgovarajućeg obima saobraćajnih usluga. Ovo, pre svega, stoga, jer u sektoru saobraćaja se ne mogu odvojiti proizvodnja i tražnja. Naprotiv, u sferi materijalne proizvodnje ovo razdvajanje predstavlja pravilo, pošto volumen proizvodnje, bilo iz tehničkih uzroka, bilo iz kojih drugih uzroka iz domena rada, uglavnom se ne može da prilagodi, i to „in uno actu“, kolebanjima u tražnji. Izravnaje između proizvodnje i prometa (tražnje) se postiže putem lagerovanja (međutim transportne usluge se ne mogu uopšte da lageruju), koje time postaje odlučujuća veza između proizvodnje i saobraćaja. Svako kolebanje zaliha u sferi proizvodnje izaziva kolebanje u pogledu obima saobraćaja“. Razmatranja Kuhlmana se odnose uglavnom na pitanje saobraćaja i njegovog volumena u uslovima konjunkturnog kretanja privrede. O ovome će biti reči u kasnijim izlaganjima.

2. — Treba napomenuti da u stručnoj literaturi se pretežnim delom nailazi na radove u kojima se uzajamni odnos između fizičkog obima proizvodnje, po pravilu industrijske proizvodnje, bilo u celini, ili po pojedinim važnijim grupama industrijskih proizvoda, i izvršenog rada jedne saobraćajne grane (obično železnica, još uvek vodeće saobraćajne grane u unutrašnjem robnom saobraćaju), tretira numerički, tj. na bazi empirijskih cifarskih veličina. Mi ćemo u našem napisu prikazati kvantitativno-empiričku analizu K. J. Richtera o uzajamnom odnosu između industrijske proizvodnje i izvršenog rada železnice u Demokratskoj Nemačkoj Republici.⁴ Pri tome je primećen korelacioni metod, koji prema stanovištu Richtera predstavlja pogodan metod za prikazivanje međusobnog odnosa između različitih ekonomskih pojava. Isto tako biće prikazane teorijske koncepcije naučnih saradnika Instituta za ekonomska istraživanja u Minhenu Schneidera i Rüttheina, zatim R. Streifingera, dalje, rad autorskog kolektiva (saradnika ovog instituta): „Predviđanja u pogledu razvitka tražnje za robnim transportom u SR Nemačkoj

---

³ Kuhlmann F.: Die Abhängigkeit des Verkehrsaufkommens von der konjunkturellen Entwicklung, Göttingen 1965, str. 12.

⁴ K. J. Richter: Zur Untersuchung ökonomischer und technischökonomischer Zusammenhänge im Eisenbahnwesen mit Hilfe des Korrelationsverfahrens — in Wissenschaftliche Arbeiten der Hochschule für Verkehrswesen, Berlin 1961.

do zaključno 1975. godine", Berlin 1965*, kao i najnovijeg rada E. Gleissnera, saradnika Instituta, koji će biti uskoro objavljen pod naslovom: „Međusobni odnosi između privrede i robnog saobraćaja“.** Isto tako razmatraćemo prikaz međusobnog kvantitativnog odnosa između materijalne proizvodnje i saobraćaja datog u vidu indeksa od strane engleskog ekonomiste K. F. Glovera.

U radu Schneidera i Rütthleina, objavljenog 1957. godine se pošlo od konstatacije da se materijalna proizvodnja i robni saobraćaj međusobno uslovljavaju. Polazeći od ovoga studija je imala za zadatak da objasni da li između razvoja materijalne proizvodnje i porasta obima prevoza u železničkom, rečnom i drumskom saobraćaju, postoji jedan merljivi (numerički) odnos. Znači odnos koji omogućuje ex ante zaključak u pogledu približnog obima robnog saobraćaja (tj. ex ante projiciranje obima robnog prevoza) na bazi očekivanog fizičkog obima materijalne proizvodnje. Ova dva autora vršili su istraživanja na osnovu jedne korelacione analize i ustanovili su usku međusobnu vezu između ovih dveju veličina, koja se veza mogla da izrazi u vidu jedne linearne regresione jednačine. Pri tome materijalna proizvodnja reprezentovana je preko reprodukcije u industriji.

Studija Streifingera, objavljena je kasnije, tj. 1961. godine pod nazivom „Materijalna proizvodnja i izvršeni rad saobraćaja — istraživanje o odnosu između povećanja proizvodnje i robnog prevoza“ (Güterproduktion und Transportleistung — Eine Untersuchung über Zusammenhang und Wachstum von Produktion und Güterverkehr).

3. — Kao što je u uvodu napomenuto težište naših izlaganja stavljeno je na pitanje postojanja korelacionog odnosa između fizičkog obima industrijske proizvodnje i ukupnog volumena saobraćaja, odnosno izvršenog rada saobraćaja, kao i osnovne specifičnosti traženja za transportnim uslugama. To znači da se kod prvog pitanja u stvari radi o aspektu kvantitativnog upoređenja dugoročnog razvoja materijalne proizvodnje i robnog saobraćaja. Pri tome razmatranja pojava se vrše u opšteprivrednim, odnosno širim razmerama. Međutim, imajući u vidu razmatranje aktuelne problematike iz oblasti saobraćaja, i da će s tim u vezi biti korišćene, odnosno prikazane matematsko-statističke metode i odgovarajući matematički instrumentarij, to, u najmanju ruku, u dovoljnoj meri opravdava nastojanje bližeg sagledavanja linearnog programiranja. Dalje, upoznavanja teorijskih metoda prognoze za planiranje saobraćaja na višem nivou,⁵ činilaca volumena saobraćaja, i t.sl. Pored toga način prilaženja postavljenoj tematici delom zahteva sa svoje strane obuhvatanje napred navedenog pitanja, iako se time, naravno, neće moći postići željena optimalnost i sistematičnost. To se faktički ne može ni očekivati, jer su izvesna pitanja izuviše obimna i složena, da bi se mogla sa drugim zajednički da izučavaju.

4. — Što se tiče primene linearnog programiranja, najpoznatijeg postupka mikroekonomskog operacionog istraživanja, treba posebno istaći da se ono stalno navodi kao dokaz podesnosti operacionog istraživanja, i to uglavnom u vezi sa problemom transportovanja.⁶ Linearno programiranje posmatrano kao

* Die voraussichtliche Entwicklung der Nachfrage nach Gütertransporten in der Bundesrepublik Deutschland bis zum Jahre 1975.

** Autor E. Gleissner, rado nam je ustupio na korišćenje rukopis svoje studije.

⁵ Kao što je već napomenuto u našem radu biće, pored ostalog, prikazana studija u kojoj se izlaže koncepcija o korelacionom odnosu između volumena saobraćaja i materijalne proizvodnje.

⁶ Kuhlavy, E.: Operations Research, Wiesbaden, 1963, str. 54—55.

kvantitativni metod, i kao afirmisana samostalna specijalizovana naučna disciplina, se u suštini sastoji u tome da se jedna ekstremna vrednost (maksimum ili minimum) jedne linearne funkcije proračuna⁷, pri čemu se uzimaju u obzir jednačine i nejednačine (uslovi). Dalje, linearno programiranje bazira se na pretpostavci linearnosti, kao i da je broj kombinacija faktora određen. Razume se da pojedini autori preteruju u pridavanju značaja linearnog programiranja. Tako u monografiji „Linear Programming and Economic Analysis“ (Njujork 1958), čiji su autori prof. P. Samuelson, R. Dorfman i R. Solow, se posebno podvlači: da linearno programiranje spada u najvažnije elemente posleratnog razvoja građanske ekonomske teorije...⁸

Brzom razvitku linearnog programiranja u SAD doprineli su zajednički napori matematičara, privrednih organizacija, statističara i ekonomista. Inače, linearno programiranje, zajedno sa input-output analizom i „teorijom igara“ (game theory or theory of games),⁹ spada u tri osnovne grane linearne ekonomike. Što se tiče posebnog doprinosa razvoju linearnog programiranja, u tom pogledu može se navesti niz naučnika, počev od matematičara D. Königa i Egevary, zatim Leonida Kantoroviča, F. Hitchcocka, F. C. Koopmana, G. B. Dantzig, koji je specijalno razvio simpleks metod, u kome se priznaje najznačajniji doprinos razvoju linearnog programiranja.¹⁰ Sem toga Dantzig se smatra vodećim teoretičarem u ovoj oblasti, i za koga je Keneova „Tableau Economique“, jedan rudimentarni primer jednog modela linearnog programiranja.¹¹

Kao što postoje autori koji bez rezerve akceptuju matematske modele uopšte, pa prema tome i transportne modele, tako ima i autora koji su skeptični u pogledu praktične vrednosti operacionih modela. Doduše, oni se ograničavaju na to da ukažu da kod tretiranja problematike prognoziranja budućih promena u strukturi lokacije, tj. budućih lokacija, operacioni modeli (analiza uporednih troškova, industrijska kompleksna analiza, linearno i nelinearno programiranje, regionalna i interregionalni input-output analiza) pokazuju izvesne nedostatke. Na taj način se umanjuje njihova upotrebljivost kod po-

⁷ Iznalaženje optimuma koji se uvek nalazi u jednoj od ekstremnih tačaka date funkcije — maksimum ili minimum, predstavlja suštinu problema kod svih ekstremnih vrednosti, odnosno zadataka. Pošto se uvek postavlja kao uslov da traženo rešenje mora biti ne samo moguće nego i optimalno, to se za metode kojima se rešavaju ovakvi zadaci upotrebljava izraz optimalno programiranje. Inače, razlika između metoda linearnog i nelinearnog programiranja se sastoji u tome što u slučajevima gde se veze među faktorima od kojih zavisi rešenje datog problema mogu izraziti jednačinama prvog reda (tj. linearno), problemi se rešavaju međom linearnog programiranja. Naprotiv, u slučajevima gde se veze među faktorima od kojih zavisi rešenje datog problema mogu izraziti isključivo jednačinama drugoga i viših redova, problemi se rešavaju metodom nelinearnog programiranja. O ovome, zatim o optimalizaciji troškova transporta putem metoda linearnog programiranja, o metodu distribucije, osnovnom metodu za rešavanje transportnog problema, kao i novijih varijanti linearnog programiranja, tj. metoda koeficijenata i metoda potencijala, videti članke Kovačević, B. objavljenih u časopisu „Ekonomika preduzeća“, Bgd 1965, sv. br. 5 i 8/65. Posebna vrednost napisu Kovačevića je u načinu izlaganja specifične materije.

⁸ Samuelson, P. i ostali, op. cit. str. VII.

⁹ U referatu Kantoroviča o primeni matematičkih metoda u ekonomskim istraživanjima, podnetom na međunarodnom kolokvijumu održanom u Budimpešti 1963. god. se ističe da „teorija igara“ ima uslova za efikasnu primenu u ekonomici — vidi „ekonomist“ Bgd. 1964, sv. 1, str. 153—154. Prikaz i ocena teorije igara dati su u navedenoj knjizi Z. Pjanića, str. 110 ff.

¹⁰ R. Stanojević: Matematički metodi u analizi ekonomike preduzeća, II deo, Niš, 1964, str. 3.

¹¹ E. Kulhavy: Op. cit. str. 205.

stavljanja opšteg planiranja saobraćaja. Međutim, putem kombinovanja metoda mogu se postići zadovoljavajući rezultati.¹²

Kao što je poznato mikroekonomsko operaciono istraživanje (engl. „Operations Research“, franc. „recherche opérationelle“, nem. „Operationsforschung“, tal. „ricerca operativa“) obuhvata više naučnih metoda, od kojih se kao u potpunosti afirmisani metod smatra linearno programiranje (čija matematička definicija je jednostavna). Isto tako poznato je da je operaciono istraživanje prvobitno imalo čisto vojni karakter. Kasnije operaciono istraživanje je postalo istraživačko područje u sistemu tehničkih i ekonomskih nauka. Praksa je potvrdila da se operaciono istraživanje može sa uspehom da primeni u oblasti materijalne proizvodnje, saobraćaja, trgovine (prodaja i istraživanje tržišta) itd.

S obzirom da se linearno programiranje redovno navodi kao dokaz praktične primenljivosti operacionog (ili operativnog) istraživanja, i to najčešće u vezi sa rešavanjem transportnog problema, što privlači našu posebnu pažnju, vredno je pozabaviti se pitanjem postizanja optimalnog rešenja putem linearnog programiranja, i to transportne metode. Pri tome se ima u vidu polazna postavka, naime, da je problem postavljen u vidu adekvatnog matematičkog modela (prethodno određen kriterij optimalnosti i kvantitativno izraženi limitirajući činioci).¹³

Zahvaljujući naučnoistraživačkoj aktivnosti i daljoj razradi metoda za uspešno rešavanje transportnog problema, u stručnoj literaturi se navodi sve veći broj primera koji dolaze u obzir, i kod kojih se putem linearnog programiranja mogu pronaći optimalna rešenja. Time se stvara osnov za donošenje konkretnih ekonomskih odluka numerički fundiranih.

Navode se sledeći primeri:

- optimalna veličina voznih sredstava, pri čemu se uzimaju u obzir: broj vozila, tipovi vozila, brzine vozila, nosivost vozila, udaljenost, odnosno relacije prevoza;
- izrada internih planova transporta;
- optimalno iskorišćenje teretnih vagona;
- uklanjanje zastoja kod ukrštavanja;
- određivanje optimalnog postupka kod utovara, istovara i pretovara, dimenzije brodova i dimenzije kod pretovara rude i uglja;
- iznalaženje povoljnih saobraćajnih veza;
- izrada plana reda vožnje, reda letenja i plana obavljanja službe;
- efikasna i brza manipulacija na šalterima, na graničnim prelazima, mostovima i dr.¹⁴

Potrebno je istaći da navođenjem gornjih primera nije iscrpljen „katalog“ praktične primene linearnog programiranja u rešavanju komplikovanih proble-

¹² Videti Voigt, F.: *Untersuchung über die Differenzierung der Problemstellung einer Generalverkehrsplanung für Nordrhein-Westfalen ...* Hamburg 1963, str. 175.

¹³ R. Stanojević: *Op. cit.* str. 10. Pored toga u našoj stručnoj ekonomskoj literaturi može se već naći izvestan broj rasprava iz oblasti primene matematičkih metoda u ekonomskoj analizi i planiranju. Tako ukazujemo na ediciju Saveznog zavoda za privredno planiranje, publikaciji br. 1 i 3. Pored toga navodi se rad Mirković Dragoslava o linearnom programiranju kao jednom od metoda operativnog (iterativna metoda), transportni, metod raspoređivanja i metod redosleda.

¹⁴ E. Kulhavy: *Op. cit.* str. 189.

ma eksploatacije saobraćaja i drugih problema optimiranja u ovoj posebnoj privrednoj delatnosti.

U svim granama saobraćaja, sa izuzetkom cevovoda i električnih vodova, javlja se poseban problem — problem praznih vožnji saobraćajnih sredstava. Specifična problematika praznih vožnji rezultira, pre svega, iz okolnosti da pre nego što dođe do ponude transportne usluge i njene proizvodnje, saobraćajna sredstva moraju biti u mestu potražnje, tj. u mestu odakle će se roba transportovati. Mesto opredeljenja jednog tovara može da koincidira sa mestom od koga će se novi tovar da transportuje. Međutim ova koincidencija nije permanentna pojava. Otuda nastaje potreba da prazno vozno sredstvo bude dopremljeno do mesta potrebe, tj. do mesta utovara.¹⁵ Može se reći da se već poodavno preduzimaju razne mere u cilju smanjenja praznih vožnji vozila, pre svega, teretnih. Radi se, dakle, o sniženju, redukciji praznih vožnji, jer o potpunom eliminisanju ne može biti uopšte reči. Sprečavanje, odnosno svođenje praznih vožnji na minimum, znači pre svega, povećanje ekonomske efijencije faktora proizvodnje angažovanih u oblasti saobraćaja. U vezi s tim potrebno je imati u vidu činjenicu da prazne vožnje ne znače jednostavno višak kapaciteta shvaćen u tradicionalnom smislu reči. Prazne vožnje iziskuju rad koji se usto ne može retirirati kao neposredno koristan. Pojedini autori identifikuju prazne vožnje sa rasipanjem narodnoprivrednih resursa,¹⁶ koje je utoliko značajnije, s obzirom da transportovanje robe iziskuje neznatno veće troškove nego kod kretanja praznih teretnih vozila.¹⁷ Smanjenje praznih vožnji deluje na sniženje prosečnih troškova čistog prevoza. Istovremeno putem smanjenja praznih vožnji moguće je realizovati podmirenje tražnje za transportnim uslugama sa manjim brojem vozila. Usto, time se rasterećuju delovi saobraćajne mreže. Naime, smanjuje se broj vozila koja se kreću prazna.

Pored toga što postoji opšteprivredni interes za smanjenjem praznih vožnji, redukcija kretanja praznih teretnih vozila atraktivna je i sa stanovišta transporter — saobraćajnih preduzeća, jer ona dovodi i do povećanja prihoda.

I u iznalaženju optimalnih rešenja u ovom posebnom sektoru kompleksne problematike u oblasti racionalne eksploatacije saobraćaja, aktivnu ulogu ima linearno programiranje. Ukratko, putem linearnog programiranja moguća su takođe optimalna rešenja u pogledu redukcije praznih vožnji teretnih vozila.¹⁸

---

¹⁵ H. St. Seidenfus: *Organisatorische und preispolitische Möglichkeiten der Verminderung von Leerbewegungen der Transportmittel*, — Göttingen 1965, str. 7 ff.

¹⁶ H. St. Seidenfus, navedeno delo, str. 8.

¹⁷ Ibidem, str. 8, 11—12.

¹⁸ O ovome videti: Korda, B.: *Statističky obzor*, Praha 1959, sv. 9; Arne Sjöberg: *Ein Sanierungsplan für die Schwedischen Staatsbahnen* — Stockholm 1963; Fekete, A. i Kecskemethy, I.: *Linearprogrammierung im Transportwesen*, — Ost-Berlin 1961; L. L. Teherov: *Primenenie matematičeskikh metodov v ekonomike*, — Moskva 1962; publikaciju Saveznog ministarstva saobraćaja SR Nemačke, u redakciji B. Lehbarta: *Ökonomische Beiträge zur Lösung von Verkehrsproblemen*, Bonn 1965. U ovoj publikaciji izložen je primer ekonometrijskog prilazanja problemu odnosa između materijalne proizvodnje i društvenog proizvoda, s jedne, i robnog saobraćaja, s druge strane. Pošto je u ovoj publikaciji primenjen metod ekonometrijskih istraživanja, postavlja se pitanje karaktera ekonometrijskih istraživanja, i mogućnosti davanja procene putem ekonometrije. Ovde treba pre svega istaći da ekonometrijska istraživanja nemaju karakter egzaktnih izračunavanja, iako se primenjuju usvojene matematičke metode. Pored toga, mogućnosti davanja procena putem ekonometrije zavise od određenih pretpostavki. Osnovne pretpostavke su: široki statistički fundament i uspeła konstrukcija modela koja odgovara postavljenom problemu (V. *Annales suisses d'économie des transports*, Bern 1963, sv. 4).

II

1. — U uvodnom poglavlju svoje knjige: „Teorija regionalnog planiranja saobraćaja”,¹⁹ koja, nema sumnje, predstavlja doprinos naučnoj saobraćajno-ekonomskoj literaturi, profesor F. Voigt (sa Univerziteta u Bonu), razmatra osobenosti planiranja saobraćaja, za koje je potreban raznovrstan i detaljan statistički materijal, kao i odgovarajuće metode prognoza. Voigt takođe razmatra pojam prognoziranja (predviđanja) i diferencira prognoze u nekoliko vrsta. Voigt razlikuje četiri vrste prognoza:

- a) globalne prognoze;
- b) sektoralne prognoze (prognoze proizvodnje pojedinih sektora privrede, obima saobraćaja po saobraćajnim granama, itd.);
- c) specijalne prognoze.²⁰

Pored napred navedenih prognoza postoji niz mešovitih prognoza. U vezi sa problemima prognoziranja u odnosu na regionalno planiranje saobraćaja, Voigt ističe značaj prognoza za ukupne relevantne veličine (tj. činjenice i zbivanja) u sklopu izrade plana razvoja saobraćaja, pri čemu se pledira za dugoročni plan.²¹ Iz ovoga se može zaključiti da izrada plana bitno zavisi od prognoza relevantnih veličina.²²

Što se tiče teorijskih metoda prognoze u svrhu planiranja razvitka saobraćaja, Voigt navodi sledeće metode:²³

- intuitivni metod;
- metod ekstrapolacije trenda;
- metod srazmere;
- metod analogije;
- metod funkcije potražnje;
- metod zakonitosti razvitka;
- metod modela razvitka;
- metod iteracije.

---

¹⁹ V. F.: *Theorie der regionalen Verkehrsplanung — Ein Beitrag zur Analyse ihrer wirtschaftlichen Problematik*, 1964, Pod pojmom „planiranje saobraćaja”, Voigt podrazumeva postavljanje modela optimalnog zajedničkog dejstva različitih saobraćajnih sredstava u jednom području, a sa što je moguće manjim angažovanjem faktora proizvodnje u vršenju transportnih usluga.

²⁰ Voigt, F.: *Op. cit.* str. 11—12.

²¹ Voigt daje prednost dugoročnom okvirnom planu razvoja saobraćaja. Prema njegovom gledištu okvirni plan se može da bazira na rudimentarnim i manje preciznim prognozama. Inače, Voigt pod pojmom „prognoza” podrazumeva tvrđenje prema kome će, pod određenim pretpostavkama, nastupiti jedan događaj, odnosno određena grupa događaja...” itd. Za razliku od prognoze, pod projekcijom se ima podrazumevati tvrđenje koje se odnosi na budućnost i koje važi sa izvesnim ograničenim stepenom verovatnoće. Razlike između prognoze i projiciranja postoji u pogledu verovatnoće nastupanja unapred predviđenog događaja, odnosno pojave.

²² F. Voigt: *Op. cit.* str. 150; isti autor: *Theoretische Grundlagen einer Regionalen Generalverkehrsplanung*, Hamburg 1964, str. 212.

²³ Isto delo, str. 152. Prema gledištu Voigta ove metode prognoza su takođe podesne za izradu projekcija, koje se, pored ostalog, mogu lakše da postave nego prognoze.

Treba istaći da svi označeni metodi se ne mogu smatrati kao potpuno efikasni naučni metodi planiranja saobraćaja. Otuda i nužnost iznalaženja savršenijih metoda prognoziranja podesnih za planiranje saobraćaja.²⁴

Ograničeni prostor, a takođe i odsustvo neophodnosti, kao i s obzirom na osnovnu tematiku i cilj naših istraživanja, ne nameće obavezu detaljnijeg razmatranja specifičnosti svih napred navedenih metoda, i izvođenja relevantnih zaključaka. Stoga ćemo se ograničiti na prikaz i ocenu metoda korelacije, metoda koji je primenjen u radu Schneidera i Rütthleina, kao i u radu R. Streifingera, u kojima je istraživana korelacija između materijalne proizvodnje i saobraćaja. To upravo i predstavlja prvo pitanje u okviru naših istraživanja o kvantitativnom, numeričkom odnosu između pojedinih privrednih sektora.

Kod metoda korelacije opšta je postavka da ukoliko se može da dokaže postojanje uže, jednostavne (obične) ili multipl korelacije između vremenskih serija dveju ili više veličina, i ako je pretpostavka u dovoljnoj meri fundirana u pogledu održavanja ovog odnosa i u budućnosti, tada je moguća prognoza jedne od veličina, ako za druge veličine postoje prognoze.²⁵

Primena metoda korelacije došla je do izražaja u domenu saobraćaja,²⁶ i to u nizu slučajeva. Tako, na primer, istraživana je korelacija i korišćena u svrhu prognoziranja:

(1) izvršenog rada u saobraćaju i društvenog brutoproizvoda, narodnog dohotka, potrošnje pogonskog goriva;

(2) između obima saobraćajnih usluga železnica, rečnog saobraćaja i drumskog saobraćaja, i materijalne proizvodnje i uvoza određenih grupa dobara;

(3) između ukupnog obima transportnih usluga, odnosno izvršenog rada železnice, rečnog saobraćaja i daljinskog drumskog saobraćaja, i fizičkog obima proizvodnje određenog broja dobara, kao i uvoza pojedinih masovnih dobara određenih grupa;²⁷

(4) između indeksa saobraćaja i indeksa materijalne proizvodnje određenih grupa proizvoda značajnih industrijskih grana;

²⁴ Prof. E. Tuchtfeldt (Univerzitet u Bernu) u svome članku „Opšteprivredno okvirno planiranje u uslovima protivrečnih mišljenja“ (Weltwirtschaftliches Archiv, Hamburg 1965, Band 94, Heft 1), ističe da u sektorskom području se prvo počelo sa okvirnim planiranjem (economic Frame Planning), i to u oblasti saobraćaja i energetike. Razume se, ovde je u pitanju planiranje u uslovima kapitalističkog privrednog sistema.

²⁵ Voigt, Op. cit. str. 154.

²⁶ Razmatrajući pitanje mikroekonomskog modela, čije formiranje predstavlja centralni problem makroekonomskog operativnog istraživanja, i u okviru toga pitanje izvođenja eksperimenata na operaciono-analitičkom modelu, Kulhavy u svome delu, već na više mesta citirano, i pored ograničenja u pogledu usvajanja principa ceteris paribus u sistemu ekonomskih nauka, smatra da treba primenjivati postupak korelacije. Naročito tamo gde za to postoje izgledi za postizanje uspeha. Pri tome, prema gledištu Kultavya treba ići na jednostavne korelacije, drugim rečima, može se odustati od korišćenja multipl-korelacije, koje uzimaju u obzir dejstvo više elemenata (faktora): Doduše postoji i suprotno stanovište, tj. da treba dati prednost multipl-faktorima ogledu, specijalno u slučajevima u kojima između pojedinih faktora postoji međusobni odnos, te zbog toga samo ona izučavanja imaju svoje opravdanje koja istovremeno uzimaju u obzir više faktora (str. 136).

²⁷ Autori: W. Schneider i A. Rütthlein, zatim R. Streifinger, kao i F. Glover (Statistics of the Transport of Goods by Road, — London, 1960), su svoje rasprave usmerili na pitanje verifikacije postojanja korelacionog odnosa između materijalne proizvodnje i saobraćaja.

(5) između broja putničkih automobila i broja stanovništva, kao i narodnog dohotka, odnosno nominalnog dohotka po jednom stanovniku.

Rezultati postupka pod (2), (3) i (4) su zadovoljavajući u celini uzev. Međutim u pogledu postupka pod (1) se stavlja primedba. Naime, društveni brutoproizvod i narodni dohodak su isuviše globalne veličine, i one natkrivaju razlike u razvitku pojedinih privrednih sektora, te stoga one ne mogu da posluže za postavljanje adekvatne (dugoročne) prognoze u pogledu saobraćaja i izvršenog rada saobraćaja.²⁸

Inače, prednosti korelacione metode su uglavnom sledeće:

— ona uzima u obzir značajne međusobne odnose koji postoje između različitih veličina;

— ona je racionalnija u pogledu obima rada, u odnosu na druge postupke koji se mogu da primenjuju za iste prognoze;

— ona pruža mogućnost široke primene informacija sadržanih u datom cifarskom materijalu.

Razumljivo, metod korelacije nije lišen svojih nedostataka. Ovde treba pomenuti sledeće: zapostavljanje mogućih strukturnih pomeranja i novih nastalih uticaja, zatim nužnost poznavanja dugih vremenskih serija, dalje, pretpostavke, na kojima počiva korelaciono izračunavanje, uopšte uzev, nisu ispunjene, itd.²⁹ Međutim, ne treba gubiti iz vida činjenicu da posmatrano u celini, metod prognoze zasnovan na korelacionom izračunavanju je pokazao zadovoljavajuće rezultate. Što se tiče saobraćaja, u ovom domenu su pomoću metoda prognoze postavljene kako globalne tako i sektorske prognoze.

III

1. — Kao što je već ranije naglašeno, u ovom odeljku biće razmatrani radovi u kojima se raspravlja o međusobnom odnosu između materijalne proizvodnje i saobraćaja. Prvi rad u kome je razrađena koncepcija postojanja ovakvog odnosa jeste rad K. Richtera, rađen u okviru Instituta za statistiku i osnove ekonomike transporta u NDR, objavljen u zbirci naučnih radova Visoke saobraćajne škole u Drezdenu.³⁰ Richter tretira u suštini pitanje neposredne zavisnosti rada železnica (tj. jedne grane saobraćaja) od fizičkog obima industrijske brutoproizvodnje.

Richter polazi od osnovne postavke da međusobni odnosi između obima industrijske proizvodnje i izvršenog rada železnice, tj. veličine transportnih usluga, su veoma značajni za analizu delatnosti železnica, kao i za projiciranje razvoja transportnih usluga železnica. Dalja konstatacija Richtera jeste da načelno uzev, povećanje ili smanjenje industrijske proizvodnje, pri čemu se uticajni faktori ne menjaju, ili — samo u neznatnoj meri menjaju, u načelu imaće za posledicu porast ili smanjenje obima izvršenog rada železnica. Ovaj odnos može da se deformiše pod dejstvom društvenoekonomskih faktora.

Prema zvaničnim statističkim podacima NDR u razdoblju od 1950—1959, koje je uzeto za posmatranje, u Nemačkoj Demokratskoj Republici industrijska proizvodnja, uzeto u vrednosnom izrazu, beleži porast od 23,7 milijardi DM

²⁸ Uporedi F. Voigt: Op. cit., str. 155.

³⁰ K. I. Richter: Zur Untersuchung ökonomischer und technisch-ökonomischer Zusammenhänge im Eisenbahnwesen mit Hilfe des Korrelationsverfahrens (Abhängigkeit zwischen der industriellen Bruttoproduktion und der Eisenbahngüterverkehrsleistung) in Wissenschaftliche Arbeiten der Hochschule für Verkehrswesen, Berlin 1961.

na 64,2 milijarde DM. U istom vremenskom periodu izvršen rad železnica povećao se od 15,1 na 31,6 miliona tarifskih tonskih kilometara prevezene robe.

Naredni grafikoni se odnose na razvoj industrijske proizvodnje i izvršenog rada železnica u posmatranom periodu (1950—1959) i to pod a) prikaz u vidu vremenskih serija (proizvodnja u mld. DM; izvršeni rad železnica u mil. tkm, i pod b) korelaciona figura (X_1 = vrednost proizvodnje; Y_1 = izvršeni rad železnica).*

$$\int \frac{2}{y} = \frac{1}{n} \left[\sum_{i=1}^n y_i - n \bar{y} \right]^{-2} = \frac{1}{10} \left[6021,6 - 23,96^2 \right] = 27,1$$

$$\int X y = \frac{1}{n} \left[\sum_{i=1}^n x_i y_i - n \bar{x} \bar{y} \right] = \frac{1}{10} (10948,2 - 10,43 \cdot 0,23,96) = 60,7$$

Korelacione mere su:

$$\bar{X} = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n x_i = \frac{1}{10} \cdot 430,9 = 43,09$$

$$\bar{y} = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n y_i = \frac{1}{10} \cdot 239,6 = 23,96$$

$$\int x^2 = \frac{1}{n} \left[\sum_{i=1}^n x_i^2 - \frac{n}{\bar{x}} = \frac{1}{10} \right], \text{ ali je jednostavnije:}$$

$$\int x^2 = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n x_i^2 - \frac{n}{\bar{x}} = \frac{1}{10} \cdot 19.987,9 - 43,09^2 = 141,6$$

Iz napred iznađenih veličina proizlazi:

1. — regresioni koeficijent:

$$b = \frac{S_{xy}}{S_x^2} = \frac{60,7}{141,6} = 0,429$$

2. — koeficijenta:

$$a = \bar{y} - b \bar{x} = 23,96 - 0,429 \cdot 43,09 = 5,47$$

3. — regresiona funkcija (odn. regresiona prava)

$$Y = 5,47 + 0,429 \cdot X$$

4. — merilo određenosti

$$r^2 = \frac{\delta_{xy}^2}{\delta_x^2 \delta_y^2} = \frac{60,7^2}{141,6 \cdot 27,1} = 0,9602$$

5. — korelacioni koeficijent

$$r = \sqrt{0,9602} = 0,9799$$

* $\bar{X}$ = aritmetička sredina pojave x

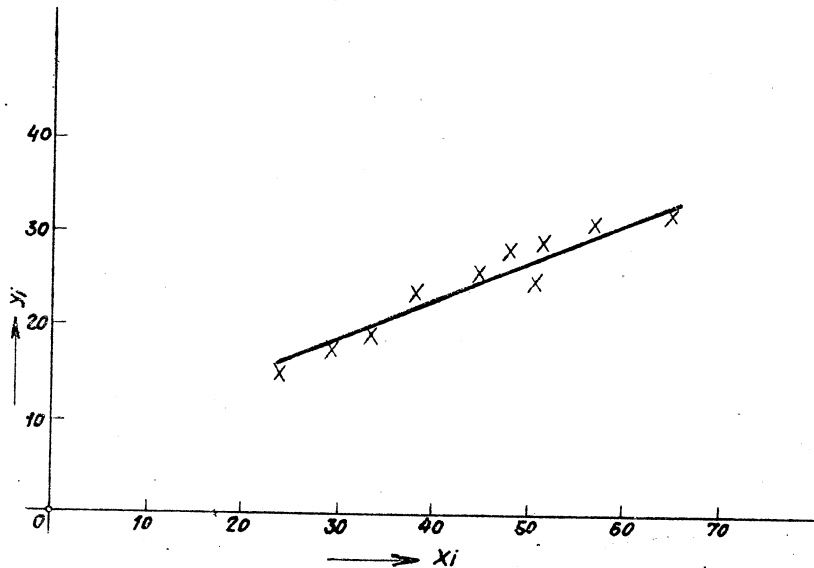
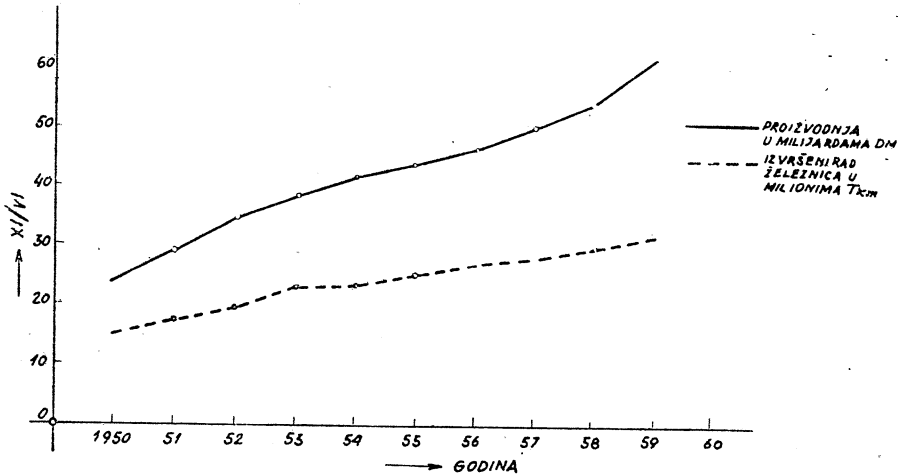
$\bar{Y}$ = aritmetička sredina pojave y

S_x^2, S_y^2 = varijansa po x, odnosno y

S_{xy} = kovarijansa

Iz ovoga prozlati visoki korelacioni koeficijent od blizu 0,98, što znači skorac apsolutni. Međutim isti ne predstavlja realno merilo zavisnosti, s obzirom da je prekoračen usled zajedničkog kompleksa uzroka obeju vremenskih serija.

Da bi se prikazao realni međusobni odnos između industrijske proizvodnje i izvršenog rada železnice, Richter prikazuje korelaciono izračunavanje sa promenljivim vrednostima, tj. povećanje vrednosti iz godine u godinu.

Primenjeni tok izračunavanja daje sledeće vrednosti:

1. regresioni koeficijent $b = 0,0610$
2. koeficijent a: $a = 2,1075$
3. regresiona funkcija $\Delta y = 2,1075 - 0,0610 \Delta x$
4. merilo određenosti $B = 0,02187$
5. korelacioni koeficijent $r = 0,1479$

Iz ovoga proizlazi da se suprotno korelaciji prvobitne vrednosti sa koeficijentom od blizu 0,98, za apsolutne vrednosti porasta (apsolutnog porasta industrijske proizvodnje i apsolutnog porasta izvršenog rada železnica), javlja se jačina korelacije od 0,1479. To znači jedan izrazito labavi međusobni odnos između vrednosnih izraza obeju pojava. Ova činjenica je takođe vidljiva u narednom grafikonu podeljenom na a¹) i na b¹), pri čemu pod a¹) znači korelacija između apsolutnih vrednosti porasta industrijske proizvodnje i izvršenog rada železnice u robnom prevozu 1950—1959. godine, dok pod b¹) znači prikaz vremenskih serija (proizvodnja u mld. DM, i izvršeni rad železnice u mil. tkm.) i korelaciona figura ($\Delta x_1 =$ proizvodnja u mld. DM, i $\Delta y_1 =$ izvršeni rad u mil. tkm.).

U toku daljeg izračunavanja regresione funkcije između osnovnih posmatranih pojava i korelacionog koeficijenta, Richter ukazuje na to da se jedan drugi rezultat dobija kod korelacije relativnih vrednosti porasta industrijske proizvodnje i izvršenog rada železnice u posmatranom periodu. Ovaj rezultat je prikazan u sledećem grafikonu pod a²) i b²), tj. porast industrijske proizvodnje (u mld. DM) i kretanje izvršenog rada železnice (u mil. tkm.) u vidu prikaza vremenskih serija, i korelacione figure ($P_x =$ proizvodnja i $P_x =$ izvršeni rad železnice).

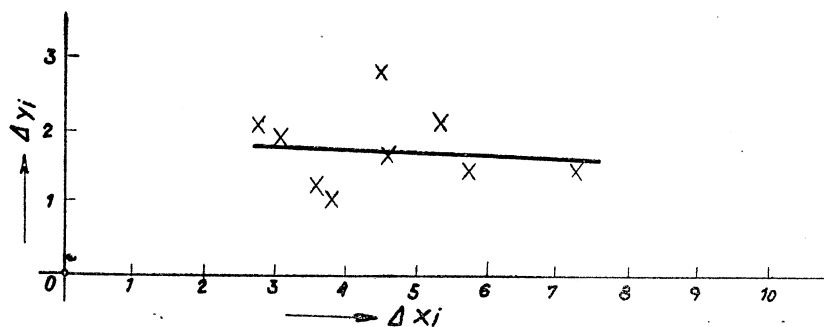
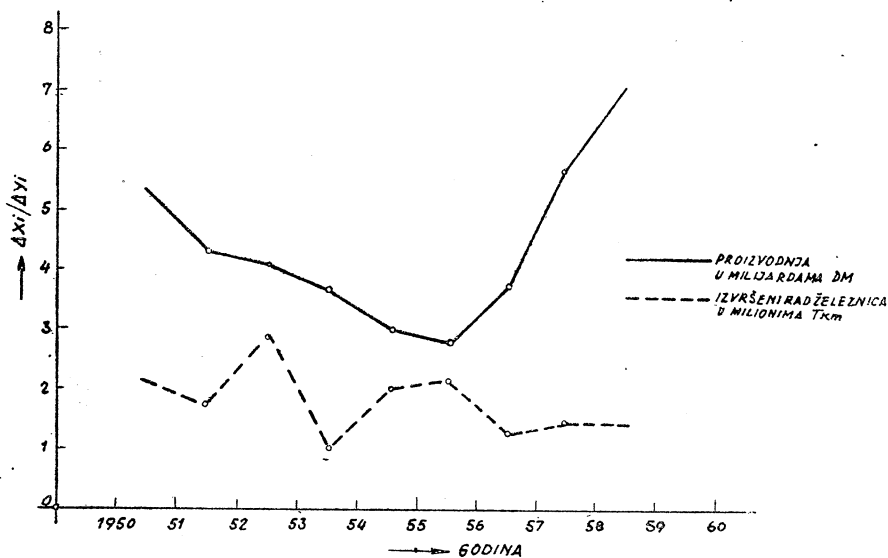
Iz prednjih grafikona se vidi da su izračunavanja polazila od toga da je utvrđen korelacioni koeficijent od $r = 0,5963$ tj. okruglo 0,60. U odnosu na korelaciju između apsolutnih vrednosti porasta, ovde se javlja znatno povećanje značaja užeg odnosa, iako korelacioni efekat između prikazanih vrednosti (iznosi 0,98) nije postignut.

Po oceni Richtera razlika u korelacionim koeficijentima za apsolutne i relativne vrednosti porasta su „čisto matematičke prirode“? Ovo svakako treba shvatiti u tom smislu da je pomoću matematike utvrđena tendencija u menjanju međusobnih odnosa. Dalji zaključak, do koga je došao Richter, jeste da kod istraživanja odnosa između vremenskih serija putem računa korelacije, prvobitne (izvorne) vrednosti se ne mogu primenjivati. To znači da ne postoji korelacija vremenski promenljivih osnovnih veličina. Dalje, da u zavisnosti od cilja koji se želi da postigne putem kvantitativnih istraživanja, uzeće se odgovarajuće promenljive vrednosti na osnovu računa korelacije. Dalje, povećanje obima transportujuće robe izazvane porastom industrijske proizvodnje, se ne odražava u istoj meri kod svih saobraćajnih grana. Na ovu pojavu diferenciranog efekta materijalne proizvodnje na pojedine grane saobraćaja ukazuju i drugi autori koji proučavaju ove odnose. I, na kraju, Richter ističe da su dobivene korelacione veze isuviše neznatne, da bi se iz toga mogli izvući konkretni zaključci o perspektivnom razvoju.

Pri oceni rada Richtera treba pre svega imati u vidu okolnost da se radi o uzajamnom odnosu između industrije, dakle, jedne privredne grane, i železnice, što će reći, jedne saobraćajne grane. Dalje, da se radi o uzajamnom odnosu

između industrijske proizvodnje i rada železnice u jednoj određenoj zemlji, i to sa socijalističkim privrednim sistemom, i u jednom određenom vremenskom razdoblju. I, najzad, što je od posebnog značaja, industrijska proizvodnja je vrednosno izražena,³¹ a izvršeni rad železnice je izražen u tonskim kilome-

trima. To znači korišćeni su potpuno heterogeni statistički podaci. Time se međutim ne umanjuje značaj opšteg zaključka o nepostojanju neposredne zavisnosti rada železnice od industrijske proizvodnje.

U granicama postavljenog zadatka Richter nije bio u mogućnosti da objasni da li uslovljeni uzajamni odnos između industrijske proizvodnje i robnog prevoza u železničkom saobraćaju, nije posledica diverzije transporta robe sa

³¹ Razume se, fizički obim industrijske proizvodnje se može samo u vidu odgovarajućeg indeksa da izrazi.

železničkog na drumski saobraćaj (javni i za sopstvene potrebe), zatim same strukture železničkih tarifa, izmene strukture privrede, ili možda posledica promena u razmeštaju novih „standorta“, pojačane disperzije industrije, itd.³²

2. — Za naša razmatranja potrebno je konstatovati u kojoj meri su ranije navedeni saradnici Instituta za ekonomska istraživanja Schneider i Rütthlein uspeli u svome pokušaju da dadu odgovor na pitanje o postojanju kvantitativnog odnosa između materijalne proizvodnje i robnog saobraćaja u SR Nemačkoj.

Kao period posmatranja uzeto je vremensko razdoblje od 1885. do 1955. godine, podeljeno u četiri posebna dela. Ukupna materijalna proizvodnja je predstavljena preko industrijske proizvodnje, a obim saobraćajnih usluga obuhvata prevezenu robu u železničkom, rečnom i drumskom saobraćaju (dugolinijskom). Smatralo se da je dovoljno ako se uzmu 17 grupa produkata (iz domaće proizvodnje i uvoza) radi prikaza međusobnog odnosa u vidu regresione jednačine.

Kao rezultat istraživanja, koja su po prvi put bila primenjena, tako da predstavljaju u izvesnom smislu napredak, ustanovilo se putem jedne korelacione analize, postojanje uskog međusobnog odnosa između ovih dveju veličina.

Na koncepcije Schneidera i Rütthleina stavljene su različite primedbe. U ovom pogledu treba pre svega istaći sledeće:

- u metodološkom pogledu studija je jednostrana, jer se ograničila na količinu prevezene robe kao merila, a ne izvršeni rad izražen u tonskim kilometrima. Ovim se umanjila dokumentarna vrednost kvantitativne analize;
- izražena je izvesna skeptičnost u pogledu valjanosti odabiranja jedne relativno male grupe proizvoda u cilju prikaza odnosa između obima materijalne proizvodnje i fizičkog volumena saobraćaja.³³ Ova primedba nije se potvrdila, jer kao što će se videti iz kasnijih izlaganja, u novijim studijama o istom problemu, se koristi još manji broj grupa produkata. Time se, načelno uzev ne spori prednost detaljno dezagregirane nomenklature vrste, odn. grupe roba, u pogledu sadržajnije analize (kvantitativne).
- Bader, W. u svome radu „Volumen proizvodnje i volumen saobraćaja“,³⁴ u kome je bez primene matematičkih modela naveden niz faktora relevantnih u pogledu interfunkcionalnosti između materijalne proizvodnje i saobraćaja, ističe da su autori Schneider i Rütthlein, pomoću računa korelacije utvrdili postojanje uske povezanosti između obima materijalne proizvodnje i volumena robnog saobraćaja (koeficijent iznosi $r = 0,997$).

Međutim ova matematička analiza ne polazi uvek od pravilnih pretpostavki. Iako su autori konstatovali da postoji niz faktora uticajnih za nastajanje robnog

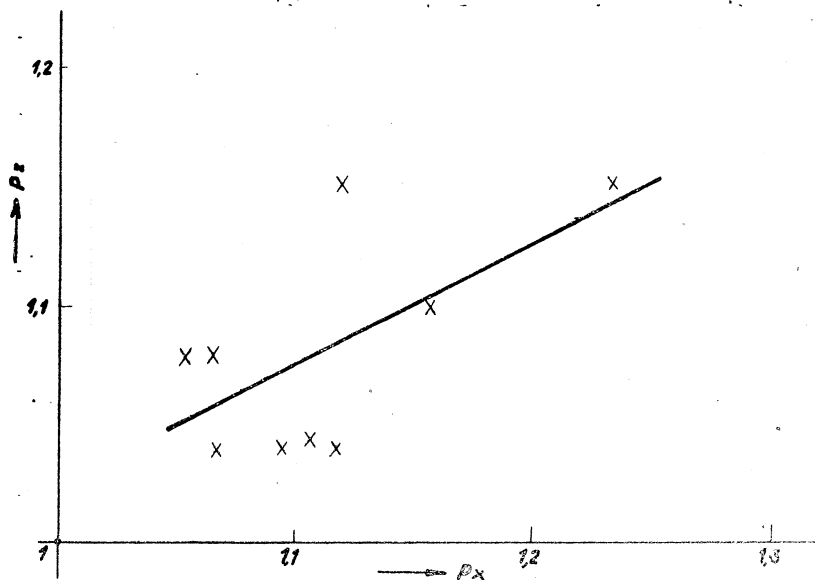
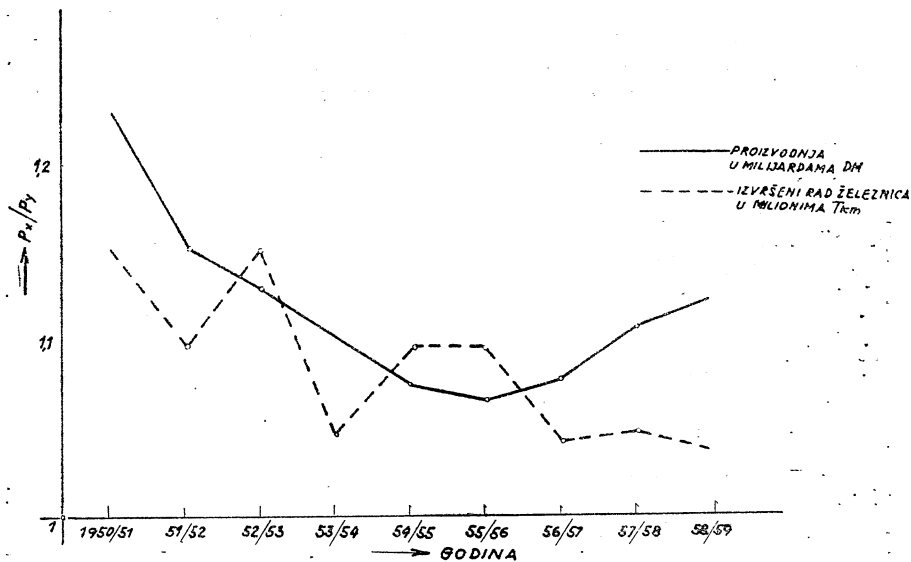
---

³² Premda su za utvrđivanje korelacionog odnosa između kretanja industrijske proizvodnje i obima odnosno rada u saobraćaju, potrebna specijalna istraživanja, koja uslovljavaju i odgovarajuću statističko-dokumentacionu osnovu, može se ipak konstatovati opšti trend stalnog porasta fizičkog obima materijalne proizvodnje (indeks ukupne industrijske proizvodnje) i fizičkog volumena robnog saobraćaja (indeks usluga preduzeća javnog saobraćaja i veza) u našoj zemlji.

³³ K. F. Glover: *Statistics of the Transport of Goods by Road*, — London, 1960.

³⁴ W. Bader: „Produktionsvolumen und Verkehrsvolumen“, Freiburg, 1958.

prevoza povezanog sa određenom materijalnom proizvodnjom, i to u pogledu obima prevoza, zatim pravca prevoza, daljine prevoza, strukture prevoza, načina prevoženja, itd. ovi uplivi, s obzirom da u izračunavanju nisu bili postavljeni, negirani su u samom istraživanju.³⁵ Isto kako Bader stavlja primedbu autorima zbog njihovog tvrdjenja da u toku trideset godina nije došlo

³⁵ W. Bader: Op. cit. str. 47.

do nekih značajnih promena u strukturi transportnog supstrata. Bader s pravom ističe da se teško može pretpostaviti da u jednoj dinamičnoj privredi ne dolazi do kontinuelnog procesa strukturnih promena. Ove promene imaju neposredni efekat, kako u pogledu materijalne proizvodnje tako i robnog saobraćaja;³⁶

- u studiji nisu uzeti u obzir kao uticajni faktori promene u razmeštaju proizvodnje, odnosno stanovništva. Isto tako zanemareni su institucionalni faktori, kao na primer politika regionalnog razvoja. Doduše, ovi faktori su teško procenljivi. Međutim oni se ipak moraju uzeti u obzir, tj. da se kvantificiraju, jer mogu u priličnoj meri da deluju u sektoru saobraćaja.³⁷

Kvantificiranje očekujućeg robnog saobraćaja osnovnih saobraćajnih grana unutrašnjeg saobraćaja, uzeto za svaku granu ponaosob, se ne može postići putem direktne projekcije tražnje za transportnim uslugama. S obzirom da postoji znatna mogućnost supstitucije između železničkog i rečnog saobraćaja, i to u odnosu na obim saobraćaja, rad ovih dveju saobraćajnih grana za jedan relativno duži vremenski period, nije moguće, sa stanovišta ekonomske racionalnosti, neposredno prognozirati. Otuda potreba da se najpre projicira ukupan robni saobraćaj u opšteprivrednim razmerama. Tek posle toga je moguće pristupiti razdeobi ukupnog saobraćaja na pojedine grane saobraćaja. Ovakav metodološki pristup ovom problemu je ostvaren tek u kasnijim radovima IFO Instituta, o kojima će biti još reči u našem napisu.

3. — Slično kao u prethodnoj studiji, u radu. R. Streifingera tretira se pitanje postojanja stohastičke povezanosti između materijalne proizvodnje i saobraćaja, i to izvršenog rada saobraćaja. Međutim, između ova dva rada postoji razlika. Razlika između studije Schneider-Rüthleina i studije Streifingera se ogleda u sledećem:

U prvoj studiji tretira se obim robnog saobraćaja, tj. suma od strane pojedine saobraćajne grane prevezene robe) koji je samo jedna merljiva veličina koja pokazuje globalni kvantitativni razvitak robnog saobraćaja u posmatranom periodu. Druga merljiva veličina je izvršen rad saobraćaja, gde se pored količine prevezene robe izražene u tonama, uzimaju u obzir tonski kilometri i prosečna daljina prevoza.³⁸ Međutim, potrebno je imati u vidu razlike u statističkim pokazateljima rada pojedinih saobraćajnih grana.

Kao robni prevoz uzet je ukupan broj izvršenih tonskih kilometara. Materijalna proizvodnja, pod kojom se podrazumeva ukupna količina proizvedenih dobara namenjenih unutrašnjem i spoljnom prometu (izvozu), i to iz domena ekstraktivne i prerađivačke (teške), industrije, reprezentovano je preko 17 robnih grupa (11 grupa iz domaće proizvodnje i 7 iz uvoza).³⁹

Streifinger polazi od pravilne postavke da za kvantitativni razvitak robnog saobraćaja nije bitna vrednost proizvodnje, nego efektivno proizvedena količina robe, kao i da ukupna roba na tržištu, načelno uzev, određuje tražnju za transportnim uslugama.

Što se tiče praktične primenljivosti rezultata do kojih je došao Streifinger, može se reći da je autor s pravom upozorio na činjenicu da matematičko-statističkom metodom prikazan numerički odnos između proizvodnje i uvoza

³⁶ Ibidem, str. 48.

³⁷ Videti o ovome: F. Voigt: Theorie der regionalen Verkehrsplanung, str. 69.

³⁸ R. Streifinger: navedeno delo, str. 10.

³⁹ Učešće ovih 17 robnih grupa u ukupnom robnom prevozu iznosi oko 4/5.

izabranih grupa proizvoda (11 + 6), i izvršenog rada saobraćaja, važi samo ukoliko se pretpostavke nisu bitno izmenile, na osnovu kojih je iznađeno postojanje ovakvog kvantitativnog odnosa. Stoga Streifinger ističe potrebu permanentnog proveravanja rezultata izračunavanja pa čak i njihovu promenu.⁴⁰

Inače Streifingeru se može zameriti što nije uzeo u obzir promene u razmeštaju proizvodnje i promene u broju i strukturi stanovništva, do kojih je došlo u posmatranom periodu (tj. od 1929—1937 i od 1950—1958).

4. — Engleski ekonomista K. F. Glover, inače pristalica stava o mogućnosti kvantitativnog prikaza odnosa između proizvodnje i saobraćaja, pokušao je da prikaže odnos između robnog saobraćaja i materijalne proizvodnje u dužem vremenskom razdoblju. U tu svrhu Glover je sastavio godišnji indeks ukupnog prevoza robe i godišnji indeks industrijske proizvodnje. Sastavljeni indeks pokazuje izvesne tendencije kretanja ovih dveju veličina. Tako, na primer, pokazalo se da u periodu od 1938 do 1951. godine obim transportnih usluga u Velikoj Britaniji je rastao brže nego materijalna proizvodnja. Međutim, počev od 1951. godine fizički obim unutrašnjeg saobraćaja je rastao sporije od industrijske proizvodnje. Razlog za ovaj kontrast između ova dva razdoblja treba, pored ostalog, tražiti i u promeni u dinamici i strukturi uvoza.

Kvantitativni rezultati, procene, koje se mogu davati na bazi ovih dvaju indeksa, su ex-post po svome karakteru. To će reći, da oni ne mogu da posluže kao baza za projiciranje razvitka robnog saobraćaja u dužem vremenskom periodu.

5. — Sve napred obuhvaćene studije, iako se u njima zapaža napredak u pogledu postupka projiciranja i metoda obrađivanja, nisu uspele da pruže zadovoljavajuća rešenja, naročito u pogledu daljeg razvoja robnog saobraćaja, analiziranja i projiciranja obima saobraćaja u određenom dužem vremenskom razdoblju u budućnosti. Ova opšta konstatacija se, pre svega, zasniva na učestalim zahtevima koje upućuju vrhovni državni organi u oblasti saobraćaja i saobraćajne politike, naučnoistraživačkim ustanovama za preuzimanjem daljih izučavanja problematike projiciranja dugoročnog razvoja robnog saobraćaja. Kao karakterističan primer mogu da posluže odgovarajući zahtevi federalnog Ministarstva saobraćaja SR Nemačke IFO-Institutu za ekonomska istraživanja, koji se, kako se to moglo iz dosadašnjih izlaganja da vidi, odavno intenzivno bavi izučavanjem dugoročnih odnosa između privrede i robnog saobraćaja. Ovaj Institut je akceptovao postavljeni zahtev i u relativno kratkom roku završio dve studije po pitanju razvoja potražnje za transportnim uslugama do 1975, i odnosa između privrede i robnog saobraćaja (pored studije o tendencijama razvitka robnog saobraćaja u SR Nemačkoj, objavljenoj 1960. godine).

Interesantno je videti koliko se napredovalo u teorijskoj koncepciji i njenoj razradi o efikasnoj primenljivosti kvantifikacije odnosa između privrede i saobraćaja uopšte, kao i u pogledu ekonomski racionalnog direktnog projiciranja razvitka robnog saobraćaja, itd. Za saznanje o tome obe studije pružaju relativno širu osnovu. Prema tome, moguće je izvući odgovarajuće zaključke u pogledu osnovnih postavki od kojih se pošlo u pojedinoj studiji, zatim u pogledu istraživanih metoda primenjenih u istraživanom radu, i dometa projekcije projiciranih analiza robnog saobraćaja.

---

⁴⁰ R. Streifinger: Op. cit., str. 45.

U prvoj studiji u kojoj se tretira pitanje razvitka potražnje za robnim transportima, tj. razvitkom ukupnog saobraćaja i njegove raspodele do zaključno 1975. godine, ističu se sledeće postavke:

— projiciranje robnog saobraćaja za vremenski period duži od jedne decenije, skopčano je sa znatnim teškoćama, te su moguće i odgovarajuće greške. Projiciranje robnog saobraćaja izraženo u tonama i tonskim kilometrima, uslovljava detaljnu analizu i prethodnu procenu različitih faktora i komponenta, koji deluju na potražnju i ponudu transportnih usluga;⁴¹

— rezultati dugoročne prethodne procene mogu da važe samo ako u projiciranom razdoblju postavljeni uslovi za budući razvitak i dalje ostanu ili će oni nastupiti;⁴²

— za razliku od metodološkog pristupa projiciranju robnog saobraćaja primenjenog u ranijim studijama IFO instituta (autori: Schneider, Rütthlein i Streifinger), uzet je agregat od svega devet grupa proizvoda, i to šest grupa artikala iz domaće proizvodnje i tri grupe artikala iz uvoza,⁴³ umesto 17 grupa proizvoda koliko je bilo obuhvaćeno u ranijim studijama ovog instituta;

— novinu u metodološkom pogledu predstavlja pristupanje projiciranju robnog saobraćaja pomoću većeg broja opštih i posebnih veličina, s tim da se nezavisno dobiveni rezultati uporede ili međusobno da kombinuju. Iz ovog razloga pristupilo se proceni razvitka robnog saobraćaja (železničkog, rečnog, drumskog i saobraćaja cevovodima) na osnovu očekivanog razvitka realnog društvenog brutoproizvoda (definisano u smislu teoretskih postavki građanske ekonomske misli).^{*} U pogledu predviđanja tendencije razvitka privredne aktivnosti, naime, realnog društvenog brutoproizvoda, pošlo se od izvesnih osnovnih pretpostavki, pre svega, od pretpostavke da će u toku projiciranog vremenskog razdoblja biti obezbeđena puna zaposlenost, zatim da će proizvodnost rada zabeležiti znatan porast, itd.

Što se tiče opštih rezultata do kojih se došlo u istraživanju, naročito u pogledu tendencije razvitka robnog saobraćaja u toku projiciranog vremenskog razdoblja, treba pomenuti sledeće:

(1) primarni determinantni faktor, kako ukupnog robnog saobraćaja tako i saobraćaja po pojedinim saobraćajnim granama jesu: opšta privredna aktivnost, razvoj energetike, metalurgije, građevinske industrije, i najzad razvitak robnog prometa. Tome treba dodati i specifične činioce relevantne za učesće pojedinih saobraćajnih grana u ukupnom robnom saobraćaju, itd. Kao što se vidi radi se o uopšte nespornim faktorima. Međutim u pogledu projekcione analize i njene primenljivosti, važna je pretpostavka o konstantnosti saobraćajne politike i relacije tarifskih stavova između pojedinih saobraćajnih grana. Razume se, dopuštaju se neznatne promene u saobraćajnoj politici, što važi i za samu tarifnu politiku. Da li će se ova pretpostavka da verificira u praksi, ostaje još da se vidi. To će pre svega da zavisi od strukturnih promena u oblasti privrede, koje će svakako imati uticaja i na saobraćajnu, odnosno tarifsku politiku.

⁴¹ Vidi: Die voraussichtliche Entwicklung der Nachfrage nach Gütertransporten in der Bundesrepublik Deutschland bis zum Jahre 1975, str. 12.

⁴² Ibidem, str. 12.

⁴³ Na bazi korišćenja devet grupa proizvoda projicirana je i buduća struktura robnog saobraćaja, uzeto po granama saobraćaja.

* Vidi Šoškić, B.: Razvoj ekonomske misli, Bgd. 1965, str. 295.

U pogledu dinamike porasta robnog saobraćaja u železničkom, rečnom, drumskom i saobraćaju naftovodima, u studiji se došlo do zaključka da upravo pod uticajem strukturnih promena, da će se iste sprije razvijati nego društveni brutoproizvodi. Tako dok će izvršeni rad saobraćaja beležiti porast u celokupnom projiciranom periodu od 2,7%, dotle će prosečna stopa porasta realnog društvenog bruto proizvoda iznositi u periodu 1966/70. god. 4,2%, a u periodu 1971/75 čak i 4,8%.⁴⁴

Na pitanje postavljeno u vezi sa ovom studijom, naročito u pogledu njenog doprinosa — teorijskog i metodološkog — može se, pre svega, konstatovati sledeće:

— studija se odlikuje prednošću time što je obuhvatnija, naime, ona ne posmatra izolovano pojedinu saobraćajnu granu, već sve grane saobraćaja u unutrašnjem saobraćaju, a usto i saobraćaj po respektivnim osnovnim grupama proizvoda;

— razmatranja se ne ograničavaju na razvitak robnog saobraćaja, već se protežu i na razvitak pojedinih sektora proizvodnje (energije, metala, prehrambenih proizvoda, kretanje uvoza);

— razvitak robnog saobraćaja direktno je povezan sa ex ante procenom razvika društvenog brutoproizvoda, dakle, sa jednom realnom agregatnom veličinom vrednosno izraženom;

— studija ima i tu prednost što je uzet u razmatranje razvitak prosečne daljine prevoza; doduše, podaci se odnose na jednu određenu zemlju (SR Nemačku), zemlju određene privredne strukture i stepena razvoja saobraćajnog sistema;

— i najzad, i za ovu raspravu u kojoj su kvantificirani međusobni odnosi između privrede i saobraćaja, važi međutim zaključak o nužnosti aktualiziranja matematički iznađenih međusobnih odnosa korišćenjem najnovijih statističkih podataka.

6. — Dosadašnja razmatranja pokazala su da se među osnovnim zadacima istraživanja međusobnog odnosa između privrede i robnog saobraćaja, posebno isticala razrada fundirane osnove za dugoročno projiciranje robnog saobraćaja. Treba istaći da isti zadatak ima i najnoviji kolektivni rad IFO instituta,⁴⁵ koji je u štampi. Ovaj rad ima pored toga i cilj usavršavanja analize međusobnih odnosa između robnog saobraćaja i privrede. Time bi se dobrim delom omogućilo da se utvrdi interfunkcionalnost između komponenata društvenog brutoproizvoda (investicije, individualna i opšta potrošnja itd.), kao i drugih ekonomski determinantnih veličina s jedne strane, i odgovarajućih grupa proizvoda u robnom saobraćaju, s druge.⁴⁶

Kao vremensko razdoblje posmatrano uzet je period od 30 godina, tj. 1930—1960. S obzirom da indeks industrijske proizvodnje nije podesan kao data varijabla, to je u radu takođe primenjen metod izbora važnih grupa proizvoda izraženih u tonama. Pošto i uvoz važnih grupa proizvoda deluje na obim saobraćaja, to je u radu takođe obuhvaćen i uvoz dotičnih grupa proizvoda.

Istraživanja su ponovo potvrdila mogućnost objašnjavanja ex post razvitka robnog saobraćaja. Pri tome su bile ekonomske i statističke u dovoljnoj meri obezbeđene skoro sve izračunate funkcije u pogledu odnosa između

⁴⁴ Vidi navedenu studiju, str. 20 i 27.

⁴⁵ Die Zusammenhänge zwischen Wirtschaft und Güterverkehr, Berlin, 1965.

⁴⁶ Navedeni rad, str. 11.

privrede i robnog saobraćaja. Međutim, daleko je značajnije pitanje u kojoj se meri utvrđene međusobne zavisnosti mogu da upotrebe u cilju prognozi- ranja dugoročnog razvitka robnog saobraćaja, i to u celini i po pojedinim saobraćajnim granama. Najnovija istraživanja, prema rečima odnosnih autora- istraživača, su u mogućnosti da pruže osnovu za projiciranje ukupnog sa- obraćaja.⁴⁷ Što se tiče projekcije robnog saobraćaja po pojedinim grana saobraćaja, ostalo se na nivou poboljšanja metoda projiciranja strukture ukupnog sa- obraćaja po granama saobraćaja. Ovo poboljšanje metoda projiciranja se može, pored ostalog, postići putem obuhvatanja proizvodnje i uvoza određenih grupa proizvoda kao date varijable.

Inače, smatra se da za prethodnu projekciju robnog saobraćaja postoje dva načina: prvi se sastoji u tome da se putem realnog društvenog brutopro- izvoda globalno proceni ukupan robni saobraćaj, i potom da se pokuša na osnovu predviđajućeg razvitka učešća po jedinim grana saobraćaja u ukupnom saobraćaju, da dobije jedna rudimentarna polazna osnova o budućoj strukturi saobraćaja po pojedinim vidovima saobraćaja. Da bi se postigla konzistentnost ukupne procene, potrebne su međutim brojne projekcije. Druga mogućnost je primena metoda detaljnog projiciranja robnog saobraćaja.⁴⁸ Putem ove metode moguće je bolje fundiranje raspodele budućeg ukupnog saobraćaja na pojedine grane saobraćaja. No, i pored toga za projiciranje raspodele ukupnog saobra- ćaja na pojedine grane saobraćaja, potrebna su opsežna kvantitativna istraži- vanja o determinantnim faktorima raspodele saobraćaja. Isto tako konstat- valo se da su potrebne analize dejstva saobraćajnih tarifa na razvitak robnog saobraćaja. Pretpostavka je kvantificiranje razvitka cena transportnih usluga putem indeksa robnih tarifa. Analize su takođe potrebne u vezi sa uzajamnim odnosima između spoljne trgovine i robnog saobraćaja. S obzirom na sve veći značaj spoljnotrgovinske robe razmene, potrebno je posvetiti posebnu pažnju međunarodnom saobraćaju.

Kao što se iz napred izloženog vidi, istraživanja se imaju siste- matski da nastave.

IV

Osnovne specifičnosti potražnje za saobraćajnim uslugama.

Treba, pre svega, odmah na početku posebno istaći jednu opštu konsta- taciju. Naime, ekonomski faktori koji imaju svoje značenje za strukturu po- tražnje za transportnim uslugama, usled njihove brojnosti i diferenciranog stepena važnosti, teško se mogu u celosti da sagledaju. I to, više po- sredno nego neposredno.⁴⁹

U stručnoj ekonomskoj literaturi učinjeni su mnogi pokušaji iznalaženja prihvatljivih kriterija u pogledu faktora relevantnih za potražnju, tj. strukturu potražnje za transportnim uslugama. Saznanje u pogledu potražnje u celini ili u pogledu njene strukture je važno, pre svega, zbog toga što za donošenje odluke u pogledu konkretne saobraćajne politike, investicija u saobraćaju, i t.sl., je potrebno raspolagati odgovarajućim osnovama o globalnoj potražnji

⁴⁷ Navedena studija, str. 117—119.

⁴⁸ Op. cit., str. 122.

⁴⁹ S obzirom da struktura potražnje za transportnim uslugama podleže dejstvu niza faktora, otuda proističu teškoće egzaktnog prognoziranja kretanja volumena i izvršenog rada saobraćaja (v. Voigt, F.: Theorie der regionalen Verkehrsplanung, str. 66).

za transportnim uslugama, zatim u kojim sektorima privrede se može očekivati porast potražnje, i u kojoj meri će pojedine saobraćajne grane biti angažovane u robnom i putničkom saobraćaju.⁵⁰

Posmatrano u celini, u pogledu teoretskih stavova u pogledu koncepcije o tražnji za transportnim uslugama, ne bi se moglo reći da postoje neka izrazito divergentna mišljenja. Kad je reč o tražnji za transportnim uslugama, ima se u vidu efektivna tražnja na tržištu, tj. na tržištu transportnih usluga. Dalje, ovdje se pre svega tretira struktura potražnje, a ne njena elastičnost.

Pojedini saobraćajni ekonomisti polaze od osnovne postavke da želje za transportom u robnom sektoru ne predstavljaju neposrednu, izvornu tražnju, već sekundarnu. Ona ima samo komplementarni značaj prema glavnim zbivanjima u domenu proizvodnje, prometa ili potražnje. Sledstveno ovakvoj tezi tražnja za transportnim uslugama je pretežno refleks potražnje za robom, a ne neposredna konsekvencija jedne u prostoru ispoljavajuće izolovane sklonosti za transportom.⁵¹ Izuzev relativno dosta retkih slučajeva, u kojima nove mogućnosti prevoza (nove saobraćajnice, nova saobraćajna sredstva) stvaraju takozvani „pravi novi saobraćaj“, ukupnost tražnje se može uzeti kao objektivna datost, čiji tok pretežnim delom određuju faktori izvan sektora saobraćaja.⁵² Dalje, iznosi se stanovište da se potrebe za saobraćajem imaju uglavnom tretirati kao „derivativne potrebe“. Time se želi istaći da sam saobraćaj nije prvobitan objekt potrebe, već određene robe, nahođenje na određenom mestu.⁵³ U vezi s tim, potrebno je po našem mišljenju istaći (pored opšteusvojene konstatacije o značaju saobraćaja kao nužnog elementa kontinuelnog procesa društvene reprodukcije), da što sam saobraćaj nije izvorni predmet potrebe, time se niukoliko ne umanjuje značaj i dejstvo saobraćaja u sferi prometa. Naime, sažeto formulisano, od saobraćaja — prostorne transmisije ljudi i dobara, zavisi zadovoljavanje ekonomskih potreba društvene zajednice.

Interesantno je da i Međunarodni sindikat transportnih radnika⁵⁴, stoji na stanovištu da ukupna potražnja za transportnim uslugama u opšteprivrednim razmerama, proističe iz ukupne kvantitativne potražnje za robom proizvedenom u okviru nacionalne privrede. Na tražnju deluju pretežno drugi ekonomski relevantni činioci, a ne isključivo cene transportnih i umerene promene u pogledu nivoa cena transportnih usluga.

Struktura cena transportnih usluga deluje na tražnju za transportnim uslugama. To može dovesti do preorijentacije, pomeranja tražnje prevoznih usluga, pri nepromenjenom nivou globalne tražnje, od jedne grane saobraćaja na drugu. Ova pojava se može ispitivati, kako na već postojećem tržištu transportnih usluga, tako i na novim tržištima transportnih usluga, na čije formiranje je delovalo saobraćajno otvaranje određenih područja. Isto tako dejstvo na tražnju za transportnim uslugama može da se ispolji preko sniže-

⁵⁰ V. The Transport Needs of Great Britain in the Next Twenty Years, London 1963, str. 1.

⁵¹ Precht, G.: Kostenrechnung und Tarifbildung..., odeljak II: Der Verkehrsmarkt, pododeljak B. — Die Nachfrage nach Verkehrsleistungen, Düsseldorf 1958, str. 66.

⁵² Ibidem, str. 67.

⁵³ Napp-Zinn, A. F.: Von den Verkehrsbedürfnissen und den Zweckgruppen des Verkehrs — Zeitschrift für Verkehrswissenschaft, 1935, str. 59.

⁵⁴ V. Verkehrspolitische Probleme auf nationaler und internationaler Ebene, Basel 1958.

nja cena transportnih usluga. S obzirom da cena transportnih usluga ulazi u vrednost proizvoda, moguće je stvaranje impulsa, tj. potencijalnih mogućnosti za materijalnom proizvodnjom i robnim prometom. Tim putem se javlja dodatna potražnja za transportnim uslugama. Naravno, osnovna pretpostavka za ovo jeste postojanje nepodmirena potreba za robom.⁵⁵ Obim ove dodatne potražnje je relativno mali.

Rezimirajući pitanje potražnje za transportnim uslugama nužno je ukazati i na sledeću specifičnost: naime, potražnji za transportnim uslugama inherentna je izvesna jako naglašena rigidnost. Iz ove krutosti potražnje proističe hitnost premeštanja robe. Ukoliko je viši stepen privredne razvijenosti, i ukoliko je razvijenija društvena podela rada, utoliko je privreda zavisna od saobraćajne delatnosti. To ukazuje na to da je elastičnost potražnje za transportnim uslugama neznatna, kao i da između nje i cena transportnih usluga, naročito u robnom saobraćaju, postoji dosta labava veza.⁵⁶ Posebno je pitanje kolebanja potražnje za transportnim uslugama, kojima se transportna preduzeća, gledano u celini, teško mogu efikasno (elastično) da prilagođavaju.

Potražnja za transportnim uslugama podleže osetnim kolebanjima. Kolebanja se mogu da manifestuju kao:⁵⁷

- dnevna,
- nedeljna,
- mesečna,
- sezonska,
- konjunkturna,
- nepredviđena.

Iz razumljivih razloga u našem radu odustalo se od ulaženja u detaljnije razmatranje problematike potražnje za transportnim uslugama, njene elastičnosti, pravca, itd., kojoj problematici je, uzgred rečeno, posvećen veći broj dela u međunarodnoj stručnoj, ekonomskoj literaturi. Stoga ćemo naša zapažanja ukratko formulisati u vidu sledećih zaključaka:

prvo, polazeći od ukupne potražnje transportnih usluga u jednoj nacionalnoj privredi, porast nivoa cena transportnih usluga nema za posledicu proporcionalno smanjenje potrebe za transportom. I obratno, sniženje nivoa cena transportnih usluga ne dovodi do proporcionalnog povećanja potrebe za robnim prevozom⁵⁸ odnosno, sniženje cena transportnih usluga koje tangira sve saobraćajne grané, ima za posledicu samo neznatan porast potražnje;⁵⁹

⁵⁵ H. Seidenfus: Verkehrsmärkte, Bazel-Tübingen 1958, str. 113.

⁵⁶ V. P. Berkenkopf: Der Verkehr in der Marktwirtschaft — Zeitschrift für Verkehrswissenschaft, 1954, str. 73—89.

⁵⁷ vidi: Voigt, F.: Theorie der regionalen Verkehrsplanung, str. 206.

⁵⁸ H. Seidenfus, H.: Marktforschung und Verkehrswirtschaft — in Festschrift für O. Most-Benel/Bonn 1961, str. 198.

⁵⁹ H. Seidenfus: Organisatorische und preispolitische Möglichkeiten der Verminderung von Leerbewegungen der Transportmittel, Göttingen 1965, str. 34. Ovakvo stanovište Seidenfusa je u skladu sa opštim stavom savremene građanske teorije razmene i uslova formiranja cena. Naime, teorija je usvojila koncepciju o ograničenoj elastičnoj efektivnoj potražnji. To će reći, koncepciju da na promene nivoa cena konzumenti ne reaguju u istoj srazmeri u pogledu potrošnje, i koncepciju o nehomogenosti ekonomskih dobara-predmeta razmene (videti o ovome: I. Maksimović: O savremenoj ekonomskoj teoriji, — Beograd 1961, str. 86.

drugo, posmatrano za jedan duži vremenski razmak, ukupna potražnja za transportnim uslugama zavisi kako od lokacije industrije, tako i fizičkog obima industrijske proizvodnje. Istovremeno lokacija industrijskih kapaciteta je delom determinisana postojećim mogućnostima transportovanja, tj. razvijenošću saobraćajnog sistema (kao i transportnim troškovima). Zbog toga nije moguće precizirati na koji način će se u budućnosti ispoljavati uzajamno dejstvo saobraćaja i lokacije industrije,⁶⁰

treće, pravac (smer) potražnje za transportnim uslugama zavisi uglavnom od sledećih faktora:

- različiti rast privrede pojedinih delova jednog područja;
- lokaciona struktura materijalne proizvodnje;
- prostorno različiti troškovi nabavke;
- prostorno različite količine realizovane robe;
- veličina i struktura privrednog područja;
- strukture naseljenosti;
- prostorno različita efikasnost saobraćajnog sistema,⁶¹

četvrto, na strukturu tražnje za transportnim uslugama deluju kvalitativne i kvantitativne promene na strani ponude transportnih usluga;

peto, prognoziranje razvitka potražnje za transportnim uslugama, obuhvatajući tu vremenski i teritorijalni aspekt razvitka potražnje. Pri tome se ima uzeti u obzir ne samo veličina potražnje, nego i njen kvalitet.

I na kraju, u vezi sa potražnjom za transportnim uslugama, jednoj od dveju tržišnih komponenata transportnog tržišta, može se pomenuti još jedna specifična okolnost. Naime, pri opadanju tražnje za transportnim uslugama, efektivna ponuda transportnih kapaciteta se ne može uopšte da lageruje. I obratno, kod dodatne potražnje za transportnim uslugama, ponuda transportnih kapaciteta se ne može popunjavati iz rezerve — sa lagera. Iz ovoga proizlazi da je problematika adaptiranja saobraćajnih preduzeća promenama uslova na transportnom tržištu, odnosno situacijama potražnje, suštinski drugačija u odnosu na preduzeća iz oblasti materijalne proizvodnje, itd.⁶²

V

ZAKLJUČAK

1. — U uslovima kapitalističkog načina privređivanja, tj. u odsustvu društvenog planiranja (kome u socijalizmu pored funkcije koordinacije privrede, pripada značajna uloga u osnovnoj raspodeli društvenog proizvoda, u utvrđivanju opšte srazmere u formiranju dohotka, stope akumulacije — važnih agregatnih kategorija u planiranju proširene društvene reprodukcije), javljaju se brojni problemi. Ovde spada, pored drugih problema, imanentnih kapitalizmu i kapitalističkom načinu privređivanja, i problem preciznog sagledavanja prezencije dugoročnog međusobnog odnosa između privrede i robnog saobraćaja,

⁶⁰ videti o ovome izveštaj grupe eksperata o potrebama britanske privrede za saobraćajnim uslugama u razdoblju 1960—1980. godine. — The Transport Needs of the Great Britain in the Next Twenty Years, str. 3.

⁶¹ Voigt, F.: Theorie der regionalen Verkehrsplanung, str. 210.

⁶² P. Berkenkopf: navedeni napis- Zeitschrift für Verkehrswissenschaft, 1954, str. 99.

radi omogućavanja donošenja ex ante zaključaka u pogledu daljeg razvoja saobraćaja.

2. — Napred navedeni problem privlačio je pažnju mnogih autora. Pri tome se uglavnom uzimaju u obzir saobraćajni ekonomisti iz Nemačke, pretežno iz SR Nemačke, gde u istraživanjima koja imaju za cilj iznalaženje adekvatnih rešenja, učestvuju i pojedine naučne institucije, pre svega IFO Institut za ekonomska istraživanja u Minhenu. Radovi naučnih saradnika ovog Instituta, kao i rad saradnika Visoke saobraćajne škole u Drezdenu (DDR), su u našem napisu posebno razmotreni.

3. — U svim monografskim radovima iz domena ove problematike za paža se uslovna pretpostavka o konstantnosti određenih uticajnih faktora. To znači da prikazani kvantitativni odnos između privrede (proizvodnje i uvoza) i robnog saobraćaja je uslovljen određenim premisama, tj. da se one nisu bitno izmenile. Ovo indicira teorijski karakter ovih istraživanja.

4. — Radovi su dalje potvrdili da je lakše projicirati kretanje celokupnog volumena saobraćaja, nego po granama saobraćaja, sa izuzetkom opšteg trenda, koji se inače vidno manifestuje, kao na pr. tendencija smanjenja učešća železničkog saobraćaja u ukupnom robnom prevozu (u tonama i tonskim kilometrima), zatim vidan porast učešća motorizovanog drumskog saobraćaja i saobraćaja cevovodima, relativno stagniranje učešća rečnog saobraćaja.

5. — Činjenica da se stalno pojavljuju nove studije, čiju izradu uglavnom stimulišu nosioci saobraćajne politike kao sastavnog dela ekonomske politike, ukazuje na to da dosadašnji radovi nisu u potpunosti uspeli u iznalaženju približnog optimalnog rešenja. Prema tome, istraživanja se imaju sistematski nastaviti, da bi se na taj način učinio vidan napredak u pogledu obezbeđenja metodološki zadovoljavajuće osnove sagledavanja, odn. analiziranja, putem odgovarajućeg metoda ili ekonometrijskog modela, dugoročnog međusobnog odnosa između privrede i robnog saobraćaja. To, dalje znači, sagledavanje kvantitativnog odnosa između porasta materijalne proizvodnje i porasta volumena, odnosno porasta obima izvršenog rada saobraćaja, kao i realnije procene perspektivnog razvoja robnog saobraćaja u određenom vremenskom razdoblju.

6. — Projiciranje razvoja robnog saobraćaja, i to u celini i po pojedinim granama saobraćaja, skopčano je sa istim onim teškoćama koje se ispoljavaju u kapitalizmu kod poduhvata projiciranja materijalne proizvodnje ili razvoja nekog drugog privrednog sektora, ali u sklopu razvoja celokupne nacionalne privrede. Zbog toga ovde treba istaći da suprotno ovome u uslovima socijalističkog privrednog sistema društveno planiranje razvitka privrede, planski instrumenti, metodološke koncepcije planiranja, odgovarajući dokumentaciono-analitički, kao i statistički materijal, i t. sl. pružaju u zadovoljavajućoj meri uslove za projiciranje razvitka robnog saobraćaja. Iz toga proizilazi da primena matematičkog metoda analize matematičko-statističkih metoda, nije isključivi uslov prognoziranja razvitka robnog saobraćaja. Pogotovu ako se uzme u obzir okolnost, koju smo već ranije istakli, da se kod primene matematičkih metoda i ekonometrijskih modela, uvek polazi od određenih veličina. Iz toga proizilazi da su moguće i „literarne“ formulacije.

7. — Uopšte uzev, na optimalitet prognoziranja razvitka robnog saobraćaja deluju faktori relevantni i za optimalitet samog društvenog planiranja

posmatranog u celini. Znači ovde se javlja interfunkcionalnost između adekvatnog društvenog planiranja i prognoziranja planom usmerenog razvitka robnog saobraćaja. Naime, ako se pođe od konstatacije da neadekvatno planiranje (pri tome se apstrahuje dejstvo egzogenih faktora) nužno izaziva neusklađena privredna kretanja, i dovodi do određenih disproporcija unutar značajnih agregatnih kategorija, razumljivo je da će to doći do izražaja i u pogledu mogućnosti uspešnog empirijskog izučavanja međusobnog ekonomskog odnosa između privrede i saobraćaja. Isto važi i za vršenje projekcionih globalnih analiza i kvantifikacija tendencija dugoročnog razvitka privrede i saobraćaja.

8. — Treba istaći da razmeštaj novih proizvodnih kapaciteta je nesumnjivo jedan od relevantnih određujućih faktora volumena, odn. izvršenog rada saobraćaja uzeto po pojedinim granama saobraćaja. Stoga podatke o novim standortima bi trebalo sistematski prikupljati i obrađivati.

9. — Ocenjujući značaj, kako u teorijskom pogledu, tako i u pogledu praktične primenljivosti, matematičko-statističkih metoda primenjenih u građanskoj stručnoj ekonomskoj literaturi, koje metode smo u našem napisu razmatrali, u okviru postavljenog zadatka i raspoloživog prostora, može se reći, da se isti, naročito oni primenjeni u najnovijim studijama, ne bi mogli apriori da odbiju. Da primenjene metode ne bi trebalo zapostavljati, vidi se i iz njihove uske međusobne povezanosti sa fundiranim statističkim podacima. Tu dolaze podaci o fizičkom obimu materijalne proizvodnje, robnom saobraćaju i robnim tokovima u unutrašnjem saobraćaju (pri čemu je detaljno dezagregirana nomenklatura vrsta i grupa roba). Poseban značaj imaju statistička obuhvatanja robnog prevoza po područjima, robnim grupama, itd. Ukratko, a za našu zemlju je od značaja proučavanje, kako metodoloških koncepcija o obuhvatanju i prikazu robnih tokova tako i drugih kvantitativnih elemenata koji proističu iz robnih tokova. Tako, robni tokovi omogućavaju izvlačenje opštih zaključaka o značaju pojedinih područja (bilo političko-teritorijalnih jedinica ili fiksiranih područja — saobraćajnih područja) sa stanovišta volumena utovara i istovara u odgovarajućim granama saobraćaja. Isto tako mogu se izvlačiti zaključci o globalnim kretanjima ukupnog robnog prevoza, dejstva fizičkog obima materijalne proizvodnje na strukturu saobraćaja. Sve ovo ukazuje na potrebu sistematskog upotpunjavanja naše saobraćajne statistike, jer je to takođe od značaja za adekvatno projiciranje robnog saobraćaja. Međutim ne treba gubiti iz vida skućene mogućnosti ekonomsko-teorijskog uopštavanja na bazi statističke platforme, i t. sl.

10. — U pogledu tražnje za transportnim uslugama, ekonomske kategorije robne privrede, ne ispoljava se markantna divergentnost stavova u ekonomskoj teoriji. Ovo se pre svega, odnosi kako na tržišnu tražnju, tako i na elastičnost (osetljivost) tražnje.

Struktura cena transportnih usluga ima uticaja na preorijentaciju, pomeranje tražnje prevoznih usluga, pri nepromenjenom nivou globalne tražnje, od jedne saobraćajne grane na drugu.

Potražnji za transportnim uslugama inherentna je izvesna jako naglašena rigidnost. Dalje, između tražnje za transportnim uslugama i nivoa cena transportnih usluga, naročito u robnom saobraćaju, postoji labava veza. Isto tako ova potražnja podleže kolebanjima (dnevnim, nedeljnim, mesečnim, sezonskim, itd.).

Pravac (smer) potražnje za transportnim uslugama zavisi uglavnom od sledećih faktora: diferencirani razvitak privrede pojedinih delova jednog područja, lokacione strukture proizvodnje, veličina i struktura privrednog područja, struktura naseljenosti, i dr.

Dr Relja OSTOJIC

S u m m a r y

In his work the author interpreted and analysed the theoretic conceptions on the existence of a quantified mutual relation between the material production and the traffic.

As there is a question of a quantitative relation between the material production and the goods traffic, the work deals with the possibility of application of a mathematico-statistical method to the researches in the sphere of the traffic, an independent province of the economy, especially as to the projecting of its development.

It has been shown that on the ground of the application of mathematical methods several authors, protagonists of such a conception, have come to some results in regard to the existence of a quantitative, measurable, relation between the material production and the goods traffic in a longer period of time. There are mostly taken into consideration the authors of the studies received within the frame of the IFO Institute for economic researches. Those studies, considered as a whole, constitute a contribution, in a material as well as in a theoretical regard, to the question of an effectual applicability of quantification of the relations between the economy and the traffic in general as well as to an economically rational dicret projecting of the development of the goods traffic.

There is outlined also the question of demand of transport services and its specificity.

NASTANAK JUGOSLOVENSKOG PRAVOSUDNOG SISTEMA

Stvaranje jugoslovenskog pravosudnog sistema ne može se odvojeno gledati od opštih tokova i ciljeva revolucije i izgradnje nove jugoslovenske države.

Ratno sudstvo u Jugoslaviji, pojavljuje se kao potreba revolucije i kao sastavni deo revolucionarnog poretka. Zato, iako se sudstvo u toku oslobodilačkog rata pojavljuje kao sudstvo partizanskih odreda i NOO, ono nije bilo samo ograničeno Narodno-oslobodilačkog rata. Njegova priroda i njegov karakter, determinišu se kako NO ratom, kao borbom za oslobođenje zemlje, tako i procesom revolucije u kome je sudstvo bilo organ revolucije.

Karakter sudova u procesu oslobodilačkog rata i revolucije, upravo treba tražiti u njihovoj funkciji koja je bila uključena u taj jedinstveni proces, koji je kao osnovno pitanje revolucije u okviru oslobodilačkog rata, rešavao pitanje vlasti.

Ciljevi socijalističke revolucije u Jugoslaviji bili su izraženi u normama revolucije, u njenom karakteru i njenom sadržaju. Revolucionarni poredak je bio taj koji je ostvarivao njene osnovne zadatke. Norme revolucije su tražile rešavanje njenih ciljeva radi same njene pobjede. U interesu revolucije, njene norme su nužno morale predviđati i revolucionarne sankcije protivu svih onih koji su kočili ili ometali njeno ostvarivanje.

Proces stvaranja nove jugoslovenske države je nužno pored ostalih svojih oružanih i političkih akcija morao da sankcioniše svoje norme, da im vremenom daje sve više pravni karakter; da ih izražava kao pravne norme, jer je izgradnja države i stvaranje nove narodne vlasti zasnovana na principu zakonitosti, tj. vremenom sve više na pravnoj normi.

Novo jugoslovensko sudstvo tako izrasta iz nužnosti a pre svega iz *potreba revolucije i njenih ciljeva*.

Te potrebe revolucije, od samog njenog početka upravo pokazale su, da se sudska funkcija morala ostvarivati odmah još u prvim delatnostima revolucionarnog poretka kao neophodna u borbi za uništavanje stare i stvaranje nove vlasti. Ratno sudstvo oslobodilačkog rata i revolucije, imalo je znači, da izvršava one bitne, osnovne ciljeve revolucije, uništavanje svih onih koji su kao neprijatelji oslobodilačkog pokreta bili njemu suprotstavljeni i došli pod njegov udar.

Kao revolucionarni organi nove vlasti, oni su u okviru svoga postupka imali da klasno unište pripadnike starog poretka, koji su se ograđivali prema NO borbi i narodu time što su se stavili u službu okupatora. Međutim, činjenica je da su stari klasni nosioci vlasti koji su se stavili u službu okupatora uzimani na odgovornost zbog saradnje sa okupatorom, zbog protivnarodne delatnosti, i borbe protiv oslobodilačkog pokreta, pa time jednovremeno bili uništavani i kao *klasni neprijatelji revolucije, kao pripadnici stare vlasti*.

Ratno sudstvo prema tome, iako formalno (kao i ceo revolucionarni poredak) ne sudi delikventima zbog njihove klasne pripadnosti kao starim nosiocima vlasti, u suštini ostvarivalo je revolucionarni interes, koji se kao i svaki revolucionarni pokret borio za vlast.

Zbog samih uslova, karaktera i specifičnosti naše revolucije, proces stvaranja jugoslovenskog sudstva polazi u dva pravca. To je prvo stvaranje vojnih, partizanskih sudova u okviru naoružanog dela naroda, partizanskih odreda i kasnije NOV-e, s jedne strane i u okviru NO odbora kao osnovnih organa narodne vlasti s druge strane.

Novi organi revolucionarnog sudstva, na taj način, nemaju nikakav kontinuitet sa starim organima sudske vlasti. Oni nastaju kao potpuno novi organi revolucije i oslobodilačkog rata. Ta okolnost već ukazuje da je istorijski put stvaranja jugoslovenskog pravosuđa zametnut u sudskoj funkciji revolucionarnog poretka, koja se funkcija u toku revolucije s jedne strane ostvarivala kao vojnosudska (u partizanskim odredima i NOV) a s druge strane kao civilno sudska funkcija sudova opšte nadležnosti (u okviru NO odbora).

Istorijski nastanak i razvitak jugoslovenskog pravosudnog sistema vršen je u skladu sa izgradnjom celokupne i jedinstvene piramide narodne vlasti i države *odozdo na gore*. Kao što je celokupan jugoslovenski revolucionarni sistem, tj. jugoslovenska država nastajala odozdo, tako se i sudstvo rađalo najpre u svom embrionalnom obliku u najnižim organima društva, u seoskim i mesnim NO odborima kao osnovnim organima vlasti iz kojih su kasnije izrastali viši organi vlasti, odnosno od partizanskih sudova u partizanskim odredima i četama, da bi iz njih kasnije bili stvarani višestepeni (brigadski, divizijski) i vrhovni vojni sudovi. Sudstvo se, prema tome, nije moglo razvijati drukčije po svojoj hijerarhiji nego li u skladu sa opštim tokom i revolucionarnim razvitkom.

Izvori jugoslovenskog ratnog sudskog prava

Sudska funkcija u toku oslobodilačkog rata i revolucije kao što smo napred istakli nastaje iz osnovnih potreba revolucije, da se sruši stari klasni nosilac vlasti i da se stvori nova socijalistička država, odnosno nova narodna vlast. Sudska funkcija, dakle, počinje na osnovnom pitanju revolucije, na pitanju osvajanja vlasti.

I ako što ceo revolucionarni organizam nastaje iz naroda tako se i sudstvo u toku revolucije regrutuje iz *društva*, iz ničega što je tek trebalo da postane država i državna vlast. Ono počinje svoju funkciju u redovima naoružanog i nenaoružanog naroda, pre svega kao *društveni organizam* u okviru osnovnih političkih ciljeva revolucije. Ratno sudstvo kao i njegova funkcija na svome početku, zato, ne zasniva se i ne stvara iz pravne norme, jer pravne norme pre stvaranja organa sudstva (kao i ostalih organa vlasti) nije ni bilo, već kao i svaka socijalistička revolucija, tako i jugoslovenska kao budući nosilac vlasti, pravnu normu stvara kasnije, tek pošto se stvore organi vlasti i pravosuđa posle stvarenog faktičkog čina — državnog organizma čija pravna norma dolazi samo kao njegova posledica, odnosno kao sredstvo za zaštitu osvojene vlasti i države u procesu njene izgradnje.

U takvim uslovima izvore sudskog prava (koje se u daljem procesu sve više razvijalo u skladu sa opštim razvitkom nove države), treba tražiti u osnov-

nom programu revolucije i njene političke i klasne borbe. Ti izvori su, znači, pre svega političke norme revolucije, kao sastavni deo normi za izgradnju novog državnog i pravnog poretka.

Norme sudskog prava bile su u procesu revolucije usmerene u cilju jačanja njenih ciljeva i zaštite njenih tekovina kao i u cilju zaštite osnovnih političkih i drugih građanskih prava čoveka i građanina za čije se interese socijalistička revolucija borila.

Tako se materijalnopravni i formalnopravni propisi sudskog prava u toku NO rata kao pozitivne pravne norme odmah nisu pojavljivali u klasičnom smislu. Te norme bile su izražene u aktima vojnopolitičkih rukovodstava i narodnooslobodilačkih odbora, koje su kao takve za potrebe revolucije u ratnim uslovima bile neophodne i dovoljne.

Izvori materijalnog i procesnog prava (posebno vojnog ratnog prava) nalazili su se u aktima vojnih rukovodstava partizanskih odreda NO, a naročito u odlukama vrhovnih i glavnih štabova POJ i NOVJ. To su bile razne naredbe, direktive, uputstva, pisma i druga akta ovih organa, na osnovu kojih su radili prvi vojni sudovi kao revolucionarni sudovi.

Sudovi NO odbora kao organi koji su u najvećem delu oslobodilačkog rata radili u sastavu i u okviru NO odbora, odnosno sami NO odbori su na principu jedinstva vlasti vršili i sudsku funkciju i izvore za svoje norme tražili u odlukama narodnooslobodilačkih odbora a kasnije i AVNOJ-a kao najvišeg NO-a i najvišeg organa narodne vlasti, ma da su civilni sudovi narodnooslobodilačkih odbora svoje odluke donosili i na osnovu akata vojnih vlasti.

Revolucionarno pravo i revolucionarna zakonitost bili su onaj duboki idejni i politički izraz i smisao i program revolucije koji je svoj moto i svoju premisu tražio na liniji da je „zakonito samo ono što koristi potrebama i interesima revolucije“.

Norma revolucije određivala je funkciju samog revolucionarnog procesa i ona je kao takva obavezivala na njeno apsolutno poštovanje svih i svakoga pa i pripadnika revolucionarnog poretka. Ta norma je nužno i neminovno u interesu revolucije predviđala njeno izvršavanje te je za slučaj njenog neizvršavanja i pretila sankcijom. Obzirom, da se je ona ostvarivala u ratu u revolucionarnim uslovima ona je morala da bude oštra a iznad svega ona je morala da bude *efikasna*.

Osnovna podloga i oslonac sudske norme bio je svakako idejni i akcioni program KPJ kao rukovodeće i organizatorske snage revolucije, te je sudstvo normalno svoje konkretne odluke, presude, moralo da primenjuje u skladu sa opštim političkim interesima i linijom borbe, tj. u skladu sa političkim oportunitetom. Primena revolucionarne norme od strane ratnih sudova svoje dejstvo podrazumevala je i pretpostavljala na *svesti* najširih narodnih slojeva, na idejnoj čistoći redova pripadnika revolucije. Sudska funkcija jugoslovenskog ratnog sudstva bazirala je na samoupravnosti naroda bez obzira što su to bili ratni i teški uslovi, na proveri svakog svoga akta u narodu i kroz narod kao živom osloncu, političkoj, moralnoj i materijalnoj bazi revolucije. Socijalistički karakter revolucionarnog sudstva, kao i cele jugoslovenske revolucije duboko je izražavao *demokratski karakter*, te ratni sudovi koji rešavaju najteže probleme, pitanje života ili smrti pred sud izvedenih ljudi rešavao je posredstvom i aktivnim učesćem u radu suda što je moguće bilo od strane većeg broja građana. To je i činilo veliki autoritet sudova i pružalo garanciju reda, pravne i revolucionarne sigurnosti građana i pripadnika oslobodilačkog pokreta i revolucije,

da niko nije mogao biti proglašen krivim, ako u redovnom postupku pred revolucionarnim sudom nije utvrđeno da je bio kriv.

Sudsko pravo prema tome svoj izvor tražilo je u nečemu što nije bila pisana norma. Njegov izvor bila je i *empiriya revolucije*, odnosno revolucionarna praksa.

Obzirom na uslove i karakter sudskih organa, kako onih u oružanom sastavu naroda (partizanskih odreda i NOV) tako i onih u sastavu NO odbora, a kasnije i kao samostalnih organa pravosuđa za vreme rata i revolucije, propisi sudskog prava su se retko pojavljivali kao samostalni propisi materijalnog i procesnog prava. Oni su najčešće (naročito u početnom periodu revolucije) sadržavani u jednom *kodeksu* opštih normi, koje su regulisale opšti tok razvoja rata i revolucije i osnovne zadatke i funkcije POJ, NOV i NOO.

Jedna ovakva pojava u sudskom ratnom pravu, dolazila je iz činjenice, da je sudska funkcija ostvarivana na načelu jedinstva vlasti, što je bilo i logično za norme sudskog prava u to vreme, kada još nije bio izgrađen celovit pravosudni sistem.

Međutim, sa kasnijim razvitkom naročito u Sloveniji i Hrvatskoj (mada je u Sloveniji samostalnih sudskih akata bilo već 1941. godine) sve se više izgrađuje sistem sudskih normi i sudskog prava naročito od 1943. godine, a posebno posle Drugog zasedanja AVNOJ-a.

Sudovi partizanskih odreda 1941. i 1942. godine

Objektivni uslovi rata i revolucije bili su odlučujući za razvitak narodne vlasti a onda i organa pravosuđa u pojedinim delovima Jugoslavije. Zato opšta karakteristika u nastanku, a i u delatnosti sudova 1941. i 1942. godine u pojedinim pokrajinama Jugoslavije, karakteriše se specifičnostima prilika koje su zavisile nekada i od subjektivnih snaga revolucije. Ta neravnomernost u nastanku i razvitku jugoslovenskih ratnih sudova je upravo bitna njihova karakteristika u prvoj etapi naše revolucije.

Međutim, baš ta okolnost da su revolucionarni sudovi stvarani na bazi stvarne potrebe revolucije u danom momentu i u datom mestu govori o jednoj stvaralačkoj primeni marksizma na konkretne uslove u Jugoslaviji koji se kao i kod drugih organa revolucije izražavaju posebno na organima revolucionarnog sudstva. To šarenilo u organizacionom pogledu i u funkciji partizanskih sudova vremenom je dalo obilje iskustava koje je nema sumnje bilo od značaja i od koristi za izgradnju budućeg jedinstvenog pravosudnog sistema Jugoslavije.

Sudovi partizanskih odreda u Sloveniji 1941. i 1942. godine

Već polovinom jula 1941. godine Glavni štab slovenačkih partizanskih odreda izdao je pravila o ustrojstvu sudova partizanskih odreda u Sloveniji. U tom „partizanskom zakonu“ u članu 15-17 bio je predviđen postupak za sastav partizanskog suda.

Tako se prema ovim propisima partizanski sud sastojao od predsednika, koga je imenovao komandant bataljona od slučaja do slučaja iz redova komandanata i političkih komesara kao i četiri porotnika koje su birali partizani dotične jedinice kojoj je optuženi pripadao. Za suđenje u ovom sastavu bio je

predviđen i partizanski tužilac, koga je imenovao Vrhovni, odnosno Glavni štab Slovenije.¹

Manje disciplinske prekršaje kažnjavali su sami komandanti odreda, dok su zbog većih prekršaja pripadnici partizanskog odreda izvođeni pred partizanski sud. U slučaju izdajstva ili kada se sud nije mogao sastati, kolektiv odnosno partizanska jedinica bila je ovlašćena da sama, pod predsedništvom političkog komesara izriče i smrtnu kaznu.

Kao sankcije odnosno kao kazne kod ovog suda bile su predviđene: opomena, ukor, izvršavanje težih i neprijatnih poslova i smrtna kazna — streljanje.

Početak partizanskog sudovanja u Sloveniji ogledao se u vršenju sudske funkcije od strane rukovodstava partizanskog odreda. U slučajevima kada je trebalo izreći kaznu pripadniku partizanskog odreda zbog vojnog disciplinskog prekršaja ili vojnokrivičnog dela koje je počinio partizan ili pak ako je zločinac bio narodni neprijatelj koji je pao u ruke partizanima onda je suđenje imalo svoj utvrđen tok. Taj postupak bio je izvođen na sledeći način:

Najpre politički komesar, obično pred postrojenom partizanskom četom obrazloži konkretni slučaj i navede dokaze za postojanje dela. Ukoliko je trebalo ispitivati svedoke i izvoditi dokaze, onda su i svedoci saslušavani pred partizanskom četom. Pošto bi bio završen dokazni postupak, cela četa se izjašnjavala o kazni, te su *svi prisutni borci donosili presudu*. Pošto pravnih propisa još nije bilo odluka o kazni donošena je na osnovu pravno-političkog osećanja partizanske jedinice, odnosno procene njenih boraca koji su donosili odluku u prvom redu sa stanovišta interesa oslobodilačke borbe. Na taj način u Sloveniji na početku NO rata partizansko sudstvo se ne pojavljuje odmah kao odvojeno i samostalno sudstvo, kao samostalni organ vojnog pravosuđa. To su u prvom redu diktirale ratne prilike i uslovi, razbijenost partizanskih jedinica, njihova usitnjenost i pokretljivost, što u prvim danima rata i revolucije nije pružalo mogućnosti za neke posebne sudske organe.

Prvi materijalno-krivični propis o narodnooslobodilačkoj borbi Slovenije bila je odluka ŠNOO-a „O zaštiti slovenačkog naroda i njegovog poretka za oslobođenje i ujedinjenje“ od 1. 10. 1941. godine, koji je kao direktiva i kao opšti propis ostao na snazi sve do 1. septembra 1944. godine, tj. sve donde dok nije bila doneta odluka Vrhovnog štaba NOV i POJ od 24. 5. 1944. godine, kada je upravo stupila na snagu i na području Slovenije.

1941. godine u Sloveniji još nije postojala ni materijalnopravna ni procesnopravna norma za jedinstven postupak pred sudom. Ova odluka značila je izraz načela krivične oodgovornosti za sva ona dela koja su bila uperena protivu NO borbe i revolucije. U skladu s tim od značaja su i odredbe koje su normirale radnje izvršenja za dela izdaje, prema kojima se izdajnikom smatrao denuncijant, odnosno lice koje je saradivalo sa okupatorom i drugim neprijateljima slobode slovenačkog naroda ili lice koje je stvaralo organizacije u cilju borbe protiv slovenačkog naroda. Ovom odlukom bila je normirana i „Zaštita narodnooslobodilačkog pokreta“, po kojoj je bila predviđena sankcija za sve one koji izdaju tajnu organizacije, kao ljude koji pripadaju NOP-u ili su bili uključeni i pomagali NOP. U tom pogledu bila je predviđena i kazna za podstrekivače, ukoliko na osnovu njihovih lažnih prijava bude izrečena kazna od strane Osvobodilne fronte.

---

¹ Pravila Gl. štaba slovenačkih partizanskih odreda od sredine jula 1941. (Zbornik dok. VI/1 str. 22.).

Na taj način, ova odluka je štitila revolucionarni poredak, te je i formalno-pravno značila negaciju starog pravnog poretka i zaštitu tekovina oslobodilačke borbe i revolucije, tj. nove države u stvaranju.

Krivična odgovornost u smislu ove odluke bila je apsolutna. Pritisak okupatora nije mogao nikoga da izvinjava zbog protivnarodnog rada i saradnje sa okupatorom. Prema odluci „O zaštiti slovenačkog naroda“ bile su predviđene i sankcije i to: a) smrtna kazna, b) uništenje ili konfiskacija imovine, kao i c) kazna narodnog bojkota.

Postupak je vođen pred celokupnim partizanskim odredom, koji je kao kolektiv izricao kaznu.

Shodno potrebama terena i prilika u Sloveniji su pojedini partizanski odredi donosili i posebne propise u pogledu odgovornosti pred partizanskim sudom. Tako je komanda partizanskog odreda „Šumarica“ propisom od 28. septembra 1941. godine pored ostalog određivala:²

„...nikoji drug iz predstraže ne smije to zauzimati a tj. razne predmete u svoju svojinu... Onaj koji pokuša to uzeti u svoju svojinu biće kažnjen smrću... Iz predstraže ne smije na svoju ruku otići van logora svoga... isto tako da ga sleduje smrt. Najstrožije se upozoravate da se ne vrše progoni protiv onih lica s kojima ste ranije bili u zavadi, te da sada zauzmete lične mržnje protiv njih, a sa time što ste dobili povjerenje da uređujete u svojim selima za sve krupnije stvari koje ima da riješite...“³

Decembra 1941. i januara 1942. godine Vrhovni štab oslobodilačke partizanske i dobrovoljačke vojske doneo je više naredaba o organizaciji NO vojske. Pored ostalih odluka, jedna naredba je regulisala formiranje vojnih sudova koji su onda bili u sastavu od tri lica pri NO odredima i proleterskim brigadama. Ovi sudovi su sudili vojnim i civilnim licima za krivična dela špijunaže, izdajstva, dezerterstva, pljačke i ubistva, kao i za ometanje vojnih jedinica pri izvršavanju njihovih zadataka.⁴

Međutim, shodno prilikama pa i relativnoj daljini i odvojenosti Vrhovnog štaba POJ i NOV od rukovodstva partizanskih odreda Slovenije pored centralnih uputstava u Sloveniji razvitak vojnog sudstva ima i svoj specifični put. „Zbog toga znači razvoj krivičnog postupka i sudske organizacije za posebne prilike u Sloveniji je samo jedan specifičan oblik jedinstvene sudskeorganizatorne i krivičnopravne politike u toku narodnooslobodilačke borbe“.⁵

Jula meseca 1942. godine u Sloveniji na oslobođenom području bio je naimenovan kod Vrhovne uprave NOS-a poverenik za pravosuđe.

Dana 31. jula 1942. godine odlukom IOOF obrazovana je „Vanredna sudska komisija“ (ISK-a). To su u stvari bile prve mere za postavljanje krivičnog sudstva u Sloveniji.

Krajem jula kao i 8. avgusta 1942. godine Glavni štab slovenačke partizanske vojske doneo je dve naredbe u pogledu istrage i suđenja zbog krivičnih dela izdajnika naroda.

Prema ovim naredbama u pogledu istraživanja, odnosno istražnog postupka, bile su nadležne bataljonske komande, a za nadzor nad istragom kao i za izricanje i izvršenje smrtnih kazni bili su nadležni štabovi partizanskih odreda.⁶

² Zbornik dok. i pod. NOR V/1 str. 138.

³ Zbornik dok. i pod. NOR V/1 str. 138.

⁴ Dr M. Šnuderl, Arhiv za pravne i društvene nauke br. 4, 1948. godine, str. 581.

⁵ Isto.

⁶ Dr M. Šnuderl, Arhiv za pravna i društvene nauke, br. 4, 1948. godine.

Dvadesetsedmog novembra 1942. godine bilo je dato ovlašćenje komandama partizanskih četa i zaštitnim komandama da mogu po hitnom postupku vršiti istrage ukoliko postoji sumnja da je zločino delo izvršeno (delo saradnje sa belogardejcima ili oružanim bandama). Prema ovoj odluci komande partizanskih i zaštitnih četa mogle su izricati i izvršavati smrtne kazne.

„Prijecki narodni sudovi“ u Crnoj Gori

U Crnoj Gori „Mijesni vojni komiteti“ formirani su već krajem maja i početkom juna 1941. godine kao vojna organizaciona tela pri svim mesnim komitetima KPJ, sa zadatkom da vrše pripreme za ustanak, da prikupljaju oružje, vrše obuku u rukovanju oružjem, organizuju kurseve prve pomoći, te druge pripreme od značaja za organizovanje NO borbe kao organi koji treba da rukovode revolucionarnim akcijama.⁷

U tom smislu „Privremena Vrhovna vojna komanda narodnooslobodilačkih trupa“, 27. jula 1941. godine, uputila je naredbu svim komandama i mesnim vojnim komitetima u pogledu formiranja ovih sudova. Naredba je određivala kako mesnu tako i stvarnu nadležnost sudova. Tako su ovi sudovi prema ovoj naredbi bili formirani ne samo pri odredima nego i pri vojnopozadinskim organima, odnosno pri „mijesnim komandama“. U tom pogledu naredbom je bio određen karakter, struktura i funkcija prekih sudova, kao revolucionarnih sudova na sledeći način:

„Pri svakom većem odredu (mijesnoj komandi) neka se odmah stvori *prijeki narodni sud*. Ovaj sud će izricati *samo smrtne presude* (podvukao D. K.) nad licima koja:

1. vrše špijunsku službu u korist neprijatelja;
2. pokušavaju da trupe demobilišu, demorališu ili otvore front neprijatelju;
3. dignu oružje ili agitaciju da se digne oružje protiv nacionalnooslobodilačke vojske;
4. špekulišu sa namirnicama;
5. prijeki sudovi se obrazuju i na teritoriji koju neprijatelj drži u svojim rukama. Pošto na toj teritoriji svu vlast drže gerilski odredi, to pri njihovim bataljonskim, odnosno mijesnim komandama formirati ove sudove.
6. Komandantima i članovima narodnih odbora sudiće za ista dijela su pri Vrhovnoj komandi.

Skreće se pažnja svim komandirima i borcima da špijuni neprijatelja, od ranije poznati po svom izdajničkom radu pokušavaju da iskoriste plemenske i vjerske razlike radi upropašćenja opšte nacionalne stvari.

Narod je s vojskom. Čitavi krajevi se pridružuju našoj borbi. Naša borba se širi kao požar!

Podoljubivi, ništite petu kolonu i pobjeda je na našoj strani!

Iz štaba Vrhovne komande⁸

Partizanski sudovi 1941. i 1942. godine u Srbiji

U prvim danima oslobodilačkog rata sudsku funkciju u Srbiji u partizanskim odredima organizuju štabovi partizanskih odreda i partizanskih četa, a na osnovu direktive Vrhovnog štaba NOPOJ. Posebnih detaljnijih i širih pro-

⁷ Vojni komiteti su ukinuti kasnije sa stvaranjem „gerilskih“ četa i bataljona.

⁸ Zbornik dokumenata i podataka NO rata Tom. III, knji. 1, str. 21.

pisa i uputstava o ustrojstvu sudova pri partizanskim odredima 1941. godine još nije bilo.

Usled takve situacije na području Srbije sudovi se u pojedinim partizanskim odredima ne organizuju na isti način svuda nose isti naziv. Tako se 1941. godine partizanski sudovi u nekim partizanskim odredima zovu „narodni sudovi“, negde „vojni sudovi“ ili „vojni narodni sudovi“, negde „revolucionarni sudovi“. Članove ovih partizanskih sudova sačinjavali su uglavnom članovi štaba partizanskog odreda, odnosno partizanske čete.

U pojedinim partizanskim odredima u Srbiji za svaki pojedini slučaj po kome je trebalo suditi određivan je drugi, novi sastav partizanskog suda bilo od članova štaba odreda ili čete kao i od boraca odnosnog odreda ili čete. Ovakav način izbora partizanskih sudova u sastavu partizanskih odreda uglavnom bio je utvrđen u kasnijoj naredbi Vrhovnog komandanta NOPOJ od septembra 1942. godine. Međutim, i u jednom i u drugom slučaju prilikom sastavljanja sudova partizanskih odreda, članovi suda isključivo nisu vršili samo sudsku funkciju. Potreba za suđenjem ukazivala se povremeno. Zato se za članove ovih sudova može reći da je to bilo njihovo posebno zaduženje, pošto je svako od članova suda u partizanskoj jedinici kao rukovodilac odreda ili kao borac imao svoju stalnu vojničku, odnosno političku funkciju.

Postupak pred sudovima partizanskih odreda u Srbiji 1941. godine

Onaj ko bi bio okrivljen, uhvaćen ili zarobljen, najpre je priveden štabu odreda ili čete gde je odmah uziman na krivični ispit (prethodni postupak). Itraga je poveravana obično jednom članu štaba odreda ili članu partizanske čete, koji je ujedno bio i član partizanskog suda. U toku istrage izvođeni su dokazi saslušavanjem svedoka, bilo po prijavi građana, bilo po predlogu okrivljenog ili na inicijativu štaba odreda, odnosno time je okrivljenom pružena mogućnost odbrane u prethodnom postupku.

Pošto bi istraga bila završena i provereni svi dokazi partizanski sud u utvrđenom sastavu (obično od trojice članova) pripremao bi pismenu optužnicu sa obrazloženjem, zašto se okrivljeni optužuje. Najčešće tokom 1941. i 1942. godine u partizanskim odredima u Srbiji optužnicu je čitao jedan od članova štaba partizanskog odreda ili jedan od članova partizanskog suda i to pred postrojenim celim odredom, odnosno partizanskom četom. Tom prilikom u optužnici su bili izneti razlozi zbog kojih se traži kažnjavanje optuženog i istovremeno je bio učinjen i predlog za kaznu kojom je optuženog trebalo osuditi. Glasanje po kazni je vršeno javno. Zvaničnu odluku o kazni nije donosio sud, već *ceo sastav boraca* partizanskog odreda ili partizanske čete, dok je sud samo predlagao kaznu. Konačna, ujedno i izvršna odluka o kazni (presuda) postajala je onoga momenta, kada su je partizani javno izglasali. Kazna bi posle toga odmah bila izvršena. Postupak po pravnom leku nije postojao, te su partizanski sudovi 1941. i 1942. godine u Srbiji bili *jednostepeni*, revolucionarni sudovi. Njihova delatnost kao revolucionarnih sudova, shodno ratnim prilikama morala je da bude brza, efikasna, budući da je osnovni cilj revolucije bio hitno uništavanje neprijatelja, stare vlasti i vlasti okupatora, te stvaranje uslova za osvajanje vlasti i uspostavljanje nove vlasti i izgradnju nove države.

U skladu sa uslovima, taktikom gerilskog ratovanja i brzom pokretljivošću partizanskih jedinica, nisu postojali povoljni uslovi za vremenske kazne,

te partizanski sudovi ove kazne nisu ni izricali. U praksi je bila primenjivana najčešće smrtna kazna za narodne neprijatelje i izdajnike, kao i za pripadnike partizanskih odreda koji su kao borci u sastavu odreda počinili takve prekršaje zbog kojih se smatralo da bi radi autoriteta odreda i uspeha revolucionarne borbe bilo celishodno i oportuno politički da se kazne smrtnom kaznom. Ukoliko smrtna kazna nije bila primenjena onda je optuženi koji je bio van sastava odreda bio puštan na slobodu. Međutim, ukoliko bi okrivljeni trebalo da bude pušten na slobodu, partizanski sud ga nije izvodio pred stroj partizana i najčešće bi ga puštao na slobodu bez odluke boračkog kolektiva.

Ratni uslovi na početku ustanka i revolucije u Srbiji, kada su neprijateljske snage još uvek bile velike u odnosu na snage partizanskih odreda i kada su partizanski odredi morali neprekidno da se kreću i menjaju mesto boravka, i kada su postojale potrebe za energično i brzo dejstvo i revolucionarno donošenje odluka u pogledu likvidacije neprijatelja, nisu dozvoljavali jedan obimniji i trajniji krivični postupak. Zbog toga su partizanski sudovi sudili brzo i radili po jednom skraćenom, neformalnom postupku, sastavljeni uglavnom od laika, pripadnika partizanskog odreda, što je pored ostalog ispoljavalo njihov karakter kao revolucionarnih sudova. To je u stvari bilo zbornu sudstvo.

Propisi i pravna pravila u materijalnom i formalnom smislu za vođenje krivičnog postupka pred partizanskim sudovima 1941. i početkom 1942. godine u Srbiji nisu postojali. Ceo krivični postupak i odluka o kazni izvođeni su javno i usmeno, kao i neposredno na osnovu opšteg kursa, opšte političke linije KPJ i političke situacije, gde se strogo vodilo računa o političkim prilikama određenog područja, o političkom raspoloženju naroda, a iznad svega o tome kakvo bi vaspitno i političko dejstvo presuda izazvala u narodu.

Tokom 1941. godine u Srbiji je bilo izvesnih razlika u radu partizanskih sudova na pojedinim njenim područjima. Tako, na primer, bilo je partizanskih sudova koji su u svome sastavu imali obavezno po jednog borca iz dotičnog odreda ili čete, a i sami sudovi donosili su konačne odluke koje su pre njihovog izvršenja samo saopštavali partizanima, ne tražeći od njih da glasaju o kazni.⁹

U pojedinim partizanskim odredima u Srbiji 1941. godine bili su formirani partizanski sudovi sastavljeni od trojice sudija koje je birao štab partizanskog odreda iz sastava boraca dotičnog odreda.¹⁰

Predsednik suda bio je, po pravilu, komandant odreda ili njegov zamenik. Drugi član suda bio je komesar (koji je istovremeno bio islednik u konkretnom slučaju i vodio prethodni postupak) kao što je na raspravi pred postrojenim odredom vršio funkciju partizanskog tužioca. Treći član suda, za svako novo suđenje biran je iz sastava partizana — boraca i to po pravilu biran je onaj koji pre toga nije bio u sudskom veću.

Sud je sudio javno na javnim skupovima pred narodom ili pred celim odredom. Svako od prisutnih za vreme pretresa pred sudom mogao je da svedoči po slobodnoj inicijativi u korist ili na štetu optuženog. Optuženi je imao pravo da sebi izabere branioca, ali branilac je mogao biti *samo partizan*, pripadnik dotičnog partizanskog odreda.

Postupak pred ovim partizanskim sudom bio je *sumaran i brz*. Sud je presudu donosio većinom glasova i ista je bila izricana „u ime naroda“. Sud je

⁹ Dimitrije Kulić „Revolucionarno sudstvo na jugu Srbije“, Niš, 1962. str. 8—12.

¹⁰ Takav je sud bio u leskovačkom partizanskom odredu na planini Kukavici (vidi Sv. Krstić, „Leskovački zbornik“, 1962, str. 89.

sudio kao prvostepeni. I ovde pravnog leka na prvostepenu odluku nije bilo, te se osuđeni nije mogao žaliti. Presuda je odmah posle izricanja i izvršavana. Na taj način sud se pojavljivao kao ratni i revolucionarni sud. Sankcije koje je ovaj sud izricao bile su: a) prva opomena, b) poslednja opomena, c) smrtna kazna i d) smrtna kazna sa konfiskacijom imovine.

Izvršenje smrtno kazne vršeno je isključivo streljanjem. Kaznu su izvršavali određeni partizani ili oni borci dotičnog odreda koji su se dobrovoljno javili da izvrše smrtnu kaznu.

Bilo je, međutim, da su pojedini partizanski sudovi u Srbiji 1941. godine donosili odluke i po građanskim stvarima, kada su se stranke neposredno obraćale štabu partizanskih odreda, kao i onda kada pojedini građani nisu bili zadovoljni sa odlukom suda narodnooslobodilačkog odbora. Međutim, takvih retkih slučajeva suđenja od strane partizanskih sudova po građanskim sporovima bilo je samo tokom 1941. godine, dok tu funkciju potpuno nisu preuzeli sudovi narodnooslobodilačkog odbora, jer su se ovi razvojem narodne vlasti i daljim tokom NOP-a i revolucije sve više afirmisali kao nadležni za presuđivanje građanskih sporova.

Za sitnija krivična dela, (u prvo vreme i za sitnije građanske sporove), partizanski sudovi su dolazili u sela na oslobođenoj i poluoslobođenoj teritoriji, gde su donosili presude ad hoc (od slučaja do slučaja). U takvim slučajevima partizanski sud za vreme kratkog boravka odreda ili partizanske čete u selu, pošto bi prethodno ispitao pojedine sporne činjenice, odmah je donosio odluku na zboru građana i istu javno saopštavao narodu. Ukoliko se radilo o sitnim, manje značajnim sporovima, partizanski sudovi su upozoravali na težinu ratnih prilika i ozbiljnost ratne situacije, te opominjali one koji o tom nisu vodili računa, upozoravali ih da će se u slučaju ponovnog parničanja za beznačajne stvari prema njima preduzimati oštrije mere od strane NOP-a. To je bilo od uticaja za suzbijanje sitnog parničarstva u toku oslobodilačkog rata.

Vojni sudovi partizanskih odreda 1941. i 1942. godine u Srbiji kao i kasnije u toku rata i revolucije, prilikom vođenja istrage i donošenja odluke o kazni, posebnu pažnju obraćali su celishodnosti prilikom izricanja i izvršenja presude, naročito onda kada se radilo o izvršenju smrtnih kazni.

Pored principa utvrđivanja *materijalne istine*, princip *političkog oportuniteta* i celishodnosti odluke vojnog suda, u skladu sa političkom linijom i revolucionarnom borbom protiv neprijatelja, bila su osnovna merila prilikom izricanja kazne. U tom pogledu od značaja je bila povezanost i neprekidna saradnja partizanskog vojnog suda sa narodnooslobodilačkim odborima i partijskom organizacijom KPJ na terenu, kako onim na oslobođenoj, tako i onim na neoslobođenoj i poluoslobođenoj teritoriji.

Ako bi se na primer radilo o narodnom neprijatelju koji nije uхваćen, a nalazio se na teritoriji odgovarajućeg partizanskog odreda, onda je sud partizanskog odreda po pravilu prethodno vršio proveru preko NOO, kao i preko drugih političkih organizacija o tome u kolikoj je meri narodni neprijatelj nastrojen protivu NOP-a, kakav ugled uživa u narodu kao i to kakav bi efekat imala odluka o kazni prema konkretnom neprijatelju. Ako bi se došlo do zaključka da narodni neprijatelj u pitanju, u narodu nije dovoljno kao takav razobličan, onda je sud partizanskog odreda cenio, da li je politički celishodno i oportuno da se takav odmah osudi ili da se prethodno politički razobliči i pred narodom raskrinka.

Sistem prethodne provere navoda o okrivljenom i ocena političke situacije u vezi sa tim imali su presudan uticaj kod partizanskih sudova prilikom donošenja odluke o kazni. I u slučajevima kada je veća grupa neprijateljskih vojnika bila uhvaćena, vodilo se računa o tome da se odlukom partizanskog suda politički ne izgubi.

Revolucionarni vojni sud u Toplici

Odlukom partijske organizacije i štaba Topličkog partizanskog odreda 1941. godine u početnim danima ustanka u Toplici za slučajeve uhvaćenih neprijateljskih vojnika, špijuna, izdajnika, kao i za ozbiljnije prestupe samih pripadnika partizanskog odreda bio je formiran *revolucionarni vojni sud*.¹¹

Ovaj sud je sudio u veću sastavljenom od tri člana a u izuzetnim slučajevima i u veću petorice. Revolucionarni sud je bio nadležan za sve teže krivice uhvaćenih neprijatelja i špijuna, kao i za veće prekršaje koje su počinili partizani dotičnog odreda.

Sudsko veće nije imalo uvek isti sastav, već je za svaki pojedini slučaj štab odreda određivao novi sastav sudskog veća koji su sačinjavali obično zamenik komandanta odreda (koji je bio ujedno i partijski rukovodilac) kao i još dva člana iz štaba odreda.

Postupak pred sudom je bio neformalan i brz. Svaki uhvaćeni neprijatelj ili partizan uzet na odgovornost zbog učinjenog prestupa, uvek je prethodno bio saslušavan od strane suda u cilju utvrđivanja materijalne istine i krivice koja mu je stavljena na teret. Pošto su bili izvedeni dokazi, sud je onda pristupio donošenju odluke o kazni. U slučajevima kada je sud utvrdio krivicu i doneo smrtnu presudu onda je pre njenog izvršenja po pravilu kazna bila *saopštena* pred celim postrojenim odredom, odnosno pred svima borbama, koji su je po pravilu odobraval, a onda je odmah bila izvršena. Postupak po pravnom leku nije postojao, te je prvostepena odluka revolucionarnog vojnog suda odmah postajala pravosnažna i izvršna.

U postupku kod utvrđivanja krivice revolucionarni vojni sud imao je da reši i sledeća pitanja: a) utvrđivanje krivice okrivljenog radi donošenja kazne i b) izvlačenje što je moguće više podataka od neprijatelja koji je uzet na krivični ispit, o tome, kakva je situacija u neprijateljskim redovima, o njegovom naoružanju, brojnom sastavu ljudstva, planovima borbe i taktici ratovanja i drugim za partizanski odred značajnim podacima, a sve u cilju da se rukovodstvo odreda što pravilnije orijentiše i postavi svoj plan ratovanja i taktiku prema neprijatelju. U vezi s tim, značajno je naglasiti da je za revolucionarni sud od bitnog značaja bila primena revolucionarne zakonitosti koja se zasnivala na političkoj liniji NOP-a i revolucije. Revolucionarni vojni sud Topličkog partizanskog odreda je naročiti značaj pridavao prihvatanju odluke suda od strane naroda na zboru građana. To je trebalo da znači najbolje političko merilo i ocenu kakav je efekat ostavila izrečena kazna.

Stalni revolucionarni sud na Pasjači

Na planini Pasjači u Toplici, oktobra 1941. godine formiran je specijalni revolucionarni sud kao *stalni vojni sud*. Za razliku od revolucionarnog vojnog

¹¹ Prema kazivanju Kirila Mihajilovskog, Vojina Bajevića-Vuka i Radojka Ilića-Baje (vidi Dimitrije Kulić, „Revolucionarno sudstvo na jugu Srbije“, str. 18 i 19).

suda koji je postojao pri štabu Topličkog partizanskog odreda, Stalni revolucionarni sud na Pasjači isključivo je vršio samo sudsku funkciju. Članovi ovoga suda bili su stalni i njihov osnovni zadatak bio je rad u sudu. Na taj način od samog formiranja ovaj sud je organizaciono bio postavljen *kao vojni sud, odvojen* organizaciono od partizanskog odreda i NOO te je funkcionisao kao samostalni revolucionarni ratni sud. Sud na Pasjači u stvari bio je nadležan za presuđivanje kako krivičnih tako i građanskih sporova. Suština njegove delatnosti kao revolucionarnog suda bila je upravo u tome, što je ovaj sud znatno šire postavio svoju nadležnost kako stvarnu tako i mesnu te je rešavao ne samo po krivicama tzv. političkog kriminaliteta, već je donosio odluke i za druge sporove krivičnogpravnog i građanskopravnog karaktera sa područja Toplice. Sud je u svome sastavu imao dva svoja veća, krivično i građansko. Svako veće sudilo je u sastavu od po tri člana. Postupak na sudu je bio brz i pored ostaloga jedna od njegovih karakteristika bila je da je postupak bio pismen. Sud je imao stalne zapisničare te je celokupan tok suđenja unosen u zapisnik.¹²

Sudovi narodnooslobodilačkih odbora 1941. i 1942. godine

Početne oblike našeg civilnog sudstva odnosno sudstva opšte nadležnosti u Jugoslaviji u toku oslobodilačkog rata i revolucije nalazimo u okviru narodnooslobodilačkih odbora kao osnovnih organa narodne vlasti.

Narodni sudovi oslobodilačkih odbora u stvari bili su sastavni deo organa narodne vlasti obzirom da su narodnooslobodilački odbori od 1941. godine pa sve do maja 1944. godine vršili i sudsku funkciju. Na taj način pojava sudske funkcije za najveći deo rata i revolucije u Jugoslaviji vezana je za postojanje

---

¹² Pred krivičnim Većem ovoga suda u vremenu od oktobra 1941. godine do marta 1942. godine, koliko je funkcionisao ovaj sud, odgovarali su skoro svi ljotičevci i gestapovci iz Prokuplja, kao i jedan broj neprijatelja iz drugih mesta sa teritorije Toplice, kao i zarobljeni četnici i pripadnici SDS.

Okolnost da je Toplički partizanski odred ujesen 1941. godine uspeo da ubaci jedan veći broj partizana u još neoslobodeno Prokuplje, omogućila je izvođenje pojedinih neprijatelja iz grada, u prvom redu gestapovaca i ljotičevaca na planinu Pasjaču, gde je upravo radio stalni revolucionarni sud. Krivično veće ovoga suda 1941. godine izreklo je veliki broj smrtnih presuda narodnim neprijateljima, za koje je u postupku bilo utvrđeno da su saradivali sa okupatorom i da su činili zločine prema narodu.

Prvostepena odluka ovoga suda odmah je postajala pravosnažna i izvršna, te nije bilo pravnog leka protiv prvostepene presude. Sud je bio nadležan za sve krivične stvari, kao i za građanske sporove na celom području oslobođene teritorije u Toplici.

Građansko veće revolucionarnog suda na Pasjači bilo je nadležno za sve vrste građanskih sporova, za čije su se rešavanje građani obraćali kako sa oslobođene tako i sa neoslobodene teritorije kao i u onim slučajevima kada narodnooslobodilački odredi nisu bili u stanju, niti su bili pripremljeni i sposobni da rešavaju krupnije građanske sporove, te su sve parnične stvari (izuzev najsitnijih parnica) bile u nadležnosti građanskog veća ovoga suda.

Značajno je ukazati (za razliku od ostalih sudova u Srbiji u to vreme) da je ovaj sud prihvatao celokupnu nadležnost po građanskim sporovima, te u Toplici u toku rata i revolucije *nije primenjivan institut moratorijuma* (za teže parnične predmete). Kao kod krivičnih, tako i kod građanskih sporova nije postojalo pravo žalbe na prvostepene odluke suda, već su ove odmah postajale pravosnažne. Na taj način revolucionarni sud je stvarno rešavao sve sporne odnose u pozadini za koje se narod obraćao. Međutim, građansko veće ovoga suda nastojalo je da pokušajem mirenja najveći broj sporova reši.

i rad lokalnih organa narodne vlasti — narodnooslobodilačkih odbora. Iako sudska praksa sudova narodnooslobodilačkih odbora nije bila ostvarivana u ratnim uslovima prema jednom utvrđenom jedinstvenom sistemu sudske vlasti, ipak njihovo osnovno obeležje upravo sastojalo se u tome, da su ovi sudovi funkcionisali na principu jedinstva vlasti i da su u skladu sa opštim razvitkom situacije i prilika na oslobođenoj i neoslobođenoj teritoriji po pravilu dejsvovali onde, gde je bilo narodnooslobodilačkih odbora.

Zato, opravdano u njihovom istorijskom razvitku nalazimo *neravnomernosti u njihovom radu i stvaranju*, kao i u metodu njihovog rada u različitim pokrajinama i područjima Jugoslavije.

Sudska funkcija NO odbora 1941. i 1942. godine u Srbiji

Stvaranjem seoskih (mesnih) narodnooslobodilačkih odbora kao osnovnih organa narodne vlasti u Srbiji početkom oslobodilačkog rata i revolucije, počinje upravo i sudska funkcija ovih organa. Pojava narodnooslobodilačkih odbora, u stvari značila je i pojavu našeg narodnog sudstva na teritoriji koja je bila oslobođena od okupatora i na kojoj je bila uspostavljena narodna vlast. Sudska funkcija se tako u Srbiji u uslovima NO rata javlja *odozdo*, u osnovnim organima narodne vlasti kao organima koji su bili najbliži narodu. U prvo vreme, bez određene stvarne i mesne nadležnosti, sudovi mesnih (seoskih) NO odbora sudili su sitnije krivične kao i građanske sporove.

Na taj način narodnooslobodilački odbori su vršili samo *delimično* sudsku funkciju s obzirom na to da su teže krivične stvari (kad god je bila u pitanju smrtna presuda), presuđivali po pravilu sudovi partizanskih odreda, kao vojni sudovi.

Zato, u Srbiji 1941. i 1942. godine imamo izrazitu neravnomernost u nastanku i razvitku sudova u okviru narodnooslobodilačkih odbora na pojedinim njenim područjima. Prema tome, sudovi ove vrste pojavljivali su se samo onde, gde su već bili formirani NO odbori kao organi nove vlasti, a gde ovih odbora nije bilo, nije ni bilo narodnih sudova.

Mesni NO odbori vršili su sudsku funkciju tako, što su iz svoga sastava narodnih odbornika određivali tri člana, koji su presuđivali najčešće, po usmenim, a i po pismenim tužbama građana. Seoski (mesni) NO odbori imali su stvarnu nadležnost za sledeće sporove: smetanje poseđa, sitnija potraživanja, krivična dela uvrede, klevete, lake telesne povrede, sitnije krađe i dr. Na osnovu dosad prikupljenih dokumenata, može se zaključiti da 1941. i 1942. godine pravnih lekova na prvostepene odluke sudova pri mesnim NO odborima u Srbiji nije bilo.

Kako je sudska funkcija iz nadležnosti civilnih sudova, odnosno sudova opšte nadležnosti bila isključivo vezana za postojanje NO odbora, to se ona u Srbiji uglavnom ostvaruje preko osnovnih (mesnih i seoskih) NO odbora. Prema tome, ovaj period je poznavao sudsku funkciju samo u okviru najnižih organa vlasti.

Ratni uslovi, međutim, bili su od uticaja na rad ovih sudova koji su u najvećoj meri pomenute sporove rešavali putem pomirenja stranaka.

Aktivnost sudova kako onih pri partizanskim odredima, tako i onih pri NO odborima bila je u tesnoj zavisnosti od situacije na frontu, od odnosa

snaga, i od toga u čijim se rukama nalazila odgovarajuća teritorija, odnosno, da li je teritorija bila oslobođena ili neoslobođena.

Kao što je poznato, ustanak u Srbiji tokom 1941. i 1942. godine nije tekao ravnomerno, mada su partizanske snage u zapadnoj, centralnoj i jugoistočnoj Srbiji počele da dejstvuju još u julu 1941. godine, kada su se i počeli javljati prvi NO odbori, a samim tim i narodni sudovi.

Iskustvo u radu narodnooslobodilačkih odbora i sudova u zapadnoj Srbiji, posebno u Užicu, 1941. godine, nesumnjivo je bilo od velikog značaja za razvitak narodne vlasti i sudova kako u ostalim područjima Srbije tako i u drugim pokrajinama Jugoslavije. Iako su krajem novembra 1941. godine partizanske snage privremeno bile potisnute, čime je privremeno bio prekinut rad NO odbora i sudova, upravo, u tom vremenskom periodu novembra i decembra 1941. godine kao i početkom 1942. godine, kada je ustanak u jugoistočnoj Srbiji uzimao sve veće razmere, funkcija narodnooslobodilačkih odbora i narodnih sudova u okviru ovih sve je više jačala.

Prvi porotni sud

Na predlog Glavnog narodnooslobodilačkog odbora Srbije, septembra 1941. godine izabran je *prvi porotni sud* u Srbiji. To je bio porotni sud pri Sreskom narodnooslobodilačkom odboru u Krupnju. Ovaj porotni sud je bio izabran na skupštini sreskog narodnooslobodilačkog odbora. Dužnost predsednika ovog porotnog suda vršio je sekretar sreskog NO odbora sa još petnaest odbornika.¹³

Porotni sud u Krupnju u stvari bio je prvi sreski sud na onda oslobođenoj teritoriji Srbije i Jugoslavije. Ovaj sud je sudio kao prvostepeni sud.

Sudske sekcije

Pri sreskom NO odboru u Bajinoj Bašti na oslobođenoj teritoriji 1941. godine sudsku funkciju je vršila *sudska sekcija* SNO-a. Predsednik sudske sekcije bio je istovremeno i predsednik sreskog NO odbora. Ovaj sud je bio stvarno nadležan za suđenje izvršiocima krivičnih dela obijanja zadruga, krađa, ubistava, zatim, za svojinske sporove i sporove po otkazu stana. Sud u Bajinoj Bašti radio je i na parničnim stvarima druge vrste, kao i na vanparničnim predmetima. Između ostalog vršio je i potvrdu testamenata.¹⁴ Sudska sekcija ovoga odbora izricala je i smrtne presude. Ona je kao što se vidi bila nadležna kako za krivične tako i za građanske sporove. Ovakav oblik vršenja sudskih funkcija preko sudskih sekcija, postojao je pri svim sreskim narodnooslobodilačkim odborima ondašnjeg ratnog užičkog i čačanskog okruga.

Kod mesnih (seoskih) narodnooslobodilačkih odbora u zapadnoj Srbiji 1941. godine suđenje je obavljano preko predsednika i sekretara mesnih NO odbora. Presude su bile usmene i kao takve su javno saopštavane.

Institucija pravnog leka protivu prvostepenih odluka sudova NO odbora u Srbiji 1941. godine nije postojala, te su sudovi sudili kao jednostepeni organi.

U zapadnoj Srbiji kod krivičnih stvari iz nadležnosti sudova NO odbora izviđaje su sprovodili organi Narodne milicije.

¹³ „U stvari“ br. 6 i 7, 1959. godine, Šabac.

¹⁴ Dr Dimitrije Kulić, Narodnooslobodilački odbori i sudovi u Srbiji, str. 170, „Savremena administracija“, Beograd, 1964. godine.

Što se tiče starih sporova koji su započeti pre ili u toku NO rata kod sudova bivše Jugoslavije ili kod okupatorskih sudova, od strane NO odbora odnosno njihovih sudova proglašen je moratorijum, a ostali sudovi narodno-oslobodilačkih odbora na drugim područjima u Srbiji iako formalno nisu proglasili moratorijum za nesvršene parnične predmete pred buržoaskim sudovima u bivšoj državi, po pravilu takve sporove nisu uzimali u rad do završetka rata.

Iako je postupak sudova NO odbora u Srbiji 1941. i 1942. godine bio sumaran i neformalan, jer nije postojalo pravnih pravila za rad ovih sudova, oni su u svome postupku primenjivali u prvom redu načelo javnosti njihovog rada, te su insistirali na prisustvo naroda kod donošenja njihovih odluka. To je u osnovi bilo laičko narodno, ali revolucionarno sudstvo, koje je u neredovnim uslovima na teritoriji koja je bila oslobođena od okupatora nastojalo da rešava nastale sporove među građanima, obzirom da je na toj teritoriji narodnooslobodilački odbor bio jedini suvereni organ narodne vlasti i da sem NO odbora na toj teritoriji i partizanskih jedinica nije bilo nikakve druge vlasti.

„Sud dobrih ljudi“

Više po nazivu a manje po svojoj funkciji u Toplici kod Prokuplja u opštini Žitorađa 1941. godine pri mesnim narodnooslobodilačkim odborima osnovani su tzv. „sudovi dobrih ljudi“. Sastav ovih narodnih sudova za svaki pojedini sporni slučaj bio je određivan posebnom odlukom od strane narodno-oslobodilačkog odbora. Ovi sudovi su bili nadležni za sitnije sporove i oni su po nalogu narodnooslobodilačkog odbora prethodno ispitivali sve činjenice za donošenje odluke i na javnoj raspravi donosili presudu o nastalom sporu. Sudovi „dobrih ljudi“ su sudili i izvršiocima sitnih krivičnih dela, pošto je za teška krivična dela i teže prestupe bio nadležan stalni revolucionarni sud, kao vojni sud na planini Pasači. Sudovi „dobrih ljudi“ su 1941. i 1942. godine rešili veliki broj sporova oko vodenica.

Sudovi i sudski odjeli u Hrvatskoj 1941. i 1942. godine

U Hrvatskoj u toku NO rata i revolucije 1941. godine narodni sudovi se javljaju isto tako u okviru narodnooslobodilačkih odbora. Kao sudovi u sastavu NO odbora oni i u Hrvatskoj funkcionišu sve do 1944. godine.

U prvoj fazi pravosuđe u Hrvatskoj vrši se od strane NO odbora na masovnom zboru odnosno na javnom mestu. Na tim zborovima suđeno je narodnim neprijateljima i saboterima pod rukovodstvom vojnih starešina ili političkih rukovodilaca. Međutim, još 1941. godine pojavljuju se pri narodnooslobodilačkim odborima, odnosno unutar NO odbora tzv. „vijeća narodnog sudstva“. To su u stvari bili *izborni sudovi*, a sačinjavali su ih narodni odbornici dotičnih NO odbora. Sastav ovih veća-sudova NOO-a bila su od tri člana, a ređe od više lica. Sudovi su sudili javno i neposredno. Kao i odbornici tako su i sudije bile izborne tj. opozive. Sudije ovih sudova imale su predstavnički karakter. Kao i kod sudova narodnooslobodilačkih odbora u Srbiji 1941. godine tako i u Hrvatskoj vijeća narodnog sudstva“ nisu bila stalna, već je njihov sastav bio promenljiv. Tako, ova veća su bila sastavljena ad hoc (od slučaja do slu-

čaja), iz reda narodnih odbornika. Na taj način ovi sudovi su imali karakter povremenih sudova. Njihova osnovna orijentacija u radu, (kad još nije bilo pravnih pravila) bila je osnovna linija, politika i interes oslobodilačke borbe i revolucije. Oni još nisu imali diferenciranu stvarnu nadležnost. Mesna njihova nadležnost prostirala se na teritoriji na kojoj je bio nadležan odgovarajući seoski, opštinski, odnosno sreski NO odbor.¹⁵

Iako u krivičnim stvarima nije postojao utvrđeni prethodni ili pripremni postupak, sudovi narodnooslobodilačkih odbora su posebnu pažnju poklanjali činjeničnom stanju, te pre donošenja presude vršili proveru navoda radi utvrđivanja materijalne istine u cilju pravilnog donošenja presude.

Ovi sudovi u Hrvatskoj delovali su na oslobođenoj teritoriji kao prvi organi sudske vlasti.

Izvršenje krivičnopravnih odluka bilo je poveravano mesnim vojnim vlastima, komandama mesta ili određenim organima dotičnog narodnooslobodilačkog odbora.

Posle Prvog zasjedanja AVNOJ-a 1942. godine pravosudna funkcija narodnooslobodilačkih odbora u Hrvatskoj je ostvarivana u pravcu daljeg organizacionog učvršćenja sudova NO odbora i ratnog sudstva uopšte. Početkom 1943. godine upravo i počinje etapa jednog organizovanog i jedinstvenog sudovanja na području Hrvatske, što je bilo uslovljeno pozitivnim razvojem i daljim jačanjem oslobodilačkog pokreta i revolucije na ovom području.

„Revolucionarni tribunal“ u Sloveniji 1941. godine

Specifični uslovi rata i revolucije u Sloveniji diktirali su i nešto drukčiju organizaciju i rad narodnih sudova 1941. godine u odnosu na druge pokrajine. I dok se u Srbiji, Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori i Makedoniji 1941. godine sudska funkcija narodnooslobodilačkih odbora vezuje skoro isključivo za oslobođenu teritoriju, dotle u Sloveniji upravo sudsku funkciju uglavnom nalazimo kod narodnooslobodilačkih odbora na još neoslobođenom području.

Odluka SNOO o zaštiti slovenačkog naroda i njegovog pokreta za oslobođenje i ujedinjenje,¹⁶ ustanovljava specijalni sud kao i postupak za kažnjavanje zbog krivičnih dela predviđenih u ovoj odluci. Prema ovoj odluci, postupak prema delinkventima za izvršena krivična dela predviđen je kao *hitan, usmen i tajan*. Ispitivanje okrivljenog u smislu ove odluke imalo je da se obavi na način, koji nije smeo da stvori štetu za narodnooslobodilački pokret.

Postupak ovih sudova je bio jednostepen, te je presuda odmah postajala pravosnažna i izvršna, jer protivu nje nije postojalo pravo žalbe. U slučaju da neka od okrivljenih lica budu izbegla suđenje u toku oslobodilačkog rata, prema ovim propisima, suđenje se imalo obaviti posle rata. Ovi sudovi se javljaju pod nazivom „revolucionarni tribunal“.¹⁷

Kao ilegalni sudski organi „revolucionarni tribunal“ radili su potpuno tajno, konspirativno, na teritoriji na kojoj je okupator ostvarivao vlast. Zato u uslovima ilegalnog rada, „revolucionarni tribunal“ prethodno strpljivo i sa-

¹⁵ Dr Ferdo Čulinović, *Pravosuđe u Jugoslaviji*, Zagreb, 1946., str. 137.

¹⁶ Slov. por. od 1. 10. 1941. godine, Tačka 7 (b).

¹⁷ Osuđivani su Natlačen, Frelish, Praportnik, kao i drugi razni špijuni i pripadnici okupatorskog poretka (Dr M. Šnuderl, *Arh. za pravne i društvene nauke*, br. 4/1948, str. 582.

vesno prikuplja podatke i materijale o krivicama narodnih neprijatelja pa ih potom proverava, a onda odmerava kaznu i način njenog izvršenja. „Narodni tribunali“ tako *sude u odsustvu* okrivljenog, ali kaznu obično objavljuju u listu narodnooslobodilačkog pokreta Slovenije u „Slovenačkom poročevalcu“.

Na osnovu ovakvih odluka „revolucionarnih tribunala“ osuđen je veliki broj neprijatelja slovenačkog naroda.

Sa prvom oslobođenom teritorijom u Sloveniji za oblik ovoga sudstva kao rukovodeći organ ratnoga sudstva u Sloveniji bila je obrazovana „*Izvanredna sudska komisija*“ (odluka IOOF o postavljenju izvanredne sudske komisije od 31. jula 1942. god.). Još tada je bilo predviđeno da izvanredna sudska komisija u Sloveniji u kasnijem toku oslobodilačkog rata preraste u poseban sud. Na taj način ovaj organ je imao karakter *izuzetnog suda*.¹⁸

Slovenački ratni sudovi u toku NOB-a sudili su na principu „zakonitosti koja nije još napisana, a koja živi i stvarno se razvija.“¹⁹

Prvi opšti propisi o radu sudova

Proces razvitka oslobodilačkog rata i revolucije u 1941. godini najneposrednije je uticao i na sam razvitak sudske funkcije.

Stvarne potrebe, objektivni i subjektivni uslovi oslobodilačkog rata i revolucije u Jugoslaviji tokom 1941. godine, kao što smo videli, na osnovu jedne generalne linije i političke taktike dali su mnogobrojna rešenja u ostvarivanju sudske funkcije različito u pojedinim pokrajinama Jugoslavije.

Ratne prilike, dakle, u osnovi diktirale su i kakva će biti pravosudna funkcija. Ukoliko prvu etapu našeg revolucionarnog sudstva karakteriše njegovo šarenilo, da to još uvek nije bio usklađen i povezan sistem pravosuđa s jedne strane što je diktirala objektivna situacija, s druge strane, vidi se, da je baš ta okolnost mnogo značila za pronalaženje onih njenih osnovnih karakteristika, organizacionih oblika, kao jedinstvenih za budući život pravosuđa u Jugoslaviji, a posebno za uslove kada je stvorena NOV kao organizovana Jugoslovenska oslobodilačka armija i kada su izgrađeni organi narodne vlasti odozdo do gore, odnosno kada je bio izgrađen celovit sistem narodne vlasti.

Tako, mnogobrojna iskustva ovih ratnih sudova u različitim uslovima i pokrajinama u 1941. godini, mogla su korisno da posluže za dalji razvitak pravosudne funkcije i sudske prava uopšte.

Kao prvi opšti i centralni propisi u uslovima nepostojanja vrhovnog predstavničkog i zakonodavnog tela Jugoslavije (AVNOJ je izabran tek krajem 1942. godine), ove opšte propise donosi Vrhovni štab NOPOJ u okviru opštih propisa o radu i funkciji organa narodne vlasti.

To su u stvari bili tzv. „fočanski propisi“, koje je vrhovni štab NOP doneo u februaru 1942. godine.

U odluci koja se odnosi na zadatke i ustrojstvo narodnooslobodilačkog odbora fočanski propisi određivali su funkciju i u osnovi razgraničavali stvarnu i mesnu nadležnost između sudova partizanskih odreda (kao vojnih sudova) i sudova NO odbora (kao sudova opšte nadležnosti) gde se kaže:

¹⁸ Dr M. Šnuderl, Arhiv za pravne i društvene nauke, br. 4, 1948, str. 581.

¹⁹ Dr Vito Kraigher „Zakonodavstvo ujedinjene Slovenije u novoj Jugoslaviji u toku NO borbe“, rukopis iz 1944.

„Kao organe reda i bezbednosti, narodnooslobodilački odbori upotrebljavale partizanske i seoske straže koje su potčinjene vojnim vlastima, komandama područja i komandama mesta. U slučaju nužde narodnooslobodilački odbori obratiće se za pomoć operativnim komandama.

Gonjenje špijuna, izdajica, plaćenika i agenata neprijatelja, borba protiv sabotera i paničara pripada u prvom redu vojnim vlastima, uz saradnju narodnooslobodilačkog odbora. Krivice po ovim delima sude *vojni sudovi* (podvukao D. K.). Obaveštajna služba takođe spada u nadležnost vojnih vlasti.

Narodnooslobodilački odbori vode borbu protiv krađe, pljačke, razbojništva i nereda. Oni rešavaju sve sporove između pojedinih građana”.²⁰

Kao što se iz prednjeg teksta vidi fočanski propisi nisu ulazili u detaljnije određivanje funkcije i mesta vojnih sudova i sudova Narodnooslobodilačkih odbora, ali već iz ovoga može se zaključiti kakva je osnovna funkcija bila sudova partizanskih odreda a kakva sudova NO odbora.

Vojno sudstvo prema naredbi Vrhovnog štaba NOPOJ od 29. 12. 1942. godine

Vrhovni štab NOVJ i partizanskih odreda Jugoslavije svojom naredbom od 29. decembra 1942. godine, osniva stalne vojne sudove kod Narodnooslobodilačkih udarnih brigada partizanskih odreda i pozadinskih vojnih vlasti.

U skladu sa proširenim frontom omasovljenog narodnooslobodilačkog pokreta i stvorenom narodnooslobodilačkom vojskom Jugoslavije, osnovni cilj ove naredbe bio je „stvaranje jedinstvenog sudovanja na čitavoj oslobođenoj teritoriji, kao i kod pokretnih jedinica narodnooslobodilačke vojske i partizanskih odreda.

Ono što je bilo novo u ovoj naredbi po čl. 8 Statuta proleterskih brigada prema fočanskim propisima, bio je sastav vojnih sudova, koji je novom naredbom od 29. 12. 1942. godine bio izmenjen.

Vojni sudovi pri narodnooslobodilačkim (proleterskim udarnim brigadama)

Pomenutom naredbom sastav vojnih sudova pri ovim jedinicama sačinjavaju tri lica: 1) politički komesar brigade, 2) komandant jednog bataljona i 3) jedan borac. Drugi i treći član vojnog suda dolazili su na predlog štaba bataljona a potvrđivao ih je štab brigade. Na taj način, sastav vojnog suda približen je borcima i njihovim osnovnim jedinicama.

Vojni sudovi pri vojnopozadinskim organima vlasti

Pored napred pomenutih sudova pri regularnim jedinicama decembarska naredba Vrhovnog štaba predvidela je osnivanje vojnog suda u pozadini, pri vojnopozadinskim organima vlasti (pri komandama područja i komandama mesta). Tako, sastav ovih sudova određivan je na sledeći način: 1) zamenik komandanta područja, 2) komandant mesta na čijem je području bilo izvršeno zločinačko delo i 3) jedan borac sa terena komande mesta, koga je predlagala komanda mesta dotičnog područja i koja je istovremeno ovaj predlog i potvrđivala.

²⁰ Dr Leon Geršković, „Dokumenti o razvoju narodne vlasti”.

Vojni sudovi pri partizanskim odredima

Kao posebni vojni revolucionarni sudovi bili su predviđeni i sudovi pri partizanskim odredima. Ovom naredbom je definitivno izbegnuto šarenilo sastava ovih sudova, koje je bilo karakteristično za 1941. godinu, te ova odluka znači jedinstveni sistem organizacije i sastava sudova partizanskih odreda.

Prema ovoj odluci sudovi u partizanskim odredima bili su sastavljeni od tri lica i to: 1) politički komesar odreda, 2) komandant jednog bataljona i 3) jedan borac. Drugi i treći član vojnog suda partizanskog odreda postavljen je od strane višeg vojnog suda na predlog štaba odreda (tačka 5 Naredbe od 2. septembra 1942. godine).²¹

Nadležnost vojnih sudova bila je precizno određena. U tom pogledu vojni sudovi pri Narodnooslobodilačkim udarnim brigadama, bili su nadležni za sva zločinačka dela, koja su vršili borci, vojni i politički rukovodioci, konkretnih vojnih jedinica. U njihovu nadležnost spadala su i „sva zločina dela izvršena od civilnih lica ili neprijatelja ako su izvršena na teritoriji ili za vreme borbe pripadnika te brigade ili ako se brigada nalazila odvojeno od oslobođene teritorije“.²²

Ovi sudovi su bili izuzeti u onim slučajevima kada su delo učinili pripadnici brigade, tj. kada su ovi bili duže vreme van brigade, kao i onda, kada se brigada nalazila duže vreme odvojena od oslobođene teritorije.

Prema ovoj naredbi (tač. 4) bili su predviđeni i islednici za vođenje prethodnog postupka pri svim ovim vojnim sudovima. Tako, islednik je bio obavezan da postupa po podnetim prijavama i da isleđuje po njima, te da sa jednim članom sudskog veća donosi odluku, da li će se osumnjičeno lice zadržati u zatvoru ili ne. Prilikom isleđenja prema ovoj naredbi, islednik je morao da vodi računa „da se građani ne hapse na osnovu neproverenih podataka, s tim, što se mogu po potrebi sprovesti radi saslušanja“.

U postupku isleđenja, ukoliko se bude pokazalo da se radi o zločinom delu špijunaže ili petokolonaštva, u smislu naredbe, islednik je bio dužan da o tome obavesti obavestajni odsek i Komisiju za suzbijanje pete kolone, te je u tom pogledu islednik bio obavezan da dalji postupak po konkretnom predmetu zastane tj. da sačeka uputstva komisije.

Islednik je bio obavezan da obavesti nadležni vojni sud čim bi istraga bila završena, ili da prekine istragu ako nađe za potrebno da ne bi trebalo dalje voditi isleđenje, ali takvu odluku može doneti samo uz sporazum sa još jednim članom suda.

Prema Naredbi od 29. 12. 1942. godine, (tačka 6) bio je utvrđen postupak pred vojnim sudom.

Postupak je bio vrlo brz i kratak. Tako „čim je stvar zrela za odluku, a to je onda kad je istraga završena, vojni sud će odrediti unapred ročište (dan suđenja) na koje će pozvati sva potrebna lica. Svi članovi suda moraju biti prisutni za vreme suđenja“.

Prema propisima postupak je bio usmen. U toku postupka bilo je predviđeno obavezno vođenje zapisnika.

Za vreme glavnog pretresa položaj islednika bio je formulisan kao položaj referenta. U stvari, u tom slučaju islednik je vršio funkciju vojnog tužioca,

²¹ Dr Leon Geršković: Dokumenti o razvoju narodne vlasti str. 95—98.

²² Dr Leon Geršković: Dokumenti o razvoju narodne vlasti str. 95—98.

te nije imao pravo da glasa prilikom odlučivanja u konkretnom predmetu i o predlogu kazne.

Suđenje je moglo biti tajno ili javno. U svakom posebnom slučaju sud je imao da odluči u pogledu javnosti konkretnog suđenja.

Pretoresom je rukovodio politički komesar kao član suda, (kada je u pitanju pokretna jedinica), dok kod vojnih sudova vojnopozadinskih organa vlasti (komandi područja) postupak u toku glavnog pretresa vodi zamenik komandanta područja, kao član suda.

Sud je u toku postupka, (ako je našao za potrebno), imao pravo da ponova pred sudom saslušava pojedine svedoke i ponova izvodi dokaze, bez obzira da li su ti svedoci i ti dokazi ranije bili izvedeni u prethodnom postupku pred islednikom. Naredbom je bilo utvrđeno da se suđenje ima obaviti, odnosno suditi zajednički svima onim licima koja su učinila isto krivično delo, odnosno, ako su njihove krivice u međusobnoj vezi.

U pogledu izricanja sudske odluke, presude, sud je prethodno odlučivao o tome, da li je konkretni predmet dobro ispitan, odnosno da li je stvar zrela za presuđenje. Ukoliko bi sud našao da bi u cilju materijalne istine trebalo ispitati još neke okolnosti ili izvesti još neke dokaze, zakazivan je ponovni pretres, odnosno novo suđenje.

Članovi suda imali su jednako pravo glasa i odlučivalo se većinom glasova.

U pogledu kazni bilo je utvrđeno sledeće:

Od sankcija, kao jedino moguća bila je *samo smrtna kazna*. Ratni uslovi nisu ni dozvoljavali primenu druge kazne, s obzirom na težinu dela i nadležnost za teška krivična dela, vojni sudovi, kao ratni i preki sudovi su mogli izricati ovakvu vrstu kazne. Ukoliko se radilo o lišavanju slobode okrivljenog, to je u cilju pravilnog toka postupka činjeno samo kao privremena mera obezbeđenja, ali to nije bila formalno predviđena vrsta kazne.

U slučaju da je bila izrečena smrtna kazna, prvostepeni sud je bio dužan da presudu zajedno sa islednim materijalom odmah dostavi višem vojnom sudu, koji je u drugom stepenu rešavao o odluci suda i to po službenoj dužnosti, znači, bez obzira da li je uložena žalba osuđenog na odluku prvostepenog suda. Kazna se dakle nije mogla izvršiti *bez potvrde* višeg vojnog suda. Tako mi vidimo da se u okviru vojnog sudstva iz 1942. godine, uvodi instanciono odnosno sudstvo drugog stepena. Međutim, u skladu sa ovim propisima u izuzetnim slučajevima moglo je da dođe do izvršenja kazne izrečene od strane prvostepenog suda i bez potvrde višeg vojnog suda. To je bilo samo u onim slučajevima, kada su brigadski, bataljonski i odredski vojni sudovi bili bez veze sa višim vojnim sudom, kao i kad osuđeni nije bio pripadnik oslobodilačke vojske (NOV i POJ). Na taj način bilo je precizno utvrđeno da se za teška krivična dela, koja su izvršili pripadnici NOV i POJ zbog kojih su ovi bili osuđeni na smrtnu kaznu, ista mogla izvršiti samo uz prethodnu potvrdu višeg vojnog suda.

Izvršenje kazne, kod smrtnih presuda po pravilu bilo je određeno streljanjem. Samo u naročito teškim slučajevima, prema teškim zločincima, izvršenje smrtno kazne bilo je moguće i vešanjem, ali takav način izvršenja smrtno kazne morao je biti potvrđen od strane višeg vojnog suda i to najdalje u roku od 12 časova od momenta prijema saglasnosti od strane višeg vojnog suda.

U vezi sa radom vojnih sudova, ovom Naredbom bilo je preporučeno da ovi sudovi treba da održavaju i uspostavljaju čvrste veze sa vojnosudskim odeljenjem Vrhovnog štaba NOV i POJ.

Vojno sudstvo u Sloveniji od kraja 1942. do maja 1944. godine

Dvadeset sedmog novembra 1942. godine u Sloveniji bilo je dato ovlašćenje komandama partizanskih četa i zaštitnim komandama da mogu po hitnom postupku vršiti istrage ukoliko postoji sumnja da je zločino delo izvršeno, (delo saradnje sa belogardejcima ili oružanim bandama). Prema ovoj Odluci komande partizanskih i zaštitnih četa mogle su izricati i izvršavati smrtne kazne.

Reorganizacijom vojničkog sastava i prelaskom na sistem regularne NO vojske u jesen 1942. godine izvršena je reorganizacija oslobodilačkih snaga i u Sloveniji u smislu direktiva Vrhovnog štaba NOV i POJ. Tako je došlo do stvaranja stalnih vojnih sudova u Sloveniji.

U smislu Odluke Vrhovnog štaba Glavni štab NOV i POJ Slovenije doneo je Odluku o osnivanju brigadnih i odrednih sudova. Ovi sudovi bili su nadležni za suđenje kako vojnim, tako i civilnim licima. Ovom Odlukom bila je uvedena institucija *vojnog tužioca* i njegovog zamenika koji je zastupao optužnicu pred sudom. Sud je u smislu Odluke Vrhovnog štaba sudio u veću od tri člana.

Stalni vojnopozadinski sudovi u Sloveniji nisu osnivani sve do 15. septembra 1943. godine, obzirom da teritorija još nije bila oslobođena.

Odlukom Glavnog štaba NOV i POJ Slovenije 15. septembra 1943. godine, osnovan je *Viši vojni sud* pri Glavnom štabu Slovenije (VVS). Ovaj sud je u svom sastavu imao tri člana. To je bio drugostepeni vojni sud. Njegova nadležnost je bila za sva krivična dela predviđena posebnim Pravilnikom.²³ U tom pogledu kako je bilo i Naredbom Vrhovnog štaba utvrđeno od 29. 12. 1942. godine, brigadni i odredski sudovi javljali su se kao prvostepeni sudovi i oni su svoje presude donosili obavezno i ex officio dostavljali ih Višem vojnom sudu kao drugostepenom organu.

15. septembra 1943. godine, Glavni štab NOV i POJ Slovenije doneo je odluku i o osnivanju stalnih vojnopozadinskih sudova pri komandama područja uz nadležnost i sastav kao što je Naredbom Vrhovnog štaba bilo određeno.

Osnivanje vojnih sudova u Sloveniji 1943. godine, bilo je izvršeno u smislu Odluke Vrhovnog štaba NOV i POJ. Međutim, struktura sudova u Sloveniji imala je neka mala odstupanja od predviđene strukture prema Odluci Vrhovnog štaba. Tako se u Sloveniji pri svakoj brigadi osniva redovni vojni sud, a za vanredne prilike osnivan je poseban vanredni brigadni odnosno bataljonski vojni sud.

Posebnom Odlukom Glavnog štaba NOV i POJ Slovenije osnovan je „poseban vojni sud“, kao sud ad hoc za suđenje naročito važnijih i političkih značajnih procesa odnosno predmeta.

Ove sudove sačinjavala su po tri člana sa zamenikom a obavezno je bio predviđen tužilac sa svojim zamenikom. Tužilac je biran iz reda političkih komesara.

²³ Pravilnici za organizaciju, rad i postupak brigadnih i odredskih vojnih sudova bili su donošeni sukcesivno i to od 5. 8. 1943, 16. 10. 1943, sa dopunom od 19. januara 1944. kao i uredbom o vojnom pravosuđu od 20. aprila 1944. godine, koja je bila na snazi sve do 30. avgusta 1944. godine, zatim „Pravilnik o organizaciji i radu VVS od 20. septembra 1943. godine“. Ovde dolaze i uputstva sudskog odeljenja Glavnog štaba NOV i POJ Slovenije: br. 1 do 30. 8. 1943. Br. 2 od 16. 9. 1943, br. 3 od 6. 10. 1943, br. 4. od 7. 1. 1944, br. 5 od 17. 2. 1944, br. 6 od 9. 8. 1944, br. 7 od 10. 10. 1944, kao i „cirkulari“ od 23. 1., 24. 5, 30. 5, 8. 6, 11. 6, 28. 8. i 28. 10. 1944. godine — vidi Dr M. Šnuderl, Arhiv br. 4/48.

Sastav suda je određivan na sledeći način: 1. po jedan član i zamenik iz komandnog sastava, 2. po jedan član i zamenik iz sastava pol. komesara i 3. po jedan član i zamenik iz reda boraca.

Vanredni prošireni brigadni sud

Za suđenje težih krivičnih dela postojao je pored već utvrđenog sudskog veća još i poseban sastav tzv. proširenog brigadnog suda koga su sačinjavala četiri predstavnika koje je birao svaki bataljon odnosno svaka jedinica odreda. Njihovi glasovi su bili punopravni, kao i glasovi stalnih sudija.

Prema Pravilniku, istragu je vodio tužilac, koji je imao pravo da naredi pritvaranje okrivljenog. Okrivljeni, odnosno uhapšeni morao je biti saslušan u roku od 24 časa od momenta hapšenja. Tužilac je podnosio optužnicu, kao i što je mogao predlagati obustavu postupka. Glavni pretres je bio usmen i javan. Javnost postupka mogla je biti isključena samo iz interesa NO rata i bezbednosti. Međutim, pretres je mogao biti obavljen i u odsustvu okrivljenog. Optuženi je imao pravo na branioca. Pravo žalbe na prvostepenu odluku nije postojalo, ali je Viši sud bio ex officio nadležan da sudi u drugom stepenu. Presuda je izvršavana u roku od 24 časa od uručjenja pismenog otpis a nekada i ranije, ako su ratne prilike zahtevale njeno izvršenje.

Aprila 1944. godine, Glavni štab Slovenije je dalje razradio propise o vojnim sudovima. Tako Uredbom od 20. aprila 1944. godine, bilo je predviđeno da po jedan član područnih sudova i Višeg vojnog suda mora biti pravnik. Ovom Uredbom bila je utvrđena i mesna nadležnost sudova.

Pored ovoga bila su data i Uputstva u tom pogledu. Naime, optuženi je imao pravo da bira branioca, zatim da se presuda donosi na tajnom savetovanju, da sud donosi odluku na osnovu slobodne ocene dokaza, kao i da presuda mora biti obrazložena. Isto tako bilo je predviđeno podnošenje žalbe tužioca VVS u korist ili na štetu osuđenog. Osuđeni je imao pravo žalbe u slučaju da je bio osuđen na smrtnu kaznu (za vreme trajanja rata).

Na presudu vanrednih vojnih sudova koji su sudili u prvom stepenu nije postojao pravni lek.

Ovim propisima odnosno Uputstvima bio je predviđen i postupak za pomilovanje i to tako što se molba za pomilovanje podnosila Predsedništvu SNOS-a.

Viši vojni sudovi su formirani pri svim korpusima.

Civilni sudovi u Sloveniji 1943. godine

Posle kapitulacije Italije septembra 1943. godine, u Sloveniji naročito značajno mesto imaju civilni sudovi osvobodilne fronte.

18. oktobra 1943. godine, IOOF Slovenije (Izvršni odbor osvobodilne fronte) doneo je Odluku o ukidanju svih redovnih sudova okupatorskog poretka na teritoriji Slovenije. Na taj način ovom odlukom i formalno-pravno prestali su da postoje okupatorski sudovi.

Od tog momenta na teritoriji Slovenije funkciju pravosuđa preuzimaju terenski odbori OF, kao organi narodne vlasti odnosno kao organi nadležni za vršenje funkcije opšte nadležnosti. U tom smislu ova Odluka se poklapala sa praksom sudova NO odbora u Srbiji, Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini kao i u drugim pokrajinama.

Odluka ZAVNOH-a u razvitku pravosudne funkcije 1943. do maja 1944. godine

Drugog marta 1943. godine (13. 10. 1943) u Plaškom je održano Drugo zasjedanje ZAVNOH-a kada je osnovan *Odjel za sudstvo i upravu*, s ciljem da organizuje i rukovodi sudovima koji su stvoreni ili će se stvoriti na oslobođenoj teritoriji Hrvatske. U tom smislu, kao organ sudske uprave bili su formirani pri kotarskim (sreskim) NO odborima *odseci za sudstvo* kao organi pravosuđa. Tako su sada viši NOO i po liniji sudova ostvarivali kontrolu zakonitosti i uopšte rada nižih sudova.

U Hrvatskoj već početkom avgusta 1943. godine, ZAVNOH (odnosno njegov odjel za sudstvo) doneo je prva Uputstva za organizaciju i rad sudova NOO-a.²⁴

Ovim Uputstvima je data organizacija, rad i nadležnost sudova unutar narodnooslobodilačkih odbora. U tom smislu Uputstva su predviđala organizaciju odseka kotarskih NOO-a za sudstvo i upravu u cilju pomoći kao i u ciju nadzora nad radom sudova, NO odbora. Odjeli za sudstvo su se na taj način javljali kao drugostepeni sudski organi redovnog ili sudstva opšte nadležnosti. Iako ovde narodni sudovi NO odbora nisu potpuno samostalna i odvojena tela od NO odbora, oni su ipak bili organizaciono kao organizaciona jedinica unutar samog odbora jedan poseban organizam sa određenom nadležnošću da vrše sudsku funkciju.

Istim uputstvima bila su data i materijalno-pravna rešenja. Tako su ovim uputstvima i formalnopravno zakoni predratne Jugoslavije stavljeni van dejstva i van pravne snage.

U oblasti krivičnog prava Uputstva su određivala delikte za koje su oni bili nadležni. U skladu s tim učinjena je diferencijacija u pojmu dela zločina, prestupa i istupa.²⁵ Kao što su bile određene i sankcije za svako pojedino krivično delo.

U pogledu građanskih sporova, uputstvima je predviđeno da za sporove u pogledu prava svojine, nasleđivanja, posebno u pogledu nepokretnosti, kao i u pogledu drugih sporova iz obaveza, sudovi u toku NOR-a donose *privremene odluke*, koje bi posle konačnog oslobođenja zemlje bile definitivno rešene pred redovnim nadležnim sudovima.

Uputstvima je bila predviđena struktura redovnih sudova u okviru NO odbora i to na sledeći način:

a) opštinski sud, b) kotarski sud, c) okružni sud, d) oblasni, odnosno pokrajinski sud.

Međutim, na oslobođenoj teritoriji Hrvatske gde su ranije bili uspostavljeni, radili su još uvek mesni seoski sudovi pri mesnim seoskim NO odborima.

Formiranje sudskih odseka pri NO odborima, u stvari predstavljalo je početak u formiranju drugostepenih organa redovnih sudova NO odbora, i time je već bio izgrađivan sistem *instancionog sudstva*. Time je bio utvrđen i postupak po pravnom leku, odnosno odnos nižeg i višeg (prvostepenog i drugostepenog suda).

U uslovima oslobodilačkog rata i revolucije sudovi u Hrvatskoj kao osnovnu orijentaciju u nedostatku materijalno-pravnih propisa prilikom donošenja odluka, držali su se principa, da se odluke donose u smislu očuvanja i učvršćivanja tekovina NOB-e i revolucije.

²⁴ Dr F. Čulinović „Pravosuđe u Jugoslaviji“, 1946, Zagreb, str. 138.

²⁵ Dr F. Čulinović „Pravosuđe u Jugoslaviji“, 1946, Zagreb, str. 138.

Sudovi su se prilikom donošenja odluke u postupku pridržavali principa javnosti, usmenosti i neposrednosti. U ovom pogledu posebno je značajno istaći javnost sudskog rada. Sudovi su pretrese i rasprave vodili u prisustvu građana koji su pratili tok suđenja. Specifični uslovi oslobodilačkog rata i revolucije i u vezi s tim uloge koju su imali narodnooslobodilački odbori kao organi vlasti, diktirali su i rad sudova kao organa unutar NO odbora. Sastav drugostepenih veća (odseka) nije mogao biti stalan, budući da se je menjao sastav samih odbornika koji su se istovremeno pojavljivali i kao narodne sudije obzirom da su sudska veća bila sastavljena prema potrebama i prilikama te su ona po pravilu menjala svoj sastav.

Posle Drugog zasedanja AVNOJ-a razvitak narodnog sudstva u Hrvatskoj išao je u skladu sa opštim razvitkom NOP-a na ovom području Jugoslavije. To je bila etapa naglog oslobođavanja i proširivanja oslobođene teritorije Hrvatske, kada je i pravni život postajao složeniji i obimniji. Sama okolnost da je bila uspostavljena vlast NO odbora na velikom oslobođenom području, zahtevala je i obimniju i širu funkciju pravosuđa.

Period od Drugog zasedanja AVNOJ-a pa do maja 1944. godine, (punih pet meseci) karakteriše se i dalje u jednovremenoj funkciji (i u okviru nje) narodnooslobodilačkih odbora. U tom periodu poseban značaj zaslužuje „Okružnica odjela za sudstvo i upravu“ Zemaljskog antifašističkog vijeća narodnog oslobođenja Hrvatske o organizaciji sudova od 22. novembra 1943. godine.²⁶ Ovom okružnicom ukazano je na ulogu i karakter sudova u ratnim uslovima kao i na njihove zadatke. „Narod je izvor i utoka vlasti“. Zato je samo narod suveren, jer nad njim nema i ne može biti više vlasti. Stoga i sudstvo kao dio narodne vlasti mora i po svom sastavu i po načinu rada odgovarati volji, potrebama i shvaćanju naroda. Radi toga mora se sudstvo *demokratizirati* (podvukao D. K.) tj. ono mora proizilaziti iz naroda, koji će u njemu neposredno učestvovati kao onaj, koji dijeli pravdu. Sudstvo tj. obavezno izricanje prava mora biti u rukama naroda. Osnovna misao vodilja u tom radu treba da bude ona, koja je izražena u načelima NOB-e, a da bi bilo jamstva za dosljedno provađanje ovih načela nužno je da sudski organ bude lice iz naroda, odnosno ono koje uživa narodno povjerenje. Samo onda bude li sudstvo odgovaralo tim osnovnim načelima NOB i NOP ono će svojim radom doprinjeti jačanju i razvijanju borbenog jedinstva naroda, koji je sa oružjem u ruci uspeo da brani svoju slobodu i osnovna prava na život. Samo takvo sudstvo će biti narodna ustanova, koja će bitno doprinjeti u izgradnji naše nove, narodne države.

Dosadašnje sudstvo bilo je samo sudstvo nasilja, ugnjetavanja, otimačine narodne muke, dakle, protiv narodnih interesa. Ono je išlo za iskorišćavanjem naroda u korist reakcionarne klike vlastodržaca. Ono je bilo narodu tuđe i narod ga nije ni shvaćao. Bilo je nenarodno jer nije odgovaralo pravnom shvaćanju naroda, a porotunarodno je bilo, jer je štitalo interese gramzivih klika samo na štetu naroda. Grubi formalizam prikrivao je otimačinu i jedno je govorila „papirnata pravda“ a drugo narodno pravno shvaćanje“...

U skladu sa napred određenim karakterom i zadacima narodnih sudova u Hrvatskoj, Okružnicom su bila data i uputstva za rad sudova, „Uputstva o postupku sudova NOO-a“.

Ova uputstva su utvrđivala način postupka, nadležnost sudova, kao i sastav i način izbora sudija. Tako je postupak pred narodnim sudom bio predviđen kao „brz, usmen i neposredan, jednostavan, jasan“...

²⁶ Dr Leon Geršković, Dokumenti o razvoju narodne vlasti, Bgd, 1946, str. 136.

Brzina sudskog postupka u ratnim uslovima bio je jedan od prvih zahteva suda. Brzo i efikasno suđenje bilo je od interesa kako pojedinaca koji su tu zaštitu od suda tražili, tako i od interesa same NOB-e i revolucije.

Sudovi su izražavali prema uputstvima i svoj mirovni karakter, jer su „sudovi uvijek dužni nastojati da se sporovi uredi na drugarski način. Stoga će gledati da se spriječe suvišna parničenja“.

Drugi princip u sudovanju opet bio je, da „niko ne može biti suđen ni osuđen bez prethodnog postupka i presude nadležnog narodnog suda“. Zato je i ako u neredovnim uslovima bio primenjivan princip zakonitosti i pravde, da je neko mogao biti proglašen krivim samo u utvrđenom sudskom postupku, kao i da je okrivljeni morao biti prethodno saslušan.

Glavni ciljevi sudstva bili su „zaštita tekovina NOB-e i interesa NOP-a kao i to „ da se tako stvori *pravna sigurnost*, (podvukao D. K.) nužna za život dostojan čoveka“.

Nadležnost sudova NO odbora utvrđena je bila tako što su sudovi bili nadležni za suđenje u svim privatnopravnim i krivičnim stvarima i to kako građanima na teritoriji Hrvatske tako i strancima koji su izvršili krivično delo na njenom području.

Specijalnom odredbom AVNOJ-a i ZAVNOHA-a bila je predviđena mogućnost izuzeća redovnih sudova NO odbora, posebnim sudovima, ako je to javni interes zahtevao. Dela vojne prirode, kao i krivična dela koja su izvršili pripadnici oslobodilačke vojske prema Naredbi Glavnog štaba Hrvatske bila su stavljena u nadležnost vojnih sudova.

Kao propisi materijalnopravnog karaktera, u nedostatku preciznijih krivično pravnih propisa sudovi NO odbora mogli su da presuđuju na osnovu:

- a) Zakona i zakonskih naredaba AVNOJ-a i ZAVNOH-a,
- b) Po narodnom pravnom shvatanju,
- c) Po dosadašnjim zakonima ako su postali pravnim običajem a ne protiv se načelima NOB-e.

Ovim uputstvima bila je ponova utvrđena struktura suda pri NO odborima. Predviđeni su bili: a) opštinski sudovi, b) kotarski (sreski), c) okružni, d) oblasni odnosno pokrajinski i e) Sud ZAVNOH-a. Članove suda je određivao plenum NOO-a i to svaki NOO na teritoriji na kojoj je bio mesno nadležan, s tim što je sudove opštinskih NO odbora potvrđivao okružni NO odbor a njih ZAVNOH odnosno Narodnooslobodilački odbor koga bi ovlastio ZAVNOH.

Na taj način ovim uputstvima bili su ukinuti seoski sudovi pri NO odborima čija je nadležnost preneti na opštinske sudove.

Sastav suda je bio predviđen od trojnog veća i to odbornika NOO-a.

Sudije su bile birane istovremeno kad i ostali odbornici narodnooslobodilačkih odbora. Međutim, način izbora sudija NOO-a bio je posebno propisan. Predsednik opštinskog suda određivan je na predlog opštinskog NOO-a iz sastava dotičnog opštinskog Narodnog oslobodilačkog odbora. Okružni narodnooslobodilački odbor – predsednike kotarskih, a okružnih NO Odbora određivao je ZAVNOH na predlog okružnog ili Oblasnog NO Odbora. ZAVNOH je međutim, za predsednika suda mogao odrediti i nekoga od pripadnika NOP-a koji nije bio odbornik dotičnog NO odbora. U vezi s tim, zaslužuje pažnju onaj deo uputstva koji je stručnosti predsednika davao prioritet i prema kojoj

„ako je odbornik NO odbora pravnik ili pravu vješta osoba, tada će se redovno on određivati za predsednika suda NO odbora“.

Sekretar suda, kao stručnjak imao je karakter administrativnog lica, kao stručnog lica koji je imao savetodavnu funkciju te on nije mogao biti član sudske veća.

Odredbe date u Okružnici za redovne sudove i dalje su zadržale sudove pri NO odborima. Međutim, vidi se, da se sudska funkcija i ako formalno i dalje unutar NO odbora, sve više izdvajala kao samostalna funkcija pravosuđa, tako da se sud sve više osamostaljuje u odnosu na ostale funkcije NO odbora i sve se više pojavljuje kao samostalna služba odbora ali i dalje pod njegovom kontrolom i odgovornošću.

Samostalne ustanove sudske vlasti

Izgradnjom celovitog sistema vlasti na celoj teritoriji Jugoslavije u proleće 1944. godine, već su bili stvoreni uslovi i za izgradnju jedinstvenog pravosudnog sistema. To su bile ne samo mogućnosti već i potrebe da se u novostvorenoj jugoslovenskoj državi obezbedi pravni poredak i pravna sigurnost, kada je sve više trebalo usklađivati društvene odnose putem pravne norme.

U cilju ostvarivanja pune samostalnosti kod donošenja sudskih odluka bilo je nužno izdvojiti sudske funkcije od izvršne i drugih funkcija narodno-oslobodilačkih odbora, odnosno već tada trebalo je osamostaliti sud koliko je to moguće bilo od direktnog uticaja narodnih odbora iz čije je kompetencije trebalo izdvojiti sudove kao potpuno samostalne organe sudske vlasti.

Potrebe i razlozi koji su doveli do izdvajanja sudova u samostalne organe u toku NO rata i revolucije od strane Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije objašnjeni su na sledeći način: „Razvoj civilnih organa vlasti traži da se u vršenju sudske vlasti (jurisdikcione) treba odvajati od izvršne vlasti (užeg izvršnog dela NOO). To su različite funkcije, različita je odgovornost njihovih nosilaca, pa ih valja i odvajati. Odvajanje sudske vlasti od političke može nam samo koristiti, jer jača ugled i jedne i druge. Iz tih razloga predlažemo da zemaljska veća pristupe osnivanju narodnih sudova, koji će za vreme trajanja rata vršiti sudske vlast kao samostalni organi sudske vlasti gde god za to već postoje uslovi.“

Prema predlogu Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije od 19. maja 1944. god., narodne sudove je, znači trebalo formirati kao posebne, odvojene i samostalne organe sudske vlasti. Tako, prema ovome predlogu trebalo je formirati sledeće sudove:

- a) opštinski narodni sudovi — za opštinu,
- b) sreski narodni sudovi — za srez,
- c) okružni narodni sudovi — za okrug.

Predlogom su data i uputstva u pogledu mesne i stvarne nadležnosti predviđenih redovnih, odnosno sudova opšte nadležnosti, za vreme NO rata. Prema predlogu Nacionalnog komiteta ovi sudovi su imali određenu svoju kako mesnu tako i stvarnu nadležnost.

U pogledu stvarne nadležnosti sve tri vrste ovih sudova imale su da sude:

- a) sve građanske sporove, čije se rešenje pokreće na inicijativu zainteresovanih stranaka,

- b) sve vanparnične stvari koje ne trpe odlaganje,
- c) sve krivične stvari, koje ne spadaju u nadležnost vojnih ratnih sudova, a ne trpe odlaganje.

U pogledu stvarne nadležnosti opštinskih sudova, predloženo je da opštinski sudovi po predmetima sude *sasvim male vrednosti*. (Nije bila tačno određena granica vrednosti spornih predmeta kod određivanja njihove stvarne nadležnosti).

Okružnim i sreskim NO odborima, u pogledu određivanja njihove stvarne nadležnosti, ostavljeno je pravo dispozicije, te su ovi NO odbori nadležnosti sudova po određenim vrstama sporova mogli da određuju shodno lokalnim prilikama.

U ovom pogledu značajno je to, što se ukazuje i utvrđuje potpuna samostalnost sudova prilikom donošenja odluka, gde se kaže: „Sudovi za svoje odluke ne odgovaraju narodnooslobodilačkom odboru, pa ni skupštini (plenumu)“.²⁷

Ovakav stav Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije u pogledu samostalnosti sudova i njihove nezavisnosti kod donošenja konkretnih sudskih odluka značilo je snažno podizanje ugleda pravosudne funkcije i suda kao državnog organa, koji je dobijao još u ratnim uslovima sve više demokratska obeležja i koji se sve više pojavljivao kao čuvar zakonitosti.

Predlogom su bila predviđena osnovna načela sudovanja, gde je poseban značaj bio dat *osnovnom sudstvu*, kao sudstvu koje je bilo najbliže narodu i koje je u buduće svoje odluke imalo da donosi sve više na osnovu zakona.

Karakteristika ovog predloga je (za sistem sudstva u Jugoslaviji do kraja rata) da je to bilo *dvostepeno sudstvo*, obzirom da je bila predviđena mogućnost podnošenja pravnog leka samo protiv prvostepenih sudskih odluka.

Po pravilu, prema ovom predlogu, suđenje je trebalo da bude porotno. Međutim, zbog ratnih prilika suđenje je moglo da se obavi i bez porotnika, ali to je moglo biti samo u izuzetnim slučajevima.

Sistem izbornog sudstva

Bitna karakteristika osnovnih sudova, po predlogu Nacionalnog komiteta O J, sastojala se još i u tome, što se izričito određivala izbornost ovih sudova. Opštinski narodni sudovi kao osnovni sudovi, biraju se *neposredno od naroda* na masovnim izbornim zborovima.²⁸

Sreski i okružni narodni sudovi, po predlogu, međutim biraju se posrednim putem, na delegatskom principu, i to na sreskim i opštinskim skupštinama (plenumima NOO). Vreme na koje će se birati sudovi ostavljeno je da ocene i odluče sama zemaljska veća.

Prema stavu Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije ovim predlogom nije bila predviđena organizacija viših sudova s obzirom na to da u to doba još nije postojala potreba za višim sudovima. Međutim, u predlogu je ostavljena mogućnost da se, u slučaju potrebe, po određenom predmetu može

²⁷ Predlog Nac. komiteta oslobođenja Jugoslavije (povereništvo za sudstvo) — predlog za formiranje narodnih sudova od 19-V-1944. godine.

²⁸ Ovakvu praksu videli smo na seoskim zborovima u svrljiškom kraju, na kojima je bio vršen izbor opštinskih sudova 1944. godine.

da obrazuje *izvanredni viši sud*". U eventualnom slučaju, za izvanredne potrebe mogao bi se formirati izvanredni sud za takav slučaj".

Posebno značajno mesto po predlogu Nacionalnog komiteta, je ukazivanje na karakter demokratskog sudovanja u Jugoslaviji. Zato se kao važna za demokratsko sudovanje ističu nekoliko načela u vršenju sudskih funkcija, kao što su: načelo javnosti, načelo kontradiktornosti postupka kao i načelo akuzatornosti postupka.

Bila je predviđena i institucija javne tužbe, uvođenjem javnih tužilaca kod svakog suda, kao i pravo okrivljenog, odnosno optuženog, da može tražiti sebi branioca, kao i dužnost suda da kod određenih slučajeva mora određivati branioca po službenoj dužnosti.

U cilju jačanja zakonitosti u radu suda, Nacionalni komitet je predlogom preporučio da svaki sud za sekretara ima pravnik (biv. sudiju, advokata i dr.) koji će proučiti predmet, tehnički pripremiti raspravu, referisati, kod glasanja imati savetodavni glas i izrađivati nacрте sudskih odluka. Međutim, kod sreskih i okružnih sudova bila je preporuka da među sudijama bude bar jedan stručnjak — pravnik.

Ovim predlogom Nacionalni komitet je ozbiljnu pažnju poklanjao stručnosti u radu narodnih sudova koja je bila vezana za zakonitost sudskih odluka i njima uslovljena.

Na osnovu predloga Nac. komiteta od oktobra 1944. godine, Glavni NO odbor Srbije pristupio je organizovanju redovnih sudova u Srbiji u drugoj polovini 1944. god.

U smislu preporuka Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije u drugoj polovini 1944. godine i ostale pokrajine, odnosno i ostala zemaljska anti-fašistička veća pristupila su formiranju redovnih sudova kao potpuno samostalnih organa sudske vlasti. Brzina formiranja i dosledno sprovođenje ove odluke na celoj teritoriji Jugoslavije bilo je uslovljeno objektivnim uslovima, tj. da li je teritorija bila oslobođena. Zato, u tom smislu vidimo izvesnu neravnomernost u pojedinim delovima zemlje u pogledu njenog sprovođenja.

Izdvajanje redovnih sudova (opštinskih, sreskih i okružnih) kao sudova opšte nadležnosti i ranijom odlukom Vrhovnog štaba NOVJ formirani vojni sudovi pri operativnim jedinicama NOVJ i POJ, kao i formiranje vojno pozadinskih sudova pri komandama područja, kao sudova specijalne nadležnosti, značilo je potpunu izgradnju sudskog sistema odnosno pravosudnog sistema u Jugoslaviji.

Dr Dimitrije KULIĆ
vanredni profesor
Pravno-ekonomskog
fakulteta u Nišu

Summary

The Yugoslav judicial system took rife from a uniformed process of formation of the new Yugoslav state. Therefore, the creation of the Yugoslav judicial system cannot be contemplated separately from the general courses and purposes of the revolution and the post-war making of Yugoslavia.

The war judicature in Yugoslavia appeared as a necessity of the revolution and as an integral part of the revolutionary order. Therefore, although the judicature during the war appeared as a judiciary of the partisan units and national liberation committees, it was not only an organism of the National liberation war.

Its nature and its character was determined too as a process in which the judiciary was also an agency of the socialist revolution.

The nature of Yugoslav courts in the process of the liberation war and the revolution is just to be sought in their function, which was included in that uniformed process, which, as an essential question in Yugoslavia, was resolving the question of power.

The purpose of a socialist revolution in Yugoslavia were expressed in the revolution norms, in its character and in its contents.

The process of formation of a new Yugoslav state itself had necessarily, beside with other armed and political actions, to sanction its norms, too, to give them, with the time, a more and more legal character so to express them as legal norms. The Yugoslav judiciary was thus arising from the necessity and before and from the needs of the revolution and its purposes.

Because of the conditions, the specificity and the character of the Yugoslav revolution, themselves, the process of the formation of the Yugoslav judiciary moved in two directions. At first, there was the creation of military, war, partisan courts in the framework of the armed part of the nation, the partisan units, and then, the National Liberation Army, and in the framework of the National liberation committees as the basic agencies of the people's power on the other side.

The new agencies of a revolutionary judiciary had no legal continuity with the old judicial power's agencies of former Yugoslavia. Such a circumstance shows already that the historical way of the formation of the Yugoslav judicature has been mislaid in the judiciary function of a revolutionary order, which function during the war and the revolution materialized on one side as a war judiciary function (in the partisan units and the NLA), and on the other side, as a civil judiciary function or as a function of the common competence courts (in the framework of the National liberation committees).

Thus, the historical way of the development of the Yugoslav judicature moved on in concert with the making of the whole and uniform pyramid of the people's power and state *from below upwards*.

And as the whole revolutionary organism arised from the people, so the judiciary, too, during the revolution, was recruited, created from the *society*, from something that had to become a state and state power. The Yugoslav judicature began its function in the files of an armed and unarmed people, first of all as a social *organism* in the framework of the essential political purposes of the revolution. In such conditions the sources of a judiciary law during the Yugoslav revolution may be sought first of all in the political norms of the revolution, in the acts of the war-political agencies, in the instructions of the military and political forums as the organizers and the leaders of the liberation war and the revolution.

The judiciary law sought, therefore, its source also in something that was not a legal norm. Its source had been also an empiricism of the revolution, i. e. the revolutionary practice.

Accordingly, the appearance of the courts and the formation of a judiciary system, as we already pointed out, went not equally and contemporarily in the same way in all the provinces in Yugoslavia. The concrete conditions and circumstances in the different parts of Yugoslavia during the war exerted influence on a different and interesting practice of the Yugoslav judiciary, which with the end of the war and the complete liberation of the country begane to function as a shaped and uniformed judicial system.

MARGINALIJE UZ DVE REDAKCIJE „TEORIJA O VIŠKU VREDNOSTI“ KARLA MARKSA

Sudbina radova značajnih pisaca je neretko veoma složena, pa čak i burna. Često vredna dela velikih autora sticajem okolnosti čekaju dugo vremena da budu ponovo „otkrivena“ i pristupačna široj javnosti. Kod nas se često govori i piše o delima iz oblasti književnosti, detaljno se razrađuje istorijat njihovog nastanka i u pojedinosti se prati njihov „curriculum vitae“ itd., što je svakako pozitivno. Ređe se, međutim, kod nas pojavljuju napisi ovakve vrste o delima iz oblasti ekonomske literature, iako bi o njima i te kako vredelo pisati, davati ocene i analizirati ih. To bi bez sumnje pridonelo tome da se sa ekonomije skine ona prakticistička odežda koju ova nauka ponekad navlači. Značajna dela iz prošlosti i sadašnjosti ekonomske misli ostaju kod nas nedovoljno zapažena i prokomentarisana, daje im se nedovoljan publicitet, ili pak ostaju poznata samo krugu užih specijalista. Krivicu za nedovoljno popularisanje ekonomskih dela snose i dobrim delom sami ekonomisti, ekonomski teoretičari i istoričari. Susrećemo se zapravo sa paradoksom: svugde se o ekonomiji mnogo priča, diskutuje o problemima ponekad i sa pretenzijama naučnosti, a ipak ima slučajeva da oni koji to čine vrlo malo znaju o tome gde su izvori shvatanja koja interpretiraju ili sa kojima se bore.

Neposredni povod za ovaj napis daje okolnost da se početkom 1965. godine i u našim knjižarama pojavio na ruskom jeziku III tom Marksovog rada „Teorii pribavočnoj stoimosti“ (IV tom Kapitala), koji je kao Tom 26., deo III drugog izdanja radova Karla Marksa i Fridriha Engelsa publikovao Institut marksizma-lenjinizma pri Centralnom komitetu Komunističke partije Sovjetskog Saveza. Ovo Marksovo delo prevedeno je i na naš jezik a izdala ga je „Kultura“ pod nazivom: „Karl Marks: Teorije o višku vrednosti“. Prva knjiga sa podnaslovom: „Počeci teorije o višku vrednosti do Adama Smita“ izdata je 1953. godine; druga knjiga sa podnaslovom: „David Ricardo“ — 1954. godine; treća knjiga sa podnaslovom: „Od Ricarda do vulgarne ekonomije“ — 1956. godine.¹ Izdanje Instituta marksizma-lenjinizma pri Centralnom komitetu Komunističke partije Sovjetskog Saveza sa oznakom: „Tom 26 deo I—II—III“ prema svojoj sadržini a još više prema rasporedu materije unekoliko se razlikuje od izdanja na našem jeziku. Zadatak ovog napisa bi bio da pokaže odakle potiču ove razlike.²

¹ U daljem tekstu ovog napisa ovo izdanje nazvaćemo: „izdanje Kautskog“.

² Pun naslov sovjetskog izdanja: „K. Marks i F. Engels: Sočinjenja, Izdanje vtoroe, Tom 26, čast I, Moskva 1962; Tom 26, čast II, Moskva 1963; Tom 26, čast III, Moskva 1964“. Kao značajan izvor informacija druge literature u ovom napisu služio nam je „Predgovor“ Instituta marksizma-lenjinizma pri CK KPSS

Kao što je poznato Marks je „Teorije o višku vrednosti“ počeo pisati u okviru svog prvobitnog plana „Kritike političke ekonomije“ u godinama 1858. do 1862. On je „Teorije“ prvobitno bio zamislio kao jednu istorijsku studiju o procesu kapitalističke proizvodnje i kapitalu, koja predstavlja zapravo nastavak njegovog rada „Ka kritici političke ekonomije“ koji je izašao 1859. godine i koji predstavlja neku vrstu uvoda u „Kapital“. Rukopis „Teorija“ je bio napisan između 1861. do 1863. godine, s tim što je osnovni tekst koji se nalazi u sveskama VI–XV i XVIII rukopisa bio napisan u periodu od januara 1862. do januara 1863. godine. On predstavlja veći deo ekonomskog rukopisa iz godina 1861. do 1863. Marks je očigledno ovaj rad prvobitno zamislio u manjem obimu, ali mu se dogodilo ono što se često dešava sa radovima ove vrste, tj. da krajnji rezultat istraživanja ispada znatno drugačije no što je to bilo zamišljeno. U toku istraživanja shvatanja svojih prethodnika, naročito o pitanju viška vrednosti, broj problema i razrada problema su se širili tako da je sam rad dobio mnogo šire razmere nego što je bilo planirano. Iz raznih dokumenata može se zaključiti da je Marks ovu problematiku želeo da izda kao posebnu knjigu, takozvani istorijsko-literarni deo. U pismu Engelsu od 31. jula 1865. godine on piše: „Što se tiče moga rada, želim da ti o tome kažem celu, čistu istinu, kakva jeste. Preostalo je da se napišu još tri glave, da bi se završio teorijski deo (prve 3 knjige). Zatim treba napisati 4-tu knjigu, istorijsko-literarnu; to je za mene relativno najlakši deo, pošto su sva pitanja rešena u prve tri knjige, a ova poslednja javlja se prema tome više kao ponavljanje u istorijskoj formi. Ali ja se ne mogu rešiti da ma šta pošaljem dok ne bude ležalo u celeni predamnom“.³ Dakle Marks je materijal „Teorija“ želeo da izda kao četvrtu knjigu, mada se ona ponekad pominje i kao treća knjiga, jer je Marks nakon izlaska I toma „Kapitala“ (1867. godine) smatrao da II i III knjigu (sadašnji II i III tom Kapitala) izda kao jedan tom. Redosled rada na „Kapitalu“ je bio zapravo obrnut od onog redosleda kojim je on izlazio pred javnost, jer je istorijski deo tj. materija koja obuhvata „Teorije“ bila pisana ranije. To je i logično jer je istorijsko izučavanje omogućilo Marks u sagledavanje čitave problematike vrednosti kao ključnog teorijskog problema. Marks je analizu vrednosti svojih prethodnika zapravo samo produžio na kvalitativno višem nivou. Analizirajući teorije i koncepcije svojih prethodnika on je „delio pravdu istorije svakom prema njegovim zaslugama“.⁴ Težina i obimnost istraživačkog rada koji je obavljao u oblasti ekonomske nauke, njegova naučna skrupuloznost, angažovanost u radničkom pokretu koja mu je oduzimala dosta vremena, porodični i materijalni problemi sa kojima se celog života rvaio, kao i njegovo loše zdravstveno stanje, sprečili su Marksa da do kraja završi svoj veliki planirani opus. Kad je Marks 1883. godine umro, dobar deo njegovih najvažnijih radova nije bio sasvim odnosno bio je samo delimično pripremljen za objavljivanje. A baš ti radovi su predstavljali jednu teorijsku

---

u Tomu 26/I str. V–XXVI, koji obiluje faktografskim materijalom. Reference sa oznakom Tom 26/I, II, III odnose se na ovo izdanje, osim kad bude posebno navedeno. U daljem tekstu ovo izdanje nazvaćemo: „sovjetsko izdanje“. Prema podacima redakcije ovo sovjetsko izdanje u osnovi reprodukuje tekst i naučno-registarski aparat posebnog izdanja „Teorija o višku vrednosti“ koje je u tri toma izašlo u godinama 1954. do 1961. Prema ovom ruskom izdanju je u godinama 1956. do 1962. izašlo u Nemačkoj Demokratskoj Republici izdanje „Teorija o višku vrednosti“ na jeziku originala.

³ K. Marks i F. Engels: Soč. T 31, str. 111 (Prevod R. J.).

⁴ Soč. T 26/I str. XI.

celinu. Zahvaljujući Marksovom ličnom prijatelju i saradniku F. Engelsu, objavljeni su II tom i III tom „Kapitala“. Od Marksovih nedovršениh radova „Teorije“ su bile najmanje pripremljene za objavljivanje. U Uvodu u II tom „Kapitala“ koji je napisao jula 1893. godine, Engels je u vezi sa time pisao: „Ovaj odeljak (koji se zove „Theorien über den Mehrwert“ prim. J. Rues) sadrži iscrpnu kritičku istoriju jezgra političke ekonomije, teorije viška vrednosti, a uzgred, u polemičkoj suprotnosti prema prethodnicima, raspravlja većinu momenata koji su kasnije posebno i u logičnoj povezanosti pretresani u rukopisu za II i III knjigu. Zadržavam sebi zadaću da kritički dio ovog rukopisa, pošto izostavim mnogobrojna mesta već riješena s II i III knjigom, objavim kao IV knjigu Kapitala“.⁵ Iz navedenog citata se vidi da je Engels imao nameru da „Teorije“, nakon izostavljanja pojedinih mesta u rukopisu, publikuje kao IV tom „Kapitala“. Engels je uspeo da za vreme svog života izda još samo III tom „Kapitala“, dok je rukopis „Teorija“ ostao neizdat i širokoj javnosti nepristupačan.

U međuvremenu marksizam je dobivao sve više pristalica. Marksovo učenje se širilo u redovima radnika ali i među inteligencijom. Organizovani socijalizam počeo je da buja a u njegovim okvirima marksizam je prevagnuo. Još u okvirima Prve internacionale (1864. do 1876) marksizam je odneo odlučnu pobjedu nad prudonizmom i bakunjinizmom. Ali sa druge strane i teoretičari iz reda buržoaske ekonomije počeli su da reaguju na marksističke koncepcije. Najpre se pokušalo poznatom „zaverom ćutanja“ ignorisati Marksova dela a posebno „Kapital“; ali pošto je to postalo neodrživo, prešlo se u protivnapad. Kritika građanskih teoretičara u prvom redu okrenula se protiv Marksove teorije o višku vrednosti i dobila je svog najistaknutijeg predstavnika u Böhm-Bawerku, koji je 1896. godine objavio svoj poznati rad: „Karl Marks i završetak njegovog sistema“.⁶ U takvoj situaciji je objavljivanje „Teorija“ postala nasušna potreba, jer je njihovo objavljivanje moralo doprineti boljem razumevanju i rasvetljavanju problema postavljenih u „Kapitalu“, i razbiti sumnjičenje i insinucije.⁷

---

⁵ K. Marks: „Kapital“, tom II, „Kultura“, 1947, str. X.

⁶ Vidi o tome: Paul M. Sweezy, Uvod u knjigu koja sadrži Böhm-Bawerk-ovu kritiku Marksa i Hilferdingov odgovor, i nosi naslov: „Karl Marx and the close of his system“ by Eugen von Böhm-Bawerks i „Böhm-Bawerks criticism of Marx“ by Rudolf Hilferding; Augustus M. Kelly, New York 1949.

⁷ „Ali baš diskusije nastale posle objavljivanja trećeg toma „Kapitala“ ukazuju na to da bi bilo potrebno da se rukopis „Prilog kritici“ (u koji je uključena i sadržina „Teorija“ prim. J. Rues) pojavi kao delo paralelno „Kapitalu“ a ne da se izostavljanjem mesta koja su ušla u drugi i treći tom sačini četvrti tom „Teorije o višku vrednosti“, izdanje Kautskog, tom I, str. 8 (Predgovor Kautskog). „I najzad, raspored ova dva toma mora učutkati i poslednji eho onog brbljanja koje se s vremena na vreme jednako čuje, da je treći tom proizvod neprilike, propali pokušaj da se spase iz ćorsokaka u koji je Marx dospao u prvom tomu. Sad znamo da je pet godina pre izlaženja prvog toma treći tom ne samo u svojim rezultatima nego i u logičnom redosledu misli Marx zamislio potpuno onako kakav je danas pred nama. Kad izlaganja drugog i trećeg toma „Teorija o višku vrednosti“ ne bi dala ništa više, ona bi za saznanje marksizma bila od neocenjive vrednosti već zbog toga što na svakom koraku dokazuju koliko je Marx baš u svom shvatanju razlike između vrednosti i cene proizvodnje, koju su moderni vulgarni ekonomisti razvikali kao izlaz iz neprilike i kao potpuno bankrotstvo njegove teorije vrednosti, video svojoj nadmoć nad Ricardovom teorijom, i ne samo video nego je i delom dokazao“.

Još jedno drugo otkrivenje, daleko gore, pošto kleveće „karakter Karla Marxa, izgubiće s pojavljivanjem ovog toma svoj poslednji izgovor: otkrivenje koje je posle Antona Mengerovog „Recht auf den vollen Arbeitsertrag“ („Pravo na puni

Zadatak da pripremi „Teorije“ za objavljivanje pao je u udeo Karlu Kautskom, koji je u to vreme bio istaknuti marksistički teoretičar. On je bio u vezi sa Marksom a posebno sa Engelsom. O tome Kautski piše sledeće: „Teški zadatak da se dovrši ono što su Marks i Engels ostavili nedovršeno, poverili su sad naslednici Marksove zaostavštine meni. On me nije zatekao potpuno nepripremljenog jer je Engels još nekoliko godina pre, toga označio mene kao onoga koji bi imao da izda rukopis o kome je reč, takozvani četvrti tom, u slučaju ako bi se njemu kao smrtnom čoveku što dogodilo. Tada me je upoznao i s tim teško čitljivim rukopisom i uveo me u tok njegovih misli. Pa i pored toga, uplaših se veličine tog zadatka kad je njegovo izvođenje palo stvarno meni u udeo; i pored toga ili možda baš zbog toga što me je Engels s njim već bio upoznao, tako da sam bio u stanju da u punoj meri ocenim njegov značaj i njegovu težinu.“⁸ Kautski je bio, kako iz navedenog proizlazi, svestan koliki zadatak je primio na sebe. No on dalje kaže: „Ali što sam dalje odmicao u obrađivanju ovog dela utoliko mi je bivalo jasnije da ga ne mogu izdati kao četvrti tom „Kapitala“, kako je to Engels nameravao da uradi. Ovaj četvrti tom trebalo je, prema Marxovom planu da sadrži istoriju teorije. Kao surogat toga toma Engels je mislio da iz rukopisa „Priloga kritici“ itd. izvuče bar istoriju teorija o višku vrednosti, „pošto izostavi mnogobrojna mesta koja su već ušla u II i III knjigu“. Kako je Engels zamišljao ovo izostavljanje, nije mi poznato. Meni ono nije pošlo za rukom. Ja sam iz rukopisa izostavio sve što se moglo izostaviti, ali najveći deo tih mesta tako je tesno spojen sa celinom, da nisam mogao da ih prosto naprosto brišem. U tom slučaju morao bih važne delove knjige potpuno da preradim; zadatak pred kojim sam, razumljivo, iz najrazličitijih razloga ustuknuo. Međutim, kada sam sva ta izlaganja ostavio u knjizi, onda ona više nije mogla da bude četvrti tom „Kapitala“ tj. nastavak prva tri toma. To je sada delo koje ide uporedo sa sva tri toma „Kapitala“, koje se prema ovima tako odnosi kao prva sveska „Priloga kritici političke ekonomije“ prema prvom odeljku prve knjige „Kapitala“... i dalje: „Bio sam već prilično poodmakao u određivanju rukopisa kada sam se odlučio, donekle i preko volje, da ga ne izdam kao četvrti tom „Kapitala“.⁹ U predgovoru II toma „Teorija“ Kautski ovu misao ponavlja, samo još određenije i argumentovanije. On kaže: „Dok prva knjiga obrađuje čitav niz pisaca od Pettyja do Seniora, od sedamnaestog pa sve do devetnaestog veka, dotle je druga namenjena uglavnom jednom jedinom čoveku, štaviše jednoj jedinog knjizi, Ricardovim „Principles of Political Economy“. Time je već rečeno da je karakter ovog dela Marxovog dela sasvim drukčiji negoli karakter prvoga. On i jeste bio taj koji me je naveo na to da ovo delo ne izdam kao četvrti tom „Kapitala“, nego kao nastavak „Kritike političke ekonomije“, jer se ovde najjasnije vidi da se ono ne sme posmatrati kao produženje prva tri toma „Kapitala“ nego samo kao paralelno delo uz njih. Prikazivanje jednog istorijskog razvitka ovde ustupa mesto kritici jedne jedine određene teorije i njenog daljeg razvijanja“¹⁰

iznos rada“) prodrlo u buržoasku ekonomiju, da je Marx svoju teoriju viška vrednosti uzeo od engleskih prethodnika i svoje izvore brižljivo prečutao. Doduše, ovo otkrivenje bilo je smesta učutkano, a u nemačkoj literaturi je postepeno prestalo. no u engleskoj se s vremena na vreme jednako pojavljuje. „Teorije“, izdanje Kautskog, tom III, str. 10 (Predgovor K. Kautskog).

⁸ „Teorije“, izdanje Kautskog, Tom I, str. 6.

⁹ Ibidem, str. 7. i 8.

¹⁰ „Teorije“, Predgovor Kautskog Tom II, str. 5.

Iz svega navedenog može nepristrastan istraživač razabrati da se Kautski ozbiljno kolebao da li da izda „Teorije“ pod naslovom: IV tom „Kapitala“. On je sa svoje strane otvoreno i pošteno izneo razloge koji su ga naveli na to da odustane od toga. Iz svega proizilazi i to da je on želeo da Marksov rad dobije svoju punu vrednost. Ovaj moment je verovatno odlučujuće delovao na njegovu odluku, jer smo već malopre pokušali da pokažemo pod kakav oštar udar kritike iz redova građanskih ekonomista je dospelo Marksovo učenje, pa je njegova odbrana u datom trenutku imala ne samo vanredan teorijski nego i praktično-politički značaj. Sa druge strane priređivanje ovog dela za štampu očigledno nije bilo nimalo jednostavno, pogotovo ne u uslovima u kojima je radio Kautski, što je i uslovljavalo da to delo bude dostupno široj javnosti skoro tri decenije nakon Marksove smrti.

U „Predgovoru“ 26/I tom izdanja radova Marksa i Engelsa konstatuje se da je zahvaljujući izdanju Kautskog ovaj značajan Marksov rad postao poznat širokim slojevima čitalaca. Ali se iznosi i to da je: „po svojem kvalitetu izdanje Kautskog bilo u mnogim pogledima nezadovoljavajuće, a u ponečem i direktno iskvareno“.¹¹ Kautski se optužuje da se odrekao da stvari uradi onako kako je to nameravao Engels i kao što je to proizlazilo iz Marksovih izjava. Naročito mu se oštro zamera shvatanje da se „Teorije“ ne mogu posmatrati kao IV tom „Kapitala“ tj. kao produžetak prva tri toma, nego da se javljaju kao delo koje ide paralelno sa „Kapitalom“. Tome se dodaje da je ovaj rad prikazan kao rad u kojem je odsutan svaki unutrašnji plan i red. „Ovaj duboko pogrešan stav“, kaže se dalje u pomenutom „Predgovoru“, postao je izvorom onih proizvoljnih postupaka sa Marksovim rukopisom, koje je sebi dozvolio Kautsky u svome izdanju. On nije shvatio svojevršne strukture Marksovog rada, nije shvatio onog značenja kojeg imaju u njemu veza i preplitanje istorijsko-kritičkih istraživanja sa istraživanjem samih ekonomskih problema u njihovom pozitivnom teorijskom aspektu. Stoga je on potpuno ignorisao sadržaje Marksovog rada, koje je Marks pisao na zaglavljima svojih svezaka i koji dozvoljavaju da se bolje razumeju ne samo spoljni nō i unutrašnji redosled pojedinih glava i odeljaka. Odbacivši sve to, Kautsky je proizvoljno izmenio strukturu Marksovog rada, učinio u njemu nedozvoljen premeštaj delova teksta, po svojem preokroju prvi a posebno drugi tom svog izdanja.“¹²

Kautski je, kao da je predvideo prigovore na raspored rada, napisao i ovo: „Zatim je došao na red drugi zadatak: raspored gradiva. Marksov rukopis ne predstavlja rad gotov za štampu. Ceo njegov oblik svedoči o tome da je napisan za autorovo lično obaveštenje. To je koncept, sastavljen po određenom planu, ali u kome su misli ipak zapisivane onako kako su nailazile. Započete misli nisu izvedene do kraja, prikaz je prekidan sporednim istraživanjima, koja su sa ostalima samo labavo povezana; pri tom je sve sastavljeno u jednom potezu, gotovo bez ikakvog pododeljka“... i dalje: „Mislim da je upravo ova sve veća teškoća, da se gradivo po datom planu svrsta na pregledan način i bila povod za Marxa da ceo rukopis 1863. ostavi na kraju krajeva ad acta i da posao ponovo počne ispočetka po novom i preglednijem planu, kakav smo dobili 1867 u „Kapitalu“. U tom planu je istorija teorije sasvim izostavljena i predviđena kao poseban predmet za završni tom „Kapitala“.

¹¹ K. Marks i F. Engels: Predgovor 26/I tom, str. XVI.

¹² Sovjetsko izdanje: T 26/I, str. XVI–XVII.

Velika teškoća bila je sada u tome, kako srediti privredni haos da raspored materijala koji se stvarno nalazi u njegovoj osnovi ne bude pri tom narušen, već, naprotiv, da dođe do punog izraza. Pre svega trebalo je biti načisto s tim, šta izostaviti a šta umetnuti. Nedovršeno sam izostavio, ukoliko nije sadržavalo neku još nepoznatu nam misao, a tako isto sam ograničio na minimum mnogobrojna ponavljanja, u kojima se ista misao bori za sve tačnije uobličjenje¹³ i dalje: „Podela knjige na pojedine glave kao i njihovi naslovi potiču potpuno od mene. Za to snosim odgovornost samo ja, a isto tako i za svrstavanje nekoliko ekskurza u posebne dodatke koji su štampani zasebnim slogom i koje čitalac kome je stalo jedino do istorije teorije o višku vrednosti može da preskoči”.¹⁴

Iz svega navedenog može se izvući zaključak da je Kautski svesno išao za tim da „Teorije” koje su izašle posle III toma „Kapitala” ipak predstavljaju jednu celinu, da se izbegnu eventualna ponavljanja, što bi protivnicima marksizma u ono vreme moglo da da povoda za razne primedbe. U svetlu svega toga čini nam se da su kritike upućene Kautskom ipak preoštre, tim pre što u navedenom „Predgovoru” Instituta Centralnog komiteta Komunističke partije Sovjetskog Saveza nigde nisu pomenute gore navedeni stavovi koje je o tome izneo sam Kautski. Usled toga neupućen čitalac „Predgovora” u sovjetskom izdanju može dobiti utisak nekakve zlonamernosti Kautskog ili slično, a tome očigledno nema mesta. Moralo bi se imati u vidu i to da su uslovi za izdavanje bili drugačiji u vreme kad je to radio Kautski nego 50 godina docnije. Na kraju Kautski nije mogao sasvim neodgovorno da postupi sa rukopisom jer su sa njegovim radom bili upoznati pored Gurwitscha i gospođe Lafargue (Marksove kćerke), Eugen Ditzgen, M. Beer, Glavni odbor nemačke socijalne demokratije itd. Nije verovatno da niko ne bi digao glas da je primećeno da se sa Marksovim tekstom čini nešto nedozvoljeno.

Prema navodima „Predgovora” u sovjetskom izdanju „Teorija” tekst rukopisa „Teorija viška vrednosti” prezentiran je u tom izdanju onim redosledom kakav je u Marksovim svezkama. Pojedine izmene izvršene su samo u onim slučajevima kad je postojalo autorovo ukazivanje na potrebu toga. I sovjetski drugovi su očigledno imali poteškoća u određivanju naslova poglavlja, pa je taj posao obavljen na sledeći način: „Raščlanjavanje teksta na glave... sprovedeno je u skladu sa Marksovim napomenama, koje se nalaze u sadržaju rukopisa kojeg je sastavio i na nekim mestima samog rukopisa. Kao zaglavlja sastavnog dela rukopisa korišćeni su: 1) zaglavlja iz Marksovog sadržaja, 2) zaglavlja iz skica planova za I i III tom „Kapitala” koje je sastavio Marks i koja su povezana sa ovim ili onim delovima rukopisa „Teorije”, 3) ona malobrojna zaglavlja, koja se nalaze u samom tekstu „Teorija”. Ipak sve ovo uzeto zajedno predstavlja srazmerno neveliki deo onih zaglavlja, sa kojima je trebalo opremiti poglavlja i odeljke rukopisa. Ostali, veći broj zaglavlja formulisala je redakcija na osnovu teksta odgovarajućih delova rukopisa uz maksimalno korišćenje termina i formulacija samog Marksa”.¹⁵ Dakle i u novom izdanju su zaglavlja dobrim delom pravljenja prema sadržini, tj. unela ih je redakcija.

Treba napomenuti da niko ko nije direktno upoznat sa originalnim Marksovim rukopisom ne može da meritorno sudi o tome šta je u svemu tome

¹³ „Teorije”, T/I str. 9.

¹⁴ Ibidem, str. 10.

¹⁵ Sovjetsko izdanje T/26-I, str. XXV.

ispravno a šta nije. Preostaje samo da verujemo da su i Kautski i redakcija sovjetskog izdanja prema datim uslovima savesno uradili ono što su mogli i kako su najbolje umeli, jer očigledno je da oko priređivanja ovog teksta za štampu postoje poteškoće na koje su svi redaktori ukazali. Jedno detaljno upoređivanje oba izdanja (misli se na izdanje Kautskog i sovjetsko izdanje) svakako da bi bilo veoma interesantno. No, po našem mišljenju to bi trebalo da bude predmet jedne detaljne marksološke studije na što pisac ovih redova ne pretenduje. Ipak neke razlike se mogu bez posebnog dubljeg ulaženja uočiti. Čitalac pre svega stiče utisak da je izdanje Kautskog homogenije, tj. u većoj meri poseduje karakteristike jednog celovitog dela. Praćenje problematike je u njemu lakše no u sovjetskom izdanju. Korišćenje sovjetskog izdanja pretpostavlja dublje poznavanje čitave ove problematike jer traži veću angažovanost čitaoca. Sovjetska redakcija je međutim, prikladnija za, da tako kažemo, „specijalističke“ studije i zbog toga što je delo popraćeno dragocnim primedbama i anotacijama koje znatno olakšavaju praćenje teksta i omogućavaju dublje ulaženje u ovu ne malo složenu problematiku.

Ne želimo ni da ulazimo u pitanje oko problema ispravnosti ovog ili onog metoda redakcije rukopisa. Nije verovatno da će u budućnosti još ikada pasti u udeo jednom jedinom čoveku da se rve sa poteškoćama rukopisa kao što se to morao boriti prvi izdavač „Teorija“. Danas se na poslovima ovakve vrste angažuju čitave instalacije koje, pored materijalnih uslova, raspolazu i iskustvom koje su stekli prethodni redaktori. Međutim i one će naslediti dilemu svojih prethodnika: kako publikovati „Teorije“. Očigledno je da „Teorije“ nisu dovršen rad i da su one pisane u prvom redu „pro se“. Kod prezentiranja i komentarisanja ovog dela ne bi se smelo prevideti i to da ni Marks u pogledu svog duhovnog razvoja nije bio isti, na primer, 1882. godine kao što je bio 1863. godine kad su „Teorije“ pisane. Razglabati o tome kako bi „Teorije“ odnosno IV tom „Kapitala“ izgledao da ih je sam Marks pripremao za publikovanje po našem mišljenju čist je sofizam. Prihvatljiva je možda samo pretpostavka da bi Marks sigurno štošta izmenio, izostavio, dodao, a možda i drugačije formulisao. Čak ni one napomene koje je u vezi sa nekim svojim planovima o tome učinio ne moraju da budu sasvim pouzdan putokaz za preduzimanje zahvata u originalu teksta. Možda bi ipak najpravilnije bilo ako bi se doslovce prezentirao originalni tekst bez ikakvih „retuširanja“. Jer, uzgred rečeno, „Teorije“ danas više ne mogu imati onaj naučno-polemiki pa i propagandno-politički karakter koji su imale u prvoj deceniji ovog stoleća kad se marksizam još borio za svoju afirmaciju u razvoju ljudske misli, a koju on danas neosporno ima. One danas više služe kao dopuna naučnom rasvetljavanju puta Marksove naučne misli i njegovih shvatanja po pojedinim problemima, no što su istorija razvoja ekonomske misli. To međutim, nikako ne znači da one ne služe i toj svrsi. Stoga nam se čini da bi, i pored svih nedostataka koje može da ima, jedno „faksimilsko“ publikovanje „Teorija“ isključilo mogućnost svakakvih podozrenja i sumnji o tome da li su redaktori pravilno postupili sa originalnim tekstom, jer u krajnjoj liniji ma šta menjati u njemu imao bi pravo samo autor i niko drugi.

Dr Jože RUES
docent Ekonomskog fakulteta
u Beogradu

Summary

Subject of the work is a comparison of two redactions of the well-known Marx's work: "Theories of the surplus of the value". The first edition of this work has been arranged after the Marx's death, by Karl Kautsky. The second redaction of the "Theories" has been arranged by the Marxism—Leninism Institute with the CC SUCP and is now accessible to the public in Russian language as the Volume 26/I- 26/II and 26/III of a second edition of the Marx's and Engels's works. Those two redactions differ, however, somewhat one from the other. As Marx himself did not prepare the manuscript of this work for publication, Kautsky made therein some alternations which refer first of all to the omission of some parts of the manuscript and to a different disposition and succession of the matter. In the introduction to the Soviet edition it is pointed out that the redaction arranged by Kautsky was unsatisfactory and somewhere even corrupt. Kautsky is specially censured for having not published the work as the IV. volume of the "Capital" as Marx had originally the intention, and for considering the "Theories" not as a continuation, but as a work which goes parallelly with the "Capital". The author of the article, making use of what the redactors themselves have written thereon, endeavoured to demonstrate that Kautsky was aware of the difficulties concerning the redaction, as well as that the circumstances in which the first redaction had been prepared were, in political as well as technical way, different than 50 years later and that there is no doubt that Kautsky endeavoured intentionally to corrupt the Marx's work. The author point out that the faculty to make any alteration in the manuscript would have no one but Marx and that it would probably be the most correct if there could be secured a "facsimile" edition of the "Theories" for that would exclude the possibility of any suspicion as to the correctness of the redaction of this work.

PROMENA PREZIMENA BRAČNIH DRUGOVA

Brak, kao pravna institucija, različito utiče na promenu prezimena¹ bračnih drugova. U uporednom i našem pravu dejstvo ovih različitih uticaja uslovljeno je delovanjem kompleksnih pretpostavki koje u pogledu promene prezimena bračnih drugova izazivaju različite posledice. Zbog toga treba istaći da na promenu prezimena bračnih drugova utiče niz pretpostavki, kao što su činjenice: a) da je punovažan brak sklopljen (da je brak nastao); b) da je postojeći i važeći brak prestao (utvrđen prestanak braka usled smrti jednog bračnog druga ili usled konstatacije da je doneta odluka o proglašenju bračnog druga umrlim, odnosno pravnosnažna presuda o razvodu braka); c) da punovažan brak nije ni nastao (slučaj u kome je odlukom suda konstatovana povreda zakona zaključenjem nepostojećeg odnosno ništavog braka).

Osim toga, na način promene prezimena bračnih drugova utiče i njihov status. Naime, u većini zakonodavstava prilikom sklapanja braka provodi se razlika između domaćih i stranih državljana, s tim da se posebna pravila primenjuju na građane jedne države a posebna pravila prilikom sklapanja mešovito- vitog braka.

Prema tome, način promene prezimena bračnih drugova zavisi od dve grupe činjenica: prve, da je brak sklopljen, odnosno da je konstatovano da do nastanka braka nije došlo ili da je brak prestao na jedan od zakonom predviđenih načina (razvodom, smrću supruga, proglašenjem bračnog druga umrlim), i druge, da je zaključen brak domaćih državljana, odnosno da je sklopljen mešoviti brak.

I. PROMENA PREZIMENA BRAČNIH DRUGOVA PRILIKOM SKLAPANJA BRAKA

U uporednom pravu promena prezimena bračnih drugova prilikom sklapanja braka zavisi od koncepcije na kojoj se zasniva institucija braka. Poznato je da se u klasnom društvu brak zasniva na patrijarhalnoj ili egalitarnoj koncepciji. Afirmacija i društveno delovanje jedne ili druge koncepcije zavise od prirode odnosa u procesu proizvodnje, od rasporeda klasnih snaga, sadržaja i

---

¹ Donošenjem novog Zakona o ličnom imenu od 5. aprila 1965. godine izvršena je promena u terminologiji označavanja sastavnih elemenata ličnog imena. Ranija oznaka delova ličnog imena izrazom: rođeno i porodično ime zamenjena je sada izrazom: ime i prezime.

U tom smislu se u ovoj raspravi i služimo novom terminologijom koja se, kao što je to evidentno, oslanja ne na usko stručnu juridičku terminologiju, već na jezik koji je u svakodnevnoj upotrebi.

brojnosti idejnih uticaja, pravca i intenziteta političkih kretanja, kao i prihvaćenih etičkih načela koja dominiraju u određenom društvu.

Zbog toga, treba praviti razliku između patrijarhalnog i egalitarnog sistema prilikom određivanja uslova i pretpostavki za promenu prezimena bračnih drugova.

§ 1. PATRIJARHALNI SISTEM (MONISTIČKA KONCEPCIJA)

Patrijarhalni sistem promene prezimena bračnih drugova zasniva se na koncepciji da brak i porodica predstavljaju osnovnu i najužu društvenu grupu u kojoj vladaju isti principi i pravila o unutrašnjim odnosima njenih članova kao i u najširim društvenim zajednicama. Zbog toga, u bračnoj zajednici mora postojati jedinstvena (usklađena, koherentna) unutrašnja volja kojom se određuju odnosi između njenih članova. Pretpostavka o jedinstvu te volje čini kategorički imperativ njenog socijalnog i moralnog bića, jer pravno ne mogu egzistirati dve suprotne volje koje se javljaju kao različiti i protivrečni izrazi jednog istog odnosa. Celovitost unutrašnje volje predstavlja i pravnu pretpostavku za jedinstveno istupanje bračne zajednice u sferi pravnih odnosa koji se odvijaju izvan njenih okvira. Ova potreba za jedinstvenim istupanjem mora biti obeležena i jedinstvenim prezimenom bračnih drugova kao vidljivim izrazom i simbolom prisutnosti bračne zajednice. Ta jedinstvenost izražava se u pravno priznatoj volji muža (uz negaciju te volje na strani žene) kao nosioca brige o materijalnom prosperitetu, unutrašnjoj harmoniji i skladnom duhovnom životu bračnih drugova i potomaka koji se u toj zajednici stvaraju. Zbog toga, zajedničko prezime bračnih drugova prilikom sklapanja braka mora biti izraženo u obliku prezimena muža.

U uporednom pravu patrijarhalni sistem koji se zasniva na monističkoj koncepciji o načinu promene prezimena bračnih drugova prilikom sklapanja braka (promena prezimena odnosi se samo na promenu prezimena žene a ne i muža), javlja se u više varijanti. Sadržina tih različitih oblika u kojima se patrijarhalni sistem javlja zavisi od moralne snage, pravnog domašaja, kao i dubine psihološkog uticaja koji patrijarhalna koncepcija o braku vrši na promenu prezimena bračnog druga.

Tako, u stranom zakonodavstvu, možemo u ovom pogledu, razlikovati tri varijante: prvu varijantu o obaveznoj promeni prezimena žene (imperativna varijanta), drugu varijantu o uslovnoj promeni prezimena žene (dispozitivna varijanta) i treću varijantu o jedinstvu prezimena žene i prezimena muža (kombinaciona varijanta).²

² U ovoj raspravi učinimo pokušaj da izvršimo teorijsko uopštavanje i sistematizaciju dosadašnjih praktičnih rešenja koja pružaju zakonodavstva pojedinih država prilikom rešavanja problematike o uticaju braka na promenu prezimena bračnih drugova. Analize pojedinih zakonodavnih stavova, njihovo upoređivanje, konfrontiranje i svrstavanje po zajedničkim osobinama i dodirnim elementima, nalažu da se u procesu misaonog uopštavanja pojedine teorije označe i međusobno izdvoje svojim posebnim terminima.

Međutim, kako se radi o teorijama koje pokušavamo tek sada da izdvojimo iz kompleksa komparativne zakonodavne aktivnosti i otkrijemo njihove karakteristike, to se i terminološki problem pojavljuje kao pokušaj traženja najpreciznijih i najadekvatnijih naziva za svaku teoriju posebno. Stvaranje određenih termina i napor da se oni u nauci prihvate (nametnu snagom svoje ubedljivosti) predstavlja posao svoje vrste. Zbog toga, verujemo da će ovaj naš napor, koji nosi u sebi sve slabosti i nedostatke jednog tek započetog traženja i koji je lišen jednog nesumnjivog i već izraženog naučnog autoriteta, biti kao takav i primljen.

A. Imperativna varijanta

Imperativna varijanta o obaveznoj promeni prezimena žene prilikom sklapanja braka zasniva se na najpotpunijoj i najrigoroznijoj primeni patrijarhalne koncepcije braka. Žena, sklapanjem braka, potpada pod muževljevu vlast koja pravno znači potiskivanje i negiranje njene volje. Ta negacija njene personalnosti potrebna je radi afirmacije porodičnog jedinstva i bračne harmonije koji predstavljaju objektivnu pretpostavku i subjektivni impuls za međusobni emocionalni i etički sklad bračnih drugova. Zbog toga, zajedno sa pravnim potiskivanjem i negiranjem ženine volje dolazi, prilikom sklapanja braka, do negacije njenog dotadanjeg devojačkog prezimena. Na isti način kao što žena ne može da utiče na sprečavanje gubitka svoje poslovne sposobnosti prilikom sklapanja braka, jer taj gubitak nastaje po sili samog zakona (ipso iure), na isti način žena ne može da utiče na određivanje svog prezimena koje će dobiti prilikom stupanja u brak. Promena njenog prezimena u prezime muža nastupa po sili samog zakona.

Ova imperativna varijanta o promeni prezimena žene prilikom sklapanja braka,³ a koja je prihvaćena u grčkom,⁴ austrijskom,⁵ nemačkom⁶ i italijanskom⁷ pravu, kao i predratnom bugarskom zakonodavstvu,⁸ opravdava se i činjenicom da prezime zajedno sa imenom, zatim pravnim i poslovnim sposobnošću, domicilom i državljanstvom ulazi u sferu statusnih komponenti ličnosti, koje se ne mogu određivati voljom pravnih subjekata. Atributi statusa jedne ličnosti, njene personalne osobine i pravna svojstva izlaze izvan kruga njenih subjektivnih prava. Oni ulaze u sferu pravnih kategorija koje su date jednoj ličnosti i ne spadaju u njen interesni krug koji ona može da određuje i na koji može u većoj ili manjoj meri da utiče. Zbog toga, način promene prezimena žene prilikom sklapanja braka mora biti regulisan imperativnim normama.

B. Dispozitivna varijanta

Dispozitivna varijanta o promeni prezimena žene prilikom sklapanja braka zasniva se na nešto ublaženoj i modifikovanoj koncepciji o patrijarhalnoj strukturi bračne zajednice. Ova ublažena koncepcija zasniva se, kao i svaka patrijarhalna koncepcija, na muževljevoj vlasti, samo sa tom razlikom što domašaj i snaga ovog porodičnog autoriteta ne dovodi do depersonalizacije žene u bračnoj zajednici. Individualnost žene očuvana je do te mere da jedinstvo sa mužem

---

³ Treba, međutim, istaći da ova varijanta nije uvek praćena i gubitkom poslovne sposobnosti.

⁴ Videti: član 1388. Grčkog građanskog zakonika. Prema francuskom prevodu navedeni član Grčkog građanskog zakonika glasi: „La femme accepte le prénom de l'homme.” Savadis, „Le nouveau Code civil de la Grèce”, Athènes 1940, str. 284.

⁵ Videti: član 92. Austrijskog građanskog zakonika, kao i A. Ehrenzweig, „Familien und Erbrecht”, Wien 1926, str. 109.

⁶ Videti: član 1354. Nemačkog građanskog zakonika, kao i Ludwig Enneccerus, „Allgemeiner Teil des bürgerlichen Rechts”, Tübingen 1952, str. 386.

⁷ Videti: član 131. Italijanskog građanskog zakonika, kao i Vinco Simoncelli, „Instituzioni di diritto privato italiano”, Roma 1917, str. 132; Trabucchi Alberti, „Instituzioni di diritto civile”, Padova 1956, str. 92.

⁸ Dr Luben Dikov, „Kurs po blgarsko graždansko pravo”, Tom I, Obša čast, Sofia 1940, str. 199.

ne znači i njenu pravnu negaciju u ličnosti muža. Jedinstvo supruga u osobi muža više nije fikcija kojom se pravo služi, kao što je to bio slučaj prema pravilima Common Law-a,⁹ već isključivo simbolika kojom se izražava jedinstvo osećanja i podudarnost interesa bračnih drugova. Zbog toga, prilikom sklapanja braka žena nije obavezna da uzme prezime muža. Promena njenog prezimena zavisi od njene volje. Ženi se, naime, priznaje pravo da svojom voljom odluči da li će prilikom sklapanja braka promeniti prezime.

Iz ovog proizlazi da po dispozitivnoj varijanti žena ne menja svoje prezime, ako je prilikom sklapanja braka izrazila želju da zadrži svoje devojačko prezime. Norma u ovom pogledu izražava pravilo da žena uzima prezime svog muža ukoliko prilikom sklapanja braka ne izrazi želju da zadrži svoje devojačko prezime. Struktura ove norme je tipično dispozitivna (ta okolnost objašnjava i sam karakter termina koji smo dali ovoj varijanti), jer svoju sadržinu prvenstveno određuje voljom subjekta. Zbog toga, ako ta volja nije izražena, jer je zauzet prećutan stav ili je dato izričito odbijanje, primenjuje se opšte pravilo kao popuna praznine nastale usled odsustva voljnog određivanja norme.

Prema tome, po dispozitivnoj varijanti o načinu promene prezimena bračnih drugova, žena prilikom sklapanja braka ne dobija po sili zakona prezime svog muža. Ona će to prezime dobiti samo ukoliko se nije izričito usprotivila da nosi prezime muža nakon zaključenja braka.

Ova varijanta, sa izvesnim modifikacijama, u primeni je u engleskom pravu.¹⁰

C. Kombinaciona varijanta

Kombinaciona varijanta o promeni prezimena bračnih drugova prilikom sklapanja braka, zasniva se na patrijarhalnoj koncepciji izraženoj u njenom najblažem obliku. Ovaj ublaženi karakter patrijarhalne koncepcije braka, koji ima uticaja na promenu prezimena žene, naročito je vidljiv u intervenciji onih zakonodavstava koji se u pogledu promene prezimena žene zasnivaju na strogim patrijarhalnim zahtevima. U predratnom bugarskom pravu,¹¹ kao i po odredbama Nemačkog građanskog zakonika,¹² ova varijanta o promeni prezimena žene izričito je zabranjena. Sa druge strane, ublaženost patrijarhalne koncepcije ogleda se u činjenici što se po ovoj varijanti ženi dopušta, pod posebnim uslovima, da nakon zaključenja braka zadrži i dalje svoje devojačko prezime. Na taj način, ova varijanta o promeni prezimena žene sasvim jasno insistira na očuvanju njene predbračne individualnosti izražene, pored ostalog, i u prezimenu koje je ona nosila pre zaključenja braka.

Međutim, treba primetiti da kombinaciona varijanta o promeni prezimena u svojoj suštini nosi u sebi osnovne odlike patrijarhalnog shvatanja jer je zadržavanje predbračnog prezimena žene uslovljeno uzimanjem prezimena muža.

Kombinaciona varijanta o promeni prezimena bračnih drugova prilikom sklapanja braka javlja se u uporednom pravu u dva osnovna vida: a) kao čista

⁹ Ta fikcija glasi: „Husband and wife are one and the husband is that one“ („muž i žena su jedno biće, a to jedno biće je muž). Videti i dr Ana Božić, „Položaj žene u privatnom pravu kroz istoriju do danas“, Beograd 1939, str. 67.

¹⁰ Jack Hamawi, „Family law“, London 1953, str. 42, Edward Jenks, „English civil law“, vol. II, London 1947, str. 1007; P. M. Bromley, „Family law“, London 1962, str. 153.

¹¹ Dr Luben Dikov, Navedeno delo, Sofia 1940, str. 199.

¹² Ludwig Ennecerus, Navedeno delo, Tübingen 1952, str. 386.

ili uža kombinaciona varijanta i b) kao šira ili fakultativna kombinaciona varijanta.

Ovu podelu izvršili smo zavisno od domašaja primene kombinacione varijante i njene što dublje udaljenosti od stroge patrijarhalne koncepcije.

1. Čista (uža) kombinaciona varijanta. Po čistoj (užoj) kombinacionoj varijanti žena je prilikom sklapanja braka dužna da uzme prezime svog muža. U tom pogledu ova varijanta nosi u sebi sve karakteristike partijarhalne koncepcije. Međutim, za razliku od čisto patrijarhalnih zahteva koji dolaze do izražaja prilikom promene prezimena žene u momentu sklapanja braka, po ovoj kombinacionoj varijanti ženi se priznaje pravo da prezimenu muža, koje je uzela prilikom sklapanja braka, doda i svoje devojačko prezime. Na ovaj način prezime udate žene sastoji se iz kombinacije (otuda i naziv koji smo dali ovoj varijanti) koja je sačinjena korišćenjem prezimena muža i devojačkog prezimena žene.

Ova varijanta izričito je prihvaćena u belgijskom pravu¹³ i poljskom pravu.¹⁴

Po Zakonu o ličnim imenima bivše Jugoslavije od 19. februara 1929. godine (član 13) žena je mogla svoje devojačko prezime dodati prezimenu muža pod uslovom da ispred svog devojačkog prezimena stavi reč: „rođena“.¹⁵ Prema tome, i u pravu bivše Jugoslavije bila je prihvaćena čista (uža) kombinaciona varijanta prilikom promene prezimena žene.

Međutim, treba posebno naglasiti da ova ublažena patrijarhalna koncepcija o promeni prezimena žene nije predstavljala izraz promenjenog položaja žene u braku. Iako su izvesne tendencije u tom pravcu postojale, što potvrđuje svojim odredbama i navedeni Zakon o ličnim imenima, odredbe građanskog prava tretirale su ženu i nakon sklapanja braka, kao inferiorno biće sa ograničenom poslovnom sposobnošću. Isti je slučaj i sa belgijskim pravom.¹⁶ Zbog toga treba reći da uža kombinaciona varijanta o promeni prezimena žene, bez obzira što u sebi objektivno nosi ublažene oblike patrijarhalne koncepcije, ne znači i stvarnu promenu u pravnom položaju udate žene. Promena pravnog položaja žene zavisi i od ostalih odredaba porodičnog i građanskog prava koje zahtevaju to pravno područje. Takav je slučaj u savremenom poljskom pravu.

Kad je reč o ovoj užoj kombinacionoj varijanti, na kraju treba reći i to da se ona u uporednom pravu javlja u svoja dva podoblika. U prvom podobliku patrijarhalna koncepcija je nešto jače naglašena, a u drugom podobliku njene patrijarhalne karakteristike su manje izražene. Zbog toga, prvi podoblik možemo nazvati užom kombinacionom varijantom sa primatom prezimena muža, a drugi podoblik — užom kombinacionom varijantom sa primatom prezimena žene.

a) Uža kombinaciona varijanta sa primatom prezimena muža. Po ovom podobliku uže kombinacione varijante žena je prilikom sklapanja braka dužna da

¹³ Rene Dekkers, Précis de droit civil belge, Tome premier, Bruxelles, 1954, str. 59.

¹⁴ Severyn Szer, Poljsko porodično pravo, „Naša zakonitost“ br. 9—10, Zagreb 1957, str. 379.

¹⁵ Videti: član 13. Zakona o ličnim imenima bivše Jugoslavije, kao i Živojin Perić, „Lično bračno pravo“, Beograd 1934, str. 64.

¹⁶ Belgija još uvek spada u onaj mali krug zemalja koje udatoj ženi priznaju samo ograničenu poslovnu sposobnost. Videti: Anonimus, „Condition juridique de la femme mariée“, Genève 1958, str. 78; Rene Dekkers, Navedeno delo, Tome premier, Bruxelles 1954, str. 14.

uzme prezime muža. Istovremeno njoj se priznaje pravo da prezimenu muža doda svoje devojачko (predbračno) prezime. Na ovaj način duplicitet u prezimenu udate žene komponovan je po jednom redu u kome prezime muža zauzima prvo mesto a prezime žene drugo mesto. Time se primat muževljevog prezimena vidno ističe. Tako, ako se žena pre zaključenja braka prezivala Petrović a prezime njenog muža glasi Jovanović, kombinacija ženinog prezimena nakon sklapanja braka imaće ovaj oblik: Jovanović rođena Petrović.

Ovaj podoblik uže kombinacione varijante bio je u primeni u pravu bivše Jugoslavije.¹⁷

b) *Uža kombinaciona varijanta sa primatom prezimena žene.* Po ovom podobliku uže kombinacione varijante žena nakon zaključenja braka može zadržati svoje devojачko prezime, s tim što u takvom slučaju dolazi do obaveznog ili voljnog kombinovanja njenog prezimena sa prezimenom muža.

Iz ovog proizlazi da se uža kombinaciona varijanta sa primatom prezimena žene javlja u uporednom pravu u dva vida, i to: kao obavezna i kao voljna uža kombinaciona varijanta. Zajednička karakteristika obe ove varijante sastoji se u tome što prezime udate žene nastaje kombinacijom njenog devojачkog prezimena i prezimena njenog muža, ali na taj način što žena svom devojачkom prezimenu dodaje prezime muža. Tako, ako se žena pre zaključenja braka prezivala Petrović a njen muž Jovanović, kombinacija ženinog prezimena nakon sklapanja braka imaće ovaj oblik: Petrović povlaka (ili udata) Jovanović. U ovom pogledu kombinaciona varijanta sa primatom prezimena žene se i razlikuje od varijante sa primatom prezimena muža po kojoj prezime muža dolazi ispred devojачkog prezimena žene.

Međutim, razlika između obaveznog i voljnog vida uže kombinacione varijante sa primatom prezimena žene izražava se u tome što po obaveznom vidu ove varijante žena mora svom devojачkom prezimenu dodati prezime muža, ako odluči da prilikom zaključenja braka zadrži svoje devojачko prezime. Ova koncepcija bila je prihvaćena u poljskom pravu¹⁸ sve do donošenja novog Zakona o porodici i starateljstvu iz 1964. godine, kad je kao nepodesna i kruta napuštena.

Nasuprot ovom obaveznom vidu uže kombinacione varijante sa primatom prezimena žene, voljni vid ove varijante dopušta ženi da sama odluči da li će svom devojачkom prezimenu nakon zaključenja braka dodati prezime muža. Ovaj vid uže kombinacione varijante prihvaćen je u savremenom belgijskom pravu¹⁹ i poljskom pravu.²⁰

2. *Šira (fakultativna) kombinaciona varijanta.* Po široj kombinacionoj varijanti patrijarhalna koncepcija o promeni prezimena prilikom sklapanja braka u najvećoj meri je napuštena. Promena prezimena prilikom sklapanja braka, po ovoj varijanti, odnosi se ne samo na ženu već i na muža. U tom pogledu žena je izjednačena u pravima sa svojim suprugom ali ne i potpuno, jer mužu nije dozvoljeno da uzme prezime žene uz napuštanje svog predbračnog pre-

¹⁷ Živojin Perić, Navedeno delo, Beograd 1934, str. 64.

¹⁸ Severyn Szer, Navedeno delo, „Naša zakonitost“, br. 9–10, Zagreb 1957, str. 379.

¹⁹ Rene Dekkers, Navedeno delo, Tome premier, Bruxelles 1954, str. 59.

²⁰ Videti: član 25. Zakona o porodici i starateljstvu Narodne Republike Poljske od 25. februara 1964. godine koji glasi: „Prilikom zaključenja braka žena može izjaviti da zadržava svoje ranije porodično ime ili da će pored njega dodati ime svog bračnog druga.“ (Prevod prema publikaciji Instituta za uporedno pravo, Beograd 1964, str. 42).

zimensa. Utoliko je i ova šira (fakultativna) kombinaciona varijanta zasnovana na patrijarhalnim shvatanjima o odnosima bračnih drugova.

Po ovoj varijanti kombinacione koncepcije, kako se ističe u francuskoj doktrini, zakonodavstvo priznaje svakom bračnom drugu uzajamno pravo na korišćenje imena svog supruga.²¹ Praktično to znači da bračni drugovi sporazumno određuju sastav svog prezimena nakon sklapanja braka.

Ova varijanta je po svojoj primeni fakultativna (otuda i naziv koji smo dali ovoj varijanti), jer od izbora bračnih drugova zavisi kakvo će prezime jedan od njih nositi po zaključenju braka. Tako žena može odlučiti da svom prezimenu doda prezime muža, a to isto može odlučiti i muž.²² U svojoj krajnjoj praktičnoj konzekvenci oba bračna druga mogu doneti odluku o kombinaciji svog prezimena nakon zaključenja braka, tako da žena doda svom devojačkom prezimenu prezime svog supruga, a muž da doda svom prezimenu predbračno prezime svoje žene.

§ 2. EGALITARNI SISTEM (DUALISTIČKA KONCEPCIJA)

Egalitarni sistem promene prezimena bračnih drugova prilikom sklapanja braka zasniva se na napuštanju patrijarhalne koncepcije o braku i bračnim odnosima. Prema egalitarnim zahtevima bračni drugovi su ravnopravni u svim domenima bračnog života prihvatajući sa podjednakom težinom i odgovornošću sve obaveze koje brak sa sobom donosi, kao i sva prava koja iz braka proističu. Na taj način iščezava istorijska prevlast žene nad mužem (sistem matrijarhata), kao i prevlast muža nad ženom (sistem patrijarhata) koja je doznije usledila nakon stvaranja privatne svojine na oruđima za proizvodnju sa muškarcem kao nosiocem te svojine i nastaje period bračnih odnosa u kome je prevlast polova u braku zamenjena negacijom svake bračne prevlasti. Muž i žena postaju u bračnim odnosima potpuno ravnopravni što ima za posledicu da sve što se priznaje jednom bračnom drugu priznaje se bez ikakve rezerve i ograničenja i drugom bračnom drugu.

Ove izmene u ličnim i imovinskim odnosima supružnika nisu mogle ostati bez odgovarajućeg odraza i na način promene njihovog prezimena nakon zaključenja braka. Kao posledica patrijarhalne koncepcije braka, po kojoj se individualnost muža i pravno označavanje te individualnosti preko ličnog imena morala očuvati i nakon zaključenja braka, promena prezimena mogla se odnositi samo na prezime žene. Potpadajući pod muževljevu vlast žena je morala svoje novo stanje stvoreno zaključenjem braka da vidno obeleži i promenom svog devojačkog prezimena. Na taj način patrijarhalni sistem o promeni prezimena, po svojoj suštini, zasnivao se na monističkoj koncepciji. Naime, samo je žena mogla uzeti prezime muža i na taj način, sklapanjem braka, izvršiti promenu svog devojačkog prezimena. Promena prezimena muža u devojačko prezime žene nije bila dopuštena, niti se mogla zamisliti s obzirom na shvatanje o prevlasti i društvenoj superiornosti muškarca. Takva pomisao bila bi infamna

²¹ Rene Savatier, „Cours de droit civil”, Tome premier, Paris 1947, str. 54.

²² Pierre Voirin, „Manuel de droit civil”, Tome premier, Paris 1957, str. 17; Henri et Leon Mazeaud, „Le code de droit civil”, Tome premier, Paris 1955, str. 533; G. Marty et P. Raynaud, „Droit civil”, Tome premier, Paris 1956, str. 1169; Marcel Planiol, „Traité élémentaire de droit civil”, Tome premier, Paris 1925, str. 151; Georg Ripert et Jean Boulanger, „Traité de droit civil”, Tome premier, Paris 1956, str. 373.

i nedostojna i kosila bi se sa ličnim ponosom i stečenim ugledom starešine porodice.

Međutim, po egalitarnom sistemu na kome se zasniva brak i porodica u bračnim odnosima nijednom od bračnih drugova nije priznato pravo da bude individualni nosilac porodičnog i bračnog autoriteta. Ukoliko se insistira na bračnom autoritetu on je podjednako priznat ili podjednako negiran obojici bračnih drugova. Zbog toga se egalitarni sistem o promeni prezimena bračnih drugova zasniva na dualističkoj koncepciji prema kojoj prilikom zaključenja braka muž može uzeti devojačko prezime žene, a žena može uzeti predbračno ime muža. Na ovaj način stvara se i nova pravna kategorija u domenu ličnog imena koja stoji naporedo sa već starim pojmom o devojačkom prezimenu žene. Ta kategorija je: predbračno ime muža. Prema tome, pored devojačkog prezimena žene prisutna je i kategorija predbračnog prezimena muža. Oba ova prezimena nisu trajna (konstantna) jer se pod jednakim uslovima mogu izgubiti, odnosno tačnije rečeno zameniti prezimenom bračnog druga prilikom sklapanja braka.

Ova egalitarna koncepcija prihvaćena je uglavnom u socijalističkim zakonodavstvima. Tako, na dualističkoj koncepciji o promeni prezimena prilikom sklapanja braka zasnivaju se sovjetsko pravo,²³ kao i čehoslovačko zakonodavstvo,²⁴ bugarsko zakonodavstvo,²⁵ i rumunsko zakonodavstvo.²⁶ Na ovom sistemu zasniva se i novi projekt Zakona o porodici Demokratske Republike Nemačke.²⁷

Međutim, treba primetiti da je egalitarni sistem o promeni prezimena bračnih drugova sklapanjem braka izložen i u ovim zakonodavstvima još uvek dosta jakim uticaju patrijarhalnog sistema, tako da se slučaj u kome muž uzima prezime žene u praksi vrlo retko ili gotovo ne dešava. No, ta činjenica ne može govoriti u prilog patrijarhalnog sistema a protiv egalitarne koncepcije, na isti način kao što prošlost i kompleksna istorijska zbivanja ne mogu dati ocenu budućih događaja. Uticaj prošlosti uvek će biti snažan ako u njemu bu-

---

²³ G. M. Sverdlov, „Sovetskoe semeinoe pravo“, Moskva 1958, str. 163. Videti od istog autora i: „Sovetskoe zakonodateljstvo o brake i semje“, Moskva 1952, str. 44.

²⁴ Videti: član 8. Zakona o porodici Čehoslovačke Socijalističke Republike od 4. decembra 1963. godine, koji glasi: „Prilikom zaključenja braka građani su dužni da saglasno izjave pred narodnim odborom koji obavlja venčanje da li će prezime jednog od njih biti njihovo zajedničko prezime ili će zadržati svoja ranija prezimena“. (Prevod prema izdanju Instituta za uporedno pravo, str. 18).

U istom smislu videti i predgovor ovoj publikaciji koju je napisao dr Vojislav Bakić (str. 11).

Za stanje koje je u ovom pogledu postojalo pre donošenja ovog zakona a koje se stanje zasnivalo na istim principima, videti: G. M. Sverdlov, „Semeinoje pravo Evropejskih stran Narodnij Demokratiji“, Moskva 1961, str. 130.

²⁵ Luben Vasilev, „Graždansko pravo na Narodna Republika Bgarija“, Obša čast, Sofija 1956, str. 172; L. Čavdarov, „Razvodot po blgarsko semeino pravo“, Sofia 1959, str. 71; Nisim Mevorah, „Semejno pravo“, Sofija 1956, str. 258.

²⁶ Videti: Profesor dr Traian Jonascu i drugi, „Persoana fizica in dreptul Republicii Populare Romine“, Bucuresti 1963, str. 117; profesor dr Tudor Popescu, „Dreptul Familiei“, Tratat I, Bucuresti 1965, str. 153; dr Jon Filipescu, „Dreptul familiei“, Bucuresti 1965, str. 37 do 38; dr Tudor Popescu si Mihail Pascu, „Casatoria, familia si dreptul“, Bucuresti 1963, str. 133; dr Traian Jonascu i drugi, „Castoria in dreptul Republicii Populare Romine“, Bucuresti 1965, str. 156 do 159; dr Maria Joana Eremia, „Numele de familie al persoanei casatorite, precum si cel persoanei a carei sacatorie s-a desfacut“, Studii si cecetori juridice, Anul VIII N. 2, Bucuresti 1963, str. 170 do 172.

²⁷ G. M. Sverdlov, „Semejnoje pravo Evropejskih stran Narodnoj Demokratiji“, Moskva 1961, str. 129.

dućnost nalazi svoju potvrdu. U protivnom ona će predstavljati samo objektivni prikaz društvenih zbivanja i protivrečnih idejnih kretanja sa didaktičkim recitalom kako nešto više ne treba činiti. Međutim, snaga prošlosti leži samo u tome što je njen uticaj na shvatanja i druge oblike društvene svesti utoliko veći ukoliko je manji razmak između starih i novih oblika u kojima se život javlja. Zbog toga će njen uticaj u budućnosti sve više slabiti sa sve većom transformacijom i sve dubljim i intenzivnijim prilagođavanjem društvene svesti novom društvenom biću.

Otpor koji pruža patrijarhalni sistem o promeni prezimena bračnih drugova egalitarnom sistemu i njegova psihološka i moralna rezistentnost još uvek su vidljivi i izrazito snažni. To najbolje potvrđuje činjenica da izvesna socijalistička zakonodavstva, iako su za to imala ogledni primer u zakonodavstvima drugih socijalističkih zemalja, nisu još prihvatila egalitarni sistem o promeni prezimena bračnih drugova prilikom sklapanja braka u njegovom potpunom i doslednom vidu. Takav je slučaj sa poljskim²⁸ i mađarskim²⁹ zakonodavstvima, kao i sa pravima Albanije³⁰ i Kine.³¹ U ovim zakonodavstvima mužu se ne dopušta da prilikom sklapanja braka uzme prezime žene.

Naše pravo

1. *Promena prezimena našeg državljanina prilikom sklapanja braka.* Zakonodavstvo Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, koje reguliše promenu prezimena bračnih drugova nakon zaključenja braka, zasniva se na egalitarnom sistemu, odnosno dualističkoj koncepciji. To znači da u našem pravu bračni drug prilikom sklapanja braka može uzeti devojačko prezime žene, odnosno predbračno prezime muža.

Međutim, treba primetiti da je naše pravo u pogledu načina promene prezimena bračnih drugova prošlo kroz dve faze. Prva faza obeležena je donošenjem Osnovnog zakona o braku od 9. maja 1946. godine i Zakona o ličnim imenima od 10. decembra 1947. godine i trajala je do donošenja Zakona o imenima i dopunama Osnovnog zakona o braku od 1. aprila 1965. godine i Zakona o ličnom imenu od 5. aprila 1965. godine kad započinje druga faza. Treba odmah primetiti da se te dve faze zasnivaju na različitim sistemima o načinu promene prezimena bračnih drugova. Prva faza zasnovana je na patrijarhalnom sistemu, a druga faza na egalitarnom sistemu.

---

²⁸ Videti: član 25. stav 1. Zakona o porodici i starateljstvu Narodne Republike Poljske od 25. februara 1964. godine. Ta zakonska odredba glasi: „Prilikom zaključenja braka žena može izjaviti da zadržava svoje ranije porodično ime ili da će pored njega dodati porodično ime svog bračnog druga; isto tako, ona može izjaviti da uzima porodično ime svog muža. Ako se žena nije izjasnila o svom budućem porodičnom imenu, ona će nositi porodično ime svog bračnog druga“. (Prevod prema publikaciji Instituta za uporedno pravo, Beograd 1964, str. 42).

Izvođeci zaključak o sadržini ovog propisa primenom metode argumentum a contrario proizlazi da se ova odredba u kojoj se govori samo o ženi, ne odnosi na muža. Prema tome, muž ne može uzeti prezime svoje žene. Šta više, on ne može ni dodati svom prezimenu porodično ime žene.

²⁹ G. M. Sverdlov, „Semejnoje pravo Evropejskih stran Narodnoj demokratiji“, Moskva, 1961, str. 130.

³⁰ G. M. Sverdlov, „Semejnoje pravo Evropejskih stran Narodnoj demokratiji“, Moskva, 1961, str. 129.

³¹ G. M. Sverdlov, „Sovetskoe semejnoje pravo“, Moskva 1958, str. 291.

a) *Prva faza.* Prva faza u razvoju sistema o promeni prezimena bračnih drugova nakon zaključenja braka, a koja se zasniva na monističkoj koncepciji, karakteriše se izvesnom neusklađenošću zakonskih tekstova koji regulišu promenu prezimena bračnih drugova, kao i nepotrebnim (suvišnim) ponavljanjem istih tekstova u različitim zakonima.

Tako prema članu 7. stav 1. Osnovnog zakona o braku, predviđa se da bračni drugovi svojim sporazumom mogu odlučiti da prilikom zaključenja braka svako od njih zadrži svoje prezime ili da im zajedničko prezime bude prezime muža. Isto ovo pravilo ponavlja i član 8. stav 1. Zakona o ličnim imenima od 10. decembra 1947. godine. S druge strane, u stavu 2. tog člana Zakona o ličnim imenima, predviđa se da svaki bračni drug može svom prezimenu dodati prezime svog supruga ako između bračnih drugova nije postojala saglasnost da im zajedničko porodično ime (stari termin) bude prezime muža. Prema tome, po ovakvoj stilizaciji zakona proizilazi da bračni drugovi mogu dodati svom porodičnom imenu prezime svog supruga samo ako nisu postigli saglasnost da zajedno nose prezime muža. Međutim, ovu uslovnu formulaciju ne sadrži i član 7. stav 2 Osnovnog zakona o braku.

Iz ovog proizilazi da su se za određivanje prezimena bračnih drugova u ovoj prvoj fazi primenjivale odredbe Osnovnog zakona o braku, koji je u pogledu načina regulisanja promene prezimena bračnih drugova predstavljao posebni zakon u odnosu na Zakon o ličnim imenima koji je imao opšti karakter (primena načela: *lex specialis derogat generalis*). Ta činjenica imala je za posledicu da su bračni drugovi prilikom sklapanja braka mogli u pogledu sadržine svog prezimena koristiti tri alternative:

- aa) da svaki od bračnih drugova zadrži svoje predbračno prezime;
- bb) da zajedničko prezime bračnih drugova bude prezime muža;
- cc) da jedan bračni drug ili oba bračna druga dodaju svom prezimenu prezime bračnog druga.

Iz prirode i sadržaja ovih alternativa nije teško izvesti zaključak da u ovoj prvoj fazi razvoja sistema o promeni prezimena bračnih drugova muž nije mogao uzeti prezime supruge. Jedino mu se dopuštalo da svome prezimenu doda prezime žene.

Kad je reč o promeni prezimena bračnih drugova treba primetiti da je u prvoj fazi razvoja sistema o načinu promene prezimena bračnih drugova u momentu zaključenja braka, na promenu prezimena žene uticao i njen raniji bračni status. Ako je žena iz svog ranijeg braka zadržala prezime bivšeg muža, stupanjem u novi brak prestaje njeno pravo da i dalje nosi prezime razvedenog muža. Sklapanjem novog braka žena konačno prekida svaku vezu koju je imala sa bivšim mužem. Ta poslednja moralna veza, koja je bila izražena preko zajedničkog prezimena, definitivno prestaje. Sklapanjem novog braka žena uspostavlja zajednicu života sa svojim bračnim drugom i ta formirana moralna i materijalna zajednica, po svom objektivnom domašaju, predstavlja negaciju poslednjih etičkih i simboličnih veza koje ženu spajaju za njenog bivšeg muža.

Istovremeno, ova promena u prezimenu žene predstavlja i pravo njenog bivšeg muža. Sa gledišta njegovih ličnih i afekcionih interesa može se naći opravdanje da razvedena žena i dalje nosi njegovo prezime. Zadržavajući status žene čiji je brak prestao razvodom, žena pravno obeležava sebe kao bivšeg bračnog druga osobe čije prezime nosi (za ovaj status vezano je i njeno pravo na izdržavanje). Međutim, sklapanjem novog braka žena gubi status

razvedene osobe, a stiče status žene koja se nalazi u braku. Time prestaje svaki pravni dodir, kao i moralni kontakt, koji je žena imala sa bivšim mužem, pa i njeno pravo da i dalje nosi njegovo prezime. Ujedno treba primetiti da i interesi muža iz novog braka mogu nalagati da prestane pravo žene na dalje korišćenje dotadanjeg prezimena. Taj interes izražava se u težnji bračnog druga da žena prekine svaku moralnu vezu sa bivšim mužem, koja je prisutna preko njihovog zajedničkog prezimena. Time bi se žena ponovo vratila na svoje devojačko prezime koje sada može zameniti prezimenom muža iz novog braka ili kome može dodati njegovo prezime. Iz ovog proizilazi da interesi bivšeg supružnika, kao i interesi bračnog druga iz novog braka, objektivno određuju način i sadržinu promene prezimena žene prilikom zaključenja novog braka.

Na osnovu ovih konstatacija nije teško zaključiti da se sistem promene prezimena bračnih drugova u prvoj fazi zasnivao, i pored ograničenja koja su u tom pogledu bila postavljena i modifikacija na kojima se opravdano insistiralo, na patrijarhalnim koncepcijama koje su očigledno odstupale od duha i načela na kojima se zasniva egalitarni brak i socijalistička porodica.

b) *Drug faza.* Druga razvojna faza o promeni prezimena bračnih drugova nakon zaključenja braka, a koja se zasniva na dualističkoj koncepciji, karakteriše se uklanjanjem ranije postojeće neusklađenosti u zakonskim tekstovima koji regulišu promenu prezimena bračnih drugova, kao i uklanjanjem dupliciteta zakonskih tekstova u različitim propisima.

Tako je Zakon o izmenama i dopunama Osnovnog zakona o braku od 1. aprila 1965. godine stavio van snage član 7. ranijeg Osnovnog zakona o braku. Na taj način u Osnovnom zakonu o braku brisane su odredbe koje regulišu način promene prezimena bračnih drugova nakon sklapanja braka. Istovremeno, Zakon o izmenama i dopunama Osnovnog zakona o braku nije doneo nove odredbe koje bi regulisale ovu oblast. Na taj način bračno pravo je ostalo bez svojih neposrednih pravila o načinu promene prezimena bračnih drugova prilikom sklapanja braka. Ova praznina uklonjena je donošenjem Zakona o ličnom imenu od 5. aprila 1965. godine. Po članu 6. tog zakona predviđene su četiri alternative koje omogućavaju bračnim drugovima da na različite načine, a u skladu sa međusobno postignutom saglasnošću, odrede sadržaj svog prezimena u momentu zaključenja braka. Te četiri alternative su:

- aa) da svaki od bračnih drugova zadrži svoje predbračno prezime;
- bb) da zajedničko prezime bračnih drugova bude prezime muža ili žene;
- cc) da svaki od bračnih drugova zadrži svoje prezime i svom prezimenu doda prezime bračnog druga;
- dd) da svaki od bračnih drugova uzme prezime drugog bračnog druga i tom prezimenu doda svoje prezime.

Iz prirode i sadržaja ovih alternativa lako je izvesti zaključak da se naše savremeno pravo (pozitivno zakonodavstvo) zasniva na egalitarnom sistemu o promeni prezimena bračnih drugova, odnosno na dualističkoj koncepciji. Prilikom sklapanja braka mužu se priznaje parvo da svoje predbračno prezime zameni prezimenom svoje žene.

Druga novina koju donosi Zakon o ličnom imenu odnosi se na proširenje kombinacione varijante. Umesto isključive alternative o dodavanju prezimena bračnog druga svome zadržanom predbračnom prezimenu, Zakon o ličnom imenu unosi i novu kombinacionu varijantu po kojoj bračni drugovi mogu uzeti prezime svog bračnog druga i tom prezimenu dodati svoje predbračno prezime.

Na ovaj način bračnim drugovima se pruža mogućnost da vidno obeleže uspostavljanje bračne zajednice zajedničkim prezimenom ili prezimenom svog bračnog druga, uz očuvanje svoje individualnosti izražene u predbračnom prezimenu.

I konačno, u analizi ovog problema treba istaći da u drugoj fazi razvoja sistema o promeni prezimena bračnih drugova u našem bračnom pravu, činjenica ranijeg bračnog statusa jednog od bračnih drugova ne utiče na promenu njegovog prezimena. Muž koji je iz ranijeg braka zadržao prezime žene, kao i žena koja je iz ranijeg braka zadržala prezime muža, ne gube pravo da ta prezimena nose sklapanjem novog braka. Sudbina prezimena koje jedno lice nosi mora se vezivati za lične interese tog lica, a ne za interese bivšeg ili budućeg bračnog druga. Smatra se da je duboko u suprotnosti sa osećajem moralne vrednosti i dostojanstvom ličnosti insistirati na činjenici da se pravno obeležavanje individualnosti dovodi u zavisnost od tuđe volje ili od interpretacije tuđeg interesa. Ovakav zaključak proističe ili tačnije rečeno mora se uzeti da proističe (zakonodavac nije bio sasvim precizan) iz čl. 6. i 14. Zakona o ličnom imenu od 5. aprila 1965. godine.

Prema tome, na osnovu navedenih propisa možemo izvesti zaključak da se sadržina prezimena bračnih drugova određuje prema alternativama koje se javljaju u vidu četiri varijante i koje zakon određuje nezavisno od statusa bračnih drugova. U tom pogledu ne pravi se razlika između lica koje je bilo u braku i lica koje prvi put stupa u brak.

2. *Promena prezimena stranog državljanina prilikom sklapanja braka.* Prema Osnovnom zakonu o braku činjenica stranog državljanstva ne predstavlja bračnu smetnju. Kraći period u našem bračnom pravu u kome je pripadnost stranom državi predstavljala bračnu smetnju ukoliko je jedan bračni drug bio naš državljanin, već uveliko pripada prošlosti. Danas, prema odredbama bračnog prava dopušten je brak između našeg i stranog državljanina. U takvom slučaju, ukoliko se brak sklapa pred našim državnim organom, na stranog državljanina u pogledu promene prezimena primenjuju se odredbe Zakona o ličnom imenu.

U pogledu načina promene prezimena stranog državljanina u momentu zaključenja braka sa našim državljaninom, naše bračno pravo prošlo je kroz dve faze kao i u pogledu promene prezimena bračnih drugova naših državljanina. Prva faza, koja je obeležena donošenjem Zakona o ličnim imenima od 10. decembra 1947. godine i koja je trajala do donošenja Zakona o ličnom imenu od 5. aprila 1965. godine, karakteriše se prisustvom izrazito patrijarhalnih komponenti u odnosima bračnih drugova. Druga faza, koja traje i danas, otpočela je sa donošenjem novog Zakona o ličnom imenu od 5. aprila 1965. godine. Nova shvatanja, savremene ideje i principi, kao i apsolutno i kompleksno potvrđivanje načela o potpunoj ravnopravnosti bračnih drugova na kojima se zasniva ovaj zakon, nisu mogli da ostave po strani problematiku o promeni prezimena stranog državljanina prilikom sklapanja braka sa našim državljaninom. Te promene objektivno znače napuštanje patrijarhalnog sistema i monističke koncepcije u korist egalitarnog sistema o promeni prezimena bračnih drugova i dualističkih zahteva.

a) *Prva faza.* U prvoj fazi razvitka našeg sistema o promeni prezimena bračnog druga stranog državljanstva prilikom zaključenja braka sa našim državljaninom, došla je do naročitog izražaja patrijarhalna koncepcija. Ona je bila još izrazitije naglašena od insistiranja na patrijarhalnim komponentama prilikom promene prezimena bračnih drugova našeg državljanstva. To je bilo,

van svake sumnje, diktirano potrebom da se pripadnost stranom državljanstvu posebno obeleži.

Patrijarhalni karakter sistema promene prezimena bračnog druga stranog državljanstva prilikom sklapanja braka sa našim državljaninom, markantno je obeležen i činjenicom da se žena — strana državljanka drukčije, i to nepovoljnije, tretirala od muškarca — stranog državljanina.

Prema odredbama člana 4. stav 2. Zakona o ličnim imenima iz 1947. godine, strana državljanka koja prilikom zaključenja braka sa našim državljaninom postigne sa ovim sporazum da nosi njegovo prezime, kao njihovo zajedničko bračno prezime, dužna je da ispred prezimena muža stavi svoje prezime koje je imala pre braka. Na taj način sistem promene prezimena strane državljanke zasnivao se u ovoj prvoj fazi na voljnoj kombinacionoj koncepciji sa primatom ženinog prezimena. Međutim, bez obzira na ove elemente koji imaju ublažavajuće i kompromisno dejstvo, ova koncepcija, kao što smo videli, predstavlja oblik u kome dominira patrijarhalni sistem o promeni prezimena bračnih drugova prilikom sklapanja braka.

b) *Druga faza.* Druga faza u razvitku našeg sistema o promeni prezimena bračnih drugova kad je jedan suprug strani državljanin, otpočela je sa donošenjem novog Zakona o ličnom imenu od 5. aprila 1965. godine. Ovaj zakon zasniva se na egalitarnom sistemu o promeni prezimena bračnih drugova i po svojim objektivnim domašajima i stvarnim praktičnim vrednostima predstavlja vid potpunog napuštanja svih oblika patrijarhalnog sistema o promeni prezimena prilikom zaključenja braka.

Po odredbama novog zakona strani državljanin se u pogledu načina promene svog prezimena prilikom zaključenja braka sa jugoslovenskim državljaninom u svemu izjednačava sa našim državljaninom. S druge strane, Zakon o ličnom imenu više ne provodi razliku koja je po starom zakonu činjena između osoba muškog i ženskog pola kao stranih državljana.

Po Zakonu o ličnom imenu iz 1965. godine strani državljanin oba pola podjednako se tretiraju prilikom određivanja načina i kriterijuma o promeni prezimena u momentu zaključenja braka sa našim državljaninom. Na ovaj način i strani državljanin prilikom sklapanja braka sa jugoslovenskim državljaninom može koristiti jednu od četiri alternative o promeni prezimena bračnog druga prilikom zaključenja braka, koje su određene u članu 6. Zakona o ličnom imenu. To je izričito predviđeno u članu 7. tog Zakona u kome se ističe: „Ako stranac zaključi brak sa jugoslovenskim državljaninom, može prilikom zaključenja braka u pogledu izbora prezimena postupiti po odredbi člana 6. ovog zakona”³² To u svojoj krajnjoj konzekvenci znači da je u našem pravu u potpunosti prihvaćen egalitarni sistem o promeni prezimena stranog državljanina prilikom zaključenja braka sa jugoslovenskim državljaninom.

II. PROMENA PREZIMENA BRAČNIH DRUGOVA PRILIKOM RAZVODA BRAKA

Razvod braka, u svojoj suštini, predstavlja prestanak punovažnog braka za života bračnih drugova iz uzroka koji su zakonom predviđeni, a na osnovu odluke nadležnog suda. Iz ove definicije nije teško izvući zaključak da se institucija razvoda braka neposredno nadovezuje na karakter same institucije braka

³² Videti: „Službeni list SFRJ” od 24. februara 1965. godine.

i načina njegovog zasnivanja. Šta više, institucija razvoda je direktna posledica postojanja braka. Zbog toga, prihvatanje ili negacija ustanove razvoda, određivanje obima njenog dejstva, utvrđivanje načina njenog regulisanja, kao i fiksiranje odnosno numerisanje uzroka koji do razvoda dovode, dobrim delom su određeni samim karakterom braka, njegovim društvenim ugledom (socijalnom vrednošću), kao i načinom njegovog zasnivanja. Ta činjenica, koja je nesumnjiva, izaziva i nužne reperkusije na karakter i sadržaj pravnih posledica koje nastaju u ličnim i imovinskim odnosima bračnih drugova nakon razvoda braka.

Otuda se nameće konstatacija da po svojoj pravnoj prirodi lične posledice razvoda braka, a u koje ulazi i problematika promene prezimena bračnih drugova, tesno zavise od karaktera braka i pravnih posledica koje zaključenje braka izaziva. Ako se brak zasniva na patrijarhalnoj koncepciji, pa prema tome i patrijarhalnom sistemu promene prezimena bračnih drugova prilikom sklapanja braka, onda se i promena prezimena bračnih drugova nakon razvoda braka mora odvijati u skladu sa postavkama, principima i duhom patrijarhalnog sistema u celini. Zbog toga, kad se govori o načinu promene prezimena bračnih drugova nakon razvoda braka treba istaći da se ta promena vrši prema pravilima patrijarhalnog ili egalitarnog sistema.

§ 1 PATRIJARHALNI SISTEM

Patrijarhalni sistem promene prezimena bračnih drugova nakon razvoda braka zasniva se na pretpostavci da je promena prezimena izvršena u momentu zaključenja braka. Pošto u patrijarhalnom sistemu u većini slučajeva dolazi do isključive promene prezimena žene, to se nakon razvoda braka promena prezimena po ovom sistemu najčešće, ako ne i isključivo, odnosi na prezime žene.

U uporednom pravu patrijarhalni sistem o promeni prezimena žene nakon razvoda braka javlja se u četiri varijante, i to: a) varijanti sankcije; b) volontarističkoj varijanti; c) varijanti zabrane (protivljenja); i d) imperativnoj varijanti.

Ova podela izvršena je prema dejstvu brakorazvodnih uzroka na određivanje sadržaja ličnih posledica razvoda, kao i prema uticaju (odnosno negaciji tog uticaja) voljne komponente u određivanju načina promene prezimena razvedenog bračnog druga.

A. Varijanta sankcije

Po varijanti sankcije patrijarhalnog sistema promena prezimena žene nakon razvoda braka posledica je sankcije koja u kompleksnim razmerama (dakle ne samo ličnim, već i imovinskim i procesnim) pogađa bračnog druga čijom je krivicom brak razveden. Takav je slučaj u albanskom bračnom pravu³³ i u pravu koje se u bivšoj Jugoslaviji primenjivalo u Vojvodini.³⁴

U izvesnim zakonodavstvima sistem sankcije, koji predstavlja neposrednu objektivno-subjektivnu osnovu za određivanje pravnih posledica razvoda, ima

³³ G. M. Sverdlov, „Semejnoje pravo Evropejskih stran Narodnoj demokratiji“, Moskva 1961, str. 131.

³⁴ Dr Zvonimir Piškulić i dr Imre Đerđ, „Osnovi privatnog prava u Vojvodini“, Beograd 1924, str. 240.

šire dejstvo na promenu prezimena bračnog druga. Po ovom širem domašaju sistema sankcije način promene prezimena bračnih drugova nakon razvoda braka ne zavisi isključivo od neposredne povrede užih ili osnovnih bračnih dužnosti, već i od odnosa bračnog druga prema pravilima života šire društvene zajednice. Tako prema porodičnom pravu Mađarske Narodne Republike (Zakon o braku, porodici i starateljstvu od 1. januara 1953. godine) žena gubi pravo da nakon razvoda braka nosi prezime muža, ako je brak razveden njenom krivicom. Međutim, ovo pravo ona gubi i ako je povredila pravila socijalističkog društva uopšte (ako se pokazala nedostojnom).³⁵

Inače, institut sankcije u kome je izražen jedan od elemenata pravne norme predstavlja, kao što je poznato, odgovarajuću posledicu, pravno reagovanje državnog imperijuma, izvan uže sfere interesa supružnika, na postupak bračnog druga koji je svojom voljom i svesnom protivpravnom akcijom izazvao nastanak brakorazvodnog uzroka praćenog razvodom braka. Prema tome, po varijanti sankcije patrijarhalnog sistema žena kao bračni drug gubi pravo na dalju upotrebu prezimena muža, ukoliko je brak razveden njenom krivicom. To je rezultat negativne posledice koja ženu pogađa zbog povrede brakorazvodnog uzroka, a preko njega i spleta osećanja, etičkih nazora i intimnih ideala koje je muž imao, negovao i unosio u bračnu zajednicu.

U zavisnosti od domašaja ove sankcije i davanja prevage ličnim interesima bračnog druga nad društvenim interesima angažovanim u potrebi za očuvanjem, zaštitom i jačanjem institucije braka, kao i od činjenice na koga se bračnog druga odnose negativne posledice razvoda, varijanta sankcije, kako nam se čini, može se javiti u tri oblika, i to kao: a) teorija kompenzacije; b) teorija oprosta; i v) teorija izbora (fakultativna koncepcija).

U svojoj suštini prva i druga teorija predstavljaju oblike sanacije pravnog dejstva sankcije za razvod braka na prezime bračnog druga čijom je krivicom brak razveden.

a) *Teorija kompenzacije*. Po koncepcijama teorije kompenzacije brak, razveden zbog povrede brakorazvodnih uzroka od strane oba bračna druga, dovodi do prebijanja (kompenzacije) dejstva koju sankcija za razvod povlači na lične posledice razvoda. Zbog toga, svaki od bračnih drugova zadržava prava koja je stekao momentom zaključenja braka. Praktično to ima za posledicu da žena, čijom je krivicom brak razveden, zadržava pravo da i dalje nosi prezime svog muža, jer je brak razveden i njegovom krivicom. Prebijanje dejstva dveju krivica dovodi do potiranja negativnih posledica koje teorija sankcije izaziva.

Na ovaj način teorija kompenzacije pojavljuje se kao oblik negacije dejstva koju izaziva varijanta sankcije u okviru patrijarhalnog sistema promene prezimena prilikom razvoda braka.

Na ovoj teoriji, zajedno sa teorijom oprosta, zasnivalo se pravo bivše Jugoslavije (Zakon o ličnim imenima od 19. februara 1929. godine).³⁶

b) *Teorija oprosta*. Po postavkama teorije oprosta povreda brakorazvodnih uzroka, pored šireg društvenog značaja, izaziva posledice i u intimnoj sferi bračnog druga na čiju su štetu narušena pravila bračnog života. Ove posledice koje se odražavaju na ličnim interesima bračnog druga čija su bračna prava povređena, imaju jači domašaj i izrazitiju društvenu vrednost. Zbog toga, brač-

³⁵ G. M. Sverdlov, „Semejnoje pravo Evropeiskih stran Narodnoj demokraciji“, Moskva 1961, str. 132.

³⁶ Živojin Perić, „Lično bračno pravo“, Beograd 1934, str. 64.

ni drug čija su prava povređena može u izvesnom opsegu određivati i sadržinu pravnih posledica koje nastaju povredom bračnih dužnosti praćenih razvodom braka. To se naročito odnosi na lične posledice razvoda braka u koje ulaze i promena prezimena bračnih drugova. Kao posledica ovih postavki bračni drug koji je povređen u svojim bračnim pravima može svojom voljom uticati na određivanje sadržine prezimena bračnog druga koji je svojom krivicom doveo do razvoda braka.

Pri primeni rigoroznog sistema sankcije bračni drug koji je kriv za razvod braka (u ovom slučaju to se odnosi na ženu jer se nalazimo u okviru patrijarhalnog sistema) gubi pravo da i nakon prestanka braka razvodom nosi prezime svog supruga. Međutim, po teoriji oprosta muž može svojoj bivšoj ženi odobriti da i dalje nosi njegovo prezime iako je brak razveden isključivo njenom krivicom. Nošenje prezimena muža od strane žene koja je svojom krivicom izazvala nastanak brakorazvodnog uzroka, može objektivno značiti samo povredu intimnih interesa muža kao bračnog druga. Zbog toga je jedino muž ovlašćen da oceni da li trpi štetne moralne posledice daljom upotrebom njegovog prezimena od strane razvedene žene. Odobrenje muža (data saglasnost) da njegova bivša žena i dalje nosi njegovo prezime predstavlja samo oblik u kome je izraženo odsustvo interesa muža da svojoj ženi zabrani dalju upotrebu njegovog prezimena. Radi toga, teorija oprosta po svom objektivnom domašaju, po svojim realnim implikacijama ima sanaciono dejstvo u odnosu na teoriju sankcije ne napuštajući u svojoj suštini njene osnovne pozicije.

Ova teorija, zajedno sa kompenzacionom teorijom, bila je prihvaćena u našem predratnom pravu.³⁷ Ista koncepcija prihvaćena je i kao jedna od alternativnih solucija u nemačkom bračnom pravu³⁸ i belgijskom građanskom zakonodavstvu.³⁹

c) *Teorija izbora (fakultativna koncepcija)*. Prema patrijarhalnom sistemu, koji se izražava kroz varijantu sankcije, krivica za razvod braka predstavlja objektivno-subjektivnu pretpostavku za nastanak nepovoljnih (moralno i materijalno štetnih) posledica nakon razvoda braka u odnosu na supružnika čiji postupci nose obeležje krivice (postupak koji odstupa od ponašanja prosečno pažljivog, brižljivog, osećajnog, taktičnog, razumnog, nežnog, dobrog, čestitog, spremnog na ličnu žrtvu i odricanje bračnog druga — objektivna, apstraktna teorija, odnosno protivpravno ponašanje propraćeno voljnim i svesnim odnosom bračnog druga prema određenom kvalitetu svojih postupaka — subjektivna, introspektivna teorija). Brak predstavlja pravnu instituciju, pa narušavanje bračne zajednice prima karakteristike protivpravnog akta. Zbog toga, bračni drug koji je kriv za razvod braka mora iz takvog postupka izvući sve negativne pravne konzekvence.

S druge strane, bračni drug koji nije kriv za razvod braka, odnosno čija su bračna prava povređena protivpravnim postupkom drugog bračnog druga, prima u ovakvoj situaciji sva moralna priznanja, potpunu unutrašnju satisfakciju. Zajedno sa zadovoljenjem svojim moralnih interesa nevini bračni drug postaje nosilac i određenih ličnih i imovinskih prava koja ga stavljaju u povoljniji položaj u odnosu na bračnog druga čijom je krivicom brak razveden. U takvoj situaciji, kad je reč o promeni prezimena bračnog druga, žena čijom

³⁷ Živojin Perić, Navedeno delo, Beograd 1934, str. 64.

³⁸ Heinrich Lehmann, „Deutsches Familienrecht“ Berlin 1960, str. 134; Gunther Beitzke, „Familienrecht“, München 1960, str. 115.

³⁹ Rene Dekkers, Navedeno delo, Tome premier, Bruxelles 1954, str. 60.

krivicom brak nije razveden već krivicom muža, stiče pravo da bira između svog devojačkog prezimena i prezimena muža koje je uzela prilikom sklapanja braka.

Iz ovog proizlazi da po teoriji izbora sankcija koja pogađa jednog bračnog druga otvara mogućnost drugom bračnom drugu za realizaciju svojih ličnih prava, kao i imovinskih interesa. Nalažući bračnom drugu, čijom je krivicom brak razveden, da trpi posledice koje bračni drug smatra za sebe štetnim, koncepcija o sankciji kroz teoriju izbora ostvaruje svoje kompleksne društvene i moralne ciljeve. Prema tome, iako se zasniva na principima i pravilima sankcije, teorija izbora ne stavlja akcent na bračnog druga koga sankcija neposredno pogađa, već na supruga čijom krivicom brak nije razveden i kome, zbog toga, stvara mogućnost, konstatovanjem i prividnim potiranjem tuđeg protivpravnog akta, da za sebe ostvari određena prava.

Na ovoj teoriji o načinu promene prezimena žene nakon razvoda braka zasnivala se i Predosnova građanskog zakonika za bivšu Jugoslaviju (član 169: „Ako je brak razveden jedino zbog muževljeve krivice žena ima pravo da bira između muževljevog porodičnog imena i svog devojačkog imena...“).⁴⁰

B. Varijanta zabrane (protivljenja)

Po koncepcijama varijante zabrane (protivljenja) prezime muža, koje je žena uzela prilikom sklapanja braka, predstavlja vidljivi izraz i simbol moralnog i materijalnog jedinstva koje je zasnovano sklapanjem braka i formiranjem porodice. Ustupajući svojoj ženi pravo da nosi njegovo prezime muž je imao u vidu visoke moralne ciljeve koji se takvim postupkom žele da postignu. Negirajući u izvesnom opsegu svoje sopstvene interese i odričući se prava na isključivu upotrebu svog prezimena u kome je simbolizirana i njegova personalnost, muž je to učinio u očekivanju da će bračna zajednica, koju je zasnovao kroz delimičnu negaciju svojih separativnih interesa, samo potvrditi te interese u jednom višem i kompleksnijem obliku zajedno sa novim i punijim osvetljavanjem njegove sopstvene personalnosti.

Zbog toga, ako su očekivanja koja je polagao u bračnu zajednicu bila izneverena i negirana dejstvom različitih uzroka koje je izazvao njegov bračni drug ili kojima je i sam svesno ili nesvesno (delovanjem svoje prirode) doprineo, nastaje pitanje daljeg opravdanja dejstva permanentnog procesa u kome se vrši delimično ograničenje njegovog prava na ime. Onda se mužu nakon razvoda braka priznaje pravo da izrazi svoje protivljenje činjenici da žena i dalje nosi njegovo prezime, ako u tome vidi povredu (u odsustvu ranije postojeće rekompensacije izražene u vidu postojanja bračne zajednice) svojih ličnih prava i moralnih odnosno afekcionih interesa.

Treba primetiti da je ovo pravo muža nezavisno od odsustva njegove krivice za razvod braka ili od prisustva takvog postupka njegove žene koji je doprineo nastanku brakorazvodnog uzroka.

Ovaj patrijarhalni sistem o promeni prezimena žene izražen u varijanti zabrane (protivljenja) prihvaćen je u belgijskom bračnom pravu.⁴¹ Isti sistem bio je u primeni i u predratnom bugarskom pravu.⁴²

⁴⁰ Videti: dr Bertold Ajzner i dr Mladen Pliverić, „Mišljenja o predosnovi građanskog zakonika“, Zagreb 1937, str. 152; Živojin Perić, „Obrazloženje predosnove građanskog zakonika za Kraljevinu Jugoslaviju“, Beograd 1939, str. 210; dr Ivan Štajnec, „Nekoliko primedaba i predloga ka predosnovi građanskog zakonika“, časopis Pravosuđe, Beograd 1935, str. 650.

⁴¹ Rene Dekkers, Navedeno delo, Tome premier, Bruxelles 1954, str. 60.

⁴² Dr Ljuben Dikov, Navedeno delo, Opšti deo, Sofija 1940, str. 199.

C. *Voluntaristička varijanta*

Zakonodavstva čije se brakorazvodno pravo zasniva na sistemu teške poremećenosti ili mešovitom sistemu (dakle ne na sistemu sankcije), vezuju problematiku promene prezimena bračnog druga nakon razvoda braka za slobodnu odluku bračnog druga a ne za dejstvo sankcije koja prati razvod braka ili za protivljenje muža da razvedena žena i dalje nosi njegovo prezime. Tretirajući ustanovu razvoda kao socijalni lek nužan za uklanjanje narušenog sklada u jednom obolelom delu društvenog organizma, zakonodavstva koja ustanovi razvoda daju ovakav karakter posmatraju bračne drugove kao osobe kojima treba pomoći, a ne kao subjekte koje treba podvrgavati negativnom dejstvu pravnih sankcija.

Do poremećaja u braku može doći i bez krivice bračnih drugova, jer uzroci koji dovode do poremećaja u braku predstavljaju sastavne delove same prirode bračnih drugova. Karakterne osobine, emocionalna i mentalna svojstva bračnih drugova koja su imanentna ne mogu se odvojiti od njih, a dosledno tome ni izložiti subjektivnoj analizi. Čovek ne može pobeći od samog sebe i ukoliko mu se čini da naporom volje i snagom svesti u tome uspeva, u stvari samo još u većoj meri potvrđuje svoju sopstvenu ličnost.

U takvoj svetlosti i pravne posledice razvoda imaju drugi karakter i vezuju se za kriterijume koji se zasnivaju na ravnoteži moralnih zahteva i usklađenih obostrano uvaženih ličnih i materijalnih interesa bračnih drugova. Zbog toga, patrijarhalni sistem o promeni prezimena žene nakon razvoda braka koji se zasniva na voluntarističkoj varijanti ostavlja razvedenoj ženi da sama odluči da li će i dalje nositi prezime muža ili će se vratiti na svoje devojačko prezime. Njena eventualna krivica za razvod braka (kod mešovitog brakorazvodnog sistema), kao i protivljenje muža da žena i nakon razvoda braka nosi njegovo prezime, nemaju nikakvog pravnog značaja.

Na voluntarističkoj teoriji o promeni prezimena žene zasniva se poljsko bračno pravo. Po članu 59. Poljskog zakona o porodici i starateljstvu „...razvedena žena, koja je prilikom sklapanja braka promenila porodično ime, može dati izjavu pred matičarem da uzima porodično ime koje je nosila pre stupanja u brak“.⁴³

D. *Imperativna varijanta*

Po koncepcijama imperativne varijante pravo na ime, a sa njim u vezi i sistem promene prezimena žene nakon razvoda braka, ulazi u sferu ne samo subjektivnih ličnih bračnih drugova, već i u domen onih prava koja se, po staroj terminologiji, nazivaju javnim. Zbog toga se način sticanja ličnog imena, kao i sistem promene prezimena ne može prepustiti isključivoj volji bračnih drugova.

Isto tako, na ovo pitanje ne može uticati ni krivica za razvod braka, jer ona samo posredno predstavlja oblik u kome volja bračnih drugova utiče na način određivanja i promene prezimena žene nakon razvoda braka. Određujući uzrok za razvod braka svesnom i voljnom protivpravnom radnjom, bračni drug samo stvara povod svom suprugu za ulaganje zahteva za razvod braka. Međutim, istovremeno kroz određivanje uzroka za razvod braka, koji se manifestuje kao voljni subjektivni akt, bračni drug posredno utiče i na način pro-

⁴³ Prevod prema publikaciji Instituta za uporedno pravo (Prevodi stranih zakona), Beograd 1964, str. 47.

mene prezimena žene prilikom razvoda braka. Zbog toga se promena prezimena žene nakon razvoda braka mora regulisati imperativnim propisima iz kojih je isključena mogućnost bilo kakvog voljnog uticaja bračnih drugova. Promena imena žene, odnosno način određivanja prezimena žene nakon razvoda braka, mora biti postavljen na principima čije su pretpostavke objektivno date.

Imperativna varijanta o načinu određivanja prezimena žene nakon razvoda braka javlja se u dva oblika: a) kao teorija restitucije i b) kao teorija nepromenjenog stanja.

Ova podela izvršena je prema različitim kriterijumima kojima se ove teorije služe prilikom određivanja sadržine prezimena koje će žena nasiti nakon razvoda braka.

a) *Teorija restitucije.* Po koncepcijama teorije restitucije zaključenje braka, pored izazivanja statusnih i imovinskih posledica, povlači i lično-pravne reperkusije. Te lično-pravne posledice, između ostalog, odnose se i na prezime žene. Ulaskom u bračnu zajednicu, u interesu jedinstva bračnih interesa, žena uzima domicil muža a istovremeno je dužna da vodi zajedničko domaćinstvo sa svojim suprugom. Prpratna pojava ovih lično-pravnih posledica zaključenja braka izražava se u tome da žena uzima i prezime muža čime vidljivo obeležava i jedinstvo svojih moralnih interesa sa zahtevima i potrebama bračne zajednice.

Analogno ovim konsideracijama razvodom braka nastaju pored drugih pravnih posledica (one se odnose na supružansko izdržavanje, na podelu zajedničke imovine, na vraćanje odnosno zadržavanje primljenih poklona, na naknadu moralne i materijalne štete ukoliko je razvedeni bračni drug trpi, na podelu nekada zajedničkog prava na stan, na donošenje odluke o smeštaju dece) i dejstva lično-pravnih posledica. U okviru tih posledica žena gubi pravo na domicil muža, a prestaje i zajednica života, kao i zajedničko vođenje domaćinstva bračnih drugova. U kontekstu tih promena mora uslediti i promena prezimena žene. Prihvatanje prezimena muža predstavljalo je automatsku lično-pravnu posledicu zaključenja braka. Zbog toga, razvod braka povlači za sobom automatsku promenu prezimena žene, jer prestaje dejstvo lično-pravnih posledica zaključenog braka. Sa nestankom braka nestaje i pravo žene na nošenje prezimena muža.

U domenu lično-pravnih odnosa bračnih drugova, razvod braka uspostavlja stanje koje je postojalo pre braka: nastupa restitucija (otuda i naziv koji smo dali ovoj teoriji) ženinog devojačkog prezimena. Prema tome, po teoriji restitucije razvodom braka žena gubi pravo da nosi prezime bivšeg muža i ponovo vraća svoje predbračno prezime.

Na koncepcijama ove teorije zasniva se grčko pravo,⁴⁴ švajcarsko pravo⁴⁵ i francusko⁴⁶ pravo. Na istim postavkama zasnivale su se bračne odredbe Srpskog građanskog zakonika.⁴⁷

b) *Teorija nepromenjenog stanja.* Po koncepcijama teorije nepromenjenog stanja lično-pravne posledice razvoda izjednačuju se u svom pravnom tretira-

⁴⁴ Savadis, „Le nouveau Code civil de la Grèce“, Athènes 1940, str. 296.

⁴⁵ Dr Hans Hinderling, „Das schweizerische Ehescheidungsrecht“, Zürich 1960, str. 88; A. Egger, „Kommentar zum Familienrecht“, Zürich 1952, str. 92.

⁴⁶ Rene Savatier, Navedeno delo, Tom premier, Paris 1940, str. 54; Henri, Leon et Jean Mazeaud, „Leçon de droit civil“, Tome premier, Paris 1955, str. 534; G. Marty et P. Raynaud, Navedeno delo, Tome premier, Paris 1956, str. 1170; G. Ripert et Jan Boulanger, Navedeno delo, Tome premier, Paris 1955, str. 373; Marcel Planiol, Navedeno delo, Tome premier, Paris 1955, str. 151.

⁴⁷ Dr Lazar Marković, Porodično pravo, Beograd 1920, str. 104.

nju sa lično-pravnim posledicama prestanka braka usled smrti jednog bračnog druga. I kod razvoda i kod činjenice smrti pravo je suočeno sa faktom da je brak postojao, odnosno da su bračni drugovi bili u braku. Jedino to nije slučaj kod poništaja braka. U takvoj situaciji uzima se da brak nije ni zaključen te da bračni drugovi nisu ni zasnovali bračnu zajednicu. Zbog toga, kod ništavog braka žena uzima svoje devojačko prezime pošto se pravno njen devojački status nije ni izmenio. Međutim, kod razvoda to nije slučaj. Razvedena žena je bila u braku i ta činjenica se ne može negirati ni posle razvoda braka. Otuda potreba da se ranije bračno stanje žene obeleži na određeni način i nakon razvoda braka. To obeležavanje može se izvršiti samo preko prezimena žene. Zbog toga, nakon razvoda braka žena po sili samog zakona i po automatskom dejstvu pravnih posledica razvoda, zadržava i dalje prezime svog razvedenog muža. Prema tome, razvod braka izaziva nepromenjeno stanje u prezimenu žene.

Na postavkama ove teorije zasniva se bračno pravo Austrijskog građanskog zakonika.⁴⁸

§ 2. EGALITARNI SISTEM

Egalitarni sistem promene prezimena bračnih drugova nakon razvoda braka zasniva se, u svojim početnim postavkama, kao i patrijarhalni sistem, na prethodnoj pretpostavci da je u momentu zaključenja braka došlo do promene prezimena bračnih drugova. Samo za razliku od patrijarhalnog sistema koji se u većini slučajeva zasniva na isključivoj promeni prezimena žene nakon razvoda braka, egalitarni sistem, koji bračne drugove tretira kao ravnopravne učesnike bračne zajednice i koji dopušta promenu prezimena muža prilikom zaključenja braka na isti način kao i promenu prezimena žene, zasniva se na pravilima i principima o promeni prezimena oba bračna druga prilikom razvoda braka.

U uporednom pravu egalitarni sistem o promeni prezimena bračnih drugova nakon razvoda braka javlja se u tri varijante, i to kao: a) voluntaristička varijanta; b) varijanta zabrane (protivljenja); i c) ugovorna varijanta.

Zajednička karakteristika svih ovih varijanti sastoji se u apsolutnoj dominaciji voljne komponente koja isključuje svaku mogućnost automatskog dejstva imperativnih odredbi o pravnim posledicama razvoda. S druge strane, dejstvo voluntarističke komponente nije podjednako izraženo u svim situacijama. To dejstvo je različito zavisno od različitih pretpostavki koje služe kao polazna osnova za formulisanje domena dejstva i jačine uticaja voljne komponente. S obzirom na različito dejstvo voluntarističke komponente pokušali smo da sagledamo sve varijante u kojima se javlja egalitarni sistem o promeni prezimena bračnih drugova nakon razvoda braka.

A. Ugovorna varijanta

Ugovorna varijanta o promeni prezimena bračnog druga nakon razvoda braka polazi od koncepcije da bračni drugovi sporazumno određuju u momentu zaključenja braka svoje zajedničko prezime koje će nositi dok se nalaze u bračnoj zajednici. Na isti način bračni drugovi određuju i sadržinu prezimena koje će nositi nakon razvoda braka.

⁴⁸ Ehrenzweig, Navedeno delo, Wien 1926, str. 109.

Prema tome, po ugovornoj varijanti bračni drugovi svojim sporazumom određuju koje će prezime nositi po prestanku braka razvodom. Praktično to može biti ponovno preuzimanje devojačkog prezimena žene odnosno predbračnog prezimena muža, a isto tako može biti i dalje nošenje prezimena muža odnosno prezimena žene.

Međutim, ugovorna varijanta egalitarnog sistema o promeni prezimena bračnih drugova po razvodu braka, koja se zasniva na obostranoj voljnoj komponenti, morala je biti suočena sa činjenicom odsustva saglasnosti bračnih drugova o sadržini prezimena koje će nositi nakon prestanka braka razvodom. U takvom slučaju kad se supruzi ne mogu sporazumeti o prezimenu koje će nositi nakon razvoda braka, odluku o sadržini prezimena bivših bračnih drugova donosi sud.

Na koncepcijama ugovorne varijante egalitarnog sistema zasniva se rumunsko bračno pravo.⁴⁹

B. Varijanta zabrane (protivljenja)

Varijanta zabrane (protivljenja) zasniva se, kao i ugovorna varijanta, na sporazumnom određivanju prezimena bračnih drugova nakon razvoda braka. Međutim, za razliku od ugovorne varijante, varijanta zabrane ne polazi od potrebe za intervencijom suda ukoliko bivši supruzi ne postignu saglasnost o sadržini svog prezimena. Intervencija državnog organa u ovakvoj okolnosti smatra se neoportunom.

S druge strane, varijanta zabrane (protivljenja) tretira se i kao oblik nedosljednog primenjivanja voljne komponente, jer prilikom sklapanja braka bračni drugovi određuju sadržinu svog prezimena bez intervencije državnog organa. Zbog toga se konflikt koji nastane nesaglasnošću bivših supruga o sadržini prezimena koje će nositi jedan od njih nakon razvoda braka, rešava presudnjom odlukom bračnog druga čije je prezime drugi bračni drug uzeo prilikom sklapanja braka.

Pojava u kojoj jedan bračni drug nosi prezime drugog bračnog druga posledica je saglasnosti tog drugog bračnog druga. Dosledno ovoj konstataciji slučaj nesaglasnosti supruga o njihovom prezimenu nakon razvoda braka može biti jedino ispravno rešen odlukom bračnog druga o čijem se prezimenu radi. Na taj način protivljenje bračnog druga čije je prezime uzeo drugi suprug predstavlja odlučujuću komponentu u određivanju sadržine prezimena bračnog druga po prestanku braka razvodom. Bez njegove saglasnosti bračni drug ne može uzeti njegovo prezime u momentu sklapanja braka. Na isti način bez njegove saglasnosti drugi bračni drug ne može nositi prezime svog supruga u momentu razvoda braka. Zbog toga, po varijanti zabrane bračni drug koji je uzeo prezime svog supruga može nositi to prezime i nakon razvoda braka ukoliko se tome ne usprotivi bračni drug čije je prezime uzeo.

Na koncepcijama egalitarnog sistema koji se izražava kroz varijantu zabrane (protivljenja) zasniva se bugarsko bračno pravo.⁵⁰

---

⁴⁹ Videti: Profesor dr Traian Jonašcu, Navedeno delo, Bucuresti 1963, str. 118; dr Tudor Popescu, Navedeno delo, Bucuresti 1965, str. 277; dr Ion Filipescu, Navedeno delo, Bucuresti 1965, str. 122 do 123.

⁵⁰ Dr Ljuben Vasilev, Navedeno delo, Obša čast, Sofia 1956, str. 199; dr Nisim Mevorah, Navedeno delo, Sofia 1956, str. 258.

C. Voluntaristička varijanta

Po postavkama voluntarističke varijante egalitarnog sistema promena prezimena bračnog druga nakon razvoda braka zavisi od isključive volje bračnog druga koji je prezime promenio. Zbog toga se sadržina prezimena bračnog druga ne može odrediti sporazumom samih supružnika, intervencijom suda ili protivljenjem (zabranom) koju ističe bračni drug čije se prezime ne menja. Prilikom donošenja odluke o sadržini prezimena koje će bračni drugovi nositi nakon razvoda braka, ne sme se, po zahtevima voluntarističke varijante, izgubiti iz vida činjenica da sticanje određenog prezimena prilikom sklapanja braka predstavlja jedno stanje koje se mora respektovati i koje ulazi u sferu ličnih interesa bračnog druga koji je prezime promenio. Zbog toga je jedino taj bračni drug pozvan da odluči koje će prezime nositi nakon razvoda braka.

Na koncepcijama voluntarističke varijante zasniva se čehoslovačko bračno zakonodavstvo⁵¹ i sovjetsko građansko pravo,⁵² kao i Nacrt zakona o porodici Demokratske Republike Nemačke.⁵³

Naše pravo

Zakonodavstvo Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije koje reguliše način promene prezimena bračnih drugova nakon razvoda braka, zasniva se na egalitarnom sistemu sa varijantom o nepromenjenom stanju kombinovanom sa voluntarističkom varijantom.

Međutim, posmatrano istorijski (osvrtno na nedavnu prošlost) treba primetiti da je naše pravo u pogledu koncepcija na kojima se zasniva sistem promene prezimena bračnih drugova po razvodu braka prošlo kroz dve faze koje se vremenski poklapaju sa fazama kroz koje je prošlo naše pravo u pogledu određivanja prezimena bračnih drugova prilikom sklapanja braka.

Prva faza obeležena je donošenjem Osnovnog zakona o braku od 9. maja 1946. godine i Zakona o ličnim imenima od 10. decembra 1947. godine i trajala je do donošenja Zakona o izmenama i dopunama Osnovnog zakona o braku od 1. aprila 1965. godine, kad otpočinje druga razvojna faza. Na određivanje karaktera druge faze ne utiče Zakon o ličnom imenu od 5. aprila 1965. godine pošto taj zakon nije izričito propisao način na koji se vrši promena prezimena bračnih drugova nakon razvoda braka.

Prva faza u razvoju sistema o promeni prezimena bračnih drugova nakon razvoda braka zasnivala se na patrijarhalnoj koncepciji sa varijantom sankcije, a druga faza zasniva se na egalitarnim postavkama.

a) *Prva faza.* Prva faza o načinu promene prezimena bračnih drugova nakon razvoda braka karakteriše se postojanjem dve grupe različitih propisa koje potiču iz dva različita zakona.

Tako, po Osnovnom zakonu o braku (član 64) način promene prezimena žene nakon razvoda braka zasnovan je na osnovnoj i dopunskoj pretpostavci. Osnovna pretpostavka data je u vidu pravila, a dopunska pretpostavka u obliku

⁵¹ Videti: član 29. Čehoslovačkog zakona o porodici: „Bračni drug koji je *primio prezime* (podvukao M. M.) drugog bračnog druga može... prijaviti matičaru... da ponovo uzima svoje prezime”.

⁵² Agarkov i dr., Navedeno delo, Beograd 1948, str. 269.

⁵³ G. M. Sverdlov, „Semejnoje pravo Evropejskih stran Narodnoj demokraciji”, Moskva 1961, str. 131.

izuzetka. Po pretpostavci koja je izražena u formi pravila žena nakon razvoda braka uzima svoje devojačko prezime. Međutim, kao izuzetak od tog pravila žena je mogla zadržati prezime muža, ako je brak razveden njegovom krivicom, a odsustvom njene krivice. To je jedno rešenje koje je taj zakon predviđao. Istovremeno, a to treba posebno primetiti, ova problematika o promeni prezimena žene nakon razvoda braka bila je regulisana i Zakonom o ličnim imenima iz 1947. godine. Po članu 9. stav 2. tog zakona žena zadržava pravo na prezime svog supruga, ako je brak razveden krivicom muža i ako su u njihovom braku rođena deca. Prema tome, faktor prisutnih potomaka (postojanja dece) iz tog braka predstavljao je element razlike između ova dva zakonska teksta.

U tumačenju ovih zakonskih propisa i nastojanju da se ti propisi međusobno usklade, u našoj pravnoj teoriji⁵⁴ preovladalo je shvatanje da se oni prime kao komplementarni tekstovi. To znači da se pravila iz Zakona o ličnim imenima i Osnovnog zakona o braku nisu shvatala kao pravila koja se međusobno isključuju po principu da posebni zakon (Osnovni zakon o braku) derogira opšti (Zakon o ličnim imenima), već kao pravila koja se međusobno dopunjuju. Na taj način stvoreno je tumačenje da nakon razvoda braka žena može zadržati prezime muža, ako su ispunjene tri pretpostavke: prva, da je brak razveden krivicom muža, druga, da brak nije razveden krivicom žene; i treća, da su u braku rođena deca.

Prema tome, primenom metode argumentum a contrario žena nije mogla zadržati prezime muža, ako je brak razveden bez krivice bračnih drugova ili ako je brak razveden obostranom krivicom bračnih drugova. Isto tako, nezavisno od krivice za razvod braka žena ne može zadržati prezime muža ako je brak ostao bez dece. Ovo pravo na prezime muža, prema jednom tumačenju, žena nije mogla steći ni ako su u braku rođena deca ali koja nisu ostala u životu u momentu pravnosnažnosti presude o razvodu braka.

b) *Druga faza.* Druga faza o načinu promene prezimena bračnih drugova nakon razvoda braka otpočela je donošenjem Zakona o izmenama i dopunama Osnovnog zakona o braku od 1. aprila 1965. godine i traje i danas. Ova druga faza zasniva se na egalitarnom sistemu sa osloncem na koncepciji o nepromenjenom stanju u kombinaciji sa voluntarističkom koncepcijom. Prema tome, naša nova pravila koja regulišu način promene prezimena bračnih drugova nakon razvoda braka ne zasnivaju se više na varijanti sankcije. To je razumljiva posledica prihvaćenog egalitarnog sistema kome je tuđa svaka primena koncepcije o sankciji. Najčešće sankcija je predstavljala poseban oblik „kazne“ za ženu čijom je krivicom brak razveden i služila je kao teorijsko opravdanje za prestanak njenog prava da i dalje nosi prezime bivšeg muža.

Prema članu 12. Zakona o izmenama i dopunama Osnovnog zakona o braku, odnosno članu 61. prečišćenog teksta Osnovnog zakona o braku „u slučaju razvoda braka svaki od ranijih bračnih drugova zadržava prezime koje ima, ali može tražiti promenu tog prezimena“. Iz ovog proizlazi da se naše

⁵⁴ Videti: Dr Ana Prokop, „Komentar osnovnom zakonu o braku“, knjiga II, Zagreb 1960, str. 309; dr Vojslav Bakić, „Porodično pravo“, Beograd 1962, str. 162; dr Marko Mladenović, „Porodica i porodični odnosi“, Beograd 1963, str. 293; dr Bertold Ajzner, „Porodično pravo“, Zagreb 1950, str. 97; dr Mehmed Begović, „Porodično pravo“, Beograd 1957, str. 110; dr Dimitar Pop-Georgijev, „Semejno pravo“, Skopje 1959, str. 94; dr Mihailo Mitić, „Porodično pravo“, knjiga prva (skripta), Niš 1964, str. 254 do 255; dr Alojzi Finžgar, „Rodbinsko pravo“, Ljubljana 1957, str. 52.

savremeno bračno pravo u pogledu načina promene prezimena bračnih drugova prvenstveno zasniva na koncepciji egalitarnog sistema koji se izražava kroz teoriju o nepromenjenom stanju. Muž koji je prilikom zaključenja braka uzео prezime žene, kao i žena koja je prilikom zaključenja braka uzela prezime svog supruga, zadržavaju po pravilu prezime koje su stekli u braku. Kao izuzetak od tog pravila koriste se principi voluntarističke koncepcije. Po postavkama te koncepcije bračni drug koji je promenio prezime može zahtevati da nakon razvoda braka ponovo uzme svoje devojjačko prezime, odnosno svoje predbračno prezime. On je suveren u donošenju ove odluke i drugi bračni drug ne može na nju uticati svojim protivljenjem, odnosno svojim zahtevom da bračni drug promeni prezime.

Za ulaganje zahteva za promenu prezimena nije postavljen rok u našem pravu. Isti je slučaj u sovjetskom⁵⁵ pravu i bugarskom⁵⁶ pravu. Prema Bugarskom zakonu o licima i porodici zahtev za promenu prezimena, izražen u vidu nesaglasnosti bračnog druga da njegov suprug i dalje nosi njegovo prezime, može se istaći u toku brakorazvodnog postupka, pa i posle donošenja presude o razvodu braka.⁵⁷ Međutim, u drugim zakonodavstvima taj zahtev je vezan za rok. Prema Poljskom zakonu o porodici i starateljstvu iz 1964. godine, bračni drug koji želi da nakon razvoda braka ponovo uzme svoje predbračno prezime dužan je da u roku od tri meseca od dana pravnosnažnosti presude o razvodu braka pred matičarem izjavi da uzima prezime koje je nosio pre zaključenja braka.⁵⁸ Prema Čehoslovačkom zakonu o porodici, ovaj rok iznosi mesec dana od dana pravnosnažnosti presude o razvodu braka.⁵⁹ Prema tome, po tim zakonodavstvima zahtev se ulaže u određenom roku nakon razvoda braka.

Međutim, u drugim pravima zahtev za promenu prezimena, odnosno za zadržavanje prezimena koje je bračni drug dobio u momentu zaključenja braka, mora se uložiti u toku postupka za razvod braka, ako se za taj zahtev žele da vežu određene pravne posledice. Ovakvo pravilo bilo je u primeni u bivšoj Jugoslaviji na pravnom području Vojvodine.⁶⁰ Na istim principima zasnivala se i Predosnova građanskog zakonika bivše Jugoslavije.⁶¹

⁵⁵ G. M. Agarkov i drugi, Navedeno delo, knjiga prva, Beograd 1948, (prevod s ruskog) str. 269.

⁵⁶ Dr Nisim Mevorah, Navedeno delo, Sofia 1956, str. 258.

⁵⁷ Dr Nisim Mevorah, Navedeno delo, Sofia 1956, str. 258.

Na ovakav zaključak navodi i tumačenje člana 226. Bugarskog građanskog parničnog kodeksa, po kome se sudu dopušta ali ne i nalaže da u brakorazvodnoj odluci reši i pitanje prezimena koje će supruzi nositi nakon razvoda braka. U tom slučaju upis u matičnu knjigu venčanih vrši se na osnovu sadržine sudske odluke o promeni prezimena bračnih drugova. Videti u ovom smislu i: dr Ljuben Vasilev, Navedeno delo, Sofia 1956, str. 172.

⁵⁸ Videti: član 59. Poljskog zakona o porodici i starateljstvu. „U roku od tri meseca (podvukao M. M.) od dana kad je presuda kojom se izriče razvod braka postala pravnosnažna razvedena žena... može izjaviti pred matičarem da uzima porodično ime koje je nosila pre zaključenja braka“. (Prevod prema publikaciji Instituta za uporedno pravo, Beograd 1964, str. 47).

⁵⁹ Videti: član 29. Čehoslovačkog zakona o porodici: „Bračni drug koji je primio prezime drugog bračnog druga može u roku od mesec dana (podvukao M. M.) od pravnosnažnosti odluke o razvodu braka prijaviti Narodnom odboru koji vodi matične knjige da ponovo uzima svoje ranije prezime“. (Prevod prema publikaciji Instituta za uporedno pravo, Beograd 1964, str. 21).

⁶⁰ Dr Zvonimir Piškulić i dr Imre Đerđ, Navedeno delo, Beograd 1924, str. 240.

⁶¹ Videti: član 169. Predosnove: „... Izjavu o tome koje je ime žena izabrala mora ona dati u zapisnik parničnog suda...“

Na osnovu ovog osvrta na uporedno zakonodavstvo može se izvesti zaključak da u našem bračnom pravu razvedeni bračni drug može tražiti promenu prezimena u svako vreme. On to može učiniti u toku trajanja brakorazvodnog postupka, a i docnije nakon razvoda braka. U tom pogledu on nije ograničen i strogo uzevši zahtev za promenu prezimena može istaći i nakon deset godina po razvodu braka.

Međutim, čini nam se da nije teško iz formulacije člana 61. Osnovnog zakona o braku, izvesti zaključak da je zakonodavac ovakvim svojim stavom uneo jedno otvoreno stanje i pravnu neizvesnost u ovu oblast bračnih odnosa. Stoga smo mišljenja da bi više odgovaralo samom duhu i cilju koji u sebi nosi pravo na ime ako bi se moment u kome se mora uložiti zahtev za promenu imena shvatio uže. Odredbe o promeni prezimena bračnih drugova nalaze se u odeljku koji se odnosi na posledice razvoda braka. Prema tome, zahtev za promenu prezimena bračni drugovi treba da postave u toku brakorazvodnog postupka (ovakav zahtev sa izvesnim modifikacijama postoji u pogledu prava na izdržavanje razvedenih supružnika, te je analogija sasvim moguća), odnosno do momenta pravnosnažnosti presude o razvodu braka.

Izvesne kritičke primeđbe. Donošenjem Zakona o ličnom imenu od 5. aprila 1965. godine i Zakona o izmenama i dopunama Osnovnog zakona o braku od 1. aprila 1965. godine izmenjene su dotadanje odredbe koje su regulisale način promene prezimena bračnih drugova nakon razvoda braka. Ova izmena po svom zahtevu bila je korenita. Iz našeg bračnog prava uklonjene su i poslednje komponente vezane za patrijarhalnu koncepciju braka. Zahvaljujući ovoj izmeni naše bračno pravo zasniva se na potpunim i kompletnim egalitarnim postavkama. Prema tome, cilj koji se želeo postići ovom izmenom dobro je određen i bio je neophodan.

Međutim, treba primetiti da put na osnovu koga je postignut ovaj dobro postavljeni cilj (metodologija izmene dotadanih zakonskih propisa) nije izvršen na najbolje mogući način. Naprotiv, celom postupku i tehnici izmene ovih propisa može se uputiti nekoliko zamerki.

Pre svega, izmena je izvršena po jednom kriterijumu koji je bio sasvim neujednačen. U Osnovnom zakonu o braku brisane su odredbe koje se odnose na određivanje prezimena bračnih drugova prilikom sklapanja braka (raniji član 7. tog zakona). Na taj način ovaj zakon je ostavljen bez svojih dotadanih odredaba koje su regulisale ovu oblast bračnih odnosa. Istovremeno izmenjene su odredbe koje se odnose na ovo područje supružanskih odnosa donošenjem novog Zakona o ličnom imenu (član 6).

S druge strane, odredbe Osnovnog zakona o braku koje su se odnosile na promenu prezimena bračnih drugova nakon razvoda braka izmenjene su novim odredbama (član 61. prečišćenog teksta). Istovremeno, u novom Zakonu o ličnom imenu nema odgovarajućih odredaba, iako su takve odredbe postojale u starom Zakonu o ličnim imenima.

Na ovaj način, u Osnovnom zakonu o braku sadržane su odredbe o načinu određivanja prezimena bračnih drugova nakon razvoda braka, iako u tom zakonu ne postoje odredbe o određivanju prezimena bračnih drugova u momentu zaključenja braka. Praktično, ovakva nedoslednost zakonodavca imaće za posledicu da se na bračne drugove prilikom određivanja prezimena koje će nositi u braku primenjuju odredbe jednog zakona (Zakona o ličnom imenu), a prilikom određivanja prezimena koje će nositi nakon razvoda braka odredbe drugog zakona (Osnovnog zakona o braku).

S druge strane, Zakon o ličnom imenu u svom članu 14. ističe da danom stupanja na snagu tog zakona prestaju da važe odredbe drugih propisa koje su u suprotnosti sa odredbama tog zakona. To znači da novim zakonom nije stavljen van snage stari Zakon o ličnim imenima, već samo odredbe tog zakona koje su u suprotnosti sa pravilima novog zakona. Ovakav stav zakonodavca doveo je do stanja u kome su odredbe starog Zakona o ličnim imenima, koje se odnose na promenu prezimena bračnih drugova nakon razvoda braka, ostale na snazi, jer novi Zakon o ličnom imenu nema odredbe koje se odnose na tu oblast. Na ovaj način, u želji da ostvari potpuno napuštanje svih vidova u kojima se patrijarhalna koncepcija o braku i bračnim odnosima javlja, zakonodavac je, ne služeći se adekvatnom pravnom tehnikom, na jednoj strani zadržao stare propise nastojeći da na drugoj strani uvede nove. Da bi nekonzekventnost bila veća principi i pravila koja su međusobno protivrečna odnose se na istu pravnu oblast.

Istina, treba primetiti da se ova teškoća, koju je zakonodavac stvorio, može otkloniti primenom metode tumačenja po kojoj bi se Zakon o ličnom imenu tretirao kao opšti propis, a pravila Osnovnog zakona o braku kao odredbe specijalnog propisa. Prema tome, nove odredbe Osnovnog zakona o braku kao specijalne derogirale bi zastarele i prevaziđene odredbe starog Zakona o ličnim imenima, koje se odnose na promenu prezimena bračnih drugova.

Na prvi pogled ovo rešenje je vrlo jednostavno, sasvim ubedljivo i efikasno. Međutim, treba primetiti da naša pravna teorija nije do sada na ovakav način tretirala odnose između Zakona o ličnim imenima i Osnovnog zakona o braku. Taj tretman nije dobijao razmere odnosa isključivosti koji postoji između opšteg i posebnog propisa, već odnosa komplementarnosti. Zbog toga, postoje teškoće oko usklađivanja stava koji teorija zauzima i koncepcija kojih se zakonodavac drži.

S druge strane postojalo je i mišljenje da Zakon o ličnim imenima ne predstavlja opšti propis već specijalni, dok istovremeno odredbe Osnovnog zakona o braku koje se odnose na promenu prezimena bračnih drugova imaju opšti karakter. Zbog toga, u slučaju nesaglasnosti odredaba ova dva zakona primenjuju se odredbe Zakona o ličnim imenima koje predstavljaju pravila specijalnog zakona. Na taj način, spor oko ovog problema se još u većoj meri otežavao.⁶²

Međutim, van svake je sumnje da će ove teškoće koje postoje usled zatečenog stanja stvorenog posebnim stavom naše teorije morati naša pravna doktrina da reši zauzimanjem boljeg i usklađenijeg stava o odnosu koji treba da postoji između Zakona o ličnom imenu i odredaba Osnovnog zakona o braku. Naravno, do svih tih teškoća verovatno ne bi ni došlo da je zakonodavac bio nešto oprezniji i za nijasnu precizniji prilikom sprovođenja u život pravila i principa reforme na kojima je sa punim pravom opravdano insistirao.

III. PROMENA PREZIMENA BRAČNIH DRUGOVA PRILIKOM UTVRĐIVANJA DA JE BRAK NEPOSTOJEĆI ILI NIŠTAV, KAO I U SLUČAJU PRESTANKA BRAKA USLED FIZIČKE ILI PRAVNE SMRTI BRAČNOG DRUGA

Ovaj odeljak, kao što iz njegovog naslova proističe, zahvata dve grupe problema koje se razlikuju u pogledu osnovnih polaznih pretpostavki. U slučaju

⁶² Videti: Josip Đajić, Stanoje Milovanović i drugi, „Priručnik za rad matičara“, Beograd 1960, str. 75.

nepostojećeg i ništavog braka, brak pravno nije ni nastao te se strogo uzevši i ne postavlja pitanje njegovog prestanka (potreba za uklanjanjem prividnosti o njegovom postojanju), dok je u slučaju prirodne (fizičke) ili pravne smrti bračnog druga brak punovažno nastao ali se zahteva konstatacija o njegovom prestanku. Ovo se zahteva zbog toga što je u njemu negirana činjenica o društvenom odnosu koji je u braku isto tako prisutan, kao i u svakoj drugoj pravnoj instituciji.

U uporednom pravu, kao i u našem dosadašnjem zakonodavstvu, s obzirom na različite pretpostavke koje ih određuju, provodi se razlika između pravnih posledica konstatacije da je brak nepostojeći odnosno ništav, i pravnih posledica koje proističu iz činjenice da je punovažan brak prestao usled fizičke ili pravne smrti bračnog druga.

Ovu podelu, radi preglednosti u izlaganju, zadržaćemo i mi.

§ 1. PROMENA PREZIMENA BRAČNIH DRUGOVA PRILIKOM UTVRĐIVANJA DA JE BRAK NEPOSTOJEĆI ODNOSNO NIŠTAV

U pogledu promene prezimena bračnih drugova nakon utvrđivanja da je brak nepostojeći odnosno ništav, naše bračno pravo, kao i u slučaju sklapanja i razvoda braka, prošlo je kroz dve faze u kojima se na različit način određuje promena prezimena bračnih drugova.

a) *Prva faza.* Prva faza u razvoju sistema o promeni prezimena bračnih drugova u momentu konstatacije odlukom suda da je brak nepostojeći odnosno ništav, obeležena je donošenjem Osnovnog zakona o braku od 9. maja 1946. godine i trajala je do donošenja Zakona o izmenama i dopunama Osnovnog zakona o braku od 1. aprila 1965. godine.

U ovoj fazi, prilikom određivanja osnove za promenu prezimena bračnih drugova, polazilo se od pretpostavke da nepostojeći i ništav brak nije ni postojao. Zbog toga, lica koja su zaključila nepostojeći odnosno ništav brak imaju položaj lica koja nisu bila u bračnom odnosu. U pogledu promene prezimena bračnih drugova (ali ne i u ostalim situacijama) naše bračno pravo proizvelo je od klasičnih postavki građanskog prava: quod nullum est nullum proderit effectum (ono što je ništavno proizvodi i ništavo dejstvo). Prema tome, ako bračni drugovi nisu bili u braku, ne mogu ni nastati promene u njihovom prezimenu koje nastaju ili mogu nastati sklapanjem punovažnog braka. Zbog toga, ako je žena u momentu sklapanja nepostojećeg odnosno ništavog braka uzela prezime muža, takva promena, koja se inače zasniva na postojanju braka, pravno nije mogla biti izvršena. Međutim, kako se stvara prividnost o promeni prezimena žene na isti način kao što se stvara i prividnost da je sklopljeni brak punovažan, potrebno je konstatovati da žena, pravno, nije ni izvršila promenu svog prezimena. Ta konstatacija izražava se kroz zakonsku (tekstuelnu) formulaciju da svaki bračni drug uzima prezime koje je imao pre stupanja u brak.

Na taj način, analogno pravnim posledicama ništavosti pravnog posla građanskog prava u kom slučaju obično nastupa dvostrana ili jednostrana restitucija, žena uzima prezime koje je nosila pre sklapanja nepostojećeg odnosno ništavog braka.

Iz ovog proizlazi da se povodom ove problematike u prvoj fazi, kroz koju je naše pravo prošlo, način promene prezimena bračnih drugova zasnivao,

prilikom konstatacije da je zaključeni brak nepostojeći odnosno ništav, na patrijarhalnom sistemu sa osloncem na teoriju restitucije.

b) *Druga faza.* Druga faza u razvoju sistema o promeni prezimena bračnih drugova prilikom sklapanja nepostojećeg odnosno ništavog braka, obeležena je donošenjem Zakona o izmenama i dopunama Osnovnog zakona o braku od 1. aprila 1965. godine.

Sistem promene prezimena bračnih drugova u ovoj drugoj fazi zasniva se na postavkama da se činjenici nepostojanja i ništavosti braka ne mogu dati iste pravne posledice koje se daju ništavim pravnim poslovima građanskog prava. Između bračnog prava i građanskog prava postoje bitne razlike⁶³ koje isključuju mogućnost izvođenja zaključaka na osnovu pravne ili zakonske analogije. Zbog toga, u sferi ličnih odnosa i intimnih preokupacija i interesa bračnih drugova mora biti istaknuto načelo o punom respektovanju dostojanstva supružnika. Promena prezimena bračnog druga, ma koliko predstavljala pravnu prividnost, u svojoj suštini znači realnu etičku vrednost koju je bračni drug stekao, koja ima dejstva i sa kojom se mora postupati sa pažnjom koja se inače ovim vrednostima pruža. U oblasti moralnih interesa samo se bračnom drugu može prepustiti odluka o oceni vrednosti tih interesa i potrebi njihovog daljeg prisustva.

Zbog toga, polazeći od ovih postavki član 11. Zakona o izmenama i dopunama Osnovnog zakona o braku izmenio je raniji član 51. Osnovnog zakona o braku. Prema toj izmeni u slučaju konstatacije da je zaključen brak nepostojeći odnosno ništav, svakom bračnom drugu priznaje se pravo da zadrži prezime koje nosi, a može tražiti i promenu prezimena. Na taj način ako su prilikom sklapanja nepostojećeg odnosno ništavog braka bračni drugovi promenili svoje prezime, mogu i nakon sudske odluke da je brak nepostojeći odnosno ništav zadržati promenjeno prezime, a mogu zahtevati da ponovo uzmu svoje predbračno prezime.

Iz ovoga proizlazi da se promena prezimena bračnih drugova, u ovoj drugoj razvojnoj fazi, zasniva na egalitarnom sistemu koji je izražen kroz teoriju o nepromenjenom stanju, sa dopunama koje pruža u obliku korekcije voljna teorija.

§ 2. PROMENA PREZIMENA BRAČNIH DRUGOVA PRILIKOM PRESTANKA BRAKA USLED FIZIČKE ILI PRAVNE SMRTI BRAČNOG DRUGA

Fizička i pravna smrt bračnog druga predstavlja jedan od razloga za prestanak punovažnog braka. Dejstvo fizičke smrti istovetno je sa dejstvom pravne smrti u pogledu prestanka braka i pravnih posledica koje taj prestanak izaziva.

Prema Zakonu o ličnim imenima od 10. decembra 1947. godine (član 9. stav 3), žena čiji je brak prestao usled smrti bračnog druga zadržava pravo da i dalje nosi prezime umrlog muža koje je uzela prilikom sklapanja braka. Istovremeno, po istim odredbama tog zakona ženi se priznaje pravo da ponovo uzme svoje devojačko prezime ukoliko smatra da to nalažu njeni lični ili imovinski interesi. Iz ovog proizlazi da se način promene prezimena usled smrti bračnog druga zasnivao po Zakonu o ličnim imenima iz 1947. godine na

⁶³ Videti naš rad: „Mesto porodičnog prava u pravnom sistemu“, Pravni život br. 5, 1963, str. 1 do 20.

patrijarhalnom sistemu sa osloncem na teoriju o nepromenjenom stanju kombinovanom sa voluntarističkom teorijom.

Nakon reforme koja je u našem pravu izvršena u domenu izmene prezimena bračnih drugova, pravila o načinu promene prezimena žene nakon smrti muža, odnosno proglašenju muža umrlim (pravna smrt) nisu izmenjena. Zakon o ličnom imenu od 5. aprila 1965. godine nema odredbi o načinu promene prezimena bračnih drugova, u slučaju smrti jednog od supružnika. Ta okolnost, s obzirom na član 14. Zakona o ličnom imenu iz 1965. godine po kome „prestaju da važe odredbe drugih propisa koje su u suprotnosti sa odredbama ovog zakona“, povlači za sobom dalju primenu pravila koja su sadržana u članu 9. stav 3. Zakona o ličnim imenima iz 1947. godine. Međutim, pošto se ta pravila zasnivaju isključivo na patrijarhalnoj koncepciji (predviđa se mogućnost samo promene prezimena žene jer se u toj fazi razvoja našeg bračnog prava mužu nije dopuštalo da uzme prezime bračnog druga zahtevi egalitarnog sistema nalažu šire tumačenje ovih propisa. Zbog toga, oslanjanjem na metodu ekstenzivnog tumačenja, treba istaći da se u našem zakonodavstvu priznaje pravo ne samo ženi već i mužu da zahteva promenu prezimena u slučaju smrti bračnog druga i vraćanje na predbračno prezime.

Na ovaj način, može se izvesti zaključak da se naše pravo u pogledu metode promene prezimena bračnih drugova nakon smrti jednog supružnika zasniva na egalitarnom sistemu sa osloncem na voluntarističku teoriju i teoriju o nepromenjenom stanju.

ZAKLJUČAK

Naše savremeno bračno pravo zasniva se u pogledu načina promene prezimena bračnih drugova prilikom sklapanja braka, nakon razvoda braka, u momentu utvrđivanja braka nepostojećim odnosno ništavim, kao i prilikom prestanka braka usled prirodne ili pravne smrti bračnog druga, na koncepcijama egalitarnog sistema sa osloncem na teorije koje tom sistemu daju punu potvrdu i najširi razmah.

Donošenjem Zakona o ličnom imenu od 5. aprila 1965. godine, kao i Zakona o izmenama i dopunama Osnovnog zakona o braku od 1. aprila 1965. godine, uklonjeni su iz našeg bračnog prava poslednji oblici patrijarhalnog prilaznja bračnim odnosima. Potpuna ravnopravnost bračnih drugova u svim domenima bračnog života konačno je uvedena i u naše bračno pravo. Revolucionarne promene koje su izvršene u našem društvu dobile su na taj način svoju relativno završenu revolucionarnu kodifikaciju u domenu braka i bračnih odnosa uopšte. Time su stvorene čvrste i široke osnove za stvaranje i negovanje socijalističkih bračnih odnosa, a preko njih sigurne i usmerene pretpostavke za jačanje i dalje razvijanje socijalističke porodice. U tome je poseban značaj i posebna vrednost zakonodavnih promena koje su izvršene u toku 1965. godine.

Dr Mihailo MITIĆ

docent Pravno-ekonomskog fakulteta u Nišu

Résumé

Le problème du changement de nom des époux est lié au changement de nom lors de la contraction et de la dissolution du mariage, de son extinction par suite du décès de l'époux, et de la constatation que le mariage contracté est nul et non avenue.

Dans le droit comparé le mode de changement de nom des époux est réglé de manière différente selon les cas. Il dépend de la conception fondamentale du mariage. Lorsque le mariage est basé sur les principes patriarcaux, la changement concerne en générale à l'épouse. Lors de la contraction du mariage l'épouse prend le nom du mari; après le divorce, elle est autorisée à conserver le nom de l'époux si le mariage n'est dissous par sa faute ou si l'époux lui permet de le garder. Cependant, dans le cadre des principes égalitaires sur lesquels le mariage est fondé, le changement de nom lors de la contraction et de la dissolution du mariage effectue à la fois l'épouse et l'époux.

En ce qui concerne changement de nom des époux, le droit matrimonial de la RSF de Yougoslavie est passé par deux phases. Dans la première, qui a duré de la promulgation de la Loi fondamentale sur le mariage aux modifications législatives effectuées vers le milieu de 1965, le système patriarcal était dominant; le système égalitaire est entré en vigueur après la réforme de 1965.

1) Dans la première phase d'évolution du changement de nom des époux lors de la conclusion du mariage, ceux-ci avaient trois possibilités: a) chacun garde son nom d'avant le mariage; b) l'épouse prend le nom de l'époux, et c) l'un et l'autre ajoutent à leur nom d'avant le mariage le nom du conjoint.

Après la réforme l'époux n'est vu reconnaître le droit de prendre lors de la conclusion du mariage le nom de l'épouse.

2) Lors de la dissolution du mariage, dans la première phase, la femme était tenue de reprendre son nom de jeune fille. Pour qu'elle pût acquérir le droit de conserver le nom de son ex-époux, on exigeait la présence cumulative de trois conditions: a) qu'elle ne soit pas responsable du divorce; b) que le mari soit responsable du divorce, et c) que des enfants soient nés dans le mariage.

Depuis la réforme, l'épouse est autorisée à conserver le nom de son ancien époux lorsqu'elle considère que ses intérêts personnels ou matériels le commandent. Cependant, l'épouse peut demander de reprendre son nom de jeune fille.

Ces règles sont également valables en tout pour l'époux qui a pris, en contractant mariage, le nom de l'épouse.

3) Lors de la constatation de la non existence ou de la nullité du mariage, dans la première phase, l'épouse était tenue de reprendre son non de jeune fille. La conclusion d'un mariage nul ou non avenue ne pouvait entraîner les conséquences qu'un mariage valable. Le changement de nom avait un caractère de fait et non de droit.

Par contre, dans la deuxième phase, lors de la constatation de la non existence ou de la nullité du mariage la femme est autorisée à garder le nom de son époux du mariage nul.

Cete règle concerne également en tout l'époux qui a pris le nom de son conjoint lors de la conclusion d'un mariage nul ou non avenue.

* * *

Les modifications apportées à la législation de la RSF de Yougoslavie dans le courant de 1965 et qui se sont traduites par l'acceptation du système égalitaire dans le changement de nom des époux, inaugurent un nouveau chapitre de l'évolution de notre droit matrimonial. On peut affirmer qu'après cetté réforme, la modification révolutionnaire des rapports sociaux a trouvé sa codification révolutionnaire dans le domaine du mariage et des rapports matrimoniaux en général.

MALOLETNIČKI KRIMINALITET U SOCIJALISTIČKOJ REPUBLICI SRBIJI U PERIODU OD 1959. DO 1964. GODINE

(sa posebnim osvrtom na srez Niš)

I. RAZVOJ MALOLETNIČKOG KRIMINALITETA I IZGRADNJA SAVREMENOG MALOLETNIČKOG KRIVIČNOG PRAVA

Doba u kome živimo verovatno će biti zabeleženo u istoriji razvitka društva kao doba burnog razvitka nauke i tehnike. U tome je naročito karakteristična poslednja decenija. Na osnovu takvog razvitka ostvarena su ogromna dostignuća koja se mogu smatrati opštečovečanskim, s obzirom da mogu biti iskorišćena za podizanje životnog standarda svih ljudi i ostvarenje progressa celokupnog čovečanstva. Nažalost, najveći deo tih ogromnih dostignuća nije iskorišćen za podizanje životnog standarda i stvaranje lepšeg života sadašnjih generacija, već za proizvodnju sredstava za razaranje koju je diktirao hladni rat koji opterećuje naše doba i predstavlja jednu njegovu karakteristiku.

Pa ipak, životni standard je, uopšte uzev, u toku ove decenije prilično porastao gotovo u svim zemljama sveta, a u velikom broju zemalja postigao je i relativno visok nivo. Ovo se može jasno videti ako se sadašnji nivo životnog standarda uporedi sa nivoom životnog standarda prethodne decenije, a naročito sa nivoom životnog standarda u godinama neposredno posle rata.

Međutim, posmatrano sa stanovišta kriminologije, poslednja decenija se, pored ostvarenja ogromnih naučno-tehničkih dostignuća i vidnog porasta životnog standarda, karakteriše i porastom alkoholizma i kriminaliteta. Ova činjenica deluje donekle kontradiktorno i iznenađujuće, ali je tačna. Porast kriminaliteta je posebno izražen kod dece i omladine. Ovu činjenicu potvrđuju veliki broj naučnih istraživanja i podaci koje pružaju kriminalne statistike velikog broja zemalja u svetu. Tako je prema statističkim podacima udeo okrivljenih maloletnih delikvenata u ukupnom broju okrivljenih delikvenata u 1955. i 1956. godini iznosio: u Austriji: 1955. godine — 10,5% a 1956. godine 12%; u Italiji: 1955. godine 10,4% a 1956. godine 11,4%; u Holandiji: 1955. godine 15,5% a 1956. godine 17,4%; u Engleskoj: 1955. godine 24,9% a 1956. godine 25%.¹ Kao što se vidi udeo maloletnih okrivljenika u svim navedenim zemljama prilično je veliki, a naročito u Engleskoj i Holandiji. Ako se uzme u obzir da veliki deo maloletnih delikvenata nije mogao biti okrivljen zbog toga što nisu bili podobni za krivičnu odgovornost usled nedovoljnog uzrasta ili nedovoljne duševne razvijenosti, može se pretpostaviti da je stvarni udeo maloletne delikvencije u ukupnoj masi izvršenih delikata daleko veći nego što pokazuju procentni pokazatelji. Statistički podaci Poljske takođe pokazuju da

¹ V. K. Kesic: „Suzbijanje kriminaliteta maloletnika“ („Narodna milicija“, Beograd 1960).

od 1951. do 1960. godine, maloletnički kriminalitet stalno raste sa izuzetkom perioda od 1954. godine do 1956. godine u kom periodu dolazi do izvesnog pada.²

Ovi podaci skrenuli su pažnju i Sekciji za društvenu odbranu pri Organizaciji ujedinjenih nacija, koja je u toku 1958. do 1959. godine organizovala brižljivo i sveobuhvatno istraživanje oblika, strukture i uzroka maloletničkog kriminaliteta. Rezultati i ovog istraživanja potvrdili su rezultate velikog broja nacionalnih i regionalnih istraživanja da je maloletnički kriminalitet od 1950. godine, a naročito od 1955. godine, u stalnom porastu u najvećem broju zemalja u svetu, a posebno u zemljama Evrope. Primenom metoda uporednog praćenja ekonomskog razvitka i razvitka životnog standarda s jedne i razvitka maloletničkog kriminaliteta s druge strane, autori ovog istraživanja došli su do zaključka da je ovaj kriminalitet najrazvijeniji u zemljama sa visokim ekonomskim razvitkom i životnim standardom, kao što su: Sjedinjene Američke Države, Švedska, Velika Britanija, Holandija, Zapadna Nemačka, a zatim u zemljama sa brzim tempom ekonomskog razvitka među koje spada i naša zemlja.³

Na osnovu analize navedenih rezultata kriminolozi su došli do dva osnovna zaključka od značaja ne samo za dalje proučavanje ovog fenomena već i za izgradnju maloletničkog krivičnog prava. Prvo, da porast materijalnog bogatstva i životnog standarda nije sam po sebi dovoljan za smanjenje maloletničkog kriminaliteta. Istina, porast materijalnog bogatstva, a posebno životnog standarda, dovodi do eliminacije nekih kriminoloških faktora ili bar do smanjenja njihovog uzročnog dejstva, ali on istovremeno uslovljava rađanje novih faktora ili potenciranje onih faktora koji su imali sekundaran ili izuzetan značaj u produkciji kriminalnih aktivnosti. Iz ovog je sledio i drugi zaključak, tj. da se borba protiv maloletničkog kriminaliteta ne može voditi samo putem primene ustaljenih krivično-pravnih mera, već da je potrebno predvideti mogućnost primene različitih socijalnih i kriminalno-političkih mera od kojih bi došle do primene one mere ili ona grupa mera kojom bi se najbolje mogao ostvariti cilj popravljavanja maloletnih delikvenata i zaštita društva, odnosno resocijalizacija kako su taj cilj nazvali predstavnici nove društvene odbrane.

Sva ova istraživanja u pogledu obima i dinamike maloletničkog kriminaliteta ukazivala su na potrebu menjanja kriminalne politike prema maloletnicima, koju je sa svoje strane potvrđivala i praksa krivičnog pravosuđa. Koristeći se rezultatima navedenih istraživanja, predstavnici pokreta nove društvene odbrane postavili su zahtev za socijalizaciju i humanizaciju krivičnog prava, tj. za izgradnju takvog krivičnog prava u kome će ličnost delikventa zauzeti centralno mesto. Predstavnici ovog pokreta isticali su da je postojeće krivično pravo, u kome je glavna pažnja posvećena krivičnom delu, krivičnoj odgovornosti i primeni krivično-pravne represije prema krivičnom odgovornom učiniocu dela, suviše legalističko i objektivizirano. Zbog tih svojih nedostataka ono ukazuje da se borba protiv kriminaliteta, a posebno borba protiv maloletničkog kriminaliteta ne može sa uspehom voditi, ako se istovremeno ne vodi i protiv uzroka koji ga izazivaju. Da bi se mogla voditi uspešna borba protiv

² V. J. Jasinski: „Dinamika maloletničke delikvencije u Poljskoj u 1951. do 1960. str. 6. (Izbor članaka iz stranih časopisa, Zagreb 1963, br. 1 str. 80).

³ M. L. Rey: Des quelques conceptions fausses dans criminologie contemporaine; Revue Pénitentiaire et de Droit pénal; oct.-dec. 1960. S. 763, 66.

uzroka kriminaliteta logično je da ti uzroci moraju biti poznati, a to znači da moraju biti proučeni i utvrđeni u konkretnoj životnoj situaciji, i to sa staništa njihove uloge u rađanju odnosno stimuliranju kriminalnog akta. I zaista, ako se pođe od toga da svaki kriminalni akt proizilazi iz sukoba objektivne životne situacije, sa jedne strane, i individualne nastrojenosti delikventa, sa druge strane, imperativno se nameće potreba za konkretnim proučavanjem uzroka koji su izazvali ili prinudili učinioca da preduzme akciju izvršenja takvog akta. Drugim rečima, da bi se mogla voditi uspešna borba protiv kriminaliteta uopšte, a posebno protiv maloletničkog kriminaliteta u savremenim uslovima života, nameće se nužnost proučavanja kako uslova objektivne životne situacije tako i ličnosti delikventa tj. psihičkih karakteristika njegove unutrašnje ličnosti. Samo na taj način mogu da se utvrde kriminogeni uzroci koji su doveli do izvršenja kriminalnog akta i odaberu najefikasnije mere koje bi bile najpogodnije za eliminaciju ili neutralizaciju onih uzroka na kojima bazira individualna i socijalna neprilagodljivost i kriminalna nastrojenost delikventa. Dakle, uvek kad kriminalni akt bude proučen i objašnjeni objektivni i subjektivni uzroci njegovog izvršenja, sadržani u materijalnim uslovima života, životnoj situaciji delikventa i njegovoj ličnosti, može se pristupiti izboru sredstva koja bi bila najefikasnija za suzbijanje kriminalne sklonosti odnosno za otklanjanje navedenih uzroka.

Problem proučavanja uzroka delikvencije, posebno individualnih uzroka, naročito se postavlja kod maloletnika, s obzirom da se ličnost maloletnika nalazi u razvoju koji se ne odvija lagano i kontinuirano već burno i skokovito. Takvo kretanje razvitka ličnosti maloletnika dovodi do naglih promena u ponašanju koje je podložno spoljnom uticaju. Pri takvoj dinamici psihološke ličnosti maloletnika uticaj spoljne sredine je veoma često presudan za iniciranje maloletnika na izvršenje kriminalnog akta iako taj uticaj može na prvi pogled da izgleda i beznačajan. Otuda i nužnost proučavanja ličnosti maloletnog delikventa i njegove objektivne životne situacije.

Međutim, tako postavljeni zadatak krivično pravo ne može ostvariti samo bez saradnje sa kriminologijom, sociologijom, psihologijom i psihijatrijom. Nameće se dakle potreba da se u borbu protiv kriminaliteta uključe i vanpravne naučne discipline, i to ne samo u domenu proučavanja uzroka kriminaliteta nego isto tako i u domenu izbora i primene sredstava i mera za njihovo uklanjanje, tj. u domenu tretmana maloletnih delikvenata. Tu nužnost su podjednako uvidele i praksa i teorija. Stoga je i došlo do zajedničkog zahvata da se izvrši revizija krivičnog prava u odnosu na maloletnike, tj. da se izgradi maloletničko krivično pravo na novim osnovama i sa posebnim režimom u odnosu na opšte pravo.

Tako je došlo do šire zakonodavne aktivnosti u mnogim zemljama u svrhu izgradnje maloletničkog krivičnog prava u kome je ličnost maloletnika zauzela centralno mesto a ne krivično delo kako je to ranije bilo.

Jugoslavija je u toku poslednje decenije doživela proces burnog ekonomskog i društvenog razvitka koji je doveo do strukturalnih promena u ekonomskom i društvenom životu i vidnog porasta životnog standarda. Međutim, taj burni razvitak praćen neverovatno brzom dinamikom i strukturalnim promenama odrazio se i kod nas na maloletnički kriminalitet, koji od 1956. godine pokazuje tendenciju porasta. Tako, ako pogledamo koji je udeo maloletnička delikvencija zauzimala u ukupnoj masi delikata, videćemo da je taj udeo u 1956. godini iznosio 6%, u 1957. godini 6,1%, u 1958. godini 6,1%,

a u 1959. godini 6,5%. Stoga se zahtev za izmenu kriminalne politike postavio i kod nas. Taj zahtev je istaknut još na II kongresu pravnika Jugoslavije održanom 1958. godine u Zagrebu. Istina, zaključak Komisije Kongresa po ovom pitanju imao je karakter predloga a ne praktičnog uputstva, ali on je bio od izvanrednog značaja za pokretanje zakonodavnog rada i za donošenje Krivičnog zakonika od 1959. godine (izmene i dopune) kojim je stvoreno moderno maloletničko krivično pravo. Maloletničko krivično pravo, kao i krivično pravo za punoletna lica zasniva se na principu Socijalističkog humanizma čiji je osnovni cilj ostvarenje prevencije putem resocijalizacije, tj. putem vraćanja prestupnika na put poštenog i korisnog rada. Međutim, u odredbama koje se odnose na maloletnike ne samo što je posebno izražen princip socijalističkog humanizma i koncepcija o resocijalizaciji, već je ta koncepcija razrađena tako da je maloletničko krivično pravo dobilo svoju posebnu fizionomiju i svoj poseban režim koji se razlikuje od režima opšteg krivičnog prava.

Naše savremeno maloletničko krivično pravo sadrži nekoliko osnovnih karakteristika po kojima se razlikuje od opšteg krivičnog prava. Prva osnovna karakteristika maloletničkog krivičnog prava sastoji se u tome što je u principu isključena krivična odgovornost maloletnih učinilaca krivičnog dela. To isključenje krivične odgovornosti je apsolutnog karaktera za sve mlađe maloletnike bez obzira na vrstu i težinu krivičnog dela, kao i za starije maloletnike kad su u pitanju krivična dela za koja nije propisana kazna strogog zatvora preko pet godina. Druga osnovna karakteristika maloletničkog krivičnog prava izražena je u apsolutnom primatu primene vaspitnih mera nad kaznom koja predstavlja izuzetak izražen u primeni maloletničkog zatvora. Maloletničkim zatvorom može se kazniti samo stariji maloletnik, i to ako je izvršio krivično delo za koje je predviđena kazna strogog zatvora preko pet godina, ako je dovoljno duševno razvijen da može shvatiti značaj dela i dovoljno sposoban da upravlja svojim postupcima i ako su posledice dela tako teške a stepen krivične odgovornosti tako visok da primena vaspitnih mera ne bi bila opravdana. Treća osnovna karakteristika maloletničkog krivičnog prava sastoji se u davanju širokog ovlašćenja organima gonjenja i sudu. Ovlašćenja organa gonjenja sastoje se u njihovom diskrecionom pravu da odustanu od gonjenja bez obzira na težinu dela, ako smatraju da bi to bilo korisno sa stanovišta resocijalizacije maloletnog delikventa. Princip korisnosti je ovde primarniji od formalnog principa pravičnosti da svako podjednako snosi posledice pravde za krivično delo koje je učinio. Ovlašćenja suda sastoje se ne samo u širokoj skali izbora sredstava i mera nego i u mogućnosti da već izrečene mere zameni drugom pogodnijom merom, ako to zahteva konkretna situacija. Četvrta osnovna karakteristika maloletničkog krivičnog prava jeste u postojanju posebnih organa pravosuđa za borbu protiv maloletničkog kriminaliteta. Tako kod Sekretarijata za unutrašnje poslove postoje posebni organi za maloletničku delikvenciju, a kod suda posebna maloletnička veća tj. maloletnički sud koji rukovodi celokupnim krivičnim postupkom protiv maloletničkog delikventa. Maloletnički sud je sastavljen od sudija-porotnika koji moraju imati takve sposobnosti i lične kvalitete kojima mogu vaspitno da utiču na maloletnog delikventa. Ali ne samo da je sud sastavljen od ljudi koji po svojim karakteristikama i profesionalnim sposobnostima mogu vaspitno da utiču na delikventa, već je celokupan krivični postupak predviđen za maloletnike izgrađen tako da se pravosudna funkcija odvija kroz sistem delatnosti koje imaju vaspitni karakter. Najzad, treba istaći da borbu protiv malolet-

ničkog kriminaliteta ne vode samo pravosudni organi, već i organi unutrašnjih poslova i socijalne politike. Iako su svi ti organi povezani u borbi protiv maloletničkog kriminaliteta ipak primarnu ulogu u toj borbi treba da imaju organi socijalne politike tj. centra za socijalni rad opština i specijalizovani organi sekretarijata za unutrašnje poslove odnosno ispostave pri opštinama. Pored navedenih organa u borbu protiv maloletničke delikvencije uključeni su i organi starateljstva i školski organi, tako da se može reći da je borba protiv maloletničkog kriminaliteta u najvećoj meri socijalizovana i postavljena na pedagoško vaspitnoj osnovi.

II. DINAMIKA I STRUKTURA MALOLETNIČKOG KRIMINALITETA U SOCIJALISTIČKOJ REPUBLICI SRBIJI OD 1959. DO 1964. GODINE

Iako je borba protiv maloletničkog kriminaliteta u našoj zemlji postavljena na principe istraživanja kriminogenih uzroka i vaspitno pedagoškog uticaja na maloletne delikvente, maloletnički kriminalitet ne samo što ne opada već i dalje pokazuje tendenciju porasta. Ta tendencija porasta nije karakteristična samo za Socijalističku Republiku Srbiju već i za čitavu našu zemlju. Ona se lako može uočiti u dinamici maloletničke delikvencije koja je izražena u pojedinim našim republikama. Ta dinamika, prema podacima Sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke Republike Srbije, izražena u indeksima sa bazom 100 u 1957. godini, izgleda ovako:

TABELA 1.

S. R.	1957.	1958.	1959.	1960.	1961.	1962.
Srbija	100	116,4	115	137,1	201,6	227,4
Hrvatska	„	75,1	64,4	74,9	70,2	81,7
Slovenija	„	92,2	133,8	93,3	88,6	140,0
B. i H.	„	111,7	100,6	87,1	162,3	207,4
Makedonija	„	105,9	146,6	167,3	204,9	222,1
Crna Gora	„	146,6	121,6	104,1	132,5	110,8

Iz datog pregleda jasno se može videti tendencija porasta maloletničke delikvencije. Istina, stalni i kontinuirani porast postoji samo u Srbiji i Makedoniji, dok u ostalim republikama postoje znatne oscilacije. Međutim, te oscilacije, iako presecaju kontinuitet porasta, ne eliminišu njegovu tendenciju. Tendencija porasta je naročito izražena u 1962. godini. Tako, prema ovom izvoru podataka, ako se obim maloletničke delikvencije iz 1962. godine uporedi sa obimom maloletničke delikvencije u 1961. godini a dobijena razlika izrazi u procentima, porast po republikama za 1962. godinu izgleda ovako: u Srbiji za 12,7%, u Hrvatskoj za 20,7%, u Sloveniji za 58%, u Bosni i Hercegovini za 27,9% i u Makedoniji za 8,5%. Izuzetak predstavlja samo Crna Gora u kojoj je maloletnički kriminalitet u opadanju.

Prosek porasta maloletničke delinkvencije za čitavu našu zemlju iznosi 20,4%. Bez preterivanja se može reći da ovako visok porast maloletničke delikvencije mora da izazove zabrinutost, i to ne samo sa stanovišta pravilnog vaspitanja i budućnosti delikventne dece i maloletnika, već isto tako i sa sta-

novišta bezbednosti građana, stabilizacije društvenih odnosa i izgrađivanja novog odnosa prema radu i čoveku.

Iz iznetih podataka videli smo da u našoj republici postoji konstantni i kontinuirani porast maloletničke delikvencije. Postavlja se pitanje: koliki je obim ove delikvencije? Moramo reći da postoje prilično velike teškoće u sagledavanju ove pojave i iskazivanju brojevima njene celokupnosti. Te teškoće nastaju iz dva osnovna razloga. Prvo — zbog postojanja različitih oblika i vidova antisocijalnih ponašanja maloletnika koji se prepliću i koji se ne mogu uvek potpuno i pravilno evidentirati. Drugo — zbog postojanja različitih evidencija koje polaze od različitih kriterijuma i metoda u evidentiranju antisocijalnih akata maloletnika. Naime, u našoj republici evidencije o maloletničkoj delikvenciji vode organi Sekretarijata za socijalnu politiku, Sekretarijata za unutrašnje poslove, Javnog tužilaštva i Sekretarijata za pravosuđe. Pošto svaki od tih organa vrši evidentiranje prema kriterijumu i metodologiji koji odgovaraju potrebama njegove društvene funkcije, logično je da moraju postojati i razlike u iskazivanju obima ove pojave i njenih oblika. Evo jedne tabele koja sadrži podatke svih navedenih organa o aktima vaspitne zapuštenosti.

TABELA 2.

ORGAN	1958.	1959.	1960.	1961.	1962.	1963.
Sekretarijat za socijalnu politiku	3.272	3.633	5.039	6.452	8.367	10.075
JUP	4.928	4.661	6.809	9.562	8.245	10.895
T. okrivljeni	1.835	1.813	1.756	1.814	2.079	2.652
krivična dela	946	1.298	1.065	1.679	1.553	2.058
Sud	748	1.007	765	681	687	783

Razlike u navedenim evidencijama proizilaze iz činjenice što centri za socijalni rad i organi Sekretarijata za unutrašnje poslove evidentiraju broj vaspitno zapuštene dece i maloletnika i broj svih asocijalnih akata koji oni izvrše, dok organi Javnog tužilaštva registruju broj izvršenih krivičnih dela i broj maloletnih izvršilaca tih dela, a sudovi samo broj pravosnažno izrečenih vaspitnih mera i kazni maloletničkog zatvora.

Činjenica je da za postojanje svih tih evidencija postoji potreba sa stano-
višta zadatka i funkcija navedenih organa. Ali je isto tako činjenica i to da postojanje navedenih razlika za tim evidencijama komplikuje problem praćenja maloletničkog kriminaliteta. Nedostatak jedne jedinstvene i kompleksne evidencije o svim asocijalnim ponašanjima dece i maloletnika kojima se krše društvene inhibitorne norme, onemogućava uprošćeno praćenje različitih vrsta dečjeg i maloletničkog asocijalnog ponašanja i preduzimanja efikasnih socijalnih i kriminalno političkih preventivnih mera. Šta više, različiti kriterijumi i na njima zasnovani podaci mogu da dovedu do različitih iskazivanja obima maloletničke delikvencije, pa i do različitog tumačenja o tome šta sve obuhvata pojam maloletničke delikvencije. Tako, na primer, postoji shvatanje da maloletničku delikvenciju čine samo ona krivična dela čije je postojanje utvrđeno pravno-snažnom sudskom odlukom. Očigledno je da ovo shvatanje sužava pojam maloletničke delikvencije jer je svodi na broj krivičnih dela koja su izvršena od krivično odgovornih maloletnika i maloletnika prema kojima su primenjene

vaspitno popravne mere. Po drugom shvatanju, koje je uglavnom i zastupljeno u našoj praksi, u pojam maloletničke delikvencije ulaze ne samo krivična dela već isto tako i prekršaji i takozvana atipična ponašanja koja predstavljaju zbir anormalnih ponašanja. Po ovom u praksi ustaljenom shvatanju, pojmu maloletničke delikvencije data je dosta široka osnova. Najzad, postoji treće shvatanje da maloletničku delikvenciju čine samo krivična dela izvršena od strane maloletnika bez obzira na njihov stepen uzrasta, tj. bez obzira na to da li se radi o deci ili maloletnicima u krivično-pravnom smislu i bez obzira na njihovu krivičnu odgovornost. Prekršaji i atipična ponašanja po ovom shvatanju predstavljaju domen predelikvencije. Maloletnički kriminalitet pak, shvaćen u najširem smislu tj. kao opšti pojam za sva asocijalna ponašanja, obuhvatao bi i predelikvenciju i delikvenciju. Čini nam se da je ovo shvatanje najpravičnije, bez obzira što mu se stavljaju zamerke da između pojma delikvencije i kriminaliteta nema neke bitne razlike. Naime, činjenica je da se u običnom životu reč kriminalitet upotrebljava u najširem smislu, dok se pod delikvencijom podrazumeva samo vršenje krivičnih dela. Otuda se u delikvenciju ne bi mogla ubrojati ona asocijalna ponašanja koja se kvalifikuju kao prekršaji i atipična ponašanja. Stoga ćemo i mi maloletnički kriminalitet uzeti u ovom najširem smislu i podeliti ga na predelikvenciju i maloletničku delikvenciju. Drugim rečima, po našem mišljenju treba napraviti razliku između akta maloletničke delikvencije i akta maloletničke predelikvencije kako bi se mogao realno sagledati njihov obim i pratiti njihova dinamika.

Ali pre nego što pristupimo posebnom razmatranju navedenih oblika maloletničkog kriminaliteta, potrebno je da se ukratko zadržimo na problemu skupnog kretanja svih asocijalnih aktivnosti maloletnika koje su sadržane u podacima Sekretarijata za unutrašnje poslove izloženih u prethodnoj tabeli. Iz navedenih podataka jasno se vidi da je broj registrovanih maloletnih izvršilaca asocijalnih i kriminalnih akata iz godine u godinu sve veći. Međutim, da bi smo što jasnije sagledali tendenciju porasta maloletničkog kriminaliteta neophodno je da vidimo kod koje je kategorije maloletnika ona najizraženija. Evo kako izgleda dinamika maloletničkog kriminaliteta u posmatranom periodu, data prema ukupnom broju maloletnih izvršilaca evidentiranih posebno za svaku godinu a razvrstanih po kategorijama prema uzrastu:

TABELA 3.

Godina	Ukupno evidentirano	O D T O G A					
		do 14 godina broj	32,01 %	preko 14 godina broj	do 16 godina %	preko 16 godina broj	do 18 g %
1959.	4.661	1.492	32,01	1.242	25,64	1.927	41,35
1960.	6.809	2.126	31,22	1.955	28,71	2.728	40,07
1961.	9.562	1.007	34,08	936	31,68	1.011	34,24
1962.	8.254	2.812	34,10	2.831	34,33	2.602	31,55
1963.	10.895	3.118	35,04	3.844	35,38	3.233	29,67

Iz podataka datih u tabeli tendencija porasta maloletničkog kriminaliteta je očigledna. Ako tu tendenciju porasta izrazimo potom brojevima iskazanog povećanja registrovanih maloletnika videćemo da porast ukupnog broja maloletnika po godinama iznosi:

- u 1960. godini u odnosu na 1959. godinu za 2.148 maloletnika
- u 1961. godini u odnosu na 1960. godinu za 2.752 maloletnika.
- u 1963. godini u odnosu na 1962. godinu za 2.650 maloletnika.

Izuzetak predstavlja samo 1962. godina u kojoj je manje evidentirano 1.317. maloletnika. Ako se uzme razlika između broja evidentiranih u 1959. godini i broja evidentiranih u 1963. godini vidi se da je u 1963. godini bilo više evidentirano 6.234 maloletnih prestupnika ili za 234%.

Iz pregleda se takođe vidi da tendencija porasta nije zastupljena kod svih kategorija maloletnika. Naime, dok kod dece do 14. godine i mlađih maloletnika imamo gotovo stalnu i kontinuiranu tendenciju porasta, dotle kod starijih maloletnika imamo indiciranu tendenciju opadanja broja evidentiranih. Međutim, pošto je broj evidentiranih iz prve dve kategorije dvostruko veći od broja evidentiranih iz treće kategorije to se tendencija porasta mora izraziti u ukupnoj masi asocijalnih aktivnosti maloletnika.

Porast broja maloletnika sa asocijalnim ponašanjem ne izražava se samo u apsolutnom i procentualnom broju evidentiranih lica, već se uočava kako u odnosu na populaciju maloletnih stanovnika tako i u odnosu na školsku populaciju. Tako, na primer, prema istim podacima broj evidentiranih maloletnika u odnosu na maloletnu populaciju iznosio je u 1962. godini 0,11% a u 1963. godini 0,14%, dok je u 1962. godini porastao na 0,58% a u 1963. godini na 0,74%. Prema proceni organa Sekretarijata za unutrašnje poslove specijalizovanih za borbu protiv maloletničkog kriminaliteta, broj maloletnika sa asocijalnom aktivnošću približava se granici tolerantnosti i to znači da se 1% maloletnika od ukupne školske populacije pojavljuje kao vršilac asocijalnih aktivnosti, odnosno da na 100 učenika dolazi po jedan prekršilac društvenih i pravnih normi. U većim gradovima i industrijskim centrima, kao što su: Beograd, Novi Sad, Niš, Subotica, Priština itd., granica tolerantnosti je već pređena.

Odnos broja evidentiranih maloletnika prema broju evidentiranih maloletnika posmatran u proseku u periodu od 1959. do 1964. godine iznosi 87,16% prema 12,84%.

Odnos broja maloletnika evidentiranih zbog vršenja akata predelikvencije i broja maloletnika evidentiranih zbog vršenja delikata iznosi 37,5% prema 62,5%, što znači da je skoro dva puta veći broj maloletnika evidentiranih zbog vršenja krivičnih dela. Ali, razmotrimo podrobnije obim i strukturu predelikvencije i maloletničke delikvencije.

III. OBIM I STRUKTURA MALOLETNIČKE PREDELIKVENCije

Maloletnička predelikvencija je takva pojava koja obuhvata niz atipičnih, nenormalnih i asocijalnih ponašanja dece i maloletnika, kojima se vređa društveni moral i etika, kao i društvena disciplina, i istovremeno stiče navika za vršenje kriminalne aktivnosti. Ta asocijalna ponašanja su veoma raznovrsna ali sva ona odražavaju devijaciju u vaspitanju i socijalnom razvitku dece i maloletnika. S obzirom na to da u osnovi predelikvencije leži nepravilno vaspitanje ili nedostatak u vaspitanju, ona se obično izjednačava sa vaspitnom zapuštenošću. Međutim, ove pojave nisu sasvim identične, iako su veoma slične i povezane. U čemu je razlika između ova dva pojma? Prema mišljenju nekih socijalnih radnika, vaspitna zapuštenost je socijalni pojam dok je predelikvencija

pravni pojam. Oba ova pojma su po svojoj sadržini ista, ali ne i po svom obimu. Vaspitna zapuštenost je, po njihovom mišljenju, nešto šira pojava od predelikvencije. Jer, pod pojmom vaspitne zapuštenosti, uključujući i vaspitnu zanemarenost, podrazumeva se svako nekulturno, nemoralno i neestetsko ponašanje bez obzira da li je ono protivpravno ili ne. Bitno je da ono odstupa od ponašanja sredine. Naprotiv, predelikvencija obuhvata samo ona ponašanja dece i maloletnika koja imaju karakter asocijalnih i protivpravnih ponašanja. Međutim, po našem shvatanju, osnovna razlika je u karakteru tih pojava. Vaspitna zapuštenost predstavlja unutarnji, psihološki nedostatak ličnosti, koji se manifestuje kroz asocijalno ponašanje tj. kroz predelikvenciju i delikvenciju kao spoljnih izraza te vaspitne zapuštenosti. Prema tome, vaspitna zapuštenost je uzročna pojava za predelikvenciju, tj. njena osnova.

Pošto smo videli da u predelikvenciju spadaju sve vrste atipičnih ponašanja i prekršaji, neophodno je da vidimo i to koliki je broj maloletnika registrovan zbog atipičnih ponašanja i vršenja prekršaja. Obim predelikvencije i njen odnos prema delikvenciji možemo posmatrati prema razlozima za izvršeno evidentiranje maloletnika. Evo kako izgledaju ti razlozi za 1962. i 1963. godinu:

TABELA 4.

Godina	Ukupan broj evidentiranih		Evidentirani zbog atipičnih ponašanja i prekršaja		Evidentirani zbog krivičnih dela	
	broj	%	broj	%	broj	%
1962.	8.245	100	2.831	34,34	5.414	65,66
1963.	10.895	100	4.432	40,67	6.463	59,33
SVEGA:	19.140	100	7.263	37,55	11.877	62,45

Dakle, od 19.140 evidentiranih maloletnika 7.263 ili 37,55% evidentirano je zbog atipičnih ponašanja i prekršaja, tj. zbog predelikventnih akata. Za te maloletnike može se reći da su pošli pogrešnim putem koji vodi u delikvenciju, ali nisu još postali delikventi. Najveći broj takvih maloletnika nikada to neće ni postati. Naime, treba imati u vidu da je pojava atipičnih ponašanja i izgredničkog prestupništva dosta česta pojava u doba dečastva i ranog mladićstva tj. u prepubertetsko i pubertetsko doba. Ova pojava se zasniva na težnji za afirmacijom i afektivnošću, ali kod najvećeg broja maloletnika nestaje sa prerastanjem određenog stadijuma biopsihološkog razvitka. Prema tome, najveći broj maloletnika atipičnog ponašanja nikada neće postati delikventi. To isto važi i za one maloletnike koji su evidentirani zbog prekršaja, ukoliko ti prekršaji proizilaze iz navedenih stanja. Prestupi izazvani ovim stanjima najčešće ostaju samo kao ekscesi u ponašanju. Razume se da, ukoliko se ne vrši korekcija u ponašanju, može doći do ponavljanja ekscesa i do stvaranja navike na atipično i prestupničko ponašanje navike koja predstavlja polaznu tačku za pad u delikvenciju. S druge strane, kod izvesnog broja maloletnika ovakva ponašanja proizilaze iz psihološke manjkavosti stvorene rđavim vaspitanjem, lošim uslovima života i teškom porodičnom atmosferom. Usled navedenih razloga sa sigurnošću se može očekivati da će izvestan broj maloletnika sa predelikventnim ponašanjem postati delikventi. Stoga se može reći da predelikvencija predstavlja simptom za pojavu delikvencije mada ona još to nije.

Činjenica da je dvostruko veći broj maloletnika evidentiran zbog delikata nego zbog atipičnih ponašanja i prekršaja ide u prilog tome da se veći broj maloletnika sa navedenim manjkavostima odaje delikvenciji. Pogledajmo kako izgleda struktura predelikventnih ponašanja koja su isto tako sadržana u razlozima za evidentiranje.

Od navedenog broja maloletnika sa predelikventnim ponašanjem 3.541 ili 48,76% evidentirano je zbog atipičnog ponašanja, a 3.722 ili 51,24% zbog prekršaja.

Analiza strukture atipičnih ponašanja pokazala je da je najveći broj maloletnika evidentiran zbog bekstva od kuće i škole — oko 45%; zatim, zbog bekstva od kuće — oko 32% i zbog bekstva od škole — oko 19%, dok na sve ostale kategorije otpada oko 4%. Atipično ponašanje je karakteristično za uzrast od 10 do 14 godina, dok se kod maloletnika ono ređe pojavljuje.

U pogledu prekršaja izvršena je analiza po kategorijama maloletnika, tj. po njihovom uzrastu. Najčešći prekršaji u kategoriji dece i mladih maloletnika jesu: skitnja (oko 75,5%), tapkarenje (oko 15%), prostitucija (oko 14,5%), prosjačenje (oko 11%) itd. Najčešći prekršaji u kategoriji starijih maloletnika jesu: prekršaji protiv javnog reda i mira (oko 37,5%), prekršaji protiv saobraćaja (oko 29%), osobito drsko ponašanje (oko 8%) itd.

Među evidentiranim maloletnicima najveći broj je registrovan zbog prostitucije (oko 52,5%), skitnje (oko 35,5%) i prosjačenja (oko 11%). Treba reći da se među maloletnicima evidentiranim zbog prostitucije nalazi izvestan broj maloletnika od 12 do 14 godina života. Međutim, prostitucija je kod njih sekundarne prirode jer se pojavljuje kao prateća pojava skitnje kao osnovne parazitske pojave.

IV. OBIM I STRUKTURA MALOLETNIČKE DELIKVENCije

Napred smo istakli da pod maloletničkom delikvencijom podrazumevamo vršenje krivičnih dela kako od strane maloletnika tako i od strane dece, bez obzira na to što se prema deci u smislu člana 65. Krivičnog zakonika ne mogu primeniti krivičnopravne mere. Stoga kad govorimo o maloletničkoj delikvenciji mi pod izrazom maloletnika podrazumevamo u ovom slučaju i delikventnu decu. Da bi smo sagledali obim i strukturu maloletničke delikvencije neophodno je da obratimo pažnju kako na broj i strukturu maloletnih delikvenata tako i na broj i strukturu krivičnih dela koja su oni izvršili.

Iz tabele 4. videli smo da je od 19.140 evidentiranih maloletnika sa asocijalnim ponašanjem 11.877 ili 62,45% ispoljilo svoje asocijalno ponašanje u vršenju krivičnih dela. Broj krivičnih dela koja su izvršili ovi maloletnici u 1962/63. godini može se videti iz sledeće tabele:

TABELA 5.

Godina	Ukupno izvršeno krivičnih dela	Ukupno izvršilaca krivičnih dela	Uzrast maloletnika			Novi izvršioći	Povratnici
			do 14 g.	preko 14 do 16 g.	preko 16 do 18 g.		
1962.	5.944	5.414	1.576	1.693	2.145	3.602	1.812
1963.	7.576	6.463	2.170	2.267	2.02	4.549	1.914
SVEGA:	13.520	11.877	3.746	3.960	4.170	8.151	3.726

Kao što se iz podataka vidi u 1963. godini u odnosu na 1962. godinu više je evidentirano 1.632 krivična dela i 1.049 maloletnih delikvenata. Ali porast maloletničke delikvencije ne ogleda se samo u apsolutnom povećanju broja krivičnih dela izvršenih od strane maloletnika i apsolutnom povećanju broja maloletnih delikvenata, već isto tako i u povećanju procentualnog učešća maloletnika u ukupnoj masi izvršilaca krivičnih dela na teritoriji Socijalističke Republike Srbije. Tako, na primer u ukupnoj masi delikvenata u 1962. godini maloletnici su bili zastupljeni sa 10,17⁰/₀ a u 1963. godini sa 13,49⁰/₀, što znači da se samo za jednu godinu broj maloletnih delikvenata u ukupnoj masi delikvenata povećao za 1,99⁰/₀. Zabrinjavajuća je činjenica da se među maloletnim delikventima nalazi veliki broj dece do 14 godina života. Deca delikventi čine skoro jednu trećinu ukupnog broja maloletnih delikvenata. S druge strane, postoji tendencija daljeg porasta dečje delikvencije. U 1962. godini od ukupnog broja maloletnih delikvenata na decu je otpadalo 29,11⁰/₀ a 1963. godine 33,59⁰/₀, što predstavlja povećanje za 4,48⁰/₀. Tendencija povećanja maloletničke delikvencije postoji i kod mlađih maloletnika. U ukupnoj masi maloletnih delikvenata, mlađi maloletnici su u 1962. godini bili zastupljeni sa 31,27⁰/₀ a u 1963. godini sa 35,07⁰/₀, što predstavlja povećanje za 3,80⁰/₀. Nasuprot tendenciji povećanja učešća dece i mlađih maloletnika u maloletničkoj delikvenciji, učešće starijih maloletnika je u opadanju. Tendencija opadanja broja starijih maloletnika u 1963. godini u odnosu na 1962. godinu izražena je u smanjenju broja evidentiranih starijih maloletnika za 119 lica ili za 8,28⁰/₀.

Maloletnička delikvencija je daleko razvijenija u gradu nego na selu. Evo kako izgleda dinamika maloletničke delikvencije u gradu i na selu u periodu od 1959. do 1963. godine, prema podacima analize Sekretarijata za unutrašnje poslove Srbije.

TABELA 6.

Godina	Krivična dela	O D T O G A			
		Na selu		U gradu	
		broj	%	broj	%
1959.	2.382	767	32,19	1.615	67,81
1960.	2.591	718	27,71	2.873	72,29
1961.	3.878	924	23,82	2.954	76,18
1962.	3.998	811	20,28	3.187	79,72
1963.	5.297	1.036	19,56	4.261	80,44
SVEGA:	18.146	4.256	23,45	13.890	76,52

I pored toga što podaci dati u ovoj tabeli nisu sasvim potpuni, oni sasvim uverljivo pokazuju da je u posmatranom periodu odnos između ukupnog broja učinjenih dela na selu i ukupnog broja dela učinjenih u gradu 23,45⁰/₀ prema 76,55⁰/₀, tj. nešto veći od 1 : 3 u korist grada. Kretanja maloletničkog kriminaliteta na selu i u gradu pokazuju suprotne tendencije. Naime, dok dinamika maloletničke delikvencije na selu pokazuje tendenciju opadanja, dotle dinamika maloletničke delikvencije u gradu izražava tendenciju stalnog porasta. Pod uticajem suprotnih tendencija kretanja, razlika između broja krivičnih dela učinjenih na selu i broja krivičnih dela učinjenih u gradu povećala se od 1 : 2 u 1959. godini na 1 : 4 u 1963. godini.

Ako prema podacima datim za 1962. i 1963. godinu uporedimo broj evidentiranih maloletnih delikvenata i broj krivičnih dela koji su oni izvršili

videćemo da je 11.877. maloletnih delikvenata izvršilo 13.520 krivičnih dela. Analiza izvršena od strane Sekretarijata za unutrašnje poslove Srbije pokazuje da je 57,12% krivičnih dela izvršeno od strane pojedinaca, a 42,77% krivičnih dela od strane grupa maloletnika. U 35,78% slučajeva grupe su sačinjene od samih maloletnika, a u 7,09% slučajeva grupe su sačinjene istovremeno i od maloletnih i punoletnih lica.

Od ukupnog broja evidentiranih maloletnih delikvenata 68,63% su novo-evidentirani izvršioци tj. maloletnici koji se po prvi put pojavljuju kao delikventi, dok je 31,37% u povratu. Veliki je broj višestrukih recidivista. Ima i takvih koji su se i preko deset puta pojavljivali u vršenju krivičnih dela. Treba napomenuti da se ovde ne radi o povratu shvaćenom u penološkom smislu, već o povratu shvaćenom u kriminološkom smislu. Naime, ovde su kao recidivisti najčešće i uglavnom evidentirani oni maloletnici koji su se više puta javljali u izvršenju krivičnih dela bez obzira na to da li su za prethodna dela bili osuđivani ili ne i bez obzira na meru koja je bila primenjena za prethodna krivična dela. U velikom broju slučajeva radi se o deci i maloletnicima koji na sud nisu ni slati zbog prvog učinjenog krivičnog dela, odnosno u pogledu kojih je postupak bio obustavljen iz razloga celishodnosti. U svakom slučaju prema ovakvoj deci i maloletnicima preduzimane su socijalno-vaspitne mere te se s obzirom na primenu takvih mera mogu pri ponovnom vršenju delikata smatrati povratnicima sa kriminološkog stanovišta ali ne i sa formalno pravnog stanovišta.

Pogledajmo sada strukturu krivičnih dela koja su maloletnici izvršili u toku 1962. i 1963. godine. Najveći broj krivičnih dela maloletnici vrše protiv imovine, zatim krivična dela protiv života i tela, časti i ugleda, krivična dela protiv dostojanstva ličnosti i morala, krivična dela protiv javnog reda i pravnog saobraćaja i, najzad, krivična dela protiv opšte sigurnosti ljudi i imovine. Ostala krivična dela pojavljuju se dosta retko. Prema podacima Sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke Republike Srbije rang-lista izvršenih krivičnih dela izražena u procentima izgleda ovako:

TABELA 7.

Glava Krivičnog zakonika	NAZIV GLAVE Krivičnog zakonika	Procenat izvršenih krivičnih dela	
		1962.	1963.
X	krivična dela protiv naroda i države	0,03	—
XII	„ „ „ života i tela	3,94	3,72
XIII	„ „ „ slobode i prava građana	0,35	0,38
XV	„ „ „ časti i ugleda	1,03	0,17
XVI	„ „ „ dostojanstva ličnosti i morala	0,94	0,92
XVII	„ „ „ braka i porodice	0,08	0,19
XVIII	„ „ „ zdravlja ljudi	0,03	0,01
XIX	„ „ „ narodne privrede	0,64	0,72
XX	„ „ „ društvene i privatne imovine	91,30	91,47
XXI	„ „ „ opšte sigurnosti ljudi i imovine	0,66	1,00
XXII	„ „ „ pravosuđa	0,03	0,07
XXIII	„ „ „ javnog reda i pravnog saobraćaja	0,81	1,16
XXIV	„ „ „ službene dužnosti	0,15	0,16
	Ukupno izvršeno krivičnih dela	5.944	7.576

Kao što vidimo rang-lista je za obe posmatrane godine ista. Može se reći da je ona ista i za ceo posmatrani period. Postoje izvesna pomeranja, ali ona nisu takvog intenziteta da bi uticala na promenu mesta pojedinih krivičnih

dela u rang-listi. Ta pomeranja pokazuju da postepeno, ali ipak vidno, opada broj delikata protiv ličnosti a da istovremeno raste broj delikata protiv imovine (u koje se ubrajaju i delikti protiv pravnog saobraćaja s obzirom da se vrše sa ciljem pribavljanja imovinske koristi) i broj delikata protiv opšte sigurnosti ljudi i imovine, među kojim delima delo posluga motornim vozilom pokazuje sve veću tendenciju porasta.

Od krivičnih dela protiv imovine na prvom mestu je krađa (član 249. KZ) sa 51,06% u 1962. godini odnosno sa 48,96% u 1963. godini; zatim, sitno delo krađe, prevare i utaje (član 259. KZ) sa 25,91% u 1962. godini odnosno sa 26,58% u 1963. godini; teška krađa (član 250. KZ) sa 18,76% u 1962. godini odnosno sa 18,55% u 1963. godini; oštećenje tuđih stvari (član 257. KZ) sa 1,75% u 1962. godini odnosno sa 3,17% u 1963. godini; posluga motornim vozilom (član 254a. KZ) sa 1,19% u 1962. godini odnosno sa 1,37% u 1963. godini itd.

U grupi krivičnih dela protiv života i tela najzastupljenije je krivično delo lake telesne povrede (član 142. KZ) sa 58,55% u 1962. godini odnosno sa 59,22% u 1963. godini; zatim, teška telesna povreda (član 142. KZ) sa 21,79% u 1962. godini odnosno sa 17,37% u 1963. godini; ubistvo (član 135. do 138. KZ) sa 13,67% u 1962. godini odnosno sa 12,77% u 1963. godini; ugrožavanje opasnim oruđem pri tuči i svađi (član 144. KZ) sa 2,99% u 1962. godini odnosno sa 6,39% u 1963. godini; učestvovanje u tuči (član 143. KZ) sa 1,28% u 1962. godini odnosno sa 1,42% u 1963. godini.

U grupi krivičnih dela protiv javnog reda i pravnog saobraćaja najčešće je zastupljeno krivično delo protivstajanje, tj. sprečavanje službenog lica u vršenju službene dužnosti siledžijskim ispadima i neposlušnošću, zatim krivično delo falsifikovanja isprava i stvaranje kriminalnih udruženja tj. maloletničkih bandi.

Od krivičnih dela protiv opšte sigurnosti ljudi i imovine najviše su zastupljena krivična dela uništenja, oštećenja ili uklanjanja znakova koji ukazuju na opasnost (član 276. KZ), zatim, ugrožavanje javnog saobraćaja (član 271. KZ), bespravna i nedozvoljena vožnja automobilima uzetim na posluhu kao i krivično delo dovodenja u opasnost života ljudi i imovine opšte opasnom radnjom ili sredstvom (član 268. KZ).

Najzad, u grupi krivičnih dela protiv ličnosti i morala najzastupljenija su krivična dela silovanja i vršenja bludnih radnji, koja se u najvećem broju slučajeva vrše grupno.

Iz same strukture krivičnih dela može se videti da maloletnička delikvenција nanosi ogromnu materijalnu štetu našoj privredi. Koliki je stvarni obim te štete veoma je teško utvrditi. Iz sledećih orijentacionih podataka koji su uzeti od Sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke Republike Srbije može se donekle približno sagledati obim materijalne štete:

TABELA 8.

Godina	Ukupna šteta naneta imovini u dinarima (starim)	O d t o g a			
		privatnoj imovini	%	društvenoj imovini	%
1959.	36,155.000	22,037.200	60,94	14,123.800	39,06
1960.	48,628.800	31,145.800	64,05	17,483,00	35,95
1961.	72,660.670	52,542.270	72,51	20,118,400	27,69
1962.	78,221,546	33,322.546	46,61	44,889.000	53,39
1963.	119,382,400	89,204.400	74,72	30,178.000	25,28
Svega :	355,048.416	228,246.216	64,24	126,802.200	35,76

Dakle, ukupna šteta koju su maloletnici naneli privredi Socijalističke Republike Srbije iznosi oko 355,048.416 starih dinara. Razume se da je stvarna šteta iznad ovog iznosa, s obzirom da svaka šteta nije mogla biti tačno utvrđena niti su pak uzimana u obzir oštećenja stvari od manje vrednosti. Iako je teško govoriti o tome koliki je porast materijalne štete s obzirom na kretanje cena imovinskih dobara, ipak se jasno vidi da šteta konstantno raste. Taj porast se naročito ogleda u odnosu na privatnu imovinu. Skoro dva puta je veća šteta naneta privatnoj imovini od štete nanete društvenoj imovini što je isto tako karakteristično za maloletnički kriminalitet.

V. PRIMENA KRIVIČNOPRAVNIH MERA PROTIV MALOLETNIH DELIKVENATA

Problematika maloletničke delikvencije, kao što smo već naveli, ne može se posmatrati sa stanovišta statistike organa pravosuđa. Statistika ovih organa ne može biti realan odraz stanja maloletničke delikvencije. Kaznena politika prema maloletnicima postavljena je na principima humanizma i celishodnosti krivičnogpravnog gonjenja maloletnih delikvenata i izricanja krivičnogpravnih mera, kao i na principu primene što šireg registra socijalnih mera tj. mera socijalno-pedagoškog karaktera. Otuda statistički podaci pravosudnih organa predstavljaju odraz kaznene politike, ali ne i odraz stvarnog obima i kretanja maloletničke delikvencije. Ova konstatacija se jasno može videti iz tabele 2. Prema tome, ako hoćemo da vidimo kakva je kaznena politika vođena prema maloletnim delikventima i kakav je bio njen odraz na razvoj maloletničke delikvencije neophodno je da se poslužimo i podacima pravosudnih organa o primeni krivičnogpravnih mera prema maloletnim delikventima u ovom periodu.

Iz sledeće tabele možemo videti koliki je broj prijava podnet organima tužilaštva protiv određenih maloletnih izvršilaca krivičnih dela.

TABELA 9.

	1960.	1961.	1962.	1963.
Podneto krivičnih prijava	5.808	7.631	8.958	10.984
Organi okrivljenog maloletnika	1.756	1.814	2.079	2.652
Krivična dela	1.065	1.679	1.553	2.058

Ono što odmah pada u oči jeste ogromna razlika između broja krivičnih prijava podnetih od strane oštećenih subjekata koje predstavljaju zahtev za gonjenje i broja maloletnika protiv kojih je pokrenuto gonjenje, kao i broja dela koja su bila osnov pokretanja krivičnog postupka. Od ukupnog broja podnetih krivičnih prijava skoro $\frac{4}{5}$ je odbačeno.

Razume se da je veliki broj krivičnih prijava bio odbačen zbog nepostojanja osnova za pokretanje krivičnog postupka tj. zbog nepostojanja elemenata krivičnog dela. Međutim, najveći broj prijava je odbačen zbog necelishodnosti vođenja postupka i primene krivičnih mera. Prema ovoj vrsti maloletnih delikvenata bile su primenjene samo odgojne i vaspitne mere socijalnog karaktera o čemu su imali da vode brigu roditelji, centri za socijalni rad i organi starateljstva opštine.

Koliki je broj delikvenata bio subjekt sudskog postupka u 1961/62. godini može se videti iz sledeće tabele:

TABELA 10.

	1959.	1960.	1961.
Izvršeno krivičnih dela	2.382	2.591	8.878
Krivična dela koja su došla na sud	1.247	1.255	3.878*
Broj maloletnika koji su izvršili navedena krivična dela	2.292	2.735	4.117
Broj maloletnika prema kojima je izrečena vaspitna mera ili kazna	1.007	765	681

Od ukupnog broja krivičnih dela na sud je došlo: u 1959. godini 52,35%, u 1960. godini 48,43%, a u 1961. godini 43,83%. Dakle, u proseku na sud je izašlo oko 48,27% krivičnih dela, tj. nešto ispod polovine. Za krivična dela koja su bila predmet sudskog postupka izrečeno je pravnosnažnih presuda za primenu vaspitno-popravnih mera, i to: 1959. godine prema 43,93%, 1960. godine prema 24,31% a 1961. godine prema 14,11%. Dakle, krivičnopravne mere primenjuju se prema veoma malom broju maloletnih delikvenata. Iz sledeće tabele možemo videti broj i vrstu izrečenih mera, kao i broj maloletnih delikvenata prema kojima su one izrečene:⁵

TABELA 11.

V r s t e m e r a	Broj maloletnih delikvenata prema kojima su izrečene mere			
	1960.	1961.	1962.	19 3
Ukor	193	175	128	150
Upućivanje u disciplinski centar	—	—	—	—
Pojačani nadzor od strane roditelja ili staraoca	134	177	212	251
Pojačani nadzor smeštajem u drugu porodicu	1	2	4	4
Pojačani nadzor od strane organa starateljstva	28	75	72	108
Upućivanje u vaspitnu ustanovu	25	23	32	33
Upućivanje u VPD	176	179	207	205
Maloletnički zatvor	29	48	32	22
Uslovno izrečene kazne zatvora ili novčane kazne	179	2	—	—
Svega	765	681	687	783

⁴ Izgleda da se radi o gruboj statističkoj grešci.

⁵ Podaci sadržani u tabelama uzeti su iz elaborata o vaspitnoj zapuštenosti maloletnika u Socijalističkoj Republici Srbiji, sačinjenog od strane Sekretarijata za socijalnu politiku i komunalna pitanja Socijalističke Republike Srbije, elaborata Sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke Republike Srbije, u vezi sa maloletničkom delikvencijom u Socijalističkoj Republici Srbiji u periodu od 1959. do 1963. godine, kao i statističkih podataka Sekretarijata za pravosuđe Socijalističke Republike Srbije.

Iz navedenih podataka može se sagledati kaznena politika sudova prema maloletnim delikventima. U 1960. i 1961. godini najviše je zastupljena mera ukora, zatim mera upućivanja u vaspitno-popravni dom, izricanje uslovne osude i pojačani nadzor od strane roditelja ili staraoca, dok se u 1962. i 1963. godini kaznena politika menja utoliko što na prvo mesto dolazi pojačani nadzor od strane roditelja odnosno staraoca, zatim upućivanje u vaspitno-popravni dom a potom slede primena ukora i pojačanog nadzora od strane organa starateljstva. Uslovna osuda na kaznu zatvora ili novčanu kaznu gubi se iz primene, ali se pojavljuje mera upućivanja u disciplinski centar i to veoma ograničeno. Primena mere upućivanja u vaspitnu ustanovu pokazuje neznatne oscilacije oko jednog standarda. Očigledno je da se akcent stavlja na pojačavanje vaspitne uloge porodice maloletnog delikventa. Ako porodica odnosno roditelji maloletnika nisu dovoljno sposobni za ostvarenje te uloge (zbog razbijenog porodičnog jedinstva ili teške vaspitne zaostalosti maloletnika), tu ulogu moraju preuzeti organi starateljstva ili još češće vaspitno-popravni domovi. Činjenica je, međutim, da ima i takvih roditelja koji dužnost staranja o deci i vaspitanja dece ne vrše savesno ili je čak uopšte i ne vrše, o čemu svedoči i podatak da je u 1962. i 1963. godini bilo podneto 1.514 prijava za kažnjavanje takvih roditelja i da je kažnjeno 538 ili 35,53% roditelja.

VI. MALOLETNIČKI KRIMINALITET NA TERITORIJI SREZA NIŠ U PERIODU OD 1962. DO 1964. GODINE

S obzirom da ovo savetovanje pravnika iz Skoplja i Niša o aktuelnim problemima iz oblasti maloletničke delikvencije i saobraćaja ima za cilj da, pored razmatranja tih problema na teritorijama republika Srbije i Makedonije, obrati pažnju i na obim i strukturu istih i na teritorijama srezova Skoplja i Niša, neophodno je dati kratak pregled maloletničke delikvencije na teritoriji sreza Niš.

Govoriti o maloletničkoj delikvenciji na teritoriji sreza Niš znači u stvari govoriti o maloletničkoj delikvenciji u gradu Nišu i drugim gradovima koji ulaze u sastav sreza Niš. Jer maloletnička delikvencija je, kao što smo napred videli, uglavnom razvijena u gradovima. U današnjim uslovima brzog tempa društvenog i ekonomskog razvitka, koji se karakteriše veoma živom i masovnom migracijom seoskog stanovništva u gradska i industrijska naselja i sve većom urbanizacijom, maloletnička delikvencija je u prvom redu gradska delikvencija. Ukoliko su pojedini gradovi brže rasli i industrijski se razvijali, ukoliko se u njima brže razvijao urbanizovani način života, utoliko su brže nastajali i uslovi za maloletničku delikvenciju. Porast maloletničke delikvencije je rezultat porasta navedenih uslova o kojima će docnije biti reči.

A grad Niš je upravo imao sve uslove za razvitak maloletničke delikvencije. Od osrednjeg zanatsko-činovničkog grada sa polupatrijarhalnim i čaršijskim načinom života, kakav je bio neposredno posle rata, Niš se u današnje doba razvio u snažan industrijski i kulturni centar istočne Srbije. Snažan industrijski razvitak i nagli razvitak školskog sistema privukao je i doveo u grad velike mase mladih ljudi, pre svega decu i omladinu. Za nepunih 20 godina stanovništvo grada Niša poraslo je za preko dva i po puta. Međutim, tempo razvitka urbanizacije grada zaostajao je za tempom doseljavanja novih stanovnika. Ovo je dovelo do brzog ritma života čija je dinamika zahtevala brzo prilagođavanje novim uslovima u kojima je bilo i objektivnih i subjektivnih teškoća koje su,

kao i kod većine naših većih gradova, uslovile brzi razvoj maloletničke delikvencije. U takvoj konstelaciji uslova Niš je zauzeo i određeno mesto na rang-listi gradova sa dosta razvijenim maloletničkim kriminalitetom.

Analizirajući učešće maloletnika u vršenju kriminalnih akata na teritorijama pojedinih gradova i srezova Sekretarijat za unutrašnje poslove SR Srbije napravio je rang-listu onih gradova kod kojih je učešće maloletnika u vršenju navedenih akata iznad republičkog proseka koji je, kao što smo videli, u 1963. godini iznosio 13,49%. Evo kako izgleda ta rang-lista: Đakovica — 32,06, Beograd — 21,66%, Niš — 19,65%, Pančevo — 19,22%, Uroševac — 18,95%, Priština — 18,31%, Gnjilane — 18,01%, Novi Sad — 16,63% itd. Zar ovi podaci ne potvrđuju činjenicu da je maloletnički kriminalitet dostigao najviši porast baš u onim srezovima i gradovima u kojima je i ekonomski razvitak bio najbrži ili pak u kojima je taj razvitak praćen snažnom migracijom doveo do najvećih društveno-ekonomskih i kulturnih promena, kao što je na primer slučaj sa gradovima Kosmeta, a u nešto manjoj meri i sa Nišom?

Kao što vidimo Niš zauzima treće mesto po tempu porasta maloletničkog kriminaliteta u Socijalističkoj Republici Srbiji, tj. na rang-listi dolazi odmah iza Đakovice i Beograda. To mesto mu svakako i pripada s obzirom na njegov ekonomski i kulturni razvitak i uvećanje njegovog stanovništva masovnom migracijom u toku poslednjih nekoliko godina. Pogledajmo sada kako se kretao maloletnički kriminalitet uzet u najširem smislu tj. kao skupni pojam za pre-delikvenciju i maloletničku delikvenciju.

U tabeli 12. izložićemo broj evidentiranih maloletnika prema njihovom uzrastu, a u tabeli 13 — broj evidentiranih maloletnika prema razlozima za njihovo evidentiranje.

TABELA 12.

Godina	Ukupno evidentirano maloletnika	S r e z N i š			G r a d N i š			
		do 14 g.	14 do 16 g.	16 do 18 g.	Ukupno evidentirano maloletnika	do 14 g.	14 do 16 g.	16 do 18 g.
1963.	637	238	197	189	294	130	93	71 br
	100	37,36	32,97	29,67	100	44,21	31,63	24,16 %
1964.	694	256	251	187	389	139	157	93 br
	100	36,88	36,16	26,96	100	35,65	40,35	24,00 %

TABELA 13.

Godina	Ukupno evidentirano maloletnika	%	Razlozi za evidentiranje					
			Atipična ponašanja	%	prekršaji	%	krivična dela	%
1963.	637	100	39	6,12	126	19,62	472	74,26
1964.	694	100	43	6,19	203	29,16	448	64,65
Svega:	1.331	100	82	6,16	329	24,72	920	69,12

Najveći broj maloletnika evidentiran je zbog vršenja krivičnih dela i prekršaja, a najmanji broj zbog atipičnih ponašanja. Taj redosled je konstantan već nekoliko godina, kao što je konstantna i tendencija povećanja broja evidentiranih maloletnika zbog asocijalnih akata uopšte. Iako postoje izvesna pomeranja iz godine u godinu u smislu opadanja odnosno povećanja nekih od navedenih vrsta asocijalnih ponašanja, ona ne utiču na izmenu navedene rang-liste. U toku poslednjih pet godina od ukupnog broja evidentiranih maloletnika prosečno je bilo registrovano oko 65% zbog vršenja krivičnih dela, oko 25% zbog prekršaja i oko 10% zbog atipičnih ponašanja, što znači da je odnos između predelikvencije i delikvencije 35% : 65%. Ako taj odnos između predelikvencije i delikvencije na teritoriji sreza Niš uporedimo sa prosečnim odnosom između tih dveju pojava na teritoriji Socijalističke Republike Srbije, videćemo da su predelikventna ponašanja na teritoriji sreza Niš ispod republičkog proseka za 2,5% a delikti za isti procent iznad republičkog proseka. Od ukupnog broja maloletnika registrovanih zbog asocijalnih ponašanja na teritoriji sreza Niš, oko 50% registrovano je na široj teritoriji grada Niša. Struktura maloletničkog kriminaliteta na teritoriji grada izgleda ovako: u 1963. godini od 294 evidentiranih maloletnika 158 ili 53,71% registrovano je zbog vršenja krivičnih dela, 110 ili 37,42% zbog prekršaja i 26 ili 8,86% zbog atipičnih ponašanja; a u 1964. godini od 389 evidentiranih maloletnika 176 ili 45,22% registrovano je zbog vršenja krivičnih dela, 186 ili 47,82% zbog prekršaja i 25 ili 6,96% zbog atipičnih ponašanja.

Interesantna je činjenica da se struktura maloletničkog kriminaliteta na teritoriji grada znatno izmenila. Naime, dok je broj evidentiranih maloletnih delikvenata u 1964. godini u odnosu na 1963. godinu opao za 8,45% a broj evidentiranih maloletnika zbog atipičnih ponašanja za 1,90%, dotle je broj evidentiranih zbog vršenja prekršaja porastao za 10,40%. Odnos između evidentiranih maloletnika zbog predelikvencije i delikvencije, koji je u 1963. godini iznosio 46,28% prema 53,71%, izmenio se u 1964. godini u korist evidentiranih zbog predelikvencije pa je iznosio 54,78% prema 45,22%.

U kategoriji predelikventnih ponašanja preovlađuju prekršaji. Odnos između prekršaja i atipičnih ponašanja je 3 : 1. U kategoriji prekršaja najveći broj evidentiran je zbog skitnje. Evo kako izgleda struktura prekršaja. Na prvom mestu je skitnja sa 86,6% na teritoriji sreza odnosno 86,80% na teritoriji grada, zatim prostitucija sa 5,8% na teritoriji sreza odnosno 5,5% na teritoriji grada, tapkarenje sa 2,7% kako na teritoriji sreza tako i na teritoriji grada, prosjačenje sa 1,8% na teritoriji sreza odnosno 2,0% na teritoriji grada i, najzad, osobito drsko ponašanje i kocka sa po 1,5% na teritoriji sreza odnosno 1,6% i 1,3% na teritoriji grada.

Interesantna je činjenica da od ukupnog broja evidentiranih skitnica 90,7% odnosno 96,5% su skitnice prolaznici čije se prebivalište nalazi na teritoriji drugog sreza odnosno grada. Prema tome, maloletnici sa teritorije sreza učestvovali su u skitnji samo sa 9,3% a maloletnici grada Niša sa 3,5%.

Iz tabele 13. videli smo da je 920 maloletnika evidentirano u toku 1963. i 1964. godine zbog vršenja krivičnih dela na teritoriji sreza Niš. U istom periodu na široj teritoriji grada Niša evidentirano je 334 maloletnih delikvenata. Pogledajmo broj i strukturu izvršenih krivičnih dela na obema teritorijama u posmatranim godinama.

TABELA 14.

Krivično delo — član KZ	S r e z N i š			G r a d N i š	
	1962.	1963.	1964.	1963.	1964.
član 135. KZ	2	2	5	1	2
„ 137. „	1	1	—	—	—
„ 138. „	1	1	1	1	1
„ 141. „	2	4	4	2	—
„ 142. „	14	5	4	1	—
„ 144. „	1	1	—	—	—
„ 153. „	—	1	—	—	—
„ 154. „	3	—	—	—	—
„ 169. „	3	1	—	—	—
„ 170. „	9	4	7	—	—
„ 174. „	1	—	—	—	—
„ 179. „	2	6	1	2	1
„ 181. „	1	—	—	—	—
„ 183. „	4	1	—	—	1
„ 197a. „	—	—	—	—	1
„ 246. „	4	1	—	1	—
„ 249. „	141	193	222	95	124
„ 250. „	53	88	82	48	33
„ 252. „	—	2	4	2	2
„ 254. „	—	1	1	1	1
„ 254a. „	—	8	9	—	6
„ 257. „	12	8	15	—	—
„ 258. „	—	1	—	34	4
„ 265. „	—	1	—	—	—
„ 268. „	—	3	3	1	—
„ 271. „	2	—	1	—	—
„ 273. „	1	—	1	—	1
„ 289. „	1	—	—	čl. 288	1
„ 306. „	2	6	8	2	4
„ 322. „	2	—	—	—	—
Svega:	318	456	424	193	180

Ako hoćemo da vidimo u kom procentu se vrše krivična dela po pojedinih glavama Krivičnog zakonika i da ustanovimo njihovu rang-listu, s obzirom na iznos izražen u procentima, dobićemo sledeću sliku: TABELA 15.

Naziv glave Krivičnog zakonika	S r e z N i š						G r a d N i š			
	1962.		1963.		1964.		1963.		1964.	
	broj	%	broj	%	broj	%	broj	%	broj	%
Krivična dela protiv društvene i privatne imovine	263	82,7	418	91,1	388	91,5	181	93,7	170	94,4
Krivična dela protiv života i tela	21	6,6	13	2,8	14	3,3	5	2,6	3	1,6
Krivična dela protiv časti i ugleda	10	3,1	4	0,8	7	1,7	—	—	—	—
Krivična dela protiv morala i dostojanstva ličnosti	7	2,2	7	1,4	8	1,9	2	1,3	4	2,2
Krivična dela protiv pravosuđa	2	0,6	7	1,4	8	1,9	2	1,3	4	2,2
Krivična dela protiv opšte sigurnosti ljudi i imovine	3	0,9	3	0,6	5	1,2	1	0,5	1	0,5
Krivična dela protiv narodne privrede	4	1,2	1	0,2	—	—	1	—	—	—
Krivična dela protiv slobode i prava građana	3	0,9	1	0,2	—	—	—	—	—	—
Ostala krivična dela	5	1,6	12	2,5	1	0,2	1	0,5	1	0,5
Svega:	318	100	456	100	424	100	19	100	180	100

Apsolutnu prednost u strukturi maloletničke delikvencije imaju imovinski delikti i to u prvom redu delikti protiv društvene i privatne imovine. I na teritoriji sreza Niš ova grupa delikata pokazuje tendenciju daljeg porasta dok ostale grupe delikata pokazuju tendenciju postepenog opadanja. Prema tome, može se reći da struktura maloletničke delikvencije na teritoriji sreza Niš nema nikakvih osobenosti po kojima bi se bitno razlikovala od strukture maloletničke delikvencije na teritoriji Socijalističke Republike Srbije.

U vršenju navedenih delikata na teritoriji sreza Niš u 1963. i 1964. godini deca su učestvovala sa 32,83%, mlađi maloletnici sa 34,56% a stariji maloletnici sa 32,60%, dok su na teritoriji grada deca učestvovala sa 28,14%, mlađi maloletnici sa 39,82% a stariji maloletnici sa 32,23%. Najzastupljenija kategorija u vršenju delikata jeste, dakle, kategorija mlađih maloletnika.

Među svim kategorijama javlja se veliki broj povratnika. Odnos između novoevidentiranih delikvenata i povratnika bio je na teritoriji sreza u periodu od 1963. do 1964. godine 71,08%: 28,92%, a na teritoriji grada 66,76%: 33,24%. Recidivizam je, dakle, izraženiji kod maloletnika sa teritorije grada nego kod maloletnika sa teritorije sreza.

Pogledajmo sada kako je sprovedena kriminalna politika izražena kroz primenu krivičnih mera u navedenom periodu:

TABELA 16.

	Srez Niš		Grad Niš	
	1963.	1964.	1963.	1964.
Broj prijava J. T. podnetih protiv maloletnika	435	397	193	180
Broj odbačenih prijava	366	229	162	126
Obustavljeno priprem. postupka	20	7	4	5
Broj maloletnika prema kojima su primenjene krivičnopravne mere	49	61	27	49
Vrste mera i broj maloletnika prema kojima su mere primenjene :				
— ukor	1	1	—	1
— upućivanje u disciplinski centar	—	—	—	—
— pojačani nadzor od strane roditelja	11	31	5	25
— pojačani nadzor u drugoj porodici	—	1	—	1
— pojačani nadzor organa starateljstva	3	8	3	6
— upućivanje u vaspitnu ustanovu	7	5	7	4
— upućivanje u VPD	19	18	11	11
— maloletnički zatvor	8	8	1	1

Od ukupnog broja maloletnih delikvenata na teritoriji sreza krivičnopravne mere primenjene su u 1963. godini samo prema 11,2% a u 1964. godini prema 15,3% delikvenata. Na teritoriji grada od ukupnog broja maloletnih delikvenata krivičnopravne mere su primenjene u 1963. godini prema 13,9% a u 1964. godini prema 27,2% delikvenata.

Čak i kad odbijemo broj koji otpada na decu delikvente, videćemo da se prema ogromnoj većini maloletnih delikvenata ne primenjuju krivičnopravne mere već isključivo mere socijalnog karaktera. Sa druge strane, ako pogledamo vrstu primenjenih mera videćemo da na prvo mesto dolazi primena pojačanog nadzora od strane roditelja, zatim, upućivanje u vaspitno-popravni dom,

primena pojačanog nadzora od strane organa starateljstva i, najzad, primena maloletničkog zatvora i upućivanje u vaspitnu ustanovu. Ni prema jednom maloletnom delikventu nije izrečena mera upućivanja u disciplinski centar, dok je ukor, kao osnovna vaspitna mera, u toku dve godine bio primenjen samo u dva slučaja. Očigledno je da ove dve mere nisu našle širu primenu u praksi. Preventivna uloga koju im je zakonodavac namenio ima samo formalni karakter. Da li neprimenjivanje tih mera ima opravdanje u realnim razlozima? Realni razlozi za ovakvo stanje svakako postoje, ali oni nisu niti svuda isti niti svuda podjednako opravdani. Osnovni razlog za neprimenjivanje tih mera leži u nepostojanju disciplinskih centara, tj. u nepostojanju takvih ustanova koje bi u kratkom vremenskom periodu mogle da izvrše snažan i efikasan vaspitni uticaj na maloletnog delikventa, a, zatim, i u nepostojanju stručnih kadrova koji bi primenjivali te mere. Stoga se može reći da za primenu tih mera nema dovoljno materijalnih uslova. To se u izvesnom smislu može reći i za nedovoljnu primenu mere upućivanja u vaspitnu ustanovu. Međutim, za primenu ukora ne postoje takvi razlozi. Mnogi sudovi navode kao razlog neefikasnost ove mere. I pored toga što ovakva primedba ima izvesnog opravdanja, ipak ona ne može biti dovoljan razlog za neprimenjivanje mere ukora.

Čini nam se da se nemogućnost primene pojedinih mera (na primer upućivanje u disciplinski centar ili upućivanje u vaspitnu ustanovu), sa jedne strane, i nedovoljna primena drugih mera (ukor, pojačani nadzor od strane organa starateljstva), sa druge strane, odražavaju na porast maloletničkog kriminaliteta, a pre svega na porast povratništva.

VII. UZROCI MALOLETNIČKE DELIKVENCije

Maloletnički kriminalitet, kao i kriminalitet uopšte, proizilazi iz društvenih uslova života. Naime, uzroci svih pojava, pa prema tome i kriminaliteta, leže u konkretnim uslovima, a pre svega, u materijalnim uslovima društvenog života. Menjanjem tih uslova menjaju se i kriminogeni uzroci. A njih ima veoma mnogo. Pored toga, oni su tako povezani i međusobno isprepletani da čine jedan složeni splet. Gotovo je nemoguće da se svi ti uzroci obuhvate i proanaliziraju u kratkom izlaganju kao što je ovo. Stoga ćemo se zadržati samo na nekoliko uzroka ili, bolje rečeno, nekoliko grupa uzroka, koji po našem mišljenju igraju najvažniju ulogu u produkciji maloletničkog kriminaliteta.

I naša i strana istraživanja pokazuju da je buran proces posleratne migracije jedan od najvažnijih faktora u pojavi i razvoju maloletničkog kriminaliteta. Buran posleratni razvitak ekonomike, a naročito od 1950. godine na ovamo, doveo je do brzog razvitka industrije i saobraćaja. Ovo je pak dovelo do masovnog doseljavanja stanovništva sa sela u gradove i industrijske centre. Razume se da je sve to uslovalo i nagli porast gradova i industrijskih centara koji je zahtevao i brz razvitak urbanizacije. Međutim, s obzirom da se proces migracije odvijao brže od procesa urbanizacije, u najvećem broju naših gradova došlo je do stambene prenaseljenosti, koja u sebi sadrži klice kriminogenih uzroka a ponekad sama deluje kao takav uzrok. Desetine i stotine hiljada ljudi, koji su se doseljivali u gradove iz različitih mesta i krajeva, doneli su sa sobom veoma različite životne navike, poglede i mišljenja, koji su odražavali njihove ranije uslove i način života. U novim uslovima života i u novoj sredini, drukčijoj od one u kojoj su do tada živeli, mnoge navike i po-

gledi na život morali su se menjati. Za mnoge novodoseljene stanovnike to je značilo menjati celokupni dotadašnji način života, a pre svega svoje ponašanje i prilagoditi ga ponašanju nove okoline. Međutim, nije kod svih novodoseljenika to išlo ni lako ni bezbolno. Jer, promene u ovoj sferi predstavljaju jedan proces, i to proces napuštanja starih navika i shvatanja, koja su se duboko utkala u svest i kao takva se uporno odupiru, i prihvatanja novih navika i shvatanja koja se zbog odupiranja starih teško usvajaju. Taj proces nužno je morao dovesti do velikog broja konflikata, i to kako u samoj ličnosti tako i između ličnosti. Oni ljudi koji su imali slabu ili nedovoljno izgrađenu psihičku konstituciju pretrpeli su u izvesnom stepenu neurotizaciju. Razume se da se to takođe u izvesnoj meri moralo odraziti i na polju kriminaliteta i alkoholizma. Unutrašnji sukobi su veoma često vodili u alkoholizam a odatle posredno u kriminalitet, a međuljudski sukobi — u kriminalitet a odatle posredno u alkoholizam ili neku drugu devijantnu pojavu. S druge strane, u tom procesu prilagođavanja izvestan broj novodošlih stanovnika zadržao je izvesna stara i nakaradna shvatanja i navike, a pri tom usvojio i neka nova nakaradna shvatanja i navike sa gradskih ulica. Na taj način došlo je do stvaranja slabo prilagodljivih i neprilagodljivih ličnosti. Ta njihova neprilagodljivost odrazila se i na njihovu decu koja su brže usvajala negativno vaspitanje koje im je pružala porodica i ulica nego pozitivno vaspitanje koje im je pružala škola.

Ove psihološke teškoće migracije praćene su i teškoćama materijalne prirode, kao što su: nerešena ili loša stambena situacija, privremena nezapošljenost, nedovoljna stručnost i nesposobnost za vršenje stručnih poslova, slaba naobrazba itd., a što sve skupa utiče negativno kako na materijalni život dece tako i na mogućnost njihovog pravilnog vaspitanja. Sve te činjenice govore da migracija deluje kao značajan faktor na kriminalitet, a posebno na maloletnički kriminalitet. Prema podacima centara za socijalni rad opština Beograda, preko 70% vaspitno zapuštene dece i maloletnika, koji se pojavljuju kao akteri predelikvencije i delikvencije, potiče iz porodica koje su doseljene u Beograd posle rata, a oko 30% ovakve dece i maloletnika doseljeno je u Beograd zajedno sa svojim roditeljima.

Drugi osnovni faktor leži u neskladu između životnih potreba i mogućnosti njihovog zadovoljenja. Naime, razvitak industrije omogućio je masovnu proizvodnju raznovrsnih proizvoda i njihovu pojavu po prodavnicama i izlozima, koja izazivaju želju za posedovanjem. Logično je da želje i prohtevi deluju na rađanje i povećanje potreba, koje pak, u našim uslovima rada i nagrađivanja prema radu, ne mogu biti sve zadovoljene. Ljudi svesni svojih mogućnosti, čemu ih je naučilo celokupno dosadašnje iskustvo čovečanstva, zadovoljavaju samo one potrebe koje mogu da podmire kupovinom proizvoda. Zadovoljenje potreba je, dakle, ograničeno mogućnošću da se za određeni proizvod dâ novčani ekvivalent, koji odražava društveno priznatu vrednost uloženog rada. Međutim, svi ljudi ne polaze od materijalnih mogućnosti za zadovoljavanje svojih potreba, već ima i takvih ljudi koji polaze od potreba tražeći mogućnosti za njihovo podmirivanje. Ali, dok jedni te mogućnosti traže u okviru načina i sredstava koje im društvo dozvoljava, dotle drugi nastoje da te mogućnosti ostvare na nedozvoljeni način ili putem nedozvoljenih sredstava. Na taj način dolazi do kriminaliteta tj. do vršenja krivičnih dela radi pribavljanja sredstava kojima će se potrebe podmiriti. Deca i maloletnici, koji još nisu dovoljno ni biopsihički ni socijalno sazreli, polaze takođe

od prohteva koji su najčešće izazvani spolja, zahtevajući od roditelja da im udovolje prohtevima koji mogu biti materijalne, kulturne ili zabavne prirode. Ukoliko roditelji nisu u stanju da im pruže takve mogućnosti i ukoliko ne uspevaju da im objasne da takve potrebe nisu nužne odnosno da takve potrebe ne mogu podmiriti deca i maloletnici, pod pritiskom želja koje nisu eliminisane samim odbijanjem, traže mogućnosti da ih na neki drugi, najčešće nedozvoljeni, način zadovolje. To je upravo najčešći razlog za pojavu krađa, tapkarenja i drugih imovinskih delikata. Stoga, otklanjanje nerealnih i nemogućih želja kod dece i maloletnika i svakodnevno ispravljanje nepravilnog i nenormalnog ponašanja mora da predstavlja stalnu brigu porodice.

Najveći broj roditelja, u težnji da pruži što bolje materijalne uslove deci, posvećuje svu svoju brigu povećanju ličnih dohodaka na bazi obostranog zapošljenja ili na bazi honorarnog rada pored redovnog zapošljenja. Međutim, to dovodi do prezaposlenosti roditelja i njihovog udaljavanja od dece. U takvim uslovima deca su prepuštena drugim licima koja treba da im pruže roditeljsko vaspitanje, ili pak sama sebi tj. ulici. Zanemarivanje funkcije vaspitanja od strane roditelja vodi u vaspitnu zapuštenost dece a potom u predelikvenciju i delikvenciju.

Porodica je najuža i najintimnija zajednica u kojoj se formira ličnost deteta. Ona je onaj neophodni milje u kome se stvaraju prve navike na društveno ponašanje, na rad i prilagođavanje, kao i prvi pogledi na život. Drugim rečima, porodica je prva socijalna sredina u kojoj se dete izgrađuje kao socijalno biće i preko koje ono uspostavlja prvi kontakt sa okolinom kao širom socijalnom sredinom. Međutim, u uslovima o kojima je napred bilo reči mnogi roditelji nisu uspeali da ostvare svoju osnovnu funkciju vaspitanja i pripremanja dece za komplikovani društveni život. Brz tempo savremenog gradskog života i sukobi između različitih navika i shvatanja odrazili su se ne samo na njihove ličnosti, već preko njih uticali su i na porodicu, koja se uveliko promenila i udaljila od klasičnog građanskog i patrijarhalnog oblika. Ti sukobi su se kod nekih porodica još više zaoštrili različitim shvatanjima bračnih drugova o njihovim međusobnim odnosima u braku, o psihološkoj osnovi i socijalnoj sadržini braka, a njihovim odnosima prema srodnicima, o njihovom ponašanju prema trećim licima, a naročito o načinu vaspitanja dece. Ti sukobi doveli su ne samo do razbijanja jedinstva u porodici, već i do razaranja velikog broja porodica putem razvoda bračnih drugova odnosno razdvajanja roditelja od dece. Ali ti sukobi ne predstavljaju samo uzroke razbijanja jedinstva porodice već istovremeno i uzroke neurotizacije dece i njihove vaspitne zapuštenosti, a time i uzroke delikvencije. Stoga se može reći da treći osnovni faktor maloletničke delikvencije jesu nedostaci roditeljskog odnosno porodičnog vaspitanja dece.

Veliki broj istraživanja koja su u prethodnoj deceniji vršena u inostranim zemljama pokazala su da se iz deficitarnih porodica regrutuje oko 80% maloletnih delikvenata. Međutim, novija istraživanja i podaci pokazuju da je sa porastom životnog standarda sve veći broj maloletnih delikvenata iz potpunih porodica. To dovodi do zaključka da težnja ka sve većem podizanju životnog standarda u porodici dovodi u izvesnom smislu do slabljenja njene vaspitne funkcije prema deci, pa prema tome i do pomanjkanja etičkih vrednosti kod dece. Nažalost, i naša istraživanja i podaci takođe pokazuju da ogroman broj vaspitno zapuštenih maloletnika i maloletnih delikvenata potiče iz potpunih porodica. Podaci Sekretarijata za unutrašnje poslove Socijalističke

Republike Srbije ukazuju da je od ukupnog broja evidentiranih maloletnih delikvenata bilo iz potpunih porodica, i to: u 1959. godini — 55,57%, u 1960. godini — 60,48%, u 1961. godini — 68,55%, u 1962. godini — 69,84%, a u 1963. godini — 73,05%.

Može se postaviti sasvim opravdano pitanje kako je došlo do takve anomalije da se iz potpunih porodica regrutuje veći broj maloletnih delikvenata nego iz deficijentnih porodica, kad se zna da potpune porodice mogu stvoriti ne samo bolje materijalne uslove za život dece tj. za zadovoljenje njihovih potreba, već i pogodniju psihološku atmosferu za njihov pravilan psihički razvoj. O kojim se zapravo kategorijama potpunih porodica radi? U najvećem broju slučajeva radi se o porodicama koje su formalno potpune ali su psihološki razbijene. Naime, to su porodice u kojima se roditelji nalaze formalno u braku ali između kojih su odnosi poremećeni do te mere da predstavljaju izvor svakodnevnih sukoba. Izvori tih sukoba su veoma različiti ali najčešće se radi o nesaglasnosti naravi između roditelja i različitim pogledima na život i vaspitanje dece, zatim o različitim shvatanjima dužnosti u braku i najzad o nepostojanju ljubavi između roditelja, a u izvesnim slučajevima, i odavanju alkoholizmu ili parazitskom i nemoralnom načinu života jednog ili oba roditelja. Zbog poremećenih odnosa između roditelja dolazi do analognog poremećaja i odnosa između jednog ili oba roditelja i dece. Lišena zajedničke brige i ljubavi od strane roditelja, preživljavajući sukobe između njih kao svoju ličnu dramu, deca se polako neurotiziraju. U takvoj atmosferi ne mogu se izgraditi kod dece ni plemenita osećanja ni pravilno shvatanje vrednosti ljudskog rada. Ovakva porodica ima daleko štetniji uticaj na vaspitanje dece nego nepotpuna porodica. Ona je najpogodniji ambijent za formiranje vaspitno zapuštene dece iz kojih se uglavnom regrutuju maloletni delikventi.

Druga kategorija potpunih porodica iz kojih se regrutuju maloletni delikventi jesu porodice o kojima je napred bilo reči, to jest porodice u kojima postoji jedinstvo izraženo u psihološkoj koheziji kako između samih roditelja tako i između roditelja i dece, ali u kojima su roditelji usled poslovne prezauletosti u nemogućnosti da posvete veću pažnju vaspitanju dece i da kontrolišu i usmeravaju njihovo svakodnevno ponašanje. Najzad, treća kategorija potpunih porodica u kojima se formiraju vaspitno zapuštena deca i iz kojih se regrutuju maloletni delikventi jesu one porodice u kojima postoje psihosocijalne manjkavosti kod roditelja, kao što su: nedovoljna psihološka i socijalna zrelost roditelja, postojanje psihopatološke manjkavosti ili manjkavosti neurotičnog karaktera, nedovoljno obrazovanje za vršenje dužnosti vaspitača, preterana osetljivost i bolećivost prema deci kao i preterana grubost zbog pomanjkanja osećanja prema deci itd.

Prema tome, rang-lista porodica iz kojih se regrutuju maloletni delikventi izgledala bi ovako: razbijena porodica tj. porodica u kojoj su odnosi između roditelja i odnosi između roditelja i ostalih odraslih članova porodice poremećeni, zatim porodica u kojoj su roditelji zbog prezauletosti oslabili ili zemarili svoju vaspitnu funkciju, potom deficijentna porodica tj. nepotpuna porodica usled smrti jednog roditelja ili razvoda između roditelja i najzad porodica u kojoj na strani nekog od roditelja postoje psihosocijalne manjkavosti.

Četvrta grupa kriminogenih uzroka proizilazi iz socijalno-patoloških pojava, kao što su alkoholizam, skitničenje, prosjačenje, tapkarenje i prostitucija.

Akoholizam i kriminalitet su tako usko povezani da deluju uzajamno menjajući uloge uzroka i posledice. Dejstvo alkoholizma kao kriminogenog uzroka je veoma raznovrsno i često ambivalentno, pa i kontradiktorno. On deluje u akutnom, hroničnom i genetičkom obliku, tj. neposredno i posredno, vidljivo i nevidljivo. Drugim rečima, alkoholizam deluje kao kriminogeni uzrok bez obzira na to da li su njime zahvaćeni roditelji ili i roditelji i deca, ili pak samo deca. Velik broj krivičnih dela izvršenih od strane maloletnika mogu se pripisati alkoholizmu, bez obzira na oblik i mehanizam njegovog dejstva. Kao primer navešćemo rezultate istraživanja koje smo pre dve godine izvršili na teritoriji Beograda o dejstvu alkoholizma na vršenje krivičnih dela od strane maloletnika. U istraživanju stepena dejstva alkoholizma kao uzroka maloletničke delikvencije razmotrili smo 266 krivičnih dela izvršenih od svih kategorija maloletnih delikvenata i došli do zaključka da je 47 ili 17,6% krivičnih dela izvršeno pod uticajem alkohola i u vezi sa alkoholizmom. Istina u 80% slučajeva krivična dela su izvršena pod uticajem akutnog pijanstva, ali to ne umanjuje kriminogeni značaj alkoholizma kao uzročne pojave i za maloletničku delikvenciju. Isto tako, utvrdili smo da je oko 15% predelikventne i oko 17% delikventne dece i maloletnika opterećeno stečenim alkoholizmom ili nasleđenim posledicama alkoholizma, koji se manifestuju njihovim asocijalnim ponašanjem.

Skitničenje, prosjačenje, tapkarenje i prostitucija su takve socijalno-patološke pojave koje bez sumnje nose u sebi kriminogene klice. I ako su te pojave međusobno različite, one ukazuju na jednu zajedničku karakteristiku njihovih vršilaca. Ta zajednička karakteristika jeste negativizam prema društvenokorisnom radu. Taj negativizam je osnovni uzrok i maloletničke delikvencije, pa i maloletničkog kriminaliteta uopšte. Daleko smo od toga da tvrdimo da ovde ne igra ulogu i psihološka indukcija, ali je osnovna baza ovih pojava negativan odnos prema radu, tj. težnja da se bez rada živi lepo i lako. Svakome je poznato da lice koje se bavi prosjačenjem, tapkarenjem ili prostitucijom a ne obezbedi sredstva za zadovoljenje neke svoje potrebe, neće prežati da do potrebnih sredstava dođe vršenjem imovinskog delikta.

Uticaj kriminalnih filmova, stripa i šund-literature isto tako nije bez značaja za maloletničku delikvenciju. Kao što znamo iz svog iskustva, film svojim akustičnim i vizuelnim dejstvom proizvodi neposredne senzacije koje vrše snažnu impresiju na gledaoca. Ta impresija je utoliko snažnija ukoliko je fabula filma više ispunjena sekvencama pirovanja, nemoralnih izživljavanja, stravom i jezom, sa bizarnim gestovima i gafovima negativnih junaka. Ovakve impresije koje se snažno utkivaju u senzorni sistem dece i maloletnika, mogu se pretvoriti u latentne tendencije koje će se, ako ne budu vaspitanjem ugušene, u pogodnom trenutku ispoljiti kroz sličnu delatnost samog maloletnika, i to u vidu reprodukcije ponašanja junaka sa filma. Drugim rečima, kod velikog broja dece i maloletnika zbog nepostojanja sposobnosti za kritičku analizu sadržaja filma i odbacivanje štetnih impresija, rađa se težnja ka podražavanju i imitiranju onih ponašanja koja su se imperativno nametnula gledaocima ove vrste, a od kojih su mnoga asocijalnog karaktera. Sličan ali u izvesnoj meri slabiji uticaj vrši i kriminalna literatura, bez obzira na njenu izražajnu formu. O psihološkom dejstvu kriminalnog filma i šund-literature i uticaju tog dejstva na asocijalna ponašanja maloletnika svakako mogu više da kažu psiholozi, pedagozi, socijalni radnici i organi nadležni za borbu protiv maloletničke delikvencije.

Pored napred izloženih faktora koji se nalaze izvan sfere ličnosti delikventa, postoje izvesni subjektivni faktori vezani za samu ličnost maloletnika. Ličnost maloletnika nalazi se u razvoju koji se ne odvija lagano i sasvim kontinuirano, već burno i skokovito. Takvo kretanje biopsihičkog razvitka maloletnika dovodi do naglih promena u ponašanju, a na koje spoljni faktori deluju kao izazovi i povodi. Nagle promene u ponašanju objašnjavaju se činjenicom da je emotivni razvitak burniji od intelektualnog razvitka. Stoga se uticaj sredine, tj. grupa u kojima se maloletnik kreće ili pojedinaca sa kojima živi ili se druži, prihvata nekritički. Otuda i ponašanje maloletnika u velikoj meri zavisi od karaktera i snage tog uticaja. Sa druge strane, osećanja ne samo da su burna već su istovremeno i vrlo promenljiva, ambivalentna. Pošto su osećanja kod dece i maloletnika burna i nagla, ona se često ispoljavaju u vidu afekata. Afekti su gotovo uvek praćeni jednom gotovo postojanom težnjom za afirmacijom koja se veoma često ispoljava kroz asocijalna ponašanja s obzirom da ona predstavljaju odstupanje od normalnog svakodnevnog ponašanja. Težnja za afirmacijom redovno počiva na fantaziji. Prema tome, ličnost maloletnika je veoma pogodna za negativan uticaj, kao i za svaki drugi uticaj. Ukoliko je psihička konstitucija maloletnika labilna utoliko je podložnija uticaju i više nastrojena za vršenje asocijalnih ponašanja. Ukoliko se steknu i drugi pogodni faktori onda će sigurno do asocijalnog ponašanja i doći.

To bi po našem mišljenju bili najvažniji uzroci maloletničkog kriminaliteta, ali ne i jedini. Postoji još niz uzroka koji su karakteristični za maloletnički kriminalitet u pojedinim mestima. Tako, na primer, preventivna služba za borbu protiv maloletničkog kriminaliteta u Nišu smatra da faktorijelno na maloletnički kriminalitet deluju i sledeće činjenice: postojanje zavoda za vaspitanje delikventne omladine i prihvatilišta za maloletne skitnice — prolaznike, geografski položaj grada koji predstavlja važnu raskršnicu za unutrašnji i međunarodni saobraćaj itd. Razume se da sve te činjenice mogu imati znatan stimulativni, pa i uzročni karakter na maloletničku delikvenciju. Sve ovo govori o tome da u prouzrokovanju maloletničke delikvencije učestvuje čitav splet uzroka koji deluju povezano pa čak i združeno.

VIII. ZAKLJUČAK

U posmatranom periodu maloletnički kriminalitet pokazuje konstantnu tendenciju porasta. Isto tako, u porastu je i recidivizam. U vršenju kriminalnih akata primećuje se znatan porast broja dece i mlađih maloletnika, dok je broj starijih maloletnika u postepenom opadanju. Struktura maloletničke delikvencije ne pokazu neke bitne izmene. Na prvom mestu i dalje se nalaze krivična dela protiv imovine, krivična dela protiv života i tela i krivična dela protiv javnog reda i pravnog saobraćaja. Postoje znatna pomeranja u okviru strukture delikata, ali koja nisu takvog intenziteta da bi uticala na promenu postojeće rang-liste. Ta pomeranja pokazuju tendenciju postepenog ali vidnog opadanja broja krivičnih dela protiv ličnosti uz istovremeni porast broja krivičnih dela protiv imovine. Među krivičnim delima protiv imovine sve više se ističe i krivično delo posluge motornim vozilima.

Porast maloletničke delikvencije, a posebno recidivizma, pokazuje da postoje krupni nedostaci u sprovođenju preventivne i kaznene politike prema

maloletnim delikventima. Pre svega, rad na preventivi nije u svim opštinama dobro organizovan niti dovoljno razvijen. Centri za socijalni rad još uvek ne postoje u svim opštinama a i tamo gde postoje umesto preventive bave se u najvećem broju slučajeva kurativom. Stambene zajednice i mesne organizacije SSRN, a isto tako i omladinske i pionirske organizacije, nisu u dovoljnoj meri posvetile pažnju vaspitnoj zapuštenosti mladih, kao i plan-skom organizovanju i usmeravanju kulturnog i zabavnog života mladih. Operativna služba centara za socijalni rad i organa Sekretarijata za unutrašnje poslove nije u mogućnosti da sama reši ovaj problem, bez učešća svih navedenih faktora, i to utoliko pre što ni ona sama nije najbolje organizovana i dovoljno razvijena. Savetovališta za mentalnu higijenu, a isto tako i socijalne komisije pri školama nisu pri svim školama organizovane a i tamo gde jesu nisu se dovoljno afirmisale u razvijanju preventivnog rada. Stoga bi svim ovim problemima trebalo posvetiti posebnu pažnju. Pri ispostavama Sekretarija za unutrašnje poslove i centrima za socijalni rad trebalo bi u okviru preventivne službe organizovati i analitičko-evidentnu službu koja bi od operativne službe prikupljala podatke o maloletnicima sklonim delikvenciji, proučavala njihove sklonosti i odabirala preventivne mere koje bi se preduzimale sa ciljem sprečavanja vršenja delikata.

Dr Ljubiša JOVANOVIĆ
docent Pravno-ekonomskog fakulteta
u Nišu

S u m m a r y

Approaching the problem of minor peoples' criminality, the author already in the introduction records that the minor peoples' criminality during the last decade of our time is increasing in all the countries of the world. This increase is specially marked in the countries with a higher economical development and in the countries in which the tempo of the economic development in the post-war period has been speedy and vigorous.

To this second group of countries belongs also Yugoslavia, wherein, along with a stirring economic development, came a considerable increase, too, in the minor peoples' criminality. In the post-war period from 1959 to 1964 the average of the increase in minor peoples' criminality in all the country amount to 20,4%. In the Socialist Republic of Serbia this increase is somewhat under the Yugoslav average. But, differently from some other republics of the SFRY, the minor peoples criminality in Serbia shows a tendency of a steadfast and uninterrupted increase.

Making use of his own records and tables, the author explains the extent, the structure and the dynamics of the minor peoples' criminality on the territory of Serbia and within the district of Niš to which he is paying a special attention. In expounding the structure of the minors' criminality, the author gives a special review and analysis of the minors' predelinquency and minors' delinquency by examining their movement and mutual relation. The relation between the predelinquency and delinquency in the period observed stands in a proportion of 37,5% to 62,5%, what means that the minors appear almost twice more as delinquents.

Of the acts of predelinquency, the first place is occupied by the infringements of police regulations, to wit: vagabondage, pattering (re-selling of tickets), bullying, etc., then atypic behaviours, such as: escape from home and school, rude behaviour, damaging of plantations, etc. In the structure of the minors'

delinquency the first place is occupied by the criminal offences against the property, then the criminal offences against the public order, the criminal offences against the life and the body, etc.

A special attention the author paid to the structure of the minor delinquents as to the sex, the age, the school qualifications, the occupation, the social origin, etc. A section is consecrated to the treatment of minor delinquents. From the records given in this section it appears that in Serbia in 80% of the cases towards the minor delinquents social measures of an educative character have been applied, and only in 20% of the cases the criminal law measures of a educative-corrective character.

Finally, in the last section are expounded the causes of the minor peoples' criminality. As there is a great number of causes which are mutually interweaved, the author is classing them in several groups. First of all there are the causes resulting from the post-war massive migration and a stirring process of urbanization; then, there are the causes resulting from the defectiveness of the modern family (over-occupation of the parents, scattering and deficiency of the family); then, there are the causes resulting from socio-pathologic phenomena, such as the: alcoholism, loitering, immoral life, etc., then come the causes resulting from the influence of bad films and rubbish literature, and lastly the causes resulting from the personal deficiency of the minor delinquents, i. e. the endogenous causes. -

ODUMIRANJE DRŽAVE I PRAVA U OBLASTI DRUŠTVENIH SLUŽBI

1. POJAM DRUŠTVENIH SLUŽBI

Velika raznovrsnost državnih i društvenih sistema, mnogobrojnost i raznovrsnost delatnosti koje se obuhvataju pojmom javnih odnosno društvenih službi, sve veća intervencija države — čine prilično teškoća u određivanju pojma i definicije društvenih službi. Ali, i pored toga ima veoma mnogo definicija i različitih gledišta. Dok su jedni pridavali ovom pojmu priličnu važnost, drugi su ga čak negirali. Praksa i zakonodavstvo su isto zauzimali različite stavove. Pored toga, pokatkad se pod javnom službom obeležavaju samo pojedine vrste delatnosti. Zatim, termin „služba“ se upotrebljava i da označi izvesnu organizacionu jedinicu („pravna služba“, „služba dečje zaštite“ - itd.).

Kad je u početku državna intervencija bila vrlo slaba, postojao je vrlo mali broj delatnosti koje su bile obuhvaćene pojmom javne službe. Funkcija državnog aparata svodi se na regulisanje opšteg reda i bezbednosti, finansija i pravosuđa. Smatralo se da država treba jedino da brani zajednicu od spoljnih neprijatelja i da održava bezbednost, red i mir unutar zajednice. Postojale su tri javne službe: narodna odbrana, policija i pravosuđe. Docnije, u svom daljem razvoju država interveniše u mnogim oblastima. Mnogobrojni društveni odnosi postaju predmet regulisanja od strane države. Pitanja privrede, obrazovanja, nauke, kulture, zdravlja, socijalne zaštite i drugih delatnosti sve više reguliše država. Javne službe dobijaju karakter delatnosti koje su regulisane od strane države drukčije nego što su bile regulisane od običnih građana. Menja se karakter i sadržaj delatnosti regulisane od države.

Institucija javne službe naročito se razvila u Francuskoj. Tome je posebno doprinela praksa francuskog Državnog saveta (Conseil d'Etat). Inače, čitavu teoriju javnih službi stvorio je Leon Digi, a dalju razradu i veliki doprinos dali su Gaston Žez, Rože Bonar i drugi. Digi izlaže da javne službe treba da zamene suverenu ličnost države, da država predstavlja samo „skup javnih službi“. Namesto pojma javne vlasti, suverenosti subjektivnog prava, prava zapovedanja države, pojavljuje se pojam javne službe, socijalne funkcije, dužnosti vladajućih. „Ukratko, pojam javne službe izgleda da se ovako može izraziti: to je svaka ona delatnost čije vršenje upravljači treba da regulišu, obezbede i kontrolišu, pošto je ona neophodna za ostvarenje i razvitak društvene međuzavisnosti i takve prirode, da može biti obezbeđena samo posredovanjem sile kojom raspolažu upravljači.“¹ Predmet javnih službi čine delatnosti koje su dužni da ispune upravljači. To su one delatnosti čija ma i najkraća obustava dovodi do društvenog nereda.

¹ Leon Digi: „Preobražaj javnog prava“, Beograd 1929, str. 51.

Po Gastonu Žezu javne službe su one „potrebe opšteg interesa“ koje su upravljači u datom vremenu odlučili da zadovolje u posebnoj formi, formi javne službe. Bitna je namera upravljača da jedna delatnost bude javna služba.

Valin iznosi da javna služba predstavlja jedan od osnovnih pojmova javnog prava. Andrée de Laubadère piše: „Javnom službom se naziva svaka aktivnost javne ličnosti usmerena na zadovoljenje potrebe opšteg interesa: nacionalna odbrana, železnice...“² Osnovni element u definiciji javne službe je opšti interes: javna služba ima za cilj da zadovolji potrebu opšteg interesa. Država ustanovljava jednu delatnost kao javnu službu umesto da je prepusti privatnoj inicijativi, jer smatra da javna potreba ne može da bude zadovoljena ili će biti rđavo zadovoljena kroz privatnu aktivnost.

Institut javne službe se razvijao i u drugim državama dobivajući određena značenja. Tako u Nemačkoj, anglosaksonskom pravu itd.

Institut javne službe razvija se i u socijalističkom pravu. Kod nas su mnogi pisci dali definicije ovog pojma. Tako, profesor dr Nikola Stjepanović izlaže da termin javna služba ima dva značenja — šire i uže. Prvo, šire značenje označava „organizacione jedinice“, organe, organizacije i druga javna tela. U formalnom pogledu to su sve organizacione jedinice države i javne uprave. U materijalnom pogledu to je sve što država i drugi opštedruštveni organi rade. Drugo, uže značenje termina javne službe označava izvesnu vrstu delatnosti opštedruštvenih organa, kao i organizacione jedinice preko kojih se te delatnosti obavljaju.³

Po dr Ivu Krbeku za pojam javne službe je odlučna sadržina i svrha te službe. Izvesnu službu smatra zajednica tako važnom da je podvrgava posebnom pravnom režimu, odnosno posebnim upravnopravnim propisima. Odlučno je uvek shvatanje konkretnog društva u određeno vreme, koje se izražava u pravnim propisima.⁴

I drugi naši pisci (dr Payle Dimitrijević, dr Slavoljub Popović i drugi) dali su objašnjenja i definicije ovog pojma, uglavnom polazeći od istih elemenata.

Kod nas se u poslednje vreme pojavljuje pojam društvene službe, vrše podvajanja pojmova javne i društvene službe ili se ti pojmovi izjednačuju. U ovoj novoj problematici smo u priličnom početku. Ustav SFRJ, kad govori o osnivanju radnih organizacija (član 13. stav 2), propisuje da se radna organizacija osniva kao preduzeće ili druga privredna organizacija za delatnosti u oblasti privrede, ili kao ustanova ili druga organizacija za delatnosti u oblasti obrazovanja, nauke, kulture, zaštite zdravlja, socijalne zaštite i drugih društvenih službi. Isto tako kad govori o pravnoj pomoći, Ustav SFRJ navodi advokaturu kao društvenu službu.⁵

Tako je pojmu društvenih službi dat uži značaj. Delatnost društvenih službi su obrazovanje, nauka, kultura, zaštita zdravlja, socijalna zaštita i druge delatnosti. Kod ovih delatnosti osnovni je uslužni karakter. Ne proizvede se materijalna dobra kao u oblasti privrede, već se vrše razne tehničke

² Andrée de Laubadère: „Traité élémentaire de droit administratif“, Paris 1953. i „Manuel de droit administratif“, Paris 1963, str. 19.

³ Dr Nikola Stjepanović: „Upravno pravo FNRJ“, 1958, str. 29.

⁴ Dr Ivo Krbek: „Upravno pravo FNRJ“, I knjiga, str. 19, Beograd 1955. i „Pravo javne uprave FNRJ“, I knjiga, str. 7. i 8, Zagreb 1960.

⁵ Član 67. stav 2. Ustava SFRJ: „Društvena zajednica stvara uslove za pružanje pravne pomoći putem advokature, kao samostalne društvene službe i putem drugih vidova pravne pomoći“.

uslužne radnje, kao predavanja, pomoć i drugo. Pružaju se usluge čime se zadovoljavaju razne potrebe. Iako se i kod nekih privrednih delatnosti može naći uslužni karakter, ipak u oblasti privrede on nije dominantan. On se može pojaviti samo kod nekih privrednih delatnosti.

Društvenim službama se ne zadovoljavaju samo potrebe korisnika — pojedinaca, već i opšte potrebe društva. I ove potrebe su mnogo jače izražene, mnogo je veći interes zajednice za vršenje ovih delatnosti nego kod delatnosti u oblasti privrede. Zajednica je jako zainteresovana da se društvene službe pravilno razvijaju i delatnosti vrše. Dok se delatnostima u oblasti privrede u celini zadovoljavaju potrebe pojedinaca i putem tržišta, ekonomskih zakona i mera planiranja regulišu i opšte društvene potrebe, te je moguće ostvarivanje dobiti i rentabilnosti kao osnovnih zakona, dotle to nije slučaj kod delatnosti društvenih službi. Kod ovih delatnosti mora se ostvariti funkcionisanje bez obzira na rentabilnost i dobit. Izvesne delatnosti obrazovanja, kulture, zaštite zdravlja, socijalne zaštite moraju se vršiti bez obzira na ekonomske zakone i dobit. Tako se kod ovih delatnosti jako manifestuje interes zajednice, poseban društveni interes. To su posebne opštedruštvene delatnosti. Ako i dođu do izražaja izvesni ekonomski momenti (formiranje cena usluga i dr.), ipak oni ne mogu biti takvog intenziteta i karaktera kao kod privrednih delatnosti.

Ovakav karakter delatnosti društvenih službi i razvoj socijalističke države u pravcu odumiranja državnih funkcija ukazuju još na jedan moment kod ovih delatnosti. Naime, u vršenju ovih delatnosti treba obezbediti takve organizacione forme i takav način njihovog funkcionisanja da se učešće društva ostvari i da se opšti interes uskladi sa posebnim, sa interesom onih koji vrše te delatnosti. Ovo se može ostvariti na razne načine i ne postoje izvesni predodređeni propisani sistemi. Ali, razvijajući marksističku misao o slobodnim asocijacijama, sigurno je da sistem društvenog samoupravljanja i njegovo dalje usavršavanje predstavlja jedan od osnovnih oblika organizacije i funkcionisanja ovih delatnosti u pravcu odumiranja državnih funkcija i prava.

2. ORGANIZACIONI OBLICI U KOJIMA SE VRŠE DRUŠTVENE SLUŽBE

Delatnosti društvenih službi mogu se vršiti putem različitih organizacionih oblika. Počev od državnih organa, pa preko ustanova i udruženja do samih korisnika i građana. Pojedini oblici su pretežni dok su drugi sporedniji. U liberalističkoj državi razna udruženja i organizacije su bili pretežni oblici, dok su docnije to bili državni organi, organizacije i ustanove. Danas su ustanove osnovni organizacioni oblik delatnosti društvene službe, i to kako u kapitalističkoj državi tako i u socijalističkoj državi. Posebno je pitanje položaja i uloge ustanove u državi i u određenim etapama razvoja državnog i društvenog uređenja. Ali je osnovno da se danas delatnosti društvenih službi vrše preko ustanova.

Međutim, ma kakav da je organizacioni oblik, suština je, s obzirom na problem odumiranja države i prava, u odnosu između državnih organa i organizacionih oblika preko kojih se vrše delatnosti društvenih službi, odnosno u tome u kojoj je meri taj organizacioni oblik postao samostalan i samoupravan van državnog mehanizma. U kapitalističkoj državi uticaj državnih organa na ove organizacione oblike je prilično veliki i sa razvojem države sve više jača državna uloga. Ona može da se manifestuje na razne načine,

počev od toga da su ti organizacioni oblici državni, da su u sklopu državnog mehanizma, da su ustanove inkorporirane u državni sistem, pa do posebnih organizacionih oblika u kojima država određuje zadatke, donosi propise i u drugim vidovima utiče, čini ih zavisnim od svog državnog i pravnog sistema, kao što je slučaj sa mnogim udruženjima ili drugim organizacijama. I u početku izgradnje socijalističke države imamo vezanost tih organizacionih oblika za državu i jak uticaj države. Ali, dalja pravilna izgradnja socijalističkog društva zahteva odumiranje državnih funkcija u oblasti društvenih službi, pa i odvajanje od države organizacionih oblika delatnosti društvenih službi i njihovo razvijanje kao društvenih tela sa određenom ulogom države do potpunog podružvljavanja sa nestankom države i prava.

PROCES ODUMIRANJA DRŽAVE I PRAVA U OBLASTI DRUŠTVENIH SLUŽBI

1. Odumiranje socijalističke države i prava u oblasti društvenih službi vrši se postupno i lagano, postepenim prenošenjem ovlašćenja sa državnih organa i smanjivanjem njihovog uticaja na razne organizacione oblike u kojima svoju delatnost vrše društvene službe. Ovaj proces se vrši u priličnom sukobljavanju novog i starog, i zavisi od mnogih uslova i okolnosti. Odumiranje države i prava je opšti proces koji zahvata sve oblasti, a sve je to u međusobnoj zavisnosti i uslovljenosti. Polazeći od toga odumiranje države i prava u oblasti društvenih službi zavisi pre svega od broja i obima ovlašćenja koja se sa državnih organa prenose na ustanove, odnosno na razne organizacione oblike u kojima vrše svoje delatnosti društvene službe. Ukoliko državni organi prenose veća ovlašćenja, utoliko će se ustanove i drugi organizacioni oblici odvajati od državnih organa i postajati posebni društveni individualiteti. U tom procesu ovi organizacioni oblici ne treba da imaju ovlašćenja u pravcu raspolaganja silom, prinudom, vlašću. Ako bi se u tom pravcu razvijao proces, onda bi ove organizacije naličile na državne organe i odumiranje ne bi u stvari ni bilo. Ukoliko bi u jednom prelaznom periodu prenošenja ovlašćenja sa državnih organa i bilo izvesnih elemenata vlasti, to bi trebalo samo da bude jedna etapa u daljem razvoju podružvljavanja vlasti. U daljem procesu ovi elementi morali bi da se sve više gube a da se zadrže samo oni elementi sile koji su nužni za vršenje same delatnosti društvene službe. Kao, na primer, pravo donošenja pravila o disciplini korisnika usluga da bi se mogla vršiti sama delatnost.

Ovlašćenja koja se prenose sa državnih organa mogu biti različita, počev od osnovnih, kojima se daje sloboda u vršenju stručnih tehničkih poslova osnovne delatnosti (predavanja, medicinska pomoć itd.), pa do mnogobrojnih i raznovrsnih prava upravljanja, raspolaganja finansijskim i materijalnim sredstvima, podele dohotka i nagrađivanja.

U procesu prenošenja ovlašćenja sa državnih organa smatramo da su sledeća ovlašćenja najbitnija:

1) ovlašćenja potrebna za vršenje stručne delatnosti — Organizacioni oblici preko kojih se vrše društvene službe moraju uživati stručnu autonomiju i biti potpuno samostalni u svom radu. Državni organi ne mogu se mešati u njihov rad, već samo mogu davati sugestije, preporuke i podsticaje;

2) ovlašćenja u pogledu upravljanja — Upravljanje može biti različito, ali je sigurno da je društveno samoupravljanje najvažnije i osnovno za razvoj

ovih organizacionih oblika, kao posebnih društvenih individualiteta. Upravljanje od strane državnih organa ili njihov uticaj na upravljanje ne dozvoljava razvoj samostalnosti i samoupravnosti ovih organizacija. Upravljanje može biti posredno i neposredno, kao i razni sistemi povezivanja posrednog i neposrednog. Posredno je upravljanje od strane predstavnika. Oni mogu biti, pre svega, predstavnici članova zajednice onih organizacionih oblika koje vrše društvene službe. Ali, s obzirom da su ove delatnosti najviše delatnosti od posebnog društvenog interesa, to imamo kao predstavnike u upravljanju i predstavnike raznih organa i organizacija zainteresovanih za rad ovih delatnosti, predstavnike društvene zajednice.

U tom slučaju treba omogućiti da radni ljudi u tim organizacijama što neposrednije odlučuju o pitanjima rada, o uređivanju međusobnih odnosa, o raspodeli dohotka, kao i o drugim pitanjima svog ekonomskog položaja, obezbeđujući istovremeno najpovoljnije uslove rada za rad i poslovanje organizacije kao celine. Ovo zbog toga što putem ovakvog načina samoupravljanja treba omogućiti što neposrednije odlučivanje i upravljanje radnih ljudi, kao i oslobođenje rada, oslobođenje od svake eksploatacije i najamnih radnih odnosa. Neposredno upravljanje je direktno upravljanje od strane radnih ljudi, ako je to radna organizacija, ili od strane samih građana ako su to drugi organizacioni oblici (udruženja i dr.). S obzirom da neposredno upravljanje predstavlja više demokratičnosti i samostalnosti, to njemu treba što više težiti i negovati i usavršavati sve bolje forme. Ukoliko je sprovedeno posredno upravljanje, uvek je potrebno pronalaziti određeni oblik neposrednog upravljanja koji bi se kombinovao sa posrednim upravljanjem da bi se dobila veća samoupravnost i demokratičnost. Tu dolaze razne forme, počev od odgovornosti, reizbornosti i rotacije predstavnika, pa sve do raznih oblika neposrednog odlučivanja o pojedinim pitanjima (zbor radnih ljudi, referendum, inicijativa itd.). Tako je organizovano društveno samoupravljanje kod nas u radnim i drugim organizacijama koje vrše društvene službe. Ovi oblici nisu sigurno jedini po obliku i po funkcijama u procesu odumiranja državnosti u ovoj oblasti i mogu postojati i drugi oblici, drukčije kombinacije tih oblika, kao i njihove različite funkcije i poslovi, ali je sigurno da ovakvi oblici zaista predstavljaju jedini put kojim će pojedini poslovi državnih organa postupno moći da se prenesu na organizacije u društvenim službama da bi ove mogle sve više da se odvajaju od državnih organa i da postaju društvena tela, što će značiti razvoj procesa odumiranja države;

3) ovlašćenja u pogledu organizacije delatnosti — Vrlo važna prava za rad i razvoj organizacije jesu prava u pogledu organizacije i vršenja delatnosti. Ukoliko organizacije dobivaju pravo da same organizuju delatnost, da se staraju o razvoju, da donose planove i programe rada i razvoja, kao i da rešavaju i druga pitanja iz domena poslovanja, utoliko će se organizacije razvijati kao vandržavne, društvene organizacije;

4) ovlašćenja imovinskopravnog karaktera — Da bi organizacije mogle slobodno da vrše društvene službe, potrebno je da imaju na upravljanju određenu imovinu. Tako, kod nas ustanove dobivaju na upravljanje stvari iz društvene svojine i u vezi s tim imaju određena ovlašćenja, prava i dužnosti. Ustanove odlučuju o upotrebi društvenih sredstava, o njihovom raspolaganju i koriste ih ekonomski i celishodno radi postizanja najvećeg efekta za ustanovu i društvenu zajednicu. Ali su ustanove dužne očuvati nesmanjenu vrednost društvenih sredstava i odgovorne su za svoje obaveze prema društvenoj zajednici. Ovlašćenja

imovinskopravnog karaktera su od neobično velikog značaja za razvoj organizacije i njene odnose sa državnim organima, jer imovinska samostalnost je osnova celokupne samostalnosti organizacije;

5) ovlašćenja finansijske prirode — U pogledu finansiranja organizacija društvenih službi postoje razni sistemi. Ukoliko je veća finansijska samostalnost organizacija, utoliko one uživaju i veću samostalnost u radu. U vezi sa finansiranjem, sticanjem prihoda i njihovim raspolaganjem, organizacije uživaju izvesna prava i imaju određene dužnosti. Ako organizacije stiču prihode tako da ne zavise od državnih organa i ako su prihodi dovoljni za razvoj delatnosti, onda to ima jakog uticaja na formiranje organizacija kao posebnih vandržavnih tela. Organizacije u takvom slučaju same vrše raspodelu dohotka, obezbeđuju razvoj materijalne osnove svog rada i ispunjavaju obaveze prema društvenoj zajednici;

6) ovlašćenja u pogledu vršenja unutrašnje kontrole — U razvoju osamostaljivanja i samoupravnosti organizacija društvenih službi vrlo važnu ulogu imaju ovlašćenja u vršenju kontrole rada od samih organizacija. To je unutrašnja kontrola koja sve više treba da zameni državnu i razne vrste spoljne kontrole, kontrola koja će sve više odgovarati ukoliko se sa razvojem samoupravnosti razvija i savest i ideologija članova organizacije. Ova kontrola može biti različita i može ići sve do neposredne odgovornosti pred članovima organizacije i najšire javnosti rada organa i svih članova organizacije;

7) ovlašćenja u pogledu regulisanja unutrašnjih odnosa a posebno radnih odnosa u organizaciji — Ukoliko državni organi prenesu na same organizacije društvenih službi ovlašćenja za regulisanje unutrašnjih odnosa, utoliko će jačati samoupravnost tih organizacija. Posebno mesto u unutrašnjim odnosima imaju radni odnosi članova radne zajednice. Ukoliko sama organizacija te odnose reguliše, kao što su zasnivanje i prestanak radnih odnosa, unapređivanje uslova rada, podela dohotka itd., utoliko će to zaista biti prave radne, samostalne organizacije, u kojima će se vršiti i oslobođenje rada, ukidanje najamnine i eksploatacije, tako važnih procesa za odumiranje države i prava;

8) ovlašćenja u pogledu donošenja akata — Za vršenje delatnosti organizacije društvenih službi moraju imati prava na donošenje raznih akata. Samostalnost i samoupravnost organizacije se i ogleda u pravu na donošenje akata. Ta prava mogu biti različita, što zavisi od širine prenetih ovlašćenja.

Ovlašćenja u raznim oblastima izražavaju se u stvari u donošenju akata. Organizacije kod nas mogu donositi statute, pravilnike i druge pravne akte. Ali, mogu donositi i vanpravne akte (preporuke, smernice i drugo), kao i koristiti razna vanpravna sredstva (vođenje brige, staranje, razmatranje itd.).

Mnoge pravne akte organizacije donose na osnovu akata državnih organa, mađa su veoma često slobodne da neke odnose i originerno utvrde. Isto tako mnoge pravne akte koje donesu organizacije sankcionišu, potvrđuju državni organi (potvrda statuta). Ali mnogi poslovi se vrše i putem vanpravnih sredstava i vanpravnih akata, što predstavlja jedan od vrlo važnih instrumenata u procesu odumiranja prava. Uz to i sami pravni akti menjaju svoj klasični karakter, tj. donose ih organizacije koje nisu više državne organizacije i oni na taj način gube postupno elemente javne vlasti svojstvene državnoj organizaciji, što sve predstavlja lagani proces odumiranja prava.

Ukoliko se sva ova ovlašćenja prenose sa državnih organa na organizacije društvenih službi i ukoliko se ovi poslovi razvijaju kod organizacija, utoliko će

se element državnosti gubiti, odumirati država i pravo, a organizacije sve više postajati vandržavna, društvena tela.

2. U procesu odumiranja države i prava u oblasti društvenih službi nije samo važno prenošenje ovlašćenja sa državnih organa i razvoj organizacija u pravcu samostalnih i samoupravnih organizacija, nego i određeni razvoj državnih organa i njihov odnos prema organizacijama koje vrše društvene službe. Makoliko da se poslovi prenose na vandržavne organizacije, država će još uvek zadržati određene funkcije regulisanja i kontrolisanja određenih odnosa. Pri tome će se menjati i same funkcije države i prava, a u samim državnim organima i pravu menjaće se raniji klasni karakter ovih pojava koje će se sve više pretvarati u nove društvene kategorije.

Država će u ovom procesu još uvek pravnim normama regulisati određene odnose, ali će te norme imati drugi karakter. One će biti u toj meri opšte, načelne da će sve više prepuštati organizacijama društvenih službi detaljnije regulisanje i odnosa, a time omogućiti da dođu do izražaja specifičnosti samih delatnosti i organizacija.

Tako se kod nas zakonima regulišu mnoge materije, a ostavlja da radne organizacije (ustanove i dr.) svojim pravilnicima i drugim aktima detaljno regulišu dalje ovu materiju s obzirom na svoje specifičnosti i potrebe (na primer Osnovni zakon o radnim odnosima).

Isto tako, država će uticati na taj način što će mnoge akte koje donose organizacije sankcionisati i time omogućiti njihovu primenu. Tako kod nas imamo potvrde statuta ustanova i drugih organizacija.

Ali, sa druge strane, u mnogim odnosima država neće dejstvovati pravnim aktima i sredstvima već vanpravnim aktima i sredstvima (preporuke, smernice i dr.). Ovde se već odnos pojavljuje u sasvim novom vidu. Ti akti nisu pravni. To su društveno-političke norme. Njima se snagom argumenata, ubeđivanja i putem svesti želi postići pravilan i zakonit rad. Za nepoštovanje tih normi ne može se upotrebiti sila, ili prinuda kao kod pravnih normi. U daljem procesu odumiranja države i prava broj ovakvih akata i sredstava biće sve veći.

Ovakvo regulisanje odnosa menja i samu organizaciju i funkcionisanje državnih organa, a time i karakter ovih organa u pravcu gubljenja klasičnog tipa državnosti i sve većeg podruštvljanja i dobivanja nove uloge.

Isto tako, u procesu prenošenja poslova sa državnih organa na organizacije društvenih službi država će zadržati određene kontrolne funkcije. One su neophodne s obzirom na sam proces odumiranja i na veliki broj organizacija sa raznim ovlašćenjima, velikim brojem akata koje same donose i velikim brojem vanpravnih akata gde ne postoje određena pravna sredstva kontrole. U takvom jednom procesu u kome imamo veliki broj organa i organizacija sa posebnim, velikim pravima i interesima, potrebno je putem određenih organa i određenim sredstvima obezbediti jedinstvo i opšti interes. Međutim, i ta kontrola će postepeno menjati svoj klasni karakter. Država će pre svega imati pravnu kontrolu kao pravu državnu kontrolu, pri kojoj može upotrebiti i razna sredstva prinude. Ali, sve više će jačati društvena kontrola. Državni organi se menjaju u opštem procesu odumiranja države i prava. Oni su zahvaćeni ovim procesom i postepeno se transformišu u društvene organe. Tako se kod nas u svim državnim organima primenjuje sistem društvenog samoupravljanja. Državni organi postaju i organi društvenog samoupravljanja. Nisu više ni organizacioni ni funkcionalno pravi klasični državni organi. Polazeći od ovog, državni organi vrše političku, društvenu kontrolu. Kod nas skupštine društveno-političkih zajednica (naročito u svojim većima radnih zajednica) i saveti u opštinama i sre-

zovima vrše ovu kontrolu. Čak i organi državne uprave vrše u određenom smislu ovu kontrolu, kad ukazuju, objašnjavaju, opominju. Isto tako, može se reći da i sudovi u određenom smislu učestvuju u ovoj kontroli kad prate i proučavaju društvene odnose i pojave i obaveštavaju predstavnike državnih organa o primeni zakona. Društvena kontrola se ne zasniva na prinudi već na ubeđivanju. Kod nje imamo primenu raznih političkih sredstava a ne primenu prinude. Zbog toga je značaj ove kontrole sve veći sa razvojem odumiranja države i prava. Ona treba sve više da zameni državnu pravnu kontrolu.

Pored toga, u procesu odumiranja države i prava u oblasti društvenih službi imamo sve veći broj vanpravnih akata koje donose državni organi a i same organizacije. Poštovanje ovih akata nije obezbeđeno državnim prinudom, te se pojavljuje potreba obezbeđenja izvršenja ovih akata naročito u početnim fazama odumiranja države i prava kad svest ljudi nije još dovoljno razvijena i kad moralna sankcija nije dovoljna. Tako se pojavljuje potreba društvenog nadzora nad tim aktima da bi se zaštitio javni interes, interes društva. Potrebno je tražiti sredstva i načine uspostavljanja efikasne društvene kontrole i društvenih sankcija, baš zbog nepoštovanja ovih akata. Potrebno je stvoriti određenu društvenu zakonitost i ustavnost društveno-političkih normi. Jer, u krajnjoj liniji, u današnjem stepenu razvoja odumiranja države i prava društveno-političke norme se u stvari nadovezuju na pravni sistem i one nisu izolovane već su deo jednog celovitog jedinstvenog društvenog sistema.

U ovom procesu odumiranja potrebno je dalje sve više razvijati javnost i odgovornost rada organizacija koje vrše društvene službe, kao i svih lica u njima. Ovi instrumenti čine osnovu u obezbeđenju celokupnog mehanizma samouprave da neprekidno jača demokratizam i poštovanje prava građana i organizacija, ali i da se izvršenje njihovih obaveza prema društvu obezbeđuje političkim vanpravnim sredstvima. Ovaj oblik društvene kontrole, uključujući i sredstva reizbornosti i rotacije, onemogućuje birokratizaciju i samih predstavnika u upravljanju.

3. Najzad sva teorijska načela marksizma, kao i postavke i principi koji se izgrađuju u socijalizmu, ne mogu uvek da budu ostvareni do kraja. Ali, oni moraju da služe kao cilj koji treba da se ostvari i kome treba težiti. Proces odumiranja države i prava i stvaranje besklasnog društva je dug i složen proces, pun protivurečnosti i sukoba. U tom procesu nisu samo dovoljne organizacione forme, mehanizmi i sredstva, već i svakodnevna praksa ljudi, njihova misao i društvena svest. Sa većom i čvršćom društvenom organizacijom treba produžiti i razviti svest i aktivnost svakog pojedinca. Nema produžavanja i uspešnog razvijanja procesa odumiranja države i prava u svim oblastima, pa i u oblasti društvenih službi, ako svaki pojedinac ne oseća da je subjekt celine u kojoj se rešavaju pitanja koja i njega interesuju. Za ostvarivanje ovog procesa odumiranja treba se svakodnevno boriti, produžavati ga i ostvarivati kvalitet.

Dr Momčilo V. DIMITRIJEVIĆ,
docent Pravno-ekonomskog fakulteta
u Nišu

Summary

The notion of the social services is with us of a recent date. Before this notion there was a notion of public service, which originated in the French law. As to the positive legislation, the social services acquired a narrower meaning than that of the

former public service. The social services are constituted by some general social service activities which satisfy not only the needs of an individual beneficiary, but also the general needs of the society. Therefore, in such activities the interest of the social community is more intensive, so that, in consideration, too, of the process of decaying of the state and law, these activities must be exercised through a system of social self government.

The organizational forms through which the social services are exercised may be different, but, in the actual degree of social development, institutions are the most characteristic and the most frequent forms. But, regardless of the organizational form, the essential is, owing to the withering of the state and the law, in the relation between the state organs and those organizational forms, how much the affairs are transferred from the state agencies to those forms, and how much they have become autonomous and separated from the state apparatus. In the process of the transfer of powers from the state organs the most essential are the following: a) the powers necessary for the practising of a professional activity; b) the powers concerning the management; c) the powers concerning the organization of the activity; d) the powers of a property law character; e) the powers of a financial nature; f) the powers concerning the exercise of the internal control; g) the powers concerning the regulation of the internal and labour relations, and, h) the powers concerning the promulgation of acts.

Nevertheless, in the process of the transfer of affairs, decaying of the state and the law, the state is withholding some functions: the regulation and the control of some determined relations. As a matter of course, owing to the fact that the process of decaying of the state is a general process and that the social self-government has become with us a basis of the entire socio-political system, so that the state organs themselves and the law are losing their classical character. The state organs are becoming also the organs of the social self-government and along with the law are appearing also the socio-political norms. Along with the legal and state control we have a social, political control. The great number of socio-political norms, promulgated by state organs and by organizations in the province of social services, on one side, and the necessity of securing the unity of the community in the actual degree of development, on the other side, require the creation of a determined social legality and constitutionality of these norms.

But, all the principles and the premises in the process of withering of the state and the law in general, as well as in the province of social services, require not only organizational forms, mechanisms and means, but also a daily practice of the men, their thought and their social consciousness.

MARKSOVA DEFINICIJA DRUŠTVA I NJEN ZNAČAJ ZA SOCIOLOGIJU

Pitanje definisanja pojma ljudskog društva često je postavljano u istoriji. Sa razvojem društvenih nauka redovno su činjeni pokušaji da se definiše ljudsko društvo i odredi njegova suština. Ovakvi pokušaji naročito su učestali sa konstituisanjem sociologije kao društvene nauke sa posebnim predmetom proučavanja. Sociologija je nastojala da prouči društvo (više ili manje) kao celinu i utvrdi njegove najopštije zakonitosti. Pri određivanju pojma ljudskog društva nastale su vrlo različite teorije. Veći broj tih teorija spada u grupu nenaučnih i idealističkih shvatanja o društvu. Tek je marksizam na naučan način odredio pojam ljudskog društva.

I. Grupu najpoznatijih naučnih teorija o pojmu ljudskog društva svakako čine mehanicistička, biologicistička i psihologistička shvatanja društva.

Suština mehanicističkog shvatanja društva sastoji se u tome što se društvo shvata kao jedan mehanički sistem. Mehanicističke teorije ljudsko društvo kao celinu i pojedine društvene pojave i procese objašnjavaju pojmovima i terminima mehanicističko-tehničkih i prirodnih nauka — mehanike, fizike, astronomije, matematike.¹

Začetke mehanicističkog shvatanja društva nalazimo još u drevnoj prošlosti, pre svega, kod antičkih filozofa. Međutim, mehanicistička shvatanja pojma društva naročito se razvijaju u XVII i XVIII veku, pa i u XIX veku. Razvoj prirodnih nauka u ovom razdoblju uticao je na oformljivanje ovih teorija. Pod uticajem dostignuća u prirodnim naukama počinju i društvene pojave da se objašnjavaju zakonima koji važe u prirodi, a pre svega, zakonima mehanike. Jedno takvo izrazito mehanicističko shvatanje daje američki pisac H. Keri u svom radu „Principi društvene nauke“ (1859). On smatra da je čovek molekularno društvo, a udruživanje ljudi u društvo samo jedna vrsta „velikog zakona molekularne gravitacije“.²

Mehanicistička shvatanja društva predstavljala su napredak u odnosu prema ranijim teološkim i religioznim shvatanjima. Međutim, ona su nenaučna, jer ne objašnjavaju osnovne i bitne elemente društva, pošto se ti elementi i ne mogu objasniti sa pozicija mehanike. Ali, prilaežnje društvu sa pozicija mehanike, i rasuđivanje po zakonima mehanike, dovodi često do skeptičkih zaključaka o društvu. „Po mehaničkom shvatanju, na primer, mehaničko kretanje uključuje u sebe i mirovanje a uz mirovanje dolazi i inercija, te uz progres društva neizbežna je i konzervativnost. Otuda je svojstveno ljudskom biću, po mehanicističkom učenju, da se uvlači u sebe, da suprotno društvenoj koheziji

¹ Pitirim Sorokin, „Sociologija“, Beograd 1932., str. 1 do 93.

² Op. cit. str. 10 do 17.

i opštem toku razvitka ljudskog društva na opštem i zajedničkom, humanitarnom i društvenom, kao višem, izražava i svoju suprotnu stranu — da se povlači u sopstveni, separadni mir, da živi u svojim sferama i interesima”.³

Biologističke teorije o društvu nastojale su da društvo kao celinu i pojedine pojave u njemu objasne biološkim zakonima. Po ovim teorijama društvo je „organizam” sastavljen od istih funkcionalno zavisnih i korelativnih veza i odnosa, kao što je sastavljen i organizam čoveka. Zato se društvo, po ovim teorijama, i razvija prema zakonima koji važe za ostale biološke organizme. Ono (društvo) ima one delove koje imaju i ostali organizmi, iako, doduše, delovi društva kao organizma nisu vidljivi kao delovi biološkog organizma. Najznačajniji predstavnik ovakvog shvatanja društva je engleski naučnik Herbert Spenser. Spenser je, uzimajući za uzor biologiju, posmatrao ljudsko društvo kao posebnu vrstu živog superorganizma, a njegov razvoj kao superorgansku evoluciju, koja se odvija pod određenim spoljašnjim i unutrašnjim uslovima.⁴

Ni biologističke teorije nisu mogle da objasne društvo na naučan način. Shvatanja ovih teorija o analogiji između društva i biološkog organizma neodrživa su. Ljudsko društvo je zaista organizam, ali ne u biološkom smislu reči već u društvenom, socijalnom smislu, pa zato i ne može biti shvaćeno i objašnjeno biološkim kriterijumima i zakonitostima.

Psihologističko shvatanje društva polazi od psihičkih faktora, od psihičkih veza među ljudima, od njihove svesti, volje, ideja, nagona. Psihologističke teorije preudiciraju značaj svesti kao činoca u interodnosima i interakcijama ljudi, pa na osnovu toga stvaraju zaključke o odlučujućem značaju svesti psihičkih činilaca za odnose koji vladaju u društvu i društvo kao celinu. Tako je Mak Dugal, engleski teoretičar, čija shvatanja spadaju u ovu grupu teorija nastojao da korene društvenih pojava nađe u individualnoj psihologiji ljudi. On je smatrao da se društvene pojave mogu objasniti različitim vrstama instinkata, kao što su nagon radoznalosti, borbenosti, posedovanja, potčinjenosti itd.⁵ Psihologističkom pravcu u sociologiji, po svom shvatanju društva, pripada i francuski teoretičar Emil Dirkhem. „Govoreći o „socijalnim činjenicama” kao o predmetu sociologije, Dirkhem izričito kaže da su i one kao i individualne psihičke pojave takođe psihičke prirode na određen način „pošto se sve one sastoje u različitim načinima mišljenja i delima”. Osnovu društva on je tako našao u kolektivnoj svesti ljudi koji žive zajedničkim životom”.⁶

Psihologističke teorije ne samo da ne daju naučno shvatanje društva, već ne objašnjavaju ni same psihičke veze, nagone i ideje. Jer se, upravo, psihičke veze i mogu naučno shvatiti samo onda ako se sagledaju u svetlu osnovnih i determinirajućih društvenih faktora.

Pored ovih teorija koje su nastojale, svaka na svoj način, da odrede društvo, postoje i takva shvatanja u sociologiji koja ne teže otkrivanju suštine društva, već se zadržavaju na proučavanju spoljnih svojstava društva i društvenih veza. Ta shvatanja ne ulaze u bitne faktore kojima su svojstva i oblici određeni. Najznačajniji predstavnik tog svatanja je Nemac Leopold fon Vize.

I u savremenoj građanskoj sociologiji postoji veći broj shvatanja društva koja se međusobno razlikuju. Ostajući na pozicijama psihologizma, mehani-

³ Dr Vladimir Rašković, „Osnovi sociologije”; „Savremena administracija”, Beograd 1964., str. 10 do 11.

⁴ H. Spenser, „The Principles of Sociology”, London 1906., I, str. 9.

⁵ A. Guvillier, „Manuel de sociologie”, 1958., I, str. 120 do 122.

⁶ Dr Mihajlo Popović, „Savremena sociologija”; „Kultura”, Beograd 1961., str. 21.

cizma, neopozitivizma, kao i geografskog, ekonomskog i tehnološkog determinizma, ona razvijaju funkcionalistički pravac (funkcionalizam smatra da se svi unutrašnji delovi društva nalaze u odnosu međuzavisnosti i da utiču jedni na druge u toj meri da od njihovog funkcionisanja zavisi priroda celine odnosa odnosno društva), instrumentalistički pravac (shvatanje socijalnih pojmova kao kolebljivih, zbog čega je društvenu pojavu teško precizno definisati), analitički pravac (analitička koncepcija društva teži širem analitičkom tretiranju i tumačenju društvenih fenomena, nastojeći da izbegne jednostrano naglašavanje jednog faktora) i druge pravce kojima pokušava da savlada jednostranost pojedinih pravaca. U isto vreme razvojem tih pravaca građanska sociologija nastoji da proširi teorijsko-saznajne okvire istraživanja i utiče na izmenu socijalnih odnosa, ne dirajući pri tom samu osnovu buržoaskog društva.⁷

Teorije na koje smo učinili kratak osvrt, kao i ostale nemarksističke teorije, nisu dale naučan odgovor na pitanje šta je društvo. One nisu mogle dati naučan odgovor zbog ograničenosti naučnika premarksovog doba stepenom razvoja pozitivnog znanja i opšteg nivoa nauke, kao i njihovim klasno-partijskim pozicijama.

II. Učenje klasika marksizma o društvu je deo jedinstvenog učenja o prirodi, ljudskom društvu i ljudskom mišljenju (marksizam) u čijoj se osnovi nalazi dijalektički materijalizam. Dijalektički materijalizam u materijalnim činiocima vidi primarne uslove postojanja sveta, a u stalnom kretanju oblik njegovog postojanja. Polazeći od materijalističkog shvatanja sveta i njegovog jedinstva i smatrajući ljudsko društvo posebnim kvalitetom objektivne stvarnosti, a društveni život specifičnom formom kretanja, Marks je u III tomu *Kapitala* definisao društvo polazeći od procesa razmene između prirode i čoveka. Taj proces — piše Marks — „zbiva se u specifičnim istorijsko-ekonomskim odnosima proizvodnje, koji proizvodi i reprodukuje same ove odnose proizvodnje, a s tim i nosioce tog procesa, materijalne uslove njihove egzistencije i njihove uzajamne odnose, tj. njihov određeni ekonomsko-društveni oblik. Jer, celina tih odnosa, u kojima se nosioci te proizvodnje nalaze naspram prirode i međusobno, u kojima proizvode, ta celina baš i jeste društvo, posmatrano u njegovoj ekonomskoj strukturi (podvukao D. M.)“⁸

Znači, Marks definiše ljudsko društvo kao celokupnost odnosa ljudi prema prirodi i međusobnih odnosa ljudi. Zato ljudsko društvo treba posmatrati u njegovoj celovitosti, kroz dvostruki odnos jedinstvene celine. Prvo, to je odnos ljudi prema prirodi. Taj odnos je više-manje homogen i jedinstven. To je odnos čovečanstva prema prirodi sa ciljem njenog potčinjavanja.

Drugo, ljudsko društvo posmatrano sa ovog aspekta kao celokupnost međusobnih odnosa ljudi nije jedinstveno već je razjedinjeno, počev od posebnih interodnosa i interakcija, pa sve do klasnih odnosa koji su u pretežnom delu dosadašnje ljudske istorije bili antagonistički, a u poslednjoj instanci izražavali se u revolucionarnim preobražajima.

Kao što se vidi iz Marksove definicije društva „posmatranog u njegovoj ekonomskoj strukturi“ marksistička misao o društvu računa sa više vrsta društvenih odnosa, ali jednoj vrsti društvenih odnosa daje naročito i presudno značenje za društveno zbivanje. Marks te odnose naziva „specifičnim isto-

⁷ Dr Vladimir Milanović, „Predmet opšte nauke o društvu“ i „Osnovi nauke o društvu“; „Rad“, Beograd 1963., str. 127 do 137.

⁸ K. Marks, „Kapital“ III; „Kultura“, 1958., str. 709.

rijsko-ekonomskim odnosima proizvodnje". Za ove odnose Marks u Predgovoru „Priloga kritici političke ekonomije“ kaže da u njih ljudi stupaju nužno i nezavisno od svoje volje. „U društvenoj proizvodnji svoga života ljudi stupaju u određene, nužne odnose, nezavisno od njihove volje, odnose proizvodnje, koji odgovaraju određenom stupnju razvitka njihovih materijalnih proizvodnih snaga”.⁹

U naglašavanju važnosti proizvodnih odnosa, Marks je išao čak dotle da je društvo (kao pojam) identifikovao na određen način sa proizvodnim odnosima uzetim u njihovoj celokupnosti: „Odnosi proizvodnje u svojoj celini čine ono što se naziva društvenim odnosima, društvom, i to društvom na određenom istorijskom stupnju razvitka, društvom osobenog karaktera kojim se ono razlikuje od drugoga, kao što je to prvobitno, robovlasničko, feudalno, kapitalističko i socijalističko društvo”.¹⁰

Međutim, pogrešno bi bilo shvatiti Marksovo učenje tako da je Marks smatrao da se društveni odnosi iscrpljuju u proizvodnim odnosima. Marks je hteo samo da istakne da su proizvodni odnosi bitni odnosi i da čine osnovu ostalih odnosa, a da su svi ostali društveni odnosi, u krajnjoj liniji, pro-uzrokovani i određeni proizvodnim odnosima. „Nije tako, pisao je Engels 25. januara 1894. godine u pismu Starkenburgu, da je ekonomsko stanje jedino aktivan uzrok, a sve ostalo da je samo pasivna posledica. Ne, nego postoji uzajamno dejstvo na osnovu ekonomske nužnosti, koja se u poslednjoj instanci uvek probija”.¹¹

Međutim, treba istaći da nisu samo proizvodni odnosi takvi društveni odnosi u koje ljudi stupaju nužno i nezavisno od svoje volje. Nužni odnosi postoje na svim područjima društvenog života. Kad Marks govori o stupanju ljudi u proizvodne odnose „nezavisno od njihove volje”, onda se ta misao ima shvatiti tako da se ona ne odnosi na konkretnu, individualnu fizionomiju i strukturu pojedinih društvenih odnosa (pa čak ni proizvodnih), već se odnosi samo na vrste društvenih odnosa kao posebnih kategorija u skladu sa gnoseološkom šemom: opšte — posebno — pojedinačno.

Nužno i nezavisno od svoje volje ljudi stupaju i u takve odnose, kao što su, na primer, odnosi građanstva (državljanstva), nacionalni odnosi, odnosi susedstva, porodični odnosi, mnogi intelektualni odnosi, pa čak i emocionalni odnosi. Pojedinačne porodice, pojedinačna susedstva, pojedinačni odnosi među radnicima u fabrici, pojedinačne intelektualne i emocionalne veze među ljudima u velikoj meri su rezultat volje konkretnih partnera, ali odgovarajući odnos kao posebna kategorija, tj. kao susedstvo, selo, porodica, prijateljstvo itd. — postoji u društvu kao nužna društvena pojava nezavisno od pojedinačnih volja i svesti onih konkretnih partnera koji učestvuju u njegovom pojedinačnom pojavnom obliku.¹²

Ovakvim shvatanjem objektivnosti društvenih odnosa marksistička sociologija se bitno razlikuje od savremene građansko-relacionističke sociologije, koja je orijentisana psihologistički a u svom većem delu čak i subjektivistički. Tako, na primer, francuski sociolog Emil Dirkhem, iako odlučno istupa pro-

⁹ Karl Marks — Fridrih Engels, „Izabrana dela“ I; „Kultura“, Beograd 1949., str. 318 do 319.

¹⁰ Karl Marks, „Najamni rad i Kapital“, Dela Marksa i Engelsa tom II, Beograd 1950., str. 71.

¹¹ Marks — Engels, „Izabrana dela“ II; „Kultura“, Beograd 1950., str. 487.

¹² Dr Jože Goričar, „Osnovne kategorije nauke o društvu“, „Visoka škola političkih nauka“, Beograd 1962., str. 6 do 7.

tiv atomističkih i biologističkih shvatanja društva, daje kolektivno psihološku definiciju društva. . . „Društvo nije prost zbir jedinki, piše Dirkhem, već sistem obrazovan njihovim udruživanjem i predstavlja osobenu stvarnost koja ima svoja sopstvena obeležja. Nesumnjivo da se ne može ništa kolektivno stvoriti ako nisu date pojedinačne svesti, ali ovaj nužan uslov nije dovoljan. Potrebno je još da su ove svesti udružene, spojene, i to spojene na određen način; iz ovog spajanja proizilazi društveni život i, prema tome, ovo spajanje ne objašnjava združujući se, prožimajući se, stapajući se, pojedinačna duhovna rađanja, ako se hoće, jedno psihičko biće, ali ono obrazuje psihičku ličnost nove vrste. . . Grupa misli, oseća i dela sasvim drukčije no što bi činili njeni članovi kad bi bili izdvojeni. Ako, se dakle, pođe od ovih poslednjih, ono što se dešava u grupi ostaće potpuno neshvatljivo“.¹³

Osnovna karakteristika Marksove definicije društva sastoji se u tome što Marks pri definisanju društva polazi od procesa razmene između prirode i društva. Na taj način dolazi do punog izražaja materijalistički karakter ove definicije i u isto vreme naglašava se generička veza koja postoji između prirode, čoveka i društva. Ukazujući pak, pri definisanju društva, na „specifične istorijsko-ekonomske“ tj. društvene odnose u kojima se vrši proces proizvodnje materijalnih dobara, Marks ukazuje na činjenicu da je društvo poseban i u isto vreme nov kvalitet u objektivnoj stvarnosti, jer i opstanak životinje je omogućen razmenom materije između nje i prirode. Ali odnos između životinje i prirode je jedini odnos u kome se životinja nalazi. Biološki odnosi životinja, na primer, polni i „porodični“ oblici koji nekad kod nekih životinja iz njega proističu, u suštini su odnosi prema prirodi. Sa čovekom stvar stoji drukčije. Čovek živi ne samo u odnosu prema prirodi već i u „istorijsko-ekonomskim“ odnosima, tj. u međuljudskim odnosima, a upravo ta činjenica je i specifična za ljudsko društvo. Zato Marks i određuje društvo kao sistem odnosa među ljudima u čijoj osnovi leže ekonomski odnosi u koje ljudi stupaju nužno i nezavisno od svoje volje, a koji se proizvodnim snagama čine osnovu društva.

Marksova definicija društva je od velikog značaja za sociologiju. Jer, ako sociologija kao nauka ima za svoj predmet utvrđivanje najpismenijih zakonitosti nastanka i razvoja društva, onda je pre svega nužno da se naučno, a to će reći tačno, utvrdi njen predmet proučavanja, tj. pojam društva, njegova struktura i zakoni povezivanja pojedinih elemenata u toj celini. A to je upravo učinio Marks svojom definicijom društva. On je društvo odredio kao pojavu sui generis u objektivnoj stvarnosti. A u isto vreme ukazao i na njegove veze sa ostalim delovima te stvarnosti. Shvatanje Marksa da su čovek i društvo novi kvaliteti u objektivnoj stvarnosti ima principijelan značaj za sociologiju (pre svega za marksističku sociologiju). U ovakvom shvatanju društva i čoveka ogledaju se dve osnovne zakonitosti materijalističke dijalektike. Prva zakonitost izražava se u shvatanju da sve što postoji nalazi se u tesnoj međusobnoj povezanosti. A druga zakonitost ogleda se u shvatanju da razne vrste postojanja (neorganska, organska priroda, čovek, društvo) nisu samo kvalitativno različiti stupnjevi u razvoju već su i različiti kvaliteti. Isto tako, postanak novih kvaliteta je skokovita pojava u razvojnem događanju u prirodi i društvu. U ovoj pojavi se ogleda i zakon o prelasku kvantiteta u kvalitet.¹⁴ Na području društva nastanak novih kvaliteta skokovitom promenom

¹³ Emil Dirkhem, „Pravila sociološke metode“; „Savremena škola“, Beograd, 1963., str. 97–98.

¹⁴ F. Engels, „Anti-Diring“; „Kultura“, 1963., str. 142 do 172.

manifestuje se, prvo, preko nastanka društva iz životinjskog i čopora, a docnije prelaskom besklasnog društva u klasno, kao i prelaskom iz jedne u drugu društveno-ekonomsku formaciju. Zatim, nagsašavajući pri pojmovnom određivanju društva važnost i značaj proizvodnih odnosa, Marks je dao svoje mišljenje i o ustrojstvu — strukturi društva i zakonitostima njegovog kretanja, a što će u ostalim svojim radovima i detaljnije razraditi, a pre svega u Predgovoru „Priloga kritici političke ekonomije“: „Celokupnost tih odnosa proizvodnje sačinjava ekonomsku strukturu društva, realnu osnovu na kojoj se diže pravna i politička nadgradnja i kojoj odgovaraju određeni oblici društvene svesti. Način proizvodnje materijalnog života uslovljava proces socijalnog, političkog i društvenog života uopšte. Ne određuje svest ljudi njihovo biće, već obrnuto, njihovo društveno biće određuje njihovu svest... Na izvesnom stupnju svoga razvitka dolaze materijalne proizvodne snage društva u protivradnje s postojećim odnosima proizvodnje, ili što je samo pravni izraz za to, sa odnosima vlasništva u čijem su se okviru dotle kretale. Iz oblika razvijanja proizvodnih snaga ti se odnosi pretvaraju u njihove okvire. Tada nastupa epoha socijalne revolucije. S promenom ekonomske osnove vrši se sporije ili brže prevrat čitave ogromne nadgradnje“.¹⁵

III. Pitanju definisanja pojma ljudskog društva pristupano je u našoj literaturi na različite načine. Neki pisci prihvatili su u svojim radovima, a pre svega u univerzitetskim udžbenicima, Marksovu definiciju društva koju su dalje razrađivali i objašnjavali (ovako su postupili dr Vladimir Rašković u svom udžbeniku Osnovi sociologije i Boris Zihrel u svom radu Dijalektički i istorijski materijalizam). Drugi pisci su pak, polazeći od Marksove definicije društva i tumačeći je na svoje načine (a pri tumačenju se ponekad i veoma razlikuju) dali svoje definicije društva. Tako su na ovaj način postupili, na primer, profesor dr Radomir Lukić, profesor dr Oleg Mandić i profesor dr Ante Fijamengo.

Profesor Lukić definisao je ljudsko društvo sledećim rečima: „Društvo je relativno brojna skupina ljudi između kojih se vrše odgovarajući materijalni i drugi društveni procesi tako da oni mogu kao takvi, tj. kao takva skupina živeti bez potrebe da stupaju u vezu, tj. u društvene procese s drugim skupinama ljudi. Drugim rečima, društvo je skupina ljudi koja je samodovoljna (autarkična), tj. u kojoj se vrše svi procesi koji su ljudima na datom stupnju razvoja potrebni“.¹⁶ Profesor Fijamengo u svom udžbeniku o pojmu društva piše: „Mogli bismo pojam društva definisati kao manju ili veću skupinu ljudi koji izgrađuju jedan sistem razumnih međusobnih odnosa zasnovanih na procesu proizvodnje materijalnih potreba egzistencije, a taj proces determinira sve druge mnogobrojne procese i odnose koji se u toj skupini stvaraju“.¹⁷ Profesor Mandić društvo definiše kao skup društvenih grupa, a društvenu grupu određuje sledećim rečima: „Svaka društvena grupa, uzeta za sebe, predstavlja skup većeg ili manjeg broja ljudi, koji su u njoj povezani vršenjem posebnih oblika aktivnosti zbog zadovoljenja određenih društvenih i ličnih potreba, pomoću određenih sredstava“.¹⁸

¹⁵ K. Marks — F. Engels, „Izabrana dela“ I; „Kultura“, Beograd 1949., str. 318 do 319.

¹⁶ Dr Radomir Lukić, „Osnovi sociologije“, Beograd 1962., str. 275.

¹⁷ Dr Ante Fijamengo, „Osnovi opće sociologije“; „Veselin Masleša“, Sarajevo 1962., str. 129.

¹⁸ Dr Oleg Mandić, „Uvod u opću sociologiju“; „Narodne novine“, Zagreb 1960., str. 60.

Naša namera nije da činimo osvrt na ove i ostale definicije pojma ljudskog društva koje postoje u našoj literaturi, ali smatramo za potrebno da ukažemo da nam se čini da je Marksova definicija društva dovoljna kao osnova za sociološko poimanje društva „kao celokupnost međuljudskih relacija totaliteta njegove aktivnosti u kojoj se manifestuje njegovo „prisvajanje svoje mnogolike suštine“ i „njegov odnosa sa objektom“.¹⁹

Polazeći od Marksove pojmovne određenosti društva opšta sociologija i posebne sociologije svojim analizama treba da osvetle karakter i prirodu društvenih veza i utvrde nužne i zakonitne procese u razvoju društvenih odnosa u svoj njihovoj ogromnoj raznovrsnosti oblika i formi u kojima se oni javljaju, u njihovoj organskoj vezi sa društvenom celinom.

Dr Danilo MARKOVIĆ

S u m m a r y

The author of the article exposes the fundamental determinants of the Marx's definition of the human society's notion. But, before proceeding to the exposition of the Marx's definition of the society he does review the most important non Marxist theories of the notion of the human society (mechanistic, biologicistic, psychologistic and the contemporary tendencies in the middle class or 'bourgeois' sociology — functionalistic, instrumentalistic and analytic) and points out their unscientificity.

In the second part of the article the author quotes the Marx's definition of the society which reads that "the whole of such relations, wherein the bearers of such a production are standing towards the nature and mutually, wherein they are producing, such a whole is but the society, considered in its economic structure". Then he exposes the fundamental characteristic of this definition of the society pointing out the Marx's determination of the society as a phenomenon *sui generis* in the objective reality and its connection with the nature through a process of exchange of the matter. In this part of the work it is particularly stressed to the importance of the Marx's definition of the society for the sociology.

In the third part of the article the author point out the diversity of the proceeding in defining the notion of the human society in the Yugoslav literature and quotes the definitions of the society of someones of the Yugoslav authors.

---

¹⁹ Dr Vladimir Milanović, *Opt. cit. str. 124 do 125.*

KARAKTER TRGOVINE U SOCIJALISTIČKOJ PRIVREDI

Trgovinskim organizacijama u našoj privredi daju se na upravljanje osnovna i obrtna sredstva, koja predstavljaju deo opštedruštvene imovine — sa zahtovom da ih najracionalnije koriste za ravnomeran i ekonomičan plasman proizvedene robe na tržištu, a radi što potpunijeg zadovoljenja želja i potreba potrošača. Kao istorijska kategorija trgovina se razvija i menja svoj karakter. Ona postoji u uslovima i kapitalističke i socijalističke privrede, ali to ne znači da su karakter i zadaci trgovine istovetni u oba društveno-ekonomska sistema. Karakter trgovine uslovljen je karakterom postojećih proizvodnih odnosa, što znači da se sa izmenom proizvodnih odnosa u suštini menja i trgovina. Poznato je da u kapitalističkoj privredi trgovina ima karakter samostalne privredne delatnosti. Ona ima svoje sopstvene zadatke i ciljeve, koji su motivisani nastojanjima trgovaca da postignu što veći profit. U realizaciji svojih ciljeva kapitalistička trgovina često se sukobljava sa interesima i potrebama potrošača i proizvođača — svojih partnera u procesu prometa. Pojedini trgovci ne biraju sredstva u želji za bogaćenjem. Ceo svet bio je uzbuđen 1958. godine kad je 10.000 građana Maroka bilo paralisano motornim uljem mlaznih aviona, koje je jedan nesavesni trgovac dodao jestivom ulju; iste godine došlo je do masovnog trovanja suhomesnatim proizvodima u Štutgartu; godine 1960. intoksiniroano je preko sto hiljada ljudi u Holandiji hemijskom emulzijom margarina.¹

Ni socijalistička trgovina nije imuna od nekih deformacija, koje su karakteristične za kapitalističku trgovinu u njenoj trci za profitom. Očigledno je da cilj naše trgovine ne može biti postizanje što veće dobiti, već ona mora da nastoji da što brže i što racionalnije poveže proizvodnju sa potrošnjom. Efikasnim merama treba sprečiti svaki pokušaj da se taj cilj zapostavi, koji ocrtao novi karakter trgovine. Jedinствeno teorijsko stanovište o karakteru ove delatnosti u našoj privredi još nije potpuno izgrađeno i formulisano. U osnovi postoje dve grupe mišljenja.

KONCEPCIJE O NESAMOSTALNOM KARAKTERU TRGOVINE

Izvestan broj eminentnih političkih i naučnih radnika smatra da trgovina u našim uslovima ne treba da bude samostalna privredna delatnost. Analizirajući neke slabosti u trgovini, naročito u prometu industrijske robe, došlo se do zaključka da interesi potrošača treba da budu efikasnije zaštićeni od nepredviđenih skokova cena i drugih nepravilnosti. Trgovina treba da bude

¹ „Politika“ od 7. novembra 1965. godine, str. 14.

samo posrednik između industrije i potrošača u prometu robe. Za učinjene usluge trgovinske organizacije dobivale bi unapred utvrđenu proviziju, dok bi maloprodajne cene određivali proizvođači. Na taj način mogu da se suzbiju špekulativne tendencije u ovoj privrednoj oblasti, jer je izvor takvih tendencija iskušenje za lakom zaradom putem nabijanja cena. „Trgovina industrijskom robom u osnovi i u najvećem svom delu ne može biti i nije samostalna privredna delatnost. Ona to nije zapravo već u najrazvijenijem kapitalizmu — a pogotovu nije u našim uslovima“ — navodi se u članku druga Mfrentija Popovića.² Po pitanju trgovine poljoprivrednim proizvodima situacija je drugačija, jer je ona „po suštini samostalna delatnost“, a uz to ne može se dozvoliti da sitni individualni poljoprivredni proizvođači diktiraju uslove socijalističkoj trgovini. Njihovi ciljevi u poslovanju bitno se razlikuju. Svakako da ključne pozicije treba da zadrži socijalistički sektor, radi pravilnog usmeravanja proizvodnje na privatnim poljoprivrednim gazdinstvima.

Izneti stavovi privukli su pažnju ekonomista, koji su nastojali da svojim radovima dalje prodube osnovne koncepcije o nesamostalnom karakteru trgovine u našem privrednom sistemu. I u praksi pokazalo se da je nužno ograničavanje i usmeravanje samostalne delatnosti trgovinskih organizacija. Tokom deset godina donet je niz zakonskih propisa i mera koje su imale za cilj da spreče ili da svedu na najmanju meru negativne pojave, kao što su: verižna trgovina, neloyalna konkurencija, povlačenje robe iz opticaja radi stvaranja psihoze nestašice — da bi se docnije opravdalo podizanje cena, podela tržišta radi stvaranja monopolističkog položaja itd. Međutim, uprkos postojanja pozitivnih propisa koji su izričito zabranjivali sve nesocijalističke pojave u sferi robnog prometa — do sada se nije uspelo da se navedeni nedostaci u potpunosti iskorene iz prakse naše trgovine. Šta više, u toku 1961. i 1962. godine prigovori na račun trgovine su se povećali, a uočeni su i novi oblici kršenja ili zaobilaženja socijalističkih principa poslovanja (fiktivna rasprodaja po sniženim cenama, prodaja kvalitativno slabije robe pod oznakom boljeg kvaliteta). Zbog svega ovog, pobornici ideje o nesamostalnom karakteru trgovine, zaključili su da trgovina ovakva kakva je ne može da odgovori postavljenim zadacima i da ometa normalno odvijanje procesa reprodukcije, te da je treba dovesti u zavisan položaj u odnosu na proizvodnju — ukidajući joj karakter samostalne privredne delatnosti.

Svestrano razmatrajući razvoj trgovine u periodu radničkog samoupravljanja, profesor dr Velimir Vasić smatra: „da trgovina kod nas, u načelu, ne treba da ostvaruje nikakvu značajnu akumulaciju“, da mora da izgubi svoju samostalnost, jer ona „... treba da predstavlja samo uslužnu delatnost.“³ Problem akumulacije dobro je uočen, jer se ona stvara u proizvodnji, a trgovina je u mogućnosti da je mehanizmom cena prelije u svoj dohodak. Međutim, ne sme se izgubiti iz vida da je to ne samo teorijsko pitanje, već i praktično — jer duboko zadire u postojeći privredni sistem i instrumente ekonomske politike. Rešenje ovog problema mora biti kompleksno. Bez konkretnih mera ono se ne može realizovati, te ostaje samo u okvirima teorije.

Velike mogućnosti na planu sređivanja prilika u našoj trgovini pružaju se izmenom nadležnosti u postupku obrazovanja maloprodajnih cena — u prvom redu industrijske robe. Samostalnim određivanjem cena trgovina je na mnogim

² Milentije Popović — Povodom nacрта uredbe o privrednom sistemu („Naša stvarnost“, br. 9, Beograd, 1953., str. 28. i 29).

³ „Nova trgovina“ (Beograd, br. 6/62., str. 236).

artiklima ostvarivala prekomernu akumulaciju — iako nije imala udela u njenom stvaranju. Zahvaljujući svojim pozicijama na tržištu, trgovina je bila u ekonomski povoljnijem položaju od mnogih proizvodnih grana. U trci za što većom akumulacijom dolazi se do mnogih nepravilnosti karakterističnih za kapitalističku trgovinu. To se u nas ne sme dozvoliti. Odnosi na jugoslovenskom tržištu industrijske robe sredili bi se na taj način:

„... što bi proizvođač određivao trgovini po kojoj će ceniti prodavati njegovu robu. Kao nadoknadu za učinjenu uslugu (prodaju robe), proizvođač bi davao trgovinskoj organizaciji izvesnu proviziju. Proizvođač može da se odrekne prava utvrđivanja visine cene svoje robe, ali zadržava pravo određivanja provizije koja pripada trgovini za pokriće njenih troškova.“⁴

Ako trgovina gubi samostalnost u pogledu obrazovanja maloprodajnih cena to *ne znači*, po shvatanjima pristalica ove koncepcije, da i trgovinska preduzeća gube pravnu samostalnost. Takva nastojanja bila bi u suprotnosti sa načelima radničkog samoupravljanja. Cilj navedenih izmena je da se karakter trgovine što potpunije uskladi sa karakterom proizvodnje — dajući primate proizvodnji.

KONCEPCIJE O SAMOSTALNOSTI TRGOVINE

Stručnjaci koji su posredno ili neposredno uključeni na rešavanju tekuće problematike robnog prometa, najvećim delom zastupaju tezu da trgovina treba da ostane samostalna privredna delatnost, jer to odgovara osnovnim smernicama samoupravljanja u našoj ekonomici. Svako drugo rešenje značilo bi vraćanje na administrativno upravljanje privredom. „Jesmo li zato da trgovinu pretvorimo u nekakvu klasičnu javnu službu, trgovinske radnike u činovnike sa čvrstom mesečnom platom itd.“ — pita se jedan od pristalica samostalnosti trgovine ustajući protiv predloga da se njene funkcije svedu samo na uslužnu delatnost.⁵ Navodeći koristi koje imaju proizvođači od trgovinske delatnosti samostalnih trgovinskih preduzeća — u jednoj studiji se navodi: „Zato trgovina kao samostalna privredna delatnost ima svoju ekonomsku opravdanost danas, a imaće i sutra.“⁶ Da je ovo pitanje vrlo složeno i veoma značajno za naš dalji razvitak, svedoči činjenica da ga je i Savezna narodna skupština razmatrala u sklopu problematike unapređivanja trgovine. „Daljim usavršavanjem privrednog sistema treba trgovini obezbediti normalne ekonomske uslove da se razvija kao samostalna privredna delatnost“ — navodi se u Rezoluciji o unutrašnjoj trgovini.⁷

Potrebno je podvući da se samostalnost trgovine ne shvata neograničeno, jer apsolutna samostalnost ne postoji niti će ikada biti moguća. U socijalistič-

⁴ Dr Velimir Zeković i dr Stojan Novaković — „Ekonomika Jugoslavije“, (Beograd 1962., str. 227).

⁵ Ljubomir Mijatović u svom članku „Dobra namera, ali loša usluga“ („Nova trgovina“ br. 7—8/62., str. 292) polemizuje sa dr Velimirom Vasićem koji kritikuje samostalnost trgovine u svom napisu „Slabosti i nedostatke otklanjati“ („Nova trgovina“ br. 6/62., str. 235).

⁶ „Stanje i problemi trgovine“ — Savezni državni sekretarijat za poslove robnog prometa, Beograd januara 1962., str. 1.

⁷ Rezolucija je doneta na sednicama Saveznog veća i Veća proizvođača, održanim 20. jula 1962. godine („Nova trgovina“, br. 7—8/62., str. 285).

koj privredi neophodan je društveni uticaj na plansko usmeravanje razvitka celokupne privrede, a time i trgovine. Svakako da ingerencija zajednice treba da se vrši što manje administrativnim putem a daleko više dobro proučenim ekonomskim instrumentima. Po pitanju obrazovanja maloprodajnih cena bilo je, za sada, najviše prigovora na račun trgovine zbog njene preterane „samostalnosti“ — koja je dovela do velikog šarenila cena, s obzirom da su preduzeća u najvećem broju slučajeva po svojoj slobodnoj oceni zaračunavala maržu pojedinim proizvodima. Procent razlike u ceni, koji je ostajao trgovini za podmirivanje njenih troškova i drugih obaveza — stalno se povećavao. Stopa razlike u ceni za trgovinu na malo i trgovinu na veliko iznosila je 1957. godine 17,1%, a 1960. godine popela se na 23,1%.⁸ Dejstvo ekonomskih instrumenata nije bilo dovoljno efikasno da spreči negativne pojave u našoj trgovini, koje su bile odraz trke za većom zaradom.

Na tom polju treba preduzeti efikasne mere radi sprečavanja neopravdanog povećanja nivoa cena. U navedenoj Rezoluciji Savezne narodne skupštine govori se da treba uticati na trgovinu „da ostvaruje veći promet, a ne da povećava cene“, odnosno da treba trajnije „regulisati sprovođenje evidencije i kontrole cena“. Prema tome, ograničenje prava trgovine da nezavisno obrazuje cene — ne znači ukidanje njene ekonomske samostalnosti. Jedino ostaje otvoreno pitanje: kojim merama uticati na trgovinu da neopravdano ne podiže cene, pod uslovom da ta intervencija bude zaista efikasna i ekonomski opravdana.

TRGOVINA KAO SAMOSTALNA DELATNOST — BEZ PRAVA NA OBRAZOVANJE MALOPRODAJNIH CENA

To su dve osnovne koncepcije po pitanju karaktera trgovine u nas. Na prvi pogled čini se da su mišljenja dijametralno suprotna, jer se prvi zalažu za samostalnost trgovine — dok joj drugi osporavaju to pravo, smatrajući da je karakter njenih funkcija pre svega uslužan, i to kako u odnosu na proizvodnju tako i u odnosu na potrošnju. Međutim, u suštini obeju koncepcija ipak ima zajedničkih stavova.

Po pitanju samostalnosti svi se slažu da se ona ne shvata apsolutno, jer svaka samostalnost uključuje izvesna ograničenja, koja su opravdana i nužna u datim uslovima. Prema tome, samostalnost trgovine se ne ukida ako joj se oduzme pravo da obrazuje maloprodajne cene. Ekonomski gledajući, to pravo joj i ne pripada. Samostalnost jedne privredne delatnosti u socijalizmu ostvarena je u ekonomskom pogledu — ako radni kolektivi koji se bave tom delatnošću *upravljaju sredstvima* za proizvodnju i samostalno *organizuju proces rada*, da bi na kraju mogli samostalno da *raspolazu plodovima svog rada* — a u duhu zakona koji važe za celu privredu. Vrednost i višak vrednosti stvaraju radni kolektivi u sferi proizvodnje, pa prema tome trgovinske organizacije nemaju prava kroz mehanizam cena da prisvajaju rezultate tuđeg rada.

Ako bi maloprodajne cene obrazovala industrija, trgovina bi svoje prihode ostvarivala iz rabata, čija se visina utvrđuje međusobnim sporazumom. Saugovorači danas pregovaraju o visini cene, međutim, u novim uslovima poslovanja visina rabata bila bi najznačajniji predmet za pregovaranje i sporazumevanje pri kupoprodaji robe. Ostvarena razlika u ceni nakon preprodaje robe

⁸ „Stanje i problemi trgovine“, op. cit., str. 7.

predstavlja prihod — koji je rezultat rada i zalaganja kolektiva u trgovini. Niko im ne može osporiti pravo da njime samostalno raspoložu, kao što to čine i proizvodne organizacije sa svojim prihodima. Time se dokazuje da je trgovina samostalna, privredna delatnost koju vrše trgovinska preduzeća. Ekonomska samostalnost je osnovica svake samostalnosti, a ona se u socijalizmu stiže radom i raspodelom plodova rada od strane slobodnih trudbenika, oslobođenih svake eksploatacije. Ta prava stekli su i radnici u trgovini Jugoslavije.

Ustupljeni rabat predstavlja cenu koju proizvođači plaćaju trgovini za *izvršene usluge* u realizaciji robe na tržištu. U socijalističkoj privredi trgovina treba brzo i efikasno da povezuje proizvodnju sa potrošnjom, da utiče na usmeravanje proizvodnje prema zahtevima i potrebama potrošača, odnosno da orijentiše potrošnju prema mogućnostima proizvodnje — *to je sadržaj usluga koje se očekuju od nje*. Time se trgovina ne dovodi u podređeni položaj u odnosu na proizvodnju ili potrošnju. Da bi radni kolektivi u trgovini mogli zaista samostalno da vrše svoju uslužnu delatnost — treba da raspoložu savremenim sredstvima i da im slobodna nabavka robe od proizvođača bude zagarantovana. Najveća opasnost preči, ako proizvođači u izvesnim slučajevima steknu monopol na tržištu i zloupotrebe ga. U takvoj situaciji trgovina gubi svoju samostalnost i dolazi u neminovnu ekonomsku zavisnost od krupnih proizvođača, koji su u stanju da jednostavno nameću svoje uslove trgovini u pogledu visine rabata, uslova isporuke i sl.

MOGUĆNOSTI OBRAZOVANJA MALOPRODAJNIH CENA OD STRANE PROIZVOĐAČA

„Doklegod je robna proizvodnja objektivno uslovljena, neuvažavanje zakona vrednosti i drugih zakona tržišta ne jača, već upravo slabi socijalističke elemente u privredi, sputava inicijativu pojedinaca i preduzeća, koči razvitak proizvodnih snaga i rađa snage izvan proizvodnje, koje vrše nasilje nad njom”. (Podvukao ŽZ)

„Društvo mora odgovarajućim ekonomskim merama i regulativnim instrumentima, utvrđivati materijalne odnose u ekonomici sa ciljem da se omogući normalan tok reprodukcije i da se na taj način *odlučujuće utiče* na formiranje cena.” (Podvukao ŽZ)⁹

Na obrazovanje i visinu maloprodajnih cena utiču raznovrsni faktori iz oblasti proizvodnje, raspodele i razmene.

Neosporno je da u sferi *proizvodnje* deluju faktori koji imaju najznačajniji uticaj na prodajnu cenu budućih dobara. U strukturi cene koštanja jednog proizvoda najveće sume odnose se na troškove predmeta rada, sredstava za rad i ljudskog rada. Utrošci elemenata proizvodnje vrlo su podložni kvalitativnim i kvantitativnim promenama. Tako na primer, snažnim investiranjem, čime se karakteriše naša posleratna privreda, utiče se na povećanje i poboljšanje proizvodnje — a istovremeno se menja i struktura troškova u ceni koštanja, jer se uspostavljaju novi relativni i apsolutni odnosi između troškova sredstava za rad i troškova radne snage. Utrošci osnovnog, pomoćnog i ostalog materijala stalno se menjaju pod uticajem napretka nauke i tehnike, kao i drugih činilaca. I ove modifikacije imaju odraza na visinu cene koštanja

⁹ Iz programa Saveza komunista Jugoslavije, („VII Kongres Saveza komunista Jugoslavije” — Beograd 1958., str. 315 i 316).

konkretnog proizvoda, a preko nje i na prodajnu cenu. Organi upravljanja proizvodnih preduzeća treba dobro da proučavaju mere svoje poslovne politike kako ne bi izazvali neželjene poremećaje na tržištu, koji nastaju usled bržeg porasta cena od predviđenog.

U oblasti raspodele instrumenti zahvatanja akumulacije i druge institucionalne mere u vezi sa formiranjem i raspodelom nacionalnog dohotka imaju snažan uticaj na obrazovanje nivoa maloprodajnih cena. Finansiranje ubrzanog razvoja pojedinih privrednih grana zahteva u poslednje vreme ostvarenje sve veće akumulacije — što isto tako utiče na visinu maloprodajnih cena pojedinih proizvoda.

I u sferi razmene postoje mnogobrojni faktori, koji su jako dinamični i promenljivi i vrše veliki uticaj na maloprodajnu cenu. Visina troškova trgovine, obim ponude odnosno proizvodnje robe u odnosu na potražnju, režim uvoza odnosno izvoza i sl. — utiču u velikoj meri na nivo cena.

Svi navedeni faktori u oblasti proizvodnje, raspodele i razmene ne smeju da deluju stihijski, već treba pronaći takve metode obrazovanja maloprodajnih cena pomoću kojih će se efikasno sprovesti u život postavljeni planski zadaci. Blagovremeno uočavanje i efikasno sprečavanje deformacija utvrđene politike cena — treba da budu osnovni kriterijumi na osnovu kojih će se ceniti podobnost sistema obrazovanja maloprodajnih cena. Obrazovanje cena od strane proizvođača na tom planu pruža najpovoljnije rezultate.

Iako postoje prilično dugo zakonske mogućnosti da se trgovinsko preduzeće i proizvođačko preduzeće sporazumeju „...o cenama po kojima će trgovinsko preduzeće odnosno radnja prodavati proizvode proizvođačkog preduzeća“¹⁰ — ipak one nisu korišćene u većem obimu. Određivanje maloprodajnih cena od strane proizvođača u našoj privredi primenjuje se u većem obimu samo za konzervisano hranu, perači sapun, radio i televizijske aparate, električne aparate za domaćinstvo i sličnu robu.¹¹ Razlozi su mnogobrojni. Najpre, bojazan trgovine da će proizvođači, koji imaju monopolistički položaj na tržištu ili se bave proizvodnjom deficitarnih artikala, biti u mogućnosti da jednostavno nametnu visinu rabata koja ne odgovara opravdanim zahtevima trgovine za pokriće troškova i neophodnu modernizaciju poslovanja. Zatim, trgovina izražava zabrinutost od mogućih gubitaka ako proizvođač nije pravilno odmerio cenu u skladu sa ponudom i potražnjom na tržištu, odnosno da li će visina rabata biti diferencirana zavisno od udaljenosti i specifičnih uslova poslovanja pojedinih trgovinskih preduzeća. Najзад, dobar deo proizvođača ravnodušno se odnosio prema ovom sistemu određivanja maloprodajnih cena, koji im je nametao značajne obaveze prema trgovini i potrošačima i zahtevao daleko bolju organizaciju poslovanja od postojeće. Poteškoća u sprovođenju ovog sistema svakako da ima — ali one nisu nepremostive.

Napredak se ne može ostvariti bez značajnih napora. Mere koje treba preduzeti radi kompleksne realizacije postavljenog zadatka moraju se razlikovati zavisno od toga da li je u pitanju obrazovanje maloprodajnih cena za industrijsku robu ili za poljoprivredne proizvode. Industrijska proizvodnja u nas odvija se na bazi društvene svojine nad sredstvima za proizvodnju, dok to nije slučaj sa većim delom naše poljoprivredne proizvodnje. Zbog toga se mere u sprovođenju politike obrazovanja maloprodajnih cena od strane proizvođača u industriji moraju razlikovati od takvih mera u poljoprivredi.

¹⁰ Član 55. Uredbe o trgovinskoj delatnosti i trgovinskim preduzećima i radnjama. Prvi tekst Uredbe objavljen je u „Službenom listu FNRJ“, br. 56/53.

¹¹ „Nova Trgovina“, Beograd, br. 3/62., str. 105.

a. Obrazovanje maloprodajnih cena od strane *industrijskih proizvođača* nije tako složen zadatak — iako se na prvi pogled ne stiče takav utisak. Pri formiranju različitih kategorija prodajnih cena jednog artikla, industrijsko preduzeće mora pre svega da se rukovodi vrlo preciznom ekonomskom računom. Za različite kategorije kupaca ne može da služi jedinstvena, tj. prosečna prodajna cena proizvođača. Time bi jedna kategorija kupaca bila povlašćena na račun druge kategorije. Ne može se po istoj ceni prodavati roba trgovini na malo, trgovini na veliko i robnim kućama. Međutim, to ne znači da trgovina na veliko, na primer, treba automatski da dobija povoljniju cenu od trgovine na malo. Obračunavajući svoje prodajne cene industrijsko preduzeće mora da vodi računa o sledećim elementima:

1) kakva je visina sopstvenih troškova prodaje u apsolutnom iznosu i po kategorijama kupaca (kanalima distribucije);

2) koje su mogućnosti plasmana pojedinih vrsta proizvoda prema kategorijama kupaca;

3) da je visina odobrenog rabata kupcima objektivno uslovljena uštedama koje se postižu na troškovima prodaje proizvođača, s obzirom da sve veća isporuka znači i relativno manje troškove prodaje.

Radi ilustracije navodi se i primer na sledećoj strani: fabrika obuće u narednom tromesečju planira proizvodnju od 200.000 pari obuće određenog

O B R A Č U N

prosečne prodajne cene proizvođača i prodajnih cena proizvođača
prema kategorijama kupaca

u 000 starih dinara

Redni broj	O P I S	Ukupno	Kategorija kupaca		
			direktna prodaja	trgovina na malo prodaja	trgovina na veliko prodaja
I.	Planirana proizvodnja obuće - pari	200.000	20.000	60.000	120.000
II.	Vrste troškova				
	1. Troškovi proizvodnje (3.600 dinara par)	720.000	72.000	216.000	432.000
	2. Troškovi prodaje (posebno planirani za svaku kategoriju kupaca)	202.000	40.000	66.000	96.000
III.	Dobit (400 dinara par)	80.000	8.000	24.000	48.000
IV.	P C P	1.002.000	120.000	306.000	576.000
V.	Prodajna cena za jedan par obuće — prema kategoriji kupca	5.010 (prosečna)	6.000 (maloprodajna)	5.100 (trgovina na malo)	4.800 (trgovina na veliko)
VI.	Procent rabata od maloprodajne cene (6.000)	16,5%	—	15 %	20 %
VII.	Razlika u ceni po jednom paru obuće — dinara	990	—	900	1.200
VIII.	Maloprodajna cena proizvođača	6.000	6.000	6.000	6.000

Izmenjen i dopunjen obračun u članku Živorada Zlatkovića: „Uticaj troškova trgovine na maloprodajnu cenu“, („Ekonomika preduzeća“, Beograd, br. 11 iz 1962., str. 739).

tipa. Troškovi proizvodnje celokupne planirane proizvodnje iznosiće 720 miliona starih dinara i raspoređuju se ravnomerno, tj. 3.600 dinara za jedan par obuće. Roba se plasira na tržištu preko sopstvene maloprodajne mreže, posredstvom trgovine na malo i preko trgovine na veliko. Na osnovu zaključenih ugovora o isporuci robe i stečenog iskustva iz prethodnih perioda — planira se plasman 20.000 pari obuće preko sopstvene maloprodajne mreže, 60.000 pari obuće preko detaljističkih preduzeća i 120.000 pari obuće posredstvom grosističkih organizacija. Troškovi prodaje proizvođača, koji u našem primeru iznose 202 miliona starih dinara, ne mogu se ravnomerno ukalkulisati po jedinici proizvoda, kao što je to slučaj sa troškovima proizvodnje.

Normalno je da troškovi prodaje preko sopstvenih prodavnica budu najveći po jedinici robe, jer treba obezbediti prodajni prostor u različitim gradovima, nabaviti potrebnu opremu i inventar i najzad zaposliti i stručno prodavačko osoblje. Ako se roba prodaje trgovini na malo, troškovi prodaje industrijskog preduzeća treba po jedinici proizvoda da budu niži nego u prvom slučaju kad se roba direktno prodaje. Do ovoga nužno dolazi, jer otpadaju troškovi održavanja sopstvene maloprodajne mreže. Neosporno je da se javljaju i neki novi troškovi (na primer, treba angažovati izvestan broj trgovačkih putnika radi obilaska i ponude robe trgovinskim preduzećima na malo), ali ti troškovi ne mogu biti veći od troškova sopstvene maloprodajne mreže. Najzad, jedno industrijsko preduzeće treba da ima relativno najniže troškove, ako posluje sa trgovinskim preduzećima na veliko ili snažnim trgovinskim preduzećima na malo. Nije redak slučaj da nekoliko velikih trgovinskih preduzeća, ili čak jedno takvo preduzeće, otkupljuju celokupnu godišnju proizvodnju jednog artikla nekog industrijskog preduzeća. Takvi poslovni partneri najviše se cene od strane proizvođača. *Kao što se troškovi proizvodnje po jedinici snižavaju velikom serijom, tako se i troškovi prodaje snižavaju velikim i redovnim narudžbinama od strane krupnih trgovinskih preduzeća.* I proizvođači i trgovina treba to da shvate. Nižu prodajnu cenu, odnosno veći procent rabata industrijsko preduzeće odobriće onom kupcu koji više kupuje. U našem primeru kupci su klasirani po uobičajenom sistemu. Međutim, ako se roba plasira isključivo preko kratkog kanala — kriterijum za razvrstavanje kupaca u kategorije biće obim prometa, na primer, kupci sa kojima proizvođač ostvaruje godišnji promet do 3 miliona dinara dolaze u treću kategoriju sa najmanjim procentom rabata; od 4 do 10 miliona u drugu kategoriju a sa prometom od 11 i više miliona u prvu kategoriju sa najvećim odobrenim rabatom.

Ako bi industrijsko preduzeće prodavalo obuću svim kupcima po prosečnoj ceni proizvođača od 5.010 dinara, tj. na fiksiranu maloprodajnu cenu od 6.000 dinara odobravalo 16,5% rabata — svakako bi pogrešilo. Trgovina na veliko i snažna detaljistička preduzeća ne bi imala računa da kupuju robu po istoj ceni kao mala preduzeća, koja naručuju robu u malim količinama, ne smeštaju je u skladišta i sl. Čak i svim trgovinskim preduzećima na malo (odnosno na veliko) ne treba odobravati isti procent rabata — *jer je on funkcija obima narudžbina, a ne funkcija pravnog statusa preduzeća.* Veći rabat odobrava se na veće i redovnije narudžbine — i obratno. U konkretnom slučaju, ako jednom trgovinskom preduzeću na malo ne odgovara rabat od 15%, ili ako neko trgovinsko preduzeće na veliko traži popust veći od 20%, a ne može za uzvrat da poveća obim svojih narudžbina — dokaz je da takvi poslovni partneri nisu prikladni za distribuciju robe navedene fabrike obuće.

Obaveze industrijskog preduzeća su da utvrdi, na ranije izloženi način, prosečnu prodajnu cenu proizvođača, prosečan rabat i kao najvažnije — maloprodajnu cenu. Zajednica treba da kontroliše i blagovremeno sprečava neopravdano probijanje prosečne prodajne cene proizvođača, prosečnog rabata — a time i maloprodajne cene. Svi ti elementi mogu da se kontrolišu u knjigovodstvu industrijskih preduzeća. Procent rabata može se povećati potpuno slobodno — na teret smanjenja prodajne cene proizvođača. Svako drugo povećanje procenta rabata nije u interesu industrijskih preduzeća jer dovodi do povećanja maloprodajne cene. Osim toga, zajednica bi trebalo da se saglasi sa takvim povećanjem preko nadležnog organa za kontrolu cena. Ovakvim načinom obrazovanja cena izbegla bi se kontrola cena u trgovinskim organizacijama, koja mora da se sprovodi na osnovu trenutno važećih zakonskih propisa o društvenoj kontroli cena,¹² jer bi proizvođač bio dužan da na svakom posebnom pakovanju svoje robe utisne i cenu (pored oznaka o kvalitetu i količini). Time bi svaki potrošač bio u mogućnosti da proveri ispravnost cene, koju naplaćuje prodavačko osoblje u trgovini.

Industrijsko preduzeće trebalo bi da ima potpunu slobodu da u pregovorima sa svojim poslovnim partnerima utvrdi visinu rabata — koja može da varira u svakom konkretnom slučaju, zavisno od vrednosti narudžbine, transportnih troškova, uslova plaćanja i drugih elemenata koji utiču na rentabilnost isporuke. Na taj način, trgovinska preduzeća na veliko ne bi automatski bila privilegisana odobravanjem većeg procenta rabata — samo zbog toga što klasične koncepcije nalažu da proizvođači ne mogu konkurisati veletrgovini odobravajući niže cene zajedničkim kupcima, tj. trgovini na malo. Veći procent rabata odobrava proizvođač zavisno od rentabilnosti isporuke robe — a to znači da ga pod istim uslovima mogu koristiti i trgovinska preduzeća na veliko i svi ostali. Ovim će se stimulirati proces daljeg okrupnjavanja trgovinske mreže u nas, a posredovanje trgovinskih preduzeća na veliko svešće se na pravu meru, tj. na onoj teritoriji i u prometu takvih artikala gde je to ekonomski opravdano. Ukoliko je manji raspon između procenata odobrenog rabata za trgovinu na malo i za trgovinu na veliko — to je dokaz neophodnosti posredovanja grosističkih organizacija u prometu odnosnog artikla.

Krajem obračunskog perioda, godišnjeg ili tromesečnog, industrijsko preduzeće dužno je da izračuna ostvarenu prosečnu prodajnu cenu proizvođača i ostvareni prosečni rabat. Ukoliko je prosečna prodajna cena proizvođača (ostvarena) veća od planirane cene, odnosno cene odobrene od strane nadležnih organa za cene — industrijsko preduzeće dužno je da u formi super-rabata povрати sav višak svojim kupcima. Svakako da visina super-rabata treba da bude odmeravana po istim kriterijumima kao i sam rabat, tj. srazmerno ranije odobrenom rabatu odobrava se i super-rabat. Ova mera utiče na razvijanje stabilnih i ekonomski obostrano korisnih odnosa.

b. Problematika obrazovanja maloprodajnih cena daleko je složenija za *poljoprivredne* nego za industrijske proizvode. Privatno, usitnjeno seosko gazdinstvo zauzima dominantan položaj u našoj poljoprivrednoj proizvodnji. U poređenju sa drugim zemljama prinosi u nas su prilično niski. Poljoprivredni proizvođač pošto podmiri potrebe sopstvenog domaćinstva, raspolaze samo neznatnim tržišnim viškovima. Kretanje poljoprivrednih proizvoda od proizvođača do potrošača odvija se u nas bez posrednika, sa jednim ili više

¹² „Službeni list FNRJ“ — Beograd, br. 30 od 25. jula 1962. godine.

posrednika — zavisno od konkretnog slučaja — što u velikoj meri utiče na visinu prometnih troškova, stvarajući šarenilo cena poljoprivrednih proizvoda na jugoslovenskom tržištu. Pozitivnim propisima rešeno je u načelu da:

„Poljoprivredne proizvode mogu kupovati neposredno od individualnih proizvođača u cilju dalje prodaje ili prerade samo zemljoradničke zadruge.“¹³

Međutim, to nije jedina mogućnost plasmana robe za privatne proizvođače. Oni mogu da prodaju svoje proizvode po potpuno slobodno obrazovanim cenama individualnim potrošačima na pijacama. Pod određenim uslovima može se dozvoliti i preduzećima da otkupljuju poljoprivredne proizvode od individualnih proizvođača, ali samo preko otkupnih stanica i sabirača. Najzad, na pijacama na veliko mogu od individualnih proizvođača kupovati robu trgovinske i prerađivačke privredne organizacije i veliki potrošači.¹⁴

U rejonima poznatim po razvijenoj poljoprivrednoj proizvodnji, individualni potrošači ne mogu da apsorbuju svu robu koju na seljačkoj pijaci nudi individualni proizvođač. U sezoni prodaje tržišnih viškova ponuda višestruko premašuje potražnju, te se nužno nameće potreba intervencije socijalističkog sektora privrede, radi otkupa svih ponuđenih poljoprivrednih proizvoda koji ispunjavaju potrebne zahteve u pogledu kvaliteta i minimalnih količina koje se nude. Ne bi se smelo dozvoliti da tržišni viškovi ne budu otkupljeni — jer bi to destimuliralo proizvođače da pojačaju napore za povećanje i unapređivanje buduće poljoprivredne proizvodnje. Nastup otkupnih privrednih organizacija treba da bude organizovan, kako ne bi došlo do nepotrebne konkurencije i nabijanja cena deficitarnih proizvoda. Zbog toga se zakonskim propisima obavezuju Savezna privredna komora i drugi zainteresovani organi da organizuju sastanke radi utvrđivanja dogovornih cena po kojima će se vršiti otkup poljoprivrednih proizvoda, ukoliko nadležni državni organ nije odredio cene po kojima će se oni kupovati. Garantovanje plasmana tržišnih viškova po cenama čija visina treba da bude realno odmerena — predstavlja vrlo važan materijalni stimulus za unapređivanje poljoprivredne proizvodnje na individualnim gazdinstvima. S tim u vezi drug Kardelj je u debati o poljoprivredi u Saveznoj skupštini rekao:

„Smatram da garantovane cene u takvom slobodnijem tržišnom mehanizmu treba, pre svega, da shvatimo kao garantovani otkup po garantovanim cenama.“¹⁵

Povlašćeni položaj zemljoradničkih zadruga u otkupu tržišnih viškova treba sa njihove strane da bude višestruko opravdan. Najvažniji doprinos koji one daju treba da dođe do izražaja u organizaciji moderne poljoprivredne proizvodnje, kako na sopstvenoj ekonomiji tako i na imanjima članova zadruga. Stručnjaci zemljoradničkih zadruga treba da orijentišu poljoprivrednike šta i kako da proizvode — da bi oni svojim radom postigli finansijski najpovoljnije rezultate. Nije manjeg značaja i doprinos koji se od zadruga očekuje u pogledu njihovog uticaja na individualne proizvođače da oni svoju robu

¹³ Član 72. Uredbe o trgovinskoj delatnosti i trgovinskim preduzećima i radnjama.

¹⁴ Dr Dušan Dejanović — „Zbirka propisa o trgovini“, Beograd 1964., str. 311, 315. i 318.

¹⁵ „Politika“ od 25. juna 1964. godine, str. 5.

pripreme za tržište prema zahtevima savremene trgovine. Sortiranje i klasiranje poljoprivrednih proizvoda, tj. sređivanje po vrsti i kvalitetu, vrlo je slabo razvijeno u nas. Načinu pakovanja i transportovanja ne poklanja se dovoljna pažnja. To su nedostaci koji se ne mogu tolerisati u savremenom robnom prometu. Zemljoradničke zadruge treba da rade na njihovom otklanjanju. Analogno industrijskoj robi — i poljoprivredni proizvodi treba da budu pušteni u promet samo pod uslovom da ispunjavaju propisane jugoslovenske standarde.

Očigledno je da zemljoradničke zadruge ne mogu biti potpuno samostalne po pitanju utvrđivanja visine prodajnih cena po kojima će otkupljene poljoprivredne proizvode i robu sopstvene proizvodnje preprodavati zainteresovanim trgovinskim organizacijama. Ni industrijska preduzeća nemaju takve mogućnosti, s obzirom na mere društvene kontrole cena, pa je nužna društvena intervencija i u oblasti obrazovanja prodajnih cena poljoprivrednih proizvoda zemljoradničkih zadruga i drugih subjekata u socijalističkom sektoru proizvodnje. Analogno postupku oko utvrđivanja dogovornih cena po kojima će privredne organizacije vršiti otkup poljoprivrednih proizvoda od individualnih proizvođača — vrši se i utvrđivanje dogovornih cena po kojima će privredne organizacije kupovati poljoprivredne proizvode od zadružnih i poljoprivrednih proizvođačkih organizacija.¹⁶ Time je režim obrazovanja cena poljoprivrednih proizvoda u socijalističkom sektoru dobrim delom usaglašen sa režimom obrazovanja cena industrijske robe.

Snabdevanje stanovništva svim vrstama svežih i prerađenih poljoprivrednih proizvoda i obrazovanje cena vršilo bi se na sledeći način:

1) otkupljena stoka i živina prerađivala bi se u klanicama, koje bi preko sopstvenih prodavnica ili trgovinske mreže na malo plasirale meso i prerađevine od mesa na tržištu. Maloprodajne cene određivale bi klanice, a zajednica bi, kao i kod industrijskih preduzeća, kontrolisala prodajnu cenu proizvođača i procent rabata, koji je ustupljen trgovinskim organizacijama;

2) otkupljeno mleko prodavalo bi se u celini konzumnim mlekarama, koje bi u pogledu plasmana i obrazovanja cena svojih proizvoda imale isti status i prava kao i klanice;

3) žitarice bi se isto tako morale čuvati i prerađivati u odgovarajućim preduzećima mlinske industrije, a maloprodajne cene brašna, griza i ostalih proizvoda trebalo bi da obrazuju sami proizvođači;

4) sveže voće i povrće, jaja i drugi proizvodi, koji se ne podvrgavaju preradi — treba da budu dostavljeni trgovini odmah posle otkupa, radi čuvanja u hladnjačama i preprodaje. Izuzetno, maloprodajne cene ne bi mogao da obrazuje proizvođač, ali to ne znači da ih treba potpuno slobodno da obrazuje trgovina. S obzirom da postoje dogovorne cene (ili garantovane — što u suštini ne menja stvar), po kojima se otkupljuju proizvodi od individualnih proizvođača i dogovorne cene po kojima se ti isti proizvodi otkupljuju od zemljoradničkih zadruga i proizvođačkih organizacija, *logično je da treba da se utvrdi i dogovorni rabat*, koji može zaračunati trgovinsko preduzeće radi obrazovanja maloprodajnih cena.

Kanali distribucije poljoprivrednih proizvoda, zbog specifičnog karaktera proizvodnje — nužno treba da imaju nešto duži tok. Veći deo robe, zbog

¹⁶ Naredba o dogovaranju o cenama po kojima će privredne organizacije kupovati poljoprivredne proizvode od zadružnih i poljoprivrednih proizvođačkih organizacija („Službeni list FNRJ”, br. 19/58).

sezonskog karaktera proizvodnje, treba da se preradi odnosno konzervira — pa tek onda da se sukcesivno šalje u trgovinu. Prema tome, između individualnih proizvođača i socijalističkih poljoprivrednih organizacija, sa jedne strane, i trgovinske mreže, sa druge strane, nalazi se industrija za preradu poljoprivrednih proizvoda, sa vrlo delikatnim zadatkom da u sezoni prikupi i da kontinuelno prerađuje poljoprivredne proizvode radi redovnijeg snabdevanja odgovarajućih trgovinskih preduzeća. Izuzetno, poljoprivredni proizvodi koji se ne prerađuju treba direktno iz poljoprivrede da odlaze u magacine i hladnjače trgovinskih organizacija.

* * *

Neosporno je da u pogledu obrazovanja maloprodajnih cena ima još dosta problema, kako teorijske tako i praktične prirode. Radi unapređivanja prometa osnovno je da se kanali distribucije ne proširuju bez potrebe i *da svaki proizvod, kad dospe u prodavnicu trgovinskog preduzeća* bude u originalnom maloprodajnom pakovanju proizvođača. Na omotu ili na pratećim papirima treba da bude utisnuta maloprodajna cena proizvođača obrazovana na napred opisani način. A zatim, oznake o količini i kvalitativnim osobinama, garancija i slične informacije značajne za potrošača treba da budu uz svaku robnu jedinicu. Time se stvaraju mogućnosti za brzi razvoj trgovine u socijalističkoj privredi našeg tipa — u skladu sa zahtevima proizvodnje i potrošnje. Na taj način se mogu prilično efikasno da spreče različite deformacije u trgovinskim organizacijama, koje se javljaju u težnji za sticanjem lake zarade kroz nabijanje cena. Obrazovanje maloprodajnih cena od strane proizvođača utiče da se karakter trgovine uskladi sa socijalističkim karakterom naše proizvodnje — sprečavajući „da snage izvan proizvodnje vrše nasilja nad njom“ dok se društvenoj zajednici omogućava da „odlučujuće utiče na formiranje cena“. (Iz Programa Saveza komunista Jugoslavije).

Dr Živorad ZLATKOVIĆ
docent Pravno-ekonomskog fakulteta
u Nišu

Résumé

Dans les conditions de l'économie socialiste yougoslave le commerce occupe une place importante dans le processus de reproduction sociale. Mais par son caractère il est essentiellement différent du commerce dans l'économie capitaliste. Le commerce est une activité économique indépendante; il a ses propres tâches et ses propres buts motivés par la volonté des commerçants d'obtenir le plus grand profit possible. Le commerce socialiste n'est pas lui non plus à l'abri de certaines déformations, caractéristiques du commerce capitaliste (retrait des marchandises de la circulation, hausses abusives des prix, etc.).

On n'a pas encore élaboré, dans l'économie yougoslave, une conception unique du caractère du commerce. Il y a deux groupes d'opinions. Certains éminents savants et hommes politiques considèrent que le commerce ne doit pas demeurer une activité économique indépendante, car les intérêts des consommateurs doivent être protégés plus efficacement contre les irrégularités. Les prix de vente au détail doivent être fixés par les producteurs, tandis que le commerce doit subvenir à ses besoins avec le rabais qui lui est accordé. Les praticiens soutiennent le plus souvent la thèse que le commerce doit rester une activité économique indépendante, parce que cela est conforme aux principes fondamentaux de l'autogestion. Le commerce

se trouverait dans une position subordonnée par rapport à la production, si on lui n'accorderait que le rabais pour couvrir ses frais d'exploitation.

L'auteur considère que le commerce reste une activité économique indépendante même lorsque les prix de vente au détail sont déterminés par le producteur. L'indépendance d'une activité économique en régime socialisme est assurée dans le sens économique — lorsque les collectifs de travail qui se consacrent à cette activité gèrent les moyens de production, organisent librement le processus de travail, et disposent en toute autonomie des fruits de leur travail, dans l'esprit des lois valables pour toute l'économie. En d'autres termes le commerce est une activité économique indépendante, même s'il ne fixe pas librement les prix de vente au détail, puisqu'aussi bien ce droit n'est pas accordé non plus aux producteurs.

La formation des prix de vente au détail est une opération très complexe, mais il est possible de trouver des solutions efficaces. Les fabricants des produits industriels accordent un rabais plus grand à l'entreprise commerciale qui achète d'importantes quantités de produits et à intervalles réguliers, car ils réduisent leurs frais de vente. L'auteur estime que le rabais est fonction de l'importance des commandes, et non du statut juridique de l'entreprise commerciale. Les grossistes ne doivent pas bénéficier automatiquement d'un rabais plus grand. Les gros détaillants doivent se voir accorder eux aussi un rabais substantiel, lorsqu'ils achètent aux fabricants des grandes quantités de marchandises.

Partant des lignes directrices du Programme de la Ligue des communistes de Yougoslavie, l'auteur étudie attentivement la technique de la détermination des prix de vente au détail par le producteur; il examine à part les marchandises industrielles et les produits agricoles.

NEKI PROBLEMI U VEZI SA SAMOUPRAVLJANJEM RADNIH LJUDI U ORGANIMA UPRAVE

I

Načelo društvenog samoupravljanja dobilo je svoju punu afirmaciju u Ustavu SFRJ i u republičkim ustavima. Mehanizmom društvenog samoupravljanja garantuje se odgovarajuća uloga radnog čoveka. U ustavnim načelima se ističe da se socijalistički sistem u Jugoslaviji zasniva na odnosima među ljudima kao slobodnim i ravnopravnim proizvođačima i stvaraocima, čiji rad služi isključivo zadovoljavanju njihovih ličnih i zajedničkih potreba. U skladu sa tim, neprikosnovenu osnovu položaja i ulogu čoveka čini pravo čoveka kao pojedinca i člana radne zajednice da uživa plodove svog rada i materijalnog napretka društvene zajednice, a prema načelu: „svako prema sposobnostima svakome prema njegovom radu”, i uz obavezu da izgrađuje razvitak materijalne osnove sopstvenog i društvenog rada i da doprinosi zadovoljavanju drugih društvenih potreba.

U Ustavu SFRJ došla je u različitim oblicima do izražaja institucija društvenog samoupravljanja. Pored ostalog, Ustav SFRJ sadrži posebne odredbe o društvenom samoupravljanju u radnim organizacijama i državnim organima. Ustav SFRJ nije prepustio opštim pravnim aktima određivanje sadržine samoupravljanja u radnoj organizaciji, već je u odredbi člana 9. precizirao tu sadržinu. Međutim, sva prava samoupravljanja o kojima je reč u članu 9. Ustava SFRJ nemaju radni ljudi zapošljeni u državnim organima. Radi obezbeđenja jedinstvenog društveno-ekonomskog položaja radnih ljudi, Ustavom SFRJ je predviđeno da se posebnim zakonom imaju utvrditi prava samoupravljanja i radnih ljudi koji rade u društvenim organima. Ta prava su i utvrđena posebnim zakonima i drugim propisima.

II

Za karakter samoupravnih prava radnih ljudi u organima uprave od značaja je najpre pitanje da li je samoupravljanje koje se ostvaruje u organima uprave identično sa samoupravljanjem u privrednim organizacijama. Nesumnjivo je da se ne može govoriti o identitetu ovih vrsti samoupravljanja. Nesumnjivo je i to da je samostalnost radnih zajednica u privrednim organizacijama znatno veća u poređenju sa samostalnošću radnih zajednica u organima državne uprave. I obratno, samoupravnost radnih zajednica u organima uprave nesumnjivo je uža i drukčija od samoupravnosti radnih zajednica u privrednim organizacijama. Samoupravna prava privrednih organiza-

cija manifestuju se naročito u samostalnom odlučivanju o proizvodnji, o plasiranju robe na tržištu odnosno u samostalnom odlučivanju u pogledu usluga koje vrše, o kalkulaciji cena svojoj robi, o organizaciji rada unutar privredne organizacije, o novim investicijama, o merilima prema kojima se određuju lični dohoci itd. Prema tome, u privrednim organizacijama radni ljudi upravljaju svim poslovima privredne organizacije, i to neposredno ili preko svojih organa.

Položaj organa državne uprave nesumnjivo da je drukčiji u poređenju sa položajem privrednih organizacija. Pre svega organi državne uprave nisu samostalni u pogledu određivanja svog programa rada, s obzirom da program rada određuje u načelu skupština društveno-političke zajednice kojoj pripada odgovarajući organ državne uprave. Organi državne uprave čine samo deo sistema državnih organa kome pripada i odgovarajuće predstavničko telo (skupština) društveno-političke zajednice. A u stvari skupština društveno-političke zajednice predstavlja najviši organ društvenog samoupravljanja na teritoriji društveno-političke zajednice, zbog čega organ uprave i ne može da uživa u punom obimu samoupravna prava. Takva samoupravna prava organa državne uprave bila bi u suprotnosti sa Ustavom, koji polazi od skupštine kao „najvišeg organa vlasti i organa društvenog samoupravljanja u okviru prava i dužnosti društveno-političke zajednice“ (član 78. Ustava SFRJ). Dalje, organi državne uprave ne mogu se pojavljivati na tržištu sa svojim uslugama, kao što to može privredna organizacija; organi državne uprave ne mogu određivati samostalno vrstu svog rada, kao i korisnike kojima pružaju svoje usluge. Ove činjenice ukazuju na to da organi državne uprave u poređenju sa privrednim organizacijama imaju samo ograničena samoupravna prava.

I pored navedenih činjenica Ustav SFRJ je pošao od načela da se mora obezbediti jedinstveni društveno-ekonomski položaj radnih ljudi, bez obzira da li oni rade u privrednim i drugim radnim organizacijama ili u organima državne uprave, društveno-političkim organizacijama odnosno udruženjima građana, pa je stoga i predviđeno da se posebnim zakonom imaju utvrditi prava samoupravljanja radnih ljudi koji rade u organima državne uprave, a u skladu sa prirodom delatnosti tih organa. Prema tome, Ustav je pošao od pravila da prava samoupravljanja radnih ljudi u organima uprave ne mogu biti identična sa samoupravnim pravima radnih ljudi u privrednim organizacijama, ali da se radnim ljudima u organima uprave moraju priznati samoupravna prava u određenom obimu, a što će zavisiti od prirode delatnosti organa državne uprave.

Poznato je da ni sve ustanove nemaju u istom obimu samoupravna prava. Na primer, u upravljanju ustanova koje vrše poslove od posebnog društvenog interesa učestvuju, pored predstavnika radne zajednice, i predstavnici društvene zajednice (predstavnici zainteresovanih građana, radnih i drugih organizacija i društveno-političkih zajednica). Dalje, samoupravna prava ustanova nisu istog obima ni u pogledu finansiranja ustanova. Ustanove koje pribavljaju finansijska sredstva naplaćivanjem naknada za usluge nesumnjivo da imaju samoupravnost u većem obimu nego one ustanove koje sredstva dobivaju iz budžeta ili iz društvenih fondova. Iako je Osnovni zakon o ustanovama postavio norme u pogledu osamostaljivanja ustanova u vezi sa pribavljanjem finansijskih sredstava, ipak je nesumnjivo da i prema tim normama

pri određivanju finansijskih sredstava ima i izvesnih administrativnih elemenata.

Izložene činjenice opravdavaju postavke da se u organima uprave ne može u punom obimu primeniti samoupravljanje kao što je ono primenjeno u radnim organizacijama, a naročito u privrednim organizacijama, već da se samoupravljanje može samo delimično primeniti tj. samo na pojedinim područjima delatnosti organa državne uprave. Opšti zakon o samoupravljanju radnih ljudi u organima uprave predvideo je da je pravo za radne ljude u organima uprave, a istovremeno i dužnost, da u ostvarivanju samoupravljanja uređuju unutrašnje odnose u organima uprave, a naročito da, u skladu sa zakonom, odlučuju o raspodeli sredstava i ličnim dohocima, da odlučuju o unutrašnjoj organizaciji organa, da obezbeđuju uslove za svoje stručno usavršavanje, da se staraju o poboljšanju uslova rada, da uređuju druge međusobne odnose i da rešavaju o pitanjima svog ekonomskog položaja (član 2).

Postoje uglavnom četiri vrste normi kojima se reguliše samoupravljanje radnih ljudi u organima uprave, a to su: a) ustavne norme; b) norme saveznih zakona (opštih i osnovnih); c) opšti akti skupština društveno-političkih zajednica kojima se reguliše pravni položaj radnih ljudi u organima uprave orgovaraćućih društveno-političkih zajednica; d) norme pravilnika i drugih opštih akata organa uprave.

Kao što je već navedeno, Opšti zakon o samoupravljanju radnih ljudi u organima uprave (član 2) određuje u izvesnom smislu obim samoupravnih prava radnih ljudi u organima uprave. A ta samoupravna prava prema citiranom članu 2. sastoje se u samostalnom uređivanju unutrašnjih odnosa u organu. Međutim, Zakon o saveznoj upravi, republički zakoni o republičkim organima uprave, kao i drugi opšti akti društveno-političkih zajednica kojima je regulisan pravni položaj radnih ljudi u organima uprave odnosno materija samoupravljanja radnih ljudi u organima uprave, predviđaju da se opšti akti kojima se određuju unutrašnji odnosi donose u saglasnosti sa starešinom organa, osim nekih opštih akata. Na primer, Zakon o organima uprave u SR Srbiji („Službeni glasnik“, br. 16/65) predviđa da radni ljudi u republičkim organima uprave samostalno donose pravilnik o upotrebi sredstava fonda zajedničke potrošnje i odlučuju o upotrebi sredstava tog fonda, u skladu sa pravilnikom fonda; vrše izbor i opoziv članova radne zajednice; odlučuju i o drugim pitanjima iz oblasti unutrašnjih odnosa organa uprave kad je to zakonom, drugim propisima ili pravilnikom organa određeno. Međutim, u članu 92. tog zakona navodi se niz pitanja koja imaju karakter uređivanja unutrašnjih odnosa radnih ljudi u organima uprave i koja radni ljudi rešavaju u saglasnosti sa starešinom organa. Slične odredbe postoje i u Zakonu o samoupravljanju radnih ljudi u organima uprave i sredstvima za rad organa uprave SR Crne Gore („Službeni list SRCG“, br. 9/65) — (vidi čl. 9. i 10. navedenog zakona), kao i u drugim republičkim zakonima kojima se reguliše materija samoupravljanja radnih ljudi u organima uprave. Navedene odredbe Zakona o saveznoj upravi, odnosno republičkih zakona o samoupravljanju radnih ljudi u organima uprave formalno nisu u suprotnosti sa Osnovnim zakonom o samoupravljanju radnih ljudi u organima uprave, s obzirom da se u članu 3. tog zakona određuje da pravo samoupravljanja u pitanjima iz unutrašnjih odnosa radni ljudi u organima uprave ostvaruju samostalnim odlučivanjem, odlučivanjem u saglasnosti sa starešinom organa. Iskustva koja su u tom pogledu postojala pre donošenja Opšteg zakona društveno-političke zajednice, u skladu sa zakonom i prirodom delatnosti organa

uprave, određuje o kojim pitanjima iz oblasti unutrašnjih odnosa radna zajednica odlučuje samostalno, o kojim pitanjima odlučuje u saglasnosti sa starešinom organa uprave, a o kojim pitanjima starešina organa odlučuje samostalno. Tim propisima određuje se postupak za slučajeve kad se ne postigne saglasnost između radne zajednice i starešine organa. Izgleda da se u Zakonu o saveznoj upravi i u odgovarajućim republičkim zakonima odnosno drugim opštim aktima društveno-političkih zajednica kojima je regulisan i obim samoupravnih prava radnih ljudi u organima uprave pošlo sa dosta uzdržljivosti u pogledu obima samoupravnih prava radnih ljudi u organima uprave. Naime, veliki broj vrlo značajnih pitanja radni ljudi u organima uprave ne mogu da rešavaju potpuno samostalno, već ih rešavaju u saglasnosti sa starešinom organa. Iskustva koja su u tom pogledu postojala pre donošenja Opšteg zakona o samoupravljanju radnih ljudi u organima uprave nisu bila dovoljna da bi se u pogledu normiranja odnosa između samoupravnih prava radnih ljudi i prava njihovih starešina moglo otići nešto dalje. Starešina kao predstavnik opštih, društvenih interesa ima svakako i ulogu nadzora nad radom zajednice u organima uprave, zbog čega je navedenim zakonima i drugim propisima normirana njegova saglasnost na opšte akte kojima se uređuju unutrašnji odnosi radnih ljudi u organima uprave.

Sa druge strane ističe se činjenica da odredbe navedenih zakona i propisa koje se odnose na sporazumno donošenje odluka od strane radne zajednice i starešine imaju i tu pozitivnu stranu što se starešina na taj način uključuje u kolektiv, u radnu zajednicu i što na taj način može da doprinese obezbeđenju izvršavanja zadataka organa uprave.

Izgleda da se u obimu samoupravnih prava radnih ljudi u organima uprave nije moglo dalje otići, bar u početku uspostavljanja principa samoupravljanja u organima uprave. Međutim, nesumnjivo je da se u daljem razvoju ovog instituta nužno mora posebno razmotriti obim samoupravnih prava radnih ljudi u organima uprave. Nesumnjivo je da će praksa samoupravljanja radnih ljudi u organima uprave postepeno smanjivati protivurečnosti koje postoje između opštih interesa zajednice čiji je predstavnik u organima uprave starešina organa i posebnih interesa radne zajednice organa uprave. Prema tome, nužno će biti u razvoju instituta samoupravljanja u organima uprave razmotriti mogućnost daljeg osamostaljivanja radne zajednice, odnosno sužavanja broja pitanja koja radna zajednica rešava u saglasnosti sa starešinom organa, tako da bi za sporazumno donošenje odluka trebalo rezervisati samo najmanji broj pitanja u kojima će intervencija starešina organa uprave biti neophodna. Prema tome, tendencija razvoja samoupravljanja radnih ljudi treba da se kreće u pravcu da se radnim ljudima prepusti samostalno donošenje i rešavanje svih pitanja iz unutrašnjih odnosa radnih ljudi u organima uprave, s tim da se starešina ovlasti da može svaki akt (opšti ili pojedinačni) kojim se uređuju unutrašnji odnosi obustaviti od izvršenja i zahtevati da konačnu odluku o tome donese bilo izvršno veće bilo drugi odgovarajući organ u društveno-političkoj zajednici.

Ovde se može staviti primedba na formulaciju naziva drugog dela Zakona o saveznoj upravi „Samoupravljanje i radni odnosi“. Iz ovakvog naziva bi proizišlo da radni odnosi ne predstavljaju sastavni deo samoupravljanja. Ovakva postavka ne bi bila tačna, jer je nesumnjivo da i radni odnosi čine sastavni deo samoupravljanja radnih ljudi u organima uprave. Ovo zbog toga što od-

nosi iz udruženog rada predstavljaju samoupravno područje radnih ljudi u organima uprave.

Mišljenja smo da se pokazuje nužnom potreba proširenja samoupravnih prava članova radne zajednice organa uprave, ali uz istovremeno razvijanje pune individualne i kolektivne odgovornosti članova radne zajednice. Naročito bi trebalo pokloniti pažnju individualnoj odgovornosti pojedinih članova radne zajednice organa uprave u vršenju poverenih zadataka i poslova. Sa jedne strane treba u većoj meri osamostaliti rad svakog pojedinog radnika organa uprave, a sa druge strane u jačem stepenu angažovati odgovornost radnika za rad koji vrši. Rad radnika u organima uprave ne sme biti anonimn; sama ta činjenica doprineće jačanju individualne odgovornosti u organima uprave.

Sporna pitanja postoje i u pogledu rukovođenja u organima uprave. Najpre se pojavljuje pitanje osnova rukovođenja: da li članovi jedne organizacije izvršavaju naloge rukovodioca zato što se rukovodilac pojavljuje sa autoritetom vlasti, sa jačom voljom koja je nužna za održavnje jedinstva između članova organizacije; ili se članovi organizacije povinuju nalogima rukovodioca na osnovu normi o organizaciji radnog procesa. Pitanje osnova rukovođenja postaje naročito aktuelno u vezi sa uvođenjem samoupravljanja u organima uprave.

Najpre bi podsetili na neka mišljenja klasika marksizma po pitanju rukovođenja. Engels poredeći autoritet starešine besklasnog gentilnog uređenja sa autoritetom organa robovlasničke i svake druge eksploatacije države ističe da „najbedniji policijski službenik civilizovane države ima više autoriteta nego svi organi gentilnog društva zajedno, ali najmoćniji vladalac i najveći državnik ili vojskovođa doba civilizacije može pozavideti najneznatnijem gentilnom starešini na neiznuđenom i neosporavanom poštovanju koje mu je ukazivano“.¹ Ovdje Engels ukazuje na različitosti autoriteta policijskog službenika koji se zasniva na spoljnoj prinudi i autoriteta organa gentilnog društva koji se zasnivao na dobrovoljnom prihvatanju neophodne društvene discipline od strane članova gentilnog društva.

Engels dalje ističe potrebu postojanja autoriteta.

„Svugde kombinovana akcija, komplikovanje procesa koji zavise jedan od drugog, staje na mesto nezavisne akcije pojedinih individua. Ali kombinovana akcija znači organizaciju, a da li je moguća organizacija bez autoriteta? ...“²

U našoj literaturi postoje različita shvatanja o pojmu rukovođenja.

Po jednom gledištu rukovođenje predstavlja jednu fazu vlasti. To je organizovanje izvršenja, stvaranje uslova koji su nužni da bi izvršenje (naređenja) teklo što nesmetanije. Rukovodilac organizacije odlikuje se time što izdaje opšta i pojedinačna naređenja o organizaciji izvršenja odluke vlasti. Od donošenja odluka rukovođenje se odlikuje time što načelno odluka određuje društveni cilj koji treba postići, dok se rukovođenjem određuju sredstva za ispunjenje postavljenog cilja.³

¹ F. Engels: Poreklo porodice, privatne svojine i države („Kultura“ Beograd 1950, str. 175).

² F. Engels: „O autoritetu“ u knjizi K. Marksa i F. Engelsa: Izabrana dela, tom I („Kultura“, 1949, str. 613 do 615).

³ dr R. Lukić: „Sociologija rukovođenja“ (u zbirci „Problemi rukovođenja u javnoj upravi“ — Beograd 1963, str. 8 do 29).

Po drugom gledištu⁴ pod funkcijom rukovođenja se podrazumeva na svim nivoima u organizaciji „pokretanje, usmeravanje i povezivanje delatnosti više službenika ili organizacionih jedinica na temelju vlasti a uz odgovornost za celokupan rezultat“.

Po trećem gledištu⁵ za funkciju rukovođenja nije bitan hijerarhijski odnos između nadređenih i podređenih, niti se suština rukovođenja može izvoditi iz odnosa vlasti. Vlast i autoritet su samo neka od mogućih sredstava za održavanje kohezije među ljudima u organizaciji. Stoga prema profesoru Vavpetiću rukovođenje se sastoji „u poslovima koji nisu nužno izraz i posledica odnosa vlasti, već su izraz potrebe za preciznim, temeljitim, svestranim zapažanjem, za analizom, za pouzdanim predviđanjem i ocenjivanjem posledica, kao i načina njegovog ostvarivanja i sredstava koja treba da dođu do izražaja u vezi sa zadatkom da se ostvare određena materijalna i nematerijalna dobra“. Upotreba vlasti pri rukovođenju je samo subsidiarna. Profesor Vavpetić dodaje i to da se rukovođenje, suštinski razlikuje od upravne delatnosti. Uprava je pomoćna, ali nužno potrebna delatnost koja svojim regulatornim, organizacionim, koordinacionim, tehničkim i manipulativnim poslovima omogućuje redovan tok i redovno ostvarivanje onog radnog procesa u kojem se efektiraju zadaci određene organizacije. Rukovođenje je delatnost koja se razvija unutar određenog radnog procesa i ostvaruje se davanjem potrebnih impulsa za određivanje sadržine pojedinih elemenata radnog procesa i za njihovo ostvarivanje.

Treba zapaziti da se u uslovima društvenog samoupravljanja menja pravni odnos rukovođenja zajedničkim radom udruženih proizvođača. Funkcija rukovođenja svakako da je nužna i u uslovima društvenog samoupravljanja. Međutim, novi društveni uslovi sprečavaju da funkcija rukovođenja u procesu upravljanja stvarima dobije istovremeno i karakter vladanja nad ljudima, karakter od njih otuđene vlasti koju oni nisu u stanju da kontrolišu. Treba istaći da su rukovodeće funkcije u privrednim organizacijama i u ustanovama izborne.

U uslovima društvenog samoupravljanja autoritet rukovođenja se nesumnjivo u manjoj meri oslanja na političku ili ekonomsku prinudu. Otuda osnov neophodnog autoriteta rukovođenja mora da se, sa jedne strane, zasniva na društvenom pristanku, a, sa druge strane, na izvesnim posebnim stručnim i ličnim kvalitetima samog rukovodioca.

Međutim, u položaju starešine organa uprave ima u našem pravu izvesnih osobenosti.

Položaj starešine organa uprave nije identičan sa položajem direktora radne organizacije, pa se ne može uzeti da postoji analogija. Prema Ustavu (član 90) radni ljudi poveravaju u skladu sa Ustavom, zakonom i, statutom određene funkcije upravljanja ne samo radničkom savetu i upravnom odboru, već i direktoru radne organizacije. Direktor radne organizacije rukovodi poslovanjem radne organizacije, izvršava odluke radničkog saveta i drugih organa upravljanja. Direktor je lično odgovoran radnoj zajednici i organima upravljanja radne organizacije. Direktora imenuje na osnovu javnog konkursa rad-

⁴ dr E. Pusić: „Uprava“, I, Zagreb 1961, str. 282.

⁵ dr L. Vavpetić: „Neke kritične misli o rukovođenju, naročito u našoj javnoj upravi“ (u zbirci „Problemi rukovođenja u javnoj-upravi“, Beograd 1963, str. 30 do 49).

nički savet, na predlog konkursne komisije. Konkursna komisija je sastavljena od zakonom određenog broja predstavnika radne organizacije i opštine odnosno druge društveno-političke zajednice. Direktor radne organizacije imenuje se na vreme određeno zakonom i može po istom postupku ponovo biti imenovan (član 93. Ustava SFRJ).

Međutim, drukčiji je pravni položaj starešina saveznih organa uprave. Pre svega njih ne postavlja i razrešava savet radne zajednice, već Savezna skupština na predlog predsednika Saveznog izvršnog veća (član 236. Ustava). Izuzetno, Savezno izvršno veće postavlja funkcionere u saveznim organima uprave za koje je to zakonom određeno (član 228. tačka 10). Savezni funkcioneri koji rukovode saveznim organima uprave lično su odgovorni za rad tog organa i za izvršavanje zadataka i poslova iz njihove nadležnosti. (član 327). Savezni funkcioneri koji rukovode saveznim organima uprave dužni su izveštavati Saveznu skupštinu i Savezno izvršno veće o pitanjima iz delokruga organa kojim rukovode. Oni su dužni davati i odgovore na pitanja poslanika (član 238).

Prema tome, dok ovlašćenja direktora potiču iz ovlašćenja datih od strane radne zajednice radne organizacije, ovlašćenja starešini organa uprave poverila je skupština društveno-političke zajednice kao reprezentant društva odnosno odgovarajuće društveno-političke zajednice. Zbog toga je Ustavom i predviđeno da starešina ne odgovara radnoj zajednici već organu koji ga je imenovao. Starešina je predstavnik skupštine društveno-političke zajednice u organu uprave.

S obzirom na drugačiji pravni položaj starešine organa uprave, samoupravna prava radne zajednice u odnosu na starešinu su uža u poređenju sa samoupravnim pravima radne zajednice radne organizacije.

Međutim, iako je pravni položaj starešine organa uprave drukčiji od položaja direktora radne organizacije čini nam se da su prava starešine organa uprave u odnosu na samoupravna prava radne zajednice nesrazmerno velika.

Ovde treba ukazati i na nejednak položaj starešine organa uprave kao člana saveta radne zajednice. Starešina koga imenuje Savezna skupština nije član saveta radne zajednice, a starešina koga imenuje Savezno izvršno veće član je saveta radne zajednice. Čini nam se da razlozi koji se ističu za postojanje ove razlike nisu dovoljno ubedljivi. Razlika se zasniva na stepenu autoriteta organa koji vrši imenovanje starešine i samo je formalnog karaktera. Nesumnjivo je da učešće starešine u radu saveta radne zajednice i zajedničko odlučivanje sa radnom zajednicom približava starešinu radnoj zajednici.

Iako Ustav uspostavlja razlike u položaju starešine organa uprave i individualnog organa upravljanja radne organizacije, ipak smo mišljenja da bi trebalo razmotriti i mogućnosti uticaja u izvesnom obliku radne zajednice na imenovanje starešine. Čini nam se da ovo pitanje zaslužuje pažnju.

IV

U vezi sa promenama u organima uprave izvršenim uvođenjem samoupravljanja postavlja se i pitanje kvaliteta hijerarhijskih odnosa između starešine i radnika organa uprave, tj. da li su izvršene kakve promene u obimu ili kvalitetu hijerarhijskih odnosa, odnosno da li se sužava obim hijerarhijskih odnosa.

Uobičajeno je da se pod hijerarhijom u jednoj organizaciji podrazumeva odnos između nosilaca opštijih i specijalnijih funkcija.

U upravnoj organizaciji se pod hijerarhijom podrazumevaju ovlašćenja starešine organa ili drugog ovlašćenog službenog lica da izdaje naređenja drugim službenim licima, da kontroliše njihov rad i da menja njihove odluke⁶.

Načelo hijerarhije primenjeno na odnose između starešine i radnika organa uprave označava određena prava starešine u odnosu na radnike. Ova prava se prvenstveno odnose na položaj radnika u radnom procesu i na odnose između radnika i starešine u vezi sa radnim procesom. Mišljenja smo, međutim, da se hijerarhijski odnosi između starešine i radnika organa uprave mogu izražavati i na područjima van radnog procesa. Naime, čini nam se da je bilo elemenata hijerarhijskih odnosa i u pravu organa da postavlja radnike (odnosno ranije službenike) organa uprave, da vrši unapređenja i rešava druge službeničke odnose.

Izgleda nam da je još uvek nužno postojanje određenih hijerarhijskih odnosa u okviru radnog procesa i da se starešini na tom području moraju priznati određena prava i ovlašćenja. Međutim, na drugim područjima van radnog procesa menjaju se i hijerarhijski odnosi koji su do tada u izvesnom obimu postojali.

U Zakonu o saveznoj upravi hijerarhijski odnos između starešine i radnika izražen je u odredbi člana 129.

Prema tome, može se govoriti samo o smanjivanju obima hijerarhijskih odnosa, a ne i o kvalitativnoj promeni tih odnosa.

V

1. Poslove upravljanja u organu uprave vrše: 1) samostalno radna zajednica, i to neposredno ili preko saveta radne zajednice; 2) radna zajednica (odnosno savet radne zajednice) u saglasnosti sa starešinom organa uprave i 3) samostalno starešina organa uprave.

Poslovi upravljanja vrše se donošenjem opštih i pojedinačnih pravnih akata, kao i putem materijalnih operacija.

Pod opštim aktom upravljanja podrazumeva se akt kojim se regulišu odnosi unutar radne zajednice, i to tako da se odredbe tog akta, po pravilu, odnose na sve članove radne zajednice organa uprave ili na radnu zajednicu kao celinu.

Pod individualnim aktima podrazumevaju se pojedinačni akti kojima se na osnovu zakona i opšteg akta upravljanja rešava u pojedinačnom slučaju o pravima i obavezama pojedinog člana radne zajednice ili pojedine zajednice organa uprave.

2. U vezi sa donošenjem opštih akata postavlja se pitanje odnosa koje radna zajednica može regulisati opštim aktima.

Radna zajednica odnosno savet radne zajednice donosiće samostalno ili u saglasnosti sa starešinom organa opšte akte upravljanja kad je to predviđeno zakonom. Tako se prema članu 102. Zakona o saveznoj upravi, opšti akti, kojima se uređuju unutrašnji odnosi u saveznom organu, donose u saglasnosti sa starešinom organa, ako zakonom nije drukčije predviđeno. Prema tome, radna zajednica organa uprave uređivanje unutrašnjih odnosa u saveznom organu vrši putem opštih akata.

⁶ U teoriji postoje različita gledišta o osnovu hijerarhije. Po jednima se hijerarhija zasniva na vlasti, a po drugima na važnosti vršenja funkcije.

Pojedinim republičkim zakonima su predviđena i pitanja o kojima radna zajednica organa uprave može samostalno donositi opšte akte, kao i pitanja o kojima radna zajednica rešava u saglasnosti sa starešinom organa (član 91. i 92. Zakona SR Srbije o organima uprave). U istom smislu su i odredbe Zakona SR Crne Gore o samoupravljanju radnih ljudi u organima uprave i sredstvima za rad organa uprave („Službeni list SRCG“, br. 9/65).

Čini nam se da bi u Zakonu o saveznoj upravi trebalo navesti pitanja o kojima radna zajednica odnosno njen savet može samostalno donositi opšte akte, kao što je to propisano pojedinim republičkim zakonima.

U Zakonu o saveznoj upravi nisu navedena pitanja koja je savezni organ uprave dužan da reguliše opštim aktima, već se iz uopštene formulacije člana 102. može izvesti zaključak o pitanjima koja radna zajednica organa uprave može uopšte regulisati opštim aktima. U odredbama pojedinih republičkih zakona nabrajaju se pitanja o kojima radna zajednica donosi opšte akte, a to su: upotreba sredstava fondova zajedničke potrošnje; unutrašnja organizacija; sistematizacija radnih mesta; radni odnosi; raspodela sredstava za rad organa uprave; raspodela ličnih dohodaka; finansijski plan i završni račun, kao i druga pitanja iz okvira unutrašnjih odnosa organa uprave.

Mi smo već ukazali na činjenicu da radna zajednica donosi samostalno veoma mali broj opštih akata i da bi stoga trebalo razmotriti proširivanje kruga pitanja koja bi radna zajednica organa uprave mogla samostalno regulisati.

Pojedinim republičkim zakonima predviđena je i dužnost za starešinu republičkog organa uprave da obustavi od izvršenja nezakonite akte radne zajednice odnosno saveta radne zajednice koje oni donose samostalno, a može da ih obustavi od izvršenja i kad smatra da bi njihovo izvršenje očigledno bilo štetno za normalno funkcionisanje republičkog organa uprave. U ovim slučajevima starešina organa dužan je da obavesti republičko izvršno veće koje donosi konačnu odluku o obustavljenom aktu. Ovakve odredbe nema u Zakonu o saveznoj upravi, a ona nije ni bila potrebna, s obzirom da ovaj zakon nije ni predvideo pitanja o kojima radna zajednica donosi opšte akte samostalno. Ukoliko bi se popunila ova praznina, trebalo bi predvideti i odredbu kakva je predviđena republičkim zakonom.

Ovde se, međutim, može postaviti pitanje pravilnosti odredbe republičkih zakona da ocenu zakonitosti opštih akata radnih zajednica organa uprave donetih u samoupravnom delokrugu rešava izvršno veće. Čini nam se da se može razmotriti i pitanje prihvatanja solucije predviđene za ocenu zakonitosti opštih akata radnih organizacija, prema kojoj tu ocenu vrši nadležni ustavni sud.

3. U vezi sa pojedinačnim aktima upravljanja najpre se postavlja pitanje vrste akata koje obuhvata ovaj pojam: da li u pojedinačne akte upravljanja spadaju svi pojedinačni akti koje donosi organ uprave (odnosno ovlašćeni subjekti u organu uprave) ili samo pojedinačni akti van upravnih akata i akata iz radnih odnosa. S obzirom da je donošenje upravnih akata regulisano posebnim zakonom i da donošenje tih akata izlazi iz okvira samoupravljanja organa uprave, mišljenja smo da se pod pojam pojedinačnih akata upravljanja ne mogu podvesti upravni akti.

Isto tako nam se čini da se pod pojam individualnih akata upravljanja ne mogu podvesti ni pojedinačni akti doneti u radnim odnosima, s obzirom da Zakon o saveznoj upravi i Zakon o radnim odnosima predviđaju poseban

postupak za njihovo donošenje i za rešavanje sporova koji proizlaze iz tih akata.

U pojedinačne akte upravljanja ne spadaju ni akti poslovanja (zaključivanje ugovora i drugih dvostranih akata).

Prema tome, individualni akti upravljanja obuhvatali bi sve pojedinačne akte organa uprave osim upravnih akata, pojedinačnih akata iz radnih odnosa i akata poslovanja.

Pojedinačne akte upravljanja može donositi: a) samostalno radna zajednica odnosno njen savet; b) radna zajednica u saglasnosti sa starešinom organa uprave; c) samostalno starešina organa uprave.

Pojedinim republičkim zakonima je za starešinu organa predviđeno ovlašćenje da obustavi od izvršenja nezakonite pojedinačne akte upravljanja radne zajednice odnosno njenog saveta, a može ih obustaviti od izvršenja i kad smatra da bi njihovo izvršenje očigledno bilo štetno za normalno funkcionisanje uprave, s tim da o tome obavesti izvršno veće koje donosi konačnu odluku o obustavljenom aktu.

Zakon o saveznoj upravi ne sadrži odredbe o pojedinačnim aktima upravljanja. Mišljenja smo da treba razmotriti mogućnost regulisanja i ove materije. Pri tome treba ispitati mogućnost da se pitanje ocene zakonitosti pojedinačnih akata upravljanja poveri određenom sudu, s obzirom da je ocena zakonitosti nekih pojedinačnih akata, kojima su povređena osnovna ustavna prava i slobode subjekata van organa uprave, poverena sudu. Naime, ako je konačnim pojedinačnim aktima upravljanja organa uprave, protiv kojih se ne može upotrebiti druga sudska zaštita, povređeno pravo samoupravljanja ili drugo osnovno pravo ili sloboda pojedinih subjekata, subjekti čija su prava povređena imaju pravo da nadležnom vrhovnom sudu podnesu zahtev za zaštitu prava ili slobode u smislu člana 68. Zakona o upravnim sporovima. Prema tome, pojedini pojedinačni akti upravljanja organa uprave podležu i posebnom nadzoru vrhovnog suda, a ne samo izvršnog veća.

Pojedini republički zakoni predviđaju i mogućnost da se pri donošenju pojedinačnih akata ne postigne saglasnost između saveta radne zajednice i starešine organa uprave. U takvom slučaju izvršava se rešenje koje donese starešina, a savet radne zajednice može zahtevati da se o tome obavesti izvršno veće. Ni ovo pitanje nije regulisano Zakonom o saveznoj upravi.

dr Slavoljub POPOVIĆ

prof. Pravno-ekonomskog
fakulteta u Nišu

Résumé

Dans son article l'auteur traite certains problèmes de l'autogestion des travailleurs dans les organes de l'administration. S'agissant d'une institution tout-à-fait nouvelle en matière de droit administratif, on comprend qu'il y ait certaines questions litigieuses.

L'auteur constate d'abord que la position des organes de l'administration est incontestablement différente de celle des organisations économiques, en raison surtout du fait que les organes de l'administration publique n'élaborent pas eux-mêmes leurs programmes de travail. C'est pourquoi un organe de l'administration

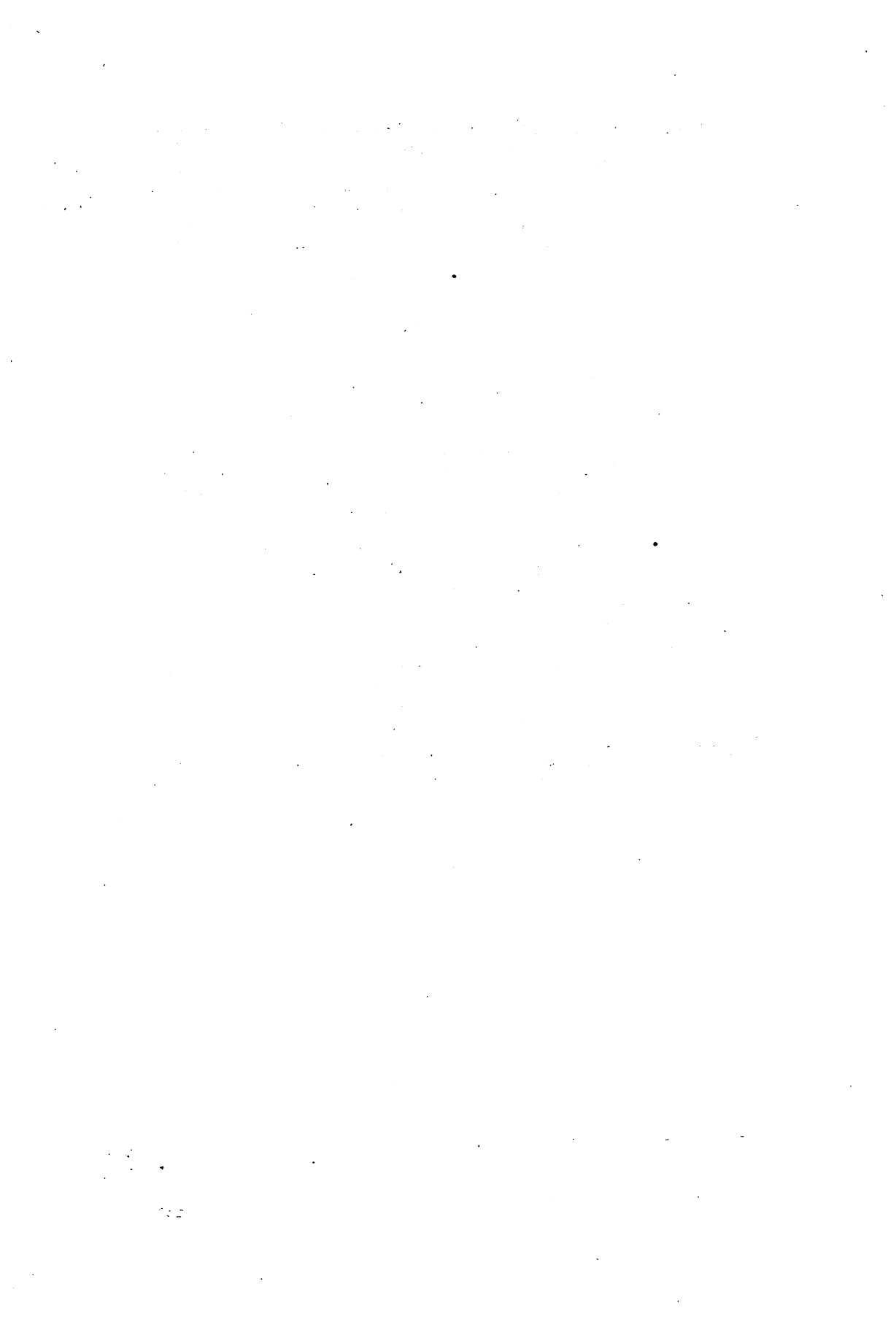

ne peut jouir des droits d'autogestion dans la même mesure qu'une organisation économique. Cependant, l'auteur souligne que même ces droits d'autogestion réduits des travailleurs des organes de l'administration sont encore limités du fait que les actes généraux les plus importants des organes de l'administration doivent être approuvés par l'autorité compétente. L'auteur considère donc qu'il est nécessaire que dans le développement ultérieur de l'autogestion dans les organes de l'administration on laisse aux travailleurs le soin de régler toutes les questions relatives à leurs rapports internes, étant entendu que le chef de l'organe administratif devrait être autorisé à suspendre l'exécution de tout acte réglementant ces rapports s'il le considère comme illégal.

Les problèmes de la direction méritent également qu'on s'y arrête. Dans les conditions de l'autogestion sociale le fondement juridique de la direction du travail collectif des producteurs associés, se modifie. L'indispensable autorité dans la direction doit se fonder d'une part sur le consentement social et, d'autre part, sur les qualités professionnelles et personnelles du responsable. Le chef d'un organe de l'administration ayant un statut juridique différent, les droits autonomes de la communauté de travail par rapport à lui sont plus restreints que ceux dont dispose le collectif d'une organisation de travail. Cependant l'auteur estime que, même dans une telle situation, les droits du chef de l'organe de l'administration par rapport aux droits d'autogestion de la communauté de travail sont assez grands, et que le développement de l'autogestion devrait tendre à une certaine diminution des droits du chef.

L'auteur considère qu'il est encore nécessaire de maintenir certains rapports hiérarchiques dans le cadre du processus de travail et que le chef d'un organe de l'administration doit conserver, dans ce domaine, des droits et pouvoirs déterminés. Par contre, dans les domaines autres que celui du processus de travail, on doit modifier les rapports hiérarchiques existants.

Enfin, l'auteur examine la question des actes de direction individuels et généraux. Les actes généraux réglementent les rapports entre les membres de la communauté de travail de l'organe de l'administration ou de la communauté de travail prise dans son ensemble. Les actes individuels statuent, dans les cas individuels, sur les droits et les obligations d'un membre de la communauté de travail ou d'une unité de travail de l'organe de l'administration. La notion d'actes individuels de direction n'embrasse pas les actes administratifs, les actes individuels rendus dans les rapports de travail, non plus que les actes individuels du domaine de la gestion.

PRAVNI OSNOV STUPANJA NA RAD

I. UVOD

Pravni osnov radnog odnosa u zavisnosti je od postojećih odnosa u društvu koji određuju i sam karakter radnog odnosa — položaj lica koja ustupaju svoje radne aktivnosti uz veću ili manju mogućnost da ugovaraju uslove rada, da te uslove povoljnije određuju ili da budu prepušteni na milost ili nemilost poslodavaca, ili da se — u novim društvenim odnosima — slobodno udružuju na sredstvima za proizvodnju i za rad u društvenoj svojini, samostalno uređuju svoje međusobne radne odnose koji nastaju iz oslobođenog rada i što potpunije ostvaruju svoja prava po osnovu ličnog rada.

Institucija pravnog osnova radnog odnosa se u oblasti radnog prava posebno proučava i reguliše radnim zakonodavstvom. Taj pravni osnov predstavlja značajnu instituciju jer se njime zasniva radni odnos i utvrđuje položaj radnih ljudi na radu — njihova prava i dužnosti. U okviru privatnog prava postojanje radnog odnosa uslovljavano je ugovorom o radu na osnovu koga su se ostvarivala sva prava iz radnog odnosa. Docnije, sa razvitkom radnog prava i radnog zakonodavstva pravni osnov radnog odnosa menja svoj karakter, a dobija i druge oblike.

O pravnom osnovu radnog odnosa postoji u pravu više teorija, koje se odražavaju i na regulisanje ove institucije u radnom zakonodavstvu pojedinih zemalja.

II. PRAVNI OSNOV RADNOG ODNOSA U TEORIJI

1. TEORIJA UGOVORA O RADU

U pravnoj doktrini ugovor o radu je u osnovi sporazum kojim jedna ličnost, radnik, stavlja svoju profesionalnu aktivnost u službu — pod subordinaciju — druge ličnosti, poslodavca, a u naknadu za to dobija platu. Svaki ugovor o radu mora da sadrži tri bitna elementa: 1) element ličnog rada, 2) element plate i 3) element subordinacije, bez obzira na kategoriju radnika, vrstu delatnosti i druge uslove rada. Pored tih elemenata ugovor o radu sadrži i radno vreme, otkazne rokove i dr.

Ugovor o radu kao instituciju poznaje još rimsko pravo, i to u vidu ugovora o najmu radne snage — *locatio conductio operarum*. Takav ugovor o iznajmljivanju radne snage mogao je, kao obligacioni odnos, da odgovara postojećem društvenom uređenju u kome je robovlasnik imao svojinsko pravo nad robom, pravo da sa njim slobodno raspolaže — da roba koristi za sve

poslove, proda ili dâ u najam. Stoga, u takvim uslovima je i prirodno da slobodan građanin može prodavati svoju radnu snagu. Međutim, u robovlasničkom društvenom uređenju rimske imperije primena takvog ugovora faktički je bila ograničena, jer je njegovo zaključivanje dolazilo u obzir samo između slobodnih građana.

Kapitalističko društveno uređenje preuzima iz rimskog prava instituciju ugovora o najmu radne snage. Pravna načela jednakosti i slobode koja je proklamovala francuska revolucija (1789) odrazila su se u oblasti rada u slobodi ugovaranja — u pravnoj jednakosti da, na osnovu slobodno izražene volje, radnik iznajmljuje za platu svoju radnu snagu poslodavcu koji raspolaze sredstvima za proizvodnju. Kako iznajmljivanje radne snage za naknadu (platu) ima karakter obligacionog odnosa, radni odnos predstavlja domen građanskog prava i Francuski zakonik (Code civil) od 1804. godine ustanovljava „ugovor o najmu“ kao osnov zasnivanja radnog odnosa.

Ugovor o najmu u oblasti radnog odnosa imao je za predmet samo radnu snagu, izdvajanje radnikove ličnosti od njegove radne aktivnosti i platu poslodavca kao naknadu za njeno korišćenje. Izdvajanjem radnikove ličnosti kao pravnog subjekta u radnom odnosu od njegove radne sposobnosti kao objekta obligacionog ugovora, nije se uopšte vodilo računa o samoj radnikovoj ličnosti i njegovom ekonomskom i socijalnom položaju.

Međutim, u periodu ranog industrijskog kapitalizma i ekonomskog liberalizma (*laissez faire — laissez passer*) ekonomska jednakost nije bila uslov za punovažnost ugovora; dovoljna je bila samo pravna jednakost — jednakost građana kao pravnih subjekata. Formalna pravna jednakost, međutim, nije obezbeđivala i ekonomsku jednakost. Mada su radnik i poslodavac formalnopravno bili ravnopravni u pogledu mogućnosti ugovaranja uslova rada, ekonomska nejednakost dovodila je do jednostranog nametanja uslova rada od strane poslodavca i najgrublje eksploatacije radnika koji su — bez sredstava za izdržavanje — bili prinuđeni radi fizičkog opstanka da svoju radnu snagu ustupaju pod uslovima koje je određivao sam poslodavac.

Ovoj doktrini ugovora o iznajmljivanju radne snage činjene su ozbiljne primedbe i osporavan karakter radnog odnosa kao najamnog odnosa. Naročito je isticano da se radna snaga ne može iznajmljivati kao stvar (predmet) izdvojena od same radnikove ličnosti, jer je radnik, prodajući poslodavcu svoju radnu aktivnost, prinuđen da u najamni odnos stupi s celom svojom ličnošću — on ulazi u preduzeće celim svojim bićem i tamo ostaje po 8, 10 i 12 časova dnevno, čime, živeći pod subordinacijom poslodavca i pod uslovima koje mu on određuje, prodaje ne samo svoju radnu snagu već i samog sebe, svoje zdravlje i život. Naročito su Ambroaz Kolen i Anri Kapitan ukazivali da se radni odnos ne može podvesti ni pod kakav obligacioni ugovor, pošto između radnog odnosa i bilo kakvog ugovora o najmu (obligaciji) postoji suštinska razlika.¹ Izdvajanje radnikove ličnosti od njegove radne snage je neprirodno, veštački i fiktivno, — ono stvarno ne može da se vrši pošto sama čovekova ličnost ne može biti predmet najamnog odnosa. Iz tih razloga radni odnos predstavlja jednu novu pravnu kategoriju koja se suštinski razlikuje od svakog obligacionog ugovora; to je nova ugovorna institucija *su generis* — ugovor o radu koji ima svoje specifičnosti i svoje karakteristike.

¹ Po Dr Borislavu Blagojeviću: „Trudovite odnosi kako predmet na pravo“, str. 36, (Godišnjak Pravno-ekonomskog fakulteta u Skoplju, 1955).

Prihvatanjem teorije ugovora o radu radni odnos počinje sve više da gubi građanskopravne elemente i da se izdvaja u posebnu pravnu disciplinu, naročito od kako država počinje sve više i više da interveniše u ovoj oblasti rada.

2. TEORIJA UGOVORA PO PRISTANKU I TEORIJA INSTITUCIJE

Ugovorna teorija vremenom trpi sve veće kritike, jer se uočava da ugovor o radu kao pravni osnov zasnivanja radnog odnosa ne odgovara stvarnom položaju radnika i poslodavca kod zasnivanja radnog odnosa i ugovaranja uslova rada. Kritičari ugovorne teorije osporavaju radnom odnosu karakter ugovornog odnosa navodeći za to ozbiljne razloge. U pravnoj teoriji i u pojedinim radnim zakonodavstvima čine se pokušaji da se pronađu i uvedu drugi odgovarajući formalnopravni instrumenti koji bi adekvatnije odražavali pravni osnov samog radnog odnosa.

Ozbiljan nedostatak ugovorne teorije predstavlja neravnopravan ekonomski položaj radnika i poslodavca. Mada je radnik formalnopravno izjednačen sa poslodavcem i potpuno slobodan da ugovara uslove rada, nameće se s druge strane, činjenica da on stvarno nije sa poslodavcem i ekonomski ravnopravan već da ekonomski zavisi od njega. Time što poslodavac raspolaze sredstvima za proizvodnju i kapitalom, a radnik — osim svoje radne snage — ne poseduje nikakva sredstva za održavanje svoje materijalne egzistencije i materijalne egzistencije članova svoje porodice, radnik se nalazi u takvom položaju da je prinuđen da zbog svog opstanka prodaje svoju radnu snagu pod uslovima koje mu jednostrano određuje poslodavac. U takvim uslovima radni odnos ne bi mogao biti ugovorni odnos jer se on u suštini, prema kritičarima ugovorne teorije, ne zasniva ugovorom o radu, tj. dvostranom voljom radnika i poslodavca, već isključivo jednostranom odlukom samog poslodavca, pošto radnik usled ekonomske zavisnosti faktički nije u mogućnosti da bira zaposlenje i ugovara uslove rada.

Osnovna slabost ugovorne teorije, međutim, jeste u tome što se sa jačanjem intervencije države u oblasti rada i radnih odnosa i sve većim razvijanjem radnog zakonodavstva, položaj radnika na radu sve potpunije reguliše zakonskim propisima ili kolektivnim ugovorima, kao i opštim aktima privrednih organizacija. Radni odnos u ovakvim uslovima dobija karakter objektivne pravne situacije: radnik se nalazi u statusnom položaju u kome su prava i dužnosti unapred regulisana zakonom i drugim normativnim aktima, te ne mogu biti predmet slobodnog ugovaranja; pošto nema o čemu da se ugovara pri stupanju na rad, radnik je u mogućnosti samo da izjavi da li pristupa ili ne pristupa privrednoj organizaciji pod uslovima koji su unapred određeni zakonskim propisima.

Iz ovih razloga, u uslovima u kojima radnik i poslodavac nisu ni formalnopravno u mogućnosti da odlučuju o uslovima rada i da ih ugovaraju, opravdano se može postaviti pitanje da li je radni odnos uopšte ugovorni odnos ili je to izvesna situacija koja se neminovno nameće kao posledica postojećih odnosa u društvu, ali koja predstavlja i izvesnu određenu pravnu situaciju.

Sve ove osobine unose izvesne kvalitativne promene u sam radni odnos i daju mu sasvim nov karakter, kome kao pravni osnov više ne odgovara ugovor o radu kojim bi radnik i poslodavac — na ravnopravnoj ili neravnopravnoj osnovi — mogli da ugovaraju uslove rada. Nov pravni osnov zasniva-

vanja radnog odnosa postavljaju teorija ugovora po pristanku i teorija institucije.

1) *Teorija ugovora po pristanku* — Ova teorija u potpunosti ne odbacuje ugovorni karakter radnog odnosa. Pristalice koncepcije teorije ugovora po pristanku ne osporavaju da radni odnos nastaje slobodnom saglasnošću volja radnika i poslodavca, ali polaze od stanovišta da je kod zasnivanja radnog odnosa volja radnika ograničena i da on može samo „en bloc“ da prihvati unapred utvrđene uslove rada.² Iz ovih razloga ugovor kojim se zasniva radni odnos nije pravi ugovor o radu već jedna nova vrsta ugovora — ugovor po pristanku, koje se pojavljuje u regulisanju i drugih odnosa u društvu. Ugovori takve prirode bili bi, na primer, ugovori o osiguranju, ugovori o prevozu, ugovori o korišćenju komunalnih usluga i drugi ugovori kod kojih jedna strana predlaže a druga može samo da prihvati ili ne prihvati ponuđene uslove i nije u mogućnosti da menja sadržinu samog ugovora.

2) *Teorija institucije* — Koncepcija ove teorije polazi od statusnog položaja radnika u radnom odnosu. Radnik, prema shvatanju pristalice ove teorije, ne zaključuje ugovor o radu već samo pristupa jednoj instituciji — radnoj organizaciji a o njegovom uključivanju u organizaciju, pod uslovima utvrđenim zakonskim propisima, odlučuje sama radna organizacija svojim aktom o prijemu radnika na rad, koji čini pravni osnov radnog odnosa.³

III. PRAVNI OSNOV RADNOG ODNOSA U JUGOSLOVENSKOM PRAVU

U jugoslovenskom radnom zakonodavstvu pravni osnov radnog odnosa, koji se saobražava specifičnim uslovima našeg društvenog uređenja, ima svoj poseban razvoj različit od razvoja koji je on imao i ima u drugim zemljama.

Naše pozitivno radno zakonodavstvo, zavisno od vrste i karaktera delatnosti koju radnik vrši stupanjem na rad poznaje više pravnih osnova radnog odnosa i to: 1) odluku o prijemu na rad, 2) rešenje o prijemu na rad i 3) ugovor o radu.

I pravna teorija i radno zakonodavstvo sve više napuštaju ugovor o radu i traže nove osnove koji bi što potpunije odgovarali izmenjenom karakteru radnog odnosa.

1. PRAVNI OSNOV STUPANJA NA RAD — U ZAKONODAVSTVU

Pravni osnov radnog odnosa u našem posleratnom radnom zakonodavstvu ima svoj specifičan put koji se postepeno odvaja od klasičnog sistema i dobija svoja posebna obeležja. U sistemu našeg radnog zakonodavstva mogu se uočiti nekoliko perioda.

1) *Period do 1950. godine* — Po oslobođenju Jugoslavije radno zakonodavstvo kod nas poznavalo je dva pravna osnova radnog odnosa — jedan koji se odnosio na radnike i drugi koji se odnosio na službenike. Pravni osnov u

² Dr Borislav Blagojević: „Ugovori po pristanku“, str. 45, Beograd, 1934. Dr Radomir Živković: „Problem pravne prirode ugovora o radu“, str. 282, Beograd, 1940.

³ Dr Aleksandar Baltić: „Osnovi radnog prava Jugoslavije“, str. 23 do 24, Beograd, 1963.

tom periodu nije se određivao prema vrsti i karakteru delatnosti, već prema profesionalnom svojstvu lica koje stupa na rad. Radni odnos radnika zasnivao se, prema Uredbi o zasnivanju i prestanku radnih odnosa (1948) a i ranije donesenim propisima, na ugovoru o radu, a radni odnos službenika, prema Zakonu o državnim službenicima (1947) — na rešenju o postavljenju (dekretu), bez obzira na delatnost u koju su radnici i službenici stupali na rad, odnosno bez obzira da li su stupali na rad u privrednu organizaciju, organ državne uprave, ustanovu ili društvenu organizaciju.

Ovakav sistem pravnog osnova radnog odnosa proizilazio je iz postojanja dva pravna režima radnog odnosa — radnog i službeničkog zakonodavstva, od kojih je materija radnog odnosa ulazila u domen radnog prava a službenički odnos, s obzirom na upravne funkcije koje je službenik vršio, predstavljao pretežnim delom predmet administrativnog (upravnog) prava. S obzirom da se u ovom periodu radi o državnim preduzećima, bilo je prirodno da se sistemom službeničkog zakonodavstva obuhvate i službenici preduzeća pošto su oni bili državni službenici kao i službenici organa državne uprave i ustanova.

2) *Period od 1950. do 1957. godine* — Predajom državnih preduzeća na upravljanje radnim kolektivima i uvođenjem radničkog samoupravljanja u privrednim organizacijama menja se i položaj službenika na radu u tim organizacijama. Članovi radnog kolektiva izjednačuju se u svom pravnom položaju, bez obzira da li se radi o svojstvu radnika ili službenika, što dovodi i do promene pravnog režima radnih odnosa službenika privrednih organizacija. Time što su službenici postali članovi radnog kolektiva kao i radnici, izjednačeni u pravima i dužnostima, i prestali da imaju svojstvo državnih službenika, radni odnos u privrednim organizacijama postaje jedinstven, što ima za posledicu i jedinstven pravni osnov stupanja na rad. U tom periodu pravni osnov radnog odnosa i za radnike i za službenike privrednih organizacija čini ugovor o radu, u čemu je i osnovna karakteristika ovog perioda.

3) *Period od 1957. do 1965. godine* — To je, u stvari, period od donošenja Zakona o radnim odnosima i Zakona o javnim službenicima do donošenja Osnovnog zakona o radnim odnosima.

U ovom razdoblju dolazi do izražaja nova koncepcija pravnog osnova radnog odnosa, koja ne prihvata ni teoriju ugovora o radu ni teoriju pristupa (institucija). Ova koncepcija polazi od stanovišta da se prava i dužnosti radnika utvrđuju zakonskim propisima i normativnim aktima privrednih organizacija, ali, sa druge strane, odbacuje i shvatanje da se radni odnos u suštini zasniva jednostranim aktom privredne organizacije, odnosno samo njenom odlukom o prijemu radnika na rad. Mada se radnik nalazi u statusnom položaju u kome su njegova prava i dužnosti unapred određeni zakonskim propisima i normativnim aktima radne organizacije i mada se uslovi rada ne mogu ugovarati, radni odnos se u osnovi zasniva na principu dobrovoljnosti tj. slobodne volje radnika da stupi na rad i slobodne volje privredne organizacije da ga primi na rad, što stupanju na rad daje karakter sporazuma o uspostavljanju samog radnog odnosa.

Polazeći od ovakvog shvatanja, Zakon o radnim odnosima (1957) uvodi, umesto ugovora o radu, nov pravni osnov radnog odnosa — sporazum o radnom odnosu.⁴ Tim sporazumom, na osnovu saglasnosti slobodne volje i rad-

⁴ Sporazum je u osnovi ugovor; usvajanje izraza „sporazum“ umesto izraza „ugovor“ ima više sociološki nego pravni značaj.

nika i privredne organizacije, radnik prihvata uslove rada, prava i obaveze utvrđene zakonskim propisima i normativnim aktima privredne organizacije, a privredna organizacija se obavezuje da radniku obezbedi sva prava koja mu pripadaju na osnovu zakonskih propisa i njenih opštih akata.

Međutim, ugovor o radu kao pravni osnov radnog odnosa je i dalje zadržan, ali je njegova primena ograničena i sužena na određenu kategoriju lica, odnosno samo na pojedine delatnosti, kao na primer što su zasnivanje radnog odnosa sa umetničkim osobljem, privremeni i honorarni radni odnos, radni odnos kod privatnih poslodavaca, radni odnos sa stranim državljanima, odnosno samo tamo gde je bilo nužno — zbog specifičnog karaktera radnog odnosa — predvideti mogućnost ugovaranja posebnih uslova rada, što ugovor o radu po svojoj pravnoj prirodi i dopušta.

Zakon o javnim službenicima zadržao je rešenje o postavljenju kao pravni osnov stupanja na rad javnih službenika, ali u toku ovog perioda dolazi do izvesnih promena. Uvođenjem samoupravljanja u pojedinim ustanovama (u oblasti zdravstva, socijalnog osiguranja i dr.), oddredbe Zakona o radnim odnosima koje se odnose na zasnivanje radnog odnosa počinju da se primenjuju i na radnike koji su stupali na rad u takvu ustanovu, pa samim tim i sporazum o radnom odnosu.

4) *Period posle 1965. godine* — U ovom periodu dolazi do novih shvatanja i koncepcija o pravnom osnovu radnog odnosa, koje dovode do napuštanja sporazuma o radnom odnosu i uvođenju *odluke radne zajednice* na osnovu koje radnik stupa na rad. Ova doktrina proizašla je iz daljeg razvitka našeg ekonomsko-društvenog i političkog uređenja, naročito posle donošenja Ustava SFRJ kojim se unose značajne promene u karakteru rada i radnih odnosa.

Koncepcija ove doktrine sastojala bi se, uglavnom, u sledećem. Oslobođenjem rada — nejednakosti i zavisnosti u radu, ukidanjem najamnih radnih odnosa i uvođenjem radničkog samoupravljanja, rad u organizovanoj radnoj zajednici gubi klasični karakter radnog odnosa, u kome postoje dva pravna subjekta — radnik i organizacija; radni ljudi u radnim organizacijama, na osnovu slobodno udruženog rada na sredstvima za proizvodnju u društvenoj svojini, uspostavljaju kao članovi radne zajednice međusobne dužnosti i prava.

Radne aktivnosti se više ne ustupaju u najam radi sticanja sredstava za život, već ih radni čovek neposredno koristi kroz slobodno udruženi rad, pošto je vlasnik sredstava za proizvodnju eliminisan kao subjekt u radnom odnosu. Kako radni odnos više ne postoji, ne može postojati ni njegov pravni osnov, već samo odluka radne zajednice o stupanju radnika na rad, kojom se, kako se smatra, najadekvatnije odražava pristupanje radnika radnoj zajednici odnosno slobodno udruživanje na sredstvima za rad u društvenoj svojini.

Ovo shvatanje o stupanju radnika na rad na osnovu *odluke radne zajednice* sprovedeno je i kroz radno zakonodavstvo Osnovnim zakonom o radnim odnosima.

Rešenje o prijemu radnika na rad (ranije rešenje o postavljenju) kao osnov radnog odnosa zadržava se — zakonskim propisima o državnoj upravi — samo za stupanje na rad kod ovih organa. Isto tako se i domen ugovora o radu dalje ograničava i svodi samo na radni odnos radnika koji rad obavlja kod kuće, na radni odnos kod fizičkih radnika i pravnih lica (privatne uslužne delatnosti, zasnivanje radnog odnosa sa kućnim pomoćnicima, nastojnicima zgrada i sl.).

Rešenje o prijemu radnika na rad nema karakter upravnog akta i protiv njega se ne može voditi upravni spor. Protiv ovih rešenja, kao i drugih rešenja iz oblasti radnih odnosa koja se donose u državnoj upravi, može se voditi samo radni spor na osnovu člana 120. stav 1. Osnovnog zakona o radnim odnosima.

2. ZAKLJUČAK

Pravni osnov radnog odnosa saobražava se vremenom samom karakteru radnog odnosa — od ugovora o najmu kao obligacionog odnosa, preko ugovora o radu kao ugovora sui generis, do negiranja radnog odnosa i njegovog pravnog osnova.

1). *Odluka o prijemu radnika na rad* — Konceptija odluke o prijemu radnika na rad čini pokušaj da objasni novonastale odnose u oblasti određenog društvenog rada; ona se zasniva na negiranju postojanja radnog odnosa i pravnih subjekata u tom odnosu, smatrajući da je međusobni radni odnos ekonomski a ne pravni odnos. Mada je ovo shvatanje u pogledu ekonomskog karaktera radnog odnosa u osnovi tačno, konceptija institucije odluke o prijemu radnika na rad ispušta iz vida činjenicu da je svaki ekonomski odnos koji je uokviren zakonskim normama i koji proizvodi ekonomske pravne posledice istovremeno i pravni odnos. Kod utvrđivanja pravnog osnova u odnosima koji nastaju u ovoj oblasti nije toliko bitan karakter međusobnog radnog odnosa, koliko je bitno da je slobodno udružen rad na sredstvima u društvenoj svojini pravno regulisan odnos. Nesumnjivo je da stupanje na rad, istupanje iz radne organizacije, pravo na lični dohodak, odgovornost radnika za povredu radne dužnosti i naknadu štete, pravo na godišnji odmor, kao i svi drugi instituti u oblasti radnih odnosa predstavljaju ne samo ekonomsku i društvenu kategoriju već i pravnu kategoriju. Međusobni radni odnos je u osnovi pravno regulisan ekonomski odnos i odluka o prijemu radnika na rad, bez obzira na značenje koje joj se pridaje, ima u suštini karakter pravnog osnova, jer se na osnovu nje pravno uspostavlja radni odnos odnosno radnik na osnovu nje stupa na rad.

Odluka o prijemu na rad kao pravni osnov stupanja na rad je u osnovi jednostrani pravni akt, mada je uvek donosi kolektivni organ radne zajednice. Odluka o prijemu je jednostrani pravni akt u odnosu na samog radnika koji se prima na rad, jer u donošenju odluke učestvuje samo jedan subjekat u radnom odnosu — radna zajednica (radna organizacija). Otuda se odredbom člana 23. stav 1. Osnovnog zakona o radnim odnosima propisuje da radnik mora biti pismeno obavešten o odluci radne organizacije kojom je *primljen na rad* i o danu kad treba da stupi na rad. Zakon naglašava „*prijem na rad*“, što stupanju na rad formalno daje karakter jednostrane volje. Ovo, čini se, nije dovoljno u skladu sa načelom iz člana 2. stav 1. Osnovnog zakona o radnim odnosima, da radni ljudi slobodno, svojom voljom, stupaju na rad u radnu organizaciju.

Odluka o prijemu na rad ne izražava u dovoljnoj meri autonomiju ličnosti, pravo radnika da se kao slobodna ličnost udružuje i da svojom slobodno izraženom voljom stupa na rad. U uslovima u kojima se ostvaruje samoupravljanje na osnovu slobodno udruženog rada, ličnost čoveka morala bi da bude dovoljno naglašena i u pravnom osnovu stupanja na rad u radnu

organizaciju. Na taj način bi došla više do izražaja i ravnopravnost subjekta u radno-pravnom odnosu.

Osnovni zakon o radnim odnosima predviđa i mogućnost ugovaranja posebnih uslova rada. Tako, na primer, može se ugovarati dan stupanja radnika na rad, rad sa nepunim radnim vremenom, vreme za koje je radnik dužan da ostane na radu po donetoj odluci radne organizacije o prestanku rada (rok prestanka) odnosno po saopštenju radnika da istupa iz radne organizacije (istupni rok). Ugovaranje tih uslova, međutim, ne leži u pravnoj prirodi jednostranog pravnog akta, kakav karakter ima odluka o prijemu radnika na rad.

2) *Rešenje o prijemu radnika na rad* — Rešenje o prijemu radnika na rad, koje predstavlja koncepciju teorije institucije, pravno i faktički ne nalazi više svoje opravdanje u postojećim uslovima našeg društvenog uređenja ni kod stupanja na rad u organ državne uprave. To što se radi o organima od posebnog značaja gde radni odnos ima specifičan karakter zbog prirode funkcije koju lica vrše kod organa državne uprave, ne bi moglo biti od uticaja na instituciju pravnog osnova. Rešenje kao osnov radnog odnosa moglo je nalaziti svoje opravdanje u uslovima u kojima se službeniku nije obezbeđivala sloboda kretanja u radnom odnosu, tj. u uslovima kad je organ državne uprave mogao da ceni i osporava opravdanost otkaza — da službenika zadrži na radu i protiv njegove volje, da službenika premešta iz jednog u drugi organ bez njegove saglasnosti. Gubeći takvu svoju sadržinu, rešenje kao osnov zasnivanja radnog odnosa izgubilo je i svoju svrhu.

Ovaj osnov stupanja na rad ne bi mogao naći svoje opravdanje ni u statusnom položaju lica na radu u organu državne uprave. Prvo zbog toga što se u statusnom položaju — u većem ili manjem stepenu — nalaze i lica koja stupaju na rad u ostale radne organizacije, a, drugo, i stoga što se u suštini ne radi o uslovima rada koji se ne mogu ugovarati, već o zasnivanju samog radnog odnosa.

Polazeći od karaktera radnog odnosa u postojećim uslovima, autonomija ličnosti i slobodna volja radnika morala bi više doći do izražaja i kod pravnog osnova stupanja na rad u organ državne uprave.

3) *Ugovor o radu* — O teoriji ugovora o radu moglo bi se istaći sledeće. Svakako je tačan prigovor koji se čini ovoj teoriji da se uslovi rada ne ugovaraju, ali takođe je tačno da stoji i činjenica da radni odnos nije izgubio u potpunosti elemente ugovornog odnosa. Iz proklamovanog načela slobode rada i prava da svako slobodno bira svoje zapošljenje, a, s druge strane, da radna zajednica samostalno odlučuje o prijemu na rad u radnu organizaciju, stupanje na rad (zasnivanje radnog odnosa) je odnos koji nastaje u procesu organizovanog rada slobodnom voljom lica koje želi da stupi na rad i slobodnom voljom radne zajednice o njegovom prijemu, tj. saglasnošću volja i radnika i radne zajednice, čime ovaj osnov stupanja na rad ima karakter ugovornog odnosa. U prilog ovog shvatanja ističe se, isto tako, da se pojedini uslovi rada i dalje mogu ugovarati, mada se oni, po pravilu, utvrđuju zakonskim propisima i opštim aktima radne organizacije.

Osnovni nedostatak teorije ugovora o radu je u tome što se radni odnos ne zasniva samo radi vršenja rada, što sadržini radnog odnosa daje jednostrani karakter, već i ostvarivanja prava radnika iz radnog odnosa, mada je težište na radu. Ugovor o radu, isto tako, ne odgovara promenama nastalim

u karakteru radnog odnosa, s obzirom da je sadržina radnog odnosa postala mnogo potpunija od sadržine onog radnog odnosa koji se pojavljuje u XIX veku i u prvoj polovini XX veka, kao i da se on ne može više svoditi samo na rad.

Polazeći od postojećih osobina i samog karaktera radnog odnosa u postojećim uslovima, njegov pravni osnov trebalo bi da bude *sporazum* (ugovor) o radnom odnosu, kojim se u znatnoj meri otklanjaju nedostaci i slabosti postojećih teorija. Ovim pravnim osnovom obuhvata se radni odnos u potpunosti — od stupanja na rad, za vreme njegovog trajanja, pa sve do njegovog prestanka, što predstavlja adekvatniji osnov od ostalih pravnih osnova radnog odnosa. Dalje, njegovo preimućstvo u odnosu na odluku i rešenje sastojalo bi se u tome što potpunije izražava autonomiju ličnosti — „čoveka kao samostalnog i ravnopravnog subjekta u ekonomskim odnosima i u radu.”⁵ Sporazum (ugovor o radnom odnosu ima i tu prednost što je elastičniji, jer njegova pravna priroda dopušta ugovaranje pojedinih uslova rada tamo gde se to pojavljuje kao neophodno. Kako radni odnos čini materiju u kojoj se ne može potpuno isključiti mogućnost ugovaranja pojedinih uslova, dolazi do teškoće u primeni odluke kao pravnog osnova stupanja na rad, što ne odgovara i pravnoj prirodi odluke kao jednostranog pravnog akta. Značajna prednost sporazuma o radnom odnosu je svakako i u tome što bi on mogao da predstavlja osnov svakom radnom odnosu, bez obzira na vrstu delatnosti, jer zadovoljava specifičnosti svakog radnog odnosa. Stoga, sporazum o radnom odnosu mogao bi da predstavlja jedinstven pravni osnov svakog radnog odnosa, a što bi odgovaralo i jedinstvenom radnom odnosu u uslovima socijalističkog društvenog uređenja.

Sporazum (ugovor) o radnom odnosu predstavlja prema svojim osobinama, instituciju *sui generis*, kojom se i pravno i terminološki vrši dalje odvajanje ovog osnova od privatnog i administrativnog prava, a u kome se pravcu sve više razvija i izgrađuje radno pravo kao posebna grana prava.

Dr Teofilo POPOVIĆ
honorarni profesor
Pravno-ekonomskog fakulteta
u Nišu

Summary

In this article the author deals with the juristic or legal principle of the labour relation.

A special attention there is paid to the juristic principle of the labour relation in Yugoslav law. The author is studying the development of its juristic principle in Yugoslav labour legislation and is establishing four periods having their specific features and giving at the same time also the concepts on which the juristic principle was grounded in those periods.

As to the given critical review of the existing juristic principles, the author, setting out from the qualities and characteristics of the labour relation in the existing conditions, stands on a standpoint that its juristic principle should be the agreement (contract) of labour relation, whereby in a considerable measure are eliminated the deficiencies and weaknesses of the existing theories. Such a juristic principle embraces the entire labour relation — from the assuming of the work, during its dura-

⁵ Iz Ekspozice Edvarda Kardelja podnetog u Saveznoj skupštini 7. aprila 1963. godine, koji je objavljen uz Ustav SFRJ — „Službeni list SFRJ”, br. 1, 1964. god.

tion, and up to its discontinuance, constituting a more adequate principle than the other juristic or legal principles of the labour relation. The author considers that a contract of work does not respond to the existing character of labour relation, owing to the fact that its content is become much more complete than the content of such a labour relation as it appeared in the XIX and in the first half of the XX century, as well as it can no more be reduced only to the work. The superiority of the agreement on labour relation over a decision and decree of employment, which constitute unilateral legal acts, would consist in that, that this principle more completely expresses the autonomy of a person. This juristic principle has also the advantage that it is more elastic, for its legal nature allows the possibility of negotiating of several conditions whenever it appears necessary. An important advantage of the agreement on labour relation consists also in the fact that it may constitute a ground for any labour relation, notwithstanding the kind of activity, as it complies with the specificness of any labour relation, and because it would respond to a uniform labour relation in the conditions of a socialist social order.

An agreement (contract) on labour relation, by its characteristics, is constituting an institution, *sui generis*, whereby, juristically as well as terminologically, a further branching off of this principle from the private and administrative law is exercised, a direction in which the labour law, as a special branch of law, is ever more developed and built up.

INTEGRACIJA DRUŠTVENIH NAUKA I UNIVERZITET

Sve je veći broj onih koji na pitanje integracije nauka o pojavama u društvu gledaju kao na pitanje koje zauzima mesto intelektualnog razmatranja pod uticajem same logike stvari i odnosa u praksi, odnosno pod uticajem takvih pojava koje savremeno društvo karakterišu snažnim razvojem specijalizacije čovekovog delovanja i rasuđivanja.¹ Nove mogućnosti koje pruža savremeni nivo materijalnih činilaca, a i relativno samostalno dejstvo naučno sistematizovanih pojmova, odražavaju se i na planu organizacije posebne (specijalizovane) prakse i posebnih teorijsko-metodoloških sistema. Ova tendencija ka specijalizaciji mnoge je, izgleda, uplašila jer kako bismo, inače, sebi objasnili one glasove koji traže „despecijalizaciju“. A takvih glasova ima. Neopravdano, naravno, jer specijalizacija društvenog delovanja nije samo cepanje celine čovekove ličnosti, njene „sveukupnosti“, niti je to samo jednostrano formiranje individualiteta. Isto tako to nije ni proces koji je isključivo voljom proizveden, pa se njome jednostrano ne može ni zaustaviti

Stvarno, specijalizovana praksa (i znanja o njoj) ima i svoju drugu stranu. Zahvaljujući razvijanju upravo takve prakse utvrđuju se novi elementi povezanosti ljudskih ponašanja, a pojam društvenog u čoveku dobija dublji smisao. Objektivno, suština specijalizacije ispoljava se u pronalaženju novih momenata očovečavanja čoveka, pa, iako izgleda paradoksalno, proizilazi realno da je samo u stalnoj specijalizaciji izučavanja društvenih procesa i odnosa sadržan i proces integrisanja svih ljudskih kvaliteta. Ako tako ne bi bilo specijalizovana izučavanja društvene problematike ne bi imala nikakvog smisla pošto sve naučne discipline o pojavama u društvu imaju pred sobom zadatak utvrđivanja i objašnjavanja izvesne vrste ljudske delatnosti, karakter određenih odnosa, suštinu kakvog procesa ponašanja čoveka — zadatak upotpunjavanja znanja o čoveku i društvu, o njihovoj celovitosti, potpunosti.

Ali, ako je u objektivnoj strukturi društvene specijalizacije sadržan i proces integracije, postavlja se pitanje kako se on može i subjektivno doživeti, odnosno kako se u specijalizovanoj društveno-naučnoj svesti ostvaruje i njena integracija? Čini se da tek od skora društvene nauke energično ističu potrebu svoje integracije. Mnoge diskusije o tom problemu znače početak nastojanja da se pronalaze njegova rešenja. Međusobna saradnja društvenih nauka nameće se kao uslov njihovog daljeg razvoja (i opstanka kao naučnih sistema), a ona nije ništa drugo do rezultat objektivnih veza pojava u društvu, koje pojave

¹ Na konferenciji u Beču po pitanjima *nauke o radu*, održanoj 1957. godine, jedan je od referenata (P. Blau) konstatovao između ostalog: „Živimo u vreme specijalizacije, ali se nalazimo na pragu novog perioda u kome se naučni specijalisti različitih grana sastaju radi uzajamnih informacija i razvika istraživanja. Nauka o radu je primer tog procesa integracije“.

bivaju otkrivene i analizirane kao specifične u specifičnoj praksi. Pred pojedini-
nim, specijalizovanim društvenim naukama pojavljuju se novi momenti koji
još jače lome shvatanje da je čovek samo „*zoon politikon*“ ili *homo oeconomicus*,
samo „*toolmaking animal*“ ili *homo moralis*, i koji do kraja razbijaju
sumnju da je čovek društvena ličnost koja ujedinjuje sve svoje ljudske osobine.
Čovek je, dakle, i *homo socialis* ukoliko pod tim ne podrazumevamo katego-
riju apstraktnog bića odvojenog od njegove individualne osobitosti. A kad je
već tako onda problem integracije društvenih nauka postaje danas vrlo aktuel-
an i zahteva, opravdano, veće angažovanje na utvrđivanju konkretnih oblika
njegove realizacije. Sama specijalizacija, očigledno, nužno vodi integraciji.

U našem društvu u kome su tako intenzivne promene u privredi, u moral-
nim shvatanjima, u načinu života (oblačenju, ishrani, stanovanju) i rasonodi,
u filozofiji i društveno-političkim odnosima, u porodici, na selu itd. itd., pro-
blem racionalne praktične saradnje društvenih nauka koje sa različitih aspe-
kata proučavaju takve promene, dobiva karakter značajnog pitanja u sklopu
drugih koji su osnovni za dalji razvoj naučne svesti i praktičnih efekata. Ima
situacija koje po svojoj unutrašnjoj logici znače jedinstveno nastupanje razli-
čitih naučnih disciplina. Pedagoška istraživanja, na primer, uticaja određene
vrste filmova na ponašanja srednjoškolaca ne mogu se odvijati bez znanja
i metoda iz oblasti psihologije. Etnografska proučavanja i generalizacije moguće
su samo uz istorijske karakteristike vremena, a nauka o jeziku i formalna logi-
ka prožimaju se na identičnim pitanjima, kao što su reč-pojam, sud-rečenica,
logička istina i gramatička formulacija itd. U drugim slučajevima, integracija
nauka o društvenim pojavama postoji ne samo kao objektivni proces već
i kao nastojanje, plansko, celishodno prilaženje izučavanju problema sa raz-
ličitih stanovišta. Ako se danas insistira na većoj razvijenosti takve integra-
cije, to je zbog toga što se teži njenom proširivanju i na pitanja koja tako
neposredno ne ujedinjuju zajedničke snage različitih naučnih metoda i sistema,
ali koja zahtevaju veću saradnju većeg broja nauka (naučnih institucija) radi
njihovog potpunijeg objašnjenja. Uzmimo pitanje našeg društvenog upravlja-
nja. Najčešće je ono opisivano sa političkog aspekta, a zatim i sa ekonomskog.
Ali to je i direktno pitanje predmeta etike u tom smislu što je reč o uslovima
rađanja novih odnosa među ljudima, koji u osnovi modificiraju sudove o dobrom
i lošem i menjaju kriterijume ocena ljudskih ponašanja. Zatim industrijaliza-
cija koja karakteriše izgradnju naše zemlje toliko nameće potrebu njenog izu-
čavanja da ni industrijska sociologija, ni industrijska psihologija, niti nauka
o organizaciji preduzeća, ili nauka o radu, ne mogu same za sebe da odgovore
na sva pitanja koja postavlja naš industrijski razvitak. Dobiti celovito sa-
znanje o toj pojavi (industrijalizaciji), koja je samo deo društva povezan sa
mnogim drugim pojavama, moguće je kroz integraciju društvenih nauka i ne
samo društvenih (na primer i fiziologije rada, mehanike, matematike) nauka.
Zatim, navedimo, primera radi, još i porodicu kao, danas, vrlo interesantan
objekt naučnih opservacija. Porodica je, naime, u mnogo čemu odraz zbivanja
u socijalnoj makrostrukturi. I zato izučavnje savremenog tipa jugoslovenske
porodice ili samo jedne vrste — (radničke porodice ili porodice jednog geografskog
rejona) — koje bi dalo realnu predstavu njenih bitnih karakteristika
— traži potpunu saradnju svih društvenih nauka.

Sve to, naravno, ne znači da posebne nauke integracijom gube svoju auto-
nomiju, odnosno da je njihova samostalna specifična delatnost besmislena.
O tome se ne radi jer integracija nije identifikacija posebnih naučnih metoda

i sistema, već planirano, svesno, organizovano nastojanje da se usklade posebna izučavanja problema, s obzirom na činjenicu da su pojave u društvu samo izvesni momenti veze. Saradnja, zajedničko korišćenje rezultata, međusobna dopuna u istraživačkom radu, sveaspektno izučavanje problema — to je ostvarivanje integracije. A ako je to integracija nauka shvaćena u širem smislu jasno je da ona ima i svoj uži smisao. Naučnik, mislilac, istraživač ili praktičar, koji se bavi određenom vrstom posla i pojmova, mora se više naoružavati i znanjima (iskustvom) iz drugih oblasti čime se oslobađa metafizičke jednostranosti u radu, ostvarujući time i subjektivni preduslov integracije naučnog izučavanja pojava i procesa.

U vezi sa onim što je napred rečeno javljaju se mnoga preliminarna pitanja. Najpre, šta označava pojam integracije (na sastanku Poljskog društva za političke nauke, održanom marta 1962. godine u Varšavi, govorilo se, na primer, o „koordinaciji“, „federaciji“, „saradnji“, „kontinuitetu“ „zajedničkom planiranju“ i sl., što je označavalo sinonime integracije)². Bez sumnje je samo to da integracija društvenih nauka označava proces njihovog dubljeg međusobnog povezivanja u smislu zajedničkog korišćenja svih teorijsko-metodoloških iskustava. Integracija nauka o pojavama u društvu olakšava i pomaže vršenje neposrednih zadataka pojedinih nauka, kao i potpuno ili punije objašnjenje pojava koje čine predmet njihovog zajedničkog interesovanja.

Najpre, integracija društvenih nauka doprinosi rešenju problema jedinstva teorije i prakse. Raznovrsnost praktičnog ljudskog života toliko je velika da samo kompleksna izučavanja mogu pružiti ljudima relativno najbolju orijentaciju. Praksa ne poznaje neke svoje unutrašnje mehaničke pregrade, pa je zato i njen teorijski izraz najadekvatniji u jedinstvu pojmovne povezanosti. Zato je problem integracije društvenih nauka neposredno povezan sa problemom odnosa nauke i prakse. Sama za sebe integracija nauka je teorijsko pitanje, ali se svodi na mnoga praktična pitanja te se na taj način teorijska strana integracije objektivizira i praktično osadržuje.

Integracija je direktna suprotnost individualizaciji i težnja da se akceptira potreba za kolektivnim, ekipnim radom koji sve više potiskuje vladavinu individualne delatnosti i kulta erudicije i rutinerstva. Naučni separatizam danas je već odbačen i on može postojati nadalje samo kao anahronistička pojava. Ne može biti, na primer, sumnje u činjenicu da su se fizičari i biolozi skoro sasvim oslobodili individualnih spekulacija i eksperimenata i da je na tom terenu došlo do grandioznih uspeha saradnjom velikog broja naučnih disciplina (i laiku nije teško pretpostaviti kakve su sve naučne ekipe učestvovala u pripremanju čoveka za kosmički put i kakve su sve metode, pri tom, korišćene). Može se reći da najinteresantniji problemi i rešenja danas nastaju na granici između fizike i hemije, hemije i biologije, psihologije i sociologije, matematike i ekonomije itd.

Integracija je nužnost sadašnje epohe razvoja nauka i predstavlja uslov ostvarivanja složenih zadataka u raznim oblastima ljudske delatnosti. Integracija društvenih nauka postaje najbolji način međusobne verifikacije naučnih sudova koji čine fond postojećih disciplina o društvenim pojavama. Integra-

² Na ovom sastanku podneta su sledeća tri referata: a) *Integracija društvenih nauka u očima ekonomista* (W. Brus); b) *Integracija društvenih nauka u očima pravnika* (S. Ehrlich); c) *Integracija društvenih nauka u očima sociologa* (J. Szcepanski). Diskusija je, pored ostalog, pokazala da problem integracije nije samo pitanje društvenih već svih nauka. Razmatrana pitanja kretala su se od čisto teorijskih i opštih do pitanja organizacije i metodoloških postupaka ostvarivanja integracije.

cijom se prevazilazi *déformation professionnelle* i označava se epoha velikih životvornih kooperacija specijalista. Što se pak tiče integracije društvenih nauka, ona je zasnovana i na jednom zajedničkom elementu tih nauka na humanističkoj tendenciji njihovoj i otkrivanju ljudskog u ljudskim ponašanjima. Naša socijalistička stvarnost, kao predmet društveno-naučnog saznanja, upravo zahteva svestrano izučavanje i sveaspektno rasuđivanje radi daljeg menjanja i napredovanja te stvarnosti. Razvitak socijalističkih odnosa, humanizma, traži kao pretpostavku jedinstveno nastupanje društvenih nauka, tj. njihovu integraciju.

Pitanje se, zatim, postavlja: na kojim zadacima, (tačkama, problemima) treba ostvarivati integraciju (saradnju naučne delatnosti)? Svakako nisu dovoljno argumentovana ona mišljenja koja smatraju da proces integracije treba da obuhvati jedino pitanja koja su predmet takozvanih „graničnih“ nauka (kakva je, recimo, prakseologija, ruralna sociologija, kibernetika i dr.). Takva mišljenja samo su manifestacija nedovoljnog razumevanja suštine stvari pošto se kod integracije ne radi samo o uzajamnoj pomoći nauka na rešavanju pitanja koja se „dodiruju“ i koja zadiru u predmet više nauka, već i o problemima koji predstavljaju glavno interesovanje pojedinih nauka. Primera radi može nam poslužiti i *demografija* koja se u zadnje vreme naročito intenzivno razvija, s obzirom na problematiku koju postavlja razvoj stanovništva u savremenom društvu. Činjenica je da demografija često raspolaze masom statističkih podataka i drugih pokazatelja o kvantitativnoj strukturi stanovništva mnogih centara, rejona, krajeva. Sve jače razvijene demografske metode doprinose otkrivanju bitnih relacija između demografskih procesa i prikaza njihovih spoljnih manifestacija, a na svetskom planu omogućuju komparacije mnogih demografskih činjenica. Pa, ipak, jedva da je demografija van svojih empirijskih okvira dostigla neophodan stepen egzaktnosti. U pokušaju da se objasne i protumače izvesne pojave vezane za razvoj i kretanje stanovništva (na primer, zašto se u određenim oblastima ili pod određenim istorijskim uslovima različito ispoljava natalitet ljudi, ili čime se zadnjih desetinu godina omogućuje „demografska eksplozija“ u slabo razvijenim zemljama itd.) pokazuju se očigledni nedostaci u tom smislu da naučnost demografskih teorija zaostaje za naučnošću demografskih empirijskih istraživanja. Smatra se, opravdano, da je glavni uzrok takvom stanju stvari što su demografi skloni da odgovore na pitanja koja istražuju traže isključivo u samoj demografiji. Poznato je, međutim, da su kretanja stanovništva vrlo složeni procesi i da se prema tome imaju izučavati sa aspekta sveopšte društvene veze i u kontekstu konkretnih uslova ekonomske, političke, kulturne i slične prirode, a u skladu sa opštim zakonima društvenog razvitka celine društva. Integracija društvenih nauka pokazuje se i ovde kao bitni uslov naučnog rešenja onih pitanja koja su, prividno, „čisto“ demografska.

Organizacija saradnje društvenih nauka, njihove integracije, takođe je važno pitanje. Kako ostvariti tu saradnju? Saradnju — na koji način? Postoji mišljenje da na pitanja organizacije integracije naučnih disciplina o pojavama u društvu treba gledati sa tri aspekta. Najpre, reč je o *institucijama* (akademije nauka, instituti, zavodi, fakulteti, seminari) u okviru kojih se odvija naučnoistraživački rad. One planiraju, obezbeđuju sredstva, usklađuju odnose saradnje, ističu probleme koji su zajednički, a to su veoma važne stvari kojima treba posvetiti puno pažnje. Međutim, sami naučnici i istraživači predstavljaju one koji se neposredno bave planiranim zadacima. Drugi aspekt su, znači,

ljudi, a taj aspekt implicira pitanje: da li je čovek spreman na takvu saradnju? Treći aspekt jeste *predmet* zajedničkog istraživanja. Integracija je proces ostvarivanja konkretnih društvenih zadataka. Zato je isticanje problematike i traženje „zajedničkog jezika“ ono što se ovde naročito podvlači.

U tom svetlu *univerzitet* je, svakako jedna od takvih institucija, koja i po svom karakteru i po svojim ciljevima može i treba da bude „kooperacija nauka, to jest, okvir neophodne integracije društvenih i ostalih nauka. S obzirom na sadašnje stanje stvari, to je prilično labava federacija izolovanih stručno-naučnih jedinica, koje tu i tamo pronalaze dodirne tačke na manje-više formalnoj osnovi. Ne samo da je interfakultetska saradnja nešto malo iznad deklarativnog pokušaja naučne integracije, već i u okviru samih fakulteta vlada esnafska zatvorenost seminara, katedara, zavoda i pojedinaca. Uostalom, ukoliko preovlađuje kabinetski univerzitetski rad i spekulativno-verbalni tip nastave utoliko i međusobna saradnja, integracija naučnih poduhvata zvuči kao fraza. Integracija naučne misli u uslovima univerziteta (kao, uostalom, i svuda) postaje stvarnost tek kroz neposrednu praktičnu delatnost, zajednički rad na programiranju zadataka i saradnju na izboru metoda. Jedna očigledna protivrečnost, tako vidljiva na univerzitetu, stoji na putu stvarne saradnje. Naučnik-pedagog (nastavnik, saradnik) najčešće bira individualnu formu svog usavršavanja i razvijanja naučne discipline koju predstavlja. Međutim, on je primoran da konsultuje rezultate mnogih naučnih disciplina da bi bio potpun u svojim istraživanjima i rezultatima. Tako se, dakle, on koristi integracijom, ali integracijom drugih, dok je njegov odnos prema samoj integraciji pasivan. Individualizam se na razne načine opire kolektivnom, ekipnom radu, iako, upravo, koristi ostvarenja integracije nauka. No obično je reč o ličnosti koja ne ide dalje od rada na novoj stilističkoj akceptaciji starog.

Reforma našeg univerziteta nužna je i sa te strane. Kao institucija koja, u izvesnom smislu, koncentriše celokupnu oblast naučnih istraživanja i tumačenja, mora da i organizaciono obezbedi objedinjavanje raznolikog rada, da omogući međufakultetsku, međukatedarsku naučnu delatnost. Organizaciona struktura univerziteta morala bi nadalje da se pojavi kao rezultat i jedne naučne diskusije, s obzirom na zahtev naučne integracije, a da pri tom sačuva i specifičnost svoje strukture. Instituti, zavodi, istraživačke grupe, stručno-tehničke laboratorije, pored katedara, seminara i sl., sve su veća neophodnost univerziteta — univerziteta čija nova sadržina u savremenim uslovima naučnog razvitka uopšte (a kod nas i u posebnim uslovima planskog socijalističkog razvitka) zahteva radikalnu promenu svojih oblika.

Obezbeđenje integracije nauka na univerzitetskom nivou doprinosi rešavanju niza pitanja, kao što su: svestrano razvijanje kadrova i njihove spremnosti za istraživanje i razumevanje svestranosti pojava; omogućavanje najpovoljnijeg izbora tema i njihove obrade u formi disertacija, magistratskih habilitacija, seminarskih radova, naučnih elaborata i sl.; ekonomično trošenje stručnih snaga (pravilnim rasporedom izučavanja problema, obezbeđenjem kontinuiteta u radu, međusobnom didaktičkom i naučnom pomoći itd.); stručno-naučno osvetljavanje problema iz života komuna (nastajanje novih naselja, aglomeracija stanovništva, metamorfoza klasne strukture, ideološko-psihološke promene itd.); uključivanje u nacionalne i svetske poduhvate naučnog istraživanja itd., itd. U međusobnoj saradnji, i samo tako, savremeni stupanj univerzitetske nastave može uspešno odgovoriti svojim zadacima i biti društveno opravdan. Individualni rad je, sa svoje strane, uslov integracije nauka, ali

je on sve više zavisao, ukoliko teži da bude potpun, od one delatnosti koja u postavljanju granica nauka vidi samo „tehničko“ pomagalo da bolje razume njihovo *jedinstvo*. U svoje vreme *Engels* je tu istinu ovako opisao: „Dijalektika, koja isto tako ne pozna nikakve *har and fast lines* (krute i oštre granične linije), nikakav bezuslovno promenljivi „ili-ili!“ koja nepokretne metafizičke razlike prevodi jedne u druge te osim „ili-ili!“ poznaje takođe „i jedno — i drugo“ na pravom mestu, ta dijalektika posreduje između suprotnosti, i ona je u poslednjoj instanci jedini ispravni način mišljenja. Razume se da metafizičke kategorije u dnevnom životu, u naučnoj sitničariji zadržavaju svoje značenje“³.

Na kraju dodajmo da se problem integracije društvenih nauka ne može isključivati iz problematike integracije nauka *uopšte*. Utoliko pre što je bliskost predmetnog interesovanja između pojedinih društvenih i prirodnih nauka neposredno vidljiva. Integracija društvenih nauka pretpostavlja i koordinaciju svih nauka, za koju univerzitet pruža naročito povoljne mogućnosti.

Isto tako, ovim kraćim osvrtom na pitanja integracije socijalnih nauka nismo hteli reći da danas u svetu, i kod nas, rešavanje ovih problema nema svoje iskustvo. Ono je, međutim, takvih razmera da od predstavnika naučne misli i ustanova, a od univerziteta posebno, zahteva veće ulaganje napora na ostvarivanju realnog smisla integracije društvenih nauka.

dr Petar KOZIC

docent Pravno-ekonomskog
fakulteta u Nišu

R é s u m é

Toujours plus nombreux sont ceux qui consacrent la plus grande attention à la question de l'intégration des sciences sociales, sous l'influence de la logique des choses et des rapports dans la pratique de l'être social.

Dans notre société où l'on assiste à d'intenses transformations dans l'économie, les conceptions morales, le mode de vie et les loisirs, la psychologie et les rapports socio-politiques, la famille, les campagnes, etc., le problème d'une collaboration pratique rationnelle des sciences sociales qui étudient les divers aspects de ces problèmes, se présente comme une question importante dans le contexte des autres questions essentielles pour le développement des connaissances scientifiques et des actions pratiques.

L'intégration ne détruit pas l'autonomie des sciences sociales particulières. En effet, l'intégration n'est pas une fusion des méthodes et des systèmes scientifiques particuliers, mais un effort planifié, conscient et organisé pour coordonner les études particulières des problèmes, puisque les phénomènes sociaux ne sont que les éléments d'un tout. La collaboration, l'utilisation des résultats en commun, l'entraide dans la recherche, l'étude détaillée des problèmes — tel est le but de l'intégration.

L'intégration des sciences sociales contribue à la solution du problème de l'unité, de la théorie et de la pratique. La diversité de la vie pratique est tellement grande que seules des études complexes peuvent offrir aux hommes la possibilité de s'orienter dans les conditions relativement les meilleures. La pratique ignore les cloisonnements intérieures mécaniques, de sorte que, du point de vue théorique, elle s'exprime

³ F. Engels: *Dijalektika prirode*, Zagreb 1950., str. 166

dans l'unité de conception. Le problème de l'intégration des sciences sociales est donc directement lié à celui du rapport entre la science et la pratique.

L'université est, sans doute, une institution qui, par son caractère aussi bien que par ses buts, peut et doit être une „coopération“ des sciences, le cadre de l'indispensable intégration des sciences sociales et des autres sciences. En l'état actuel des choses, nous nous trouvons en présence d'une fédération assez lâche d'unités technico-scientifiques isolées qui trouvent parfois des points de contact sur une base, plus ou moins formelle. La collaboration entre les facultés se situe à peine au-dessus d'une tentative déclaratoire d'intégration scientifique; bien plus, dans le cadre même des facultés, on relève un exclusivisme corporatif entre les séminaires, les chaires, les instituts et les individus. D'ailleurs, si le travail universitaire de cabinet et un type d'instruction spéculativo-verbale prédominent, la collaboration mutuelle, l'intégration des projets scientifiques n'est qu'un leurre.

La réforme de l'université est nécessaire même de ce point de vue. En tant qu'institution qui, dans un certain sens, concentre les recherches et les interprétations scientifiques, elle doit unifier les différents travaux et assurer la coopération scientifique entre les facultés et entre les chaires. L'organisation de l'université devrait être le résultat d'un débat scientifique compte tenu des impératifs de l'intégration scientifique, mais sans perdre sa structure spécifique. Les instituts, les centres, les groupes de recherches, les laboratoires techniques se présentent, en plus des chaires, des séminaires etc., comme une nécessité toujours plus impérieuse pour les universités dont le contenu nouveau dans les conditions contemporaines du développement scientifique (et en Yougoslavie, dans les conditions spéciales d'un développement socialiste planifié) exige une modification radicale des formes d'activité.

MEŠOVITA GAZDINSTVA U JUGOSLOVENSKOJ POLJOPRIVREDI

UVODNE NAPOMENE

Na listi tekućih i aktuelnih pitanja ekonomike poljoprivrede, pitanje takozvanih mešovita gazdinstava je sve više u centru pažnje i predmet je sve šireg naučnog interesovanja.

Poznatom Rezolucijom Savezne Narodne Skupštine o perspektivnom razvitku poljoprivrede i zadrugarstva, od aprila meseca 1957. godine — koja predstavlja naš agrarni program — bilo je istaknuto da je socijalistički preobražaj naše poljoprivrede uslovljen ne samo proizvodnim jačanjem zemljoradničkih zadruga i drugih socijalističkih poljoprivrednih organizacija, već i socijalističkom kooperacijom tih organizacija sa seljačkim (individualnim) gazdinstvima. Takav kurs agrarne politike u uslovima ubrzane industrijalizacije zemlje izazvao je ne samo jačanje socijalističkih poljoprivrednih organizacija, već je istakao i probleme samih individualnih gazdinstava koja pod novim uslovima nisu mogla ostati homogena, jer ih je zahvatio ubrzani proces diferencijacije. Tako se već govori o „čistim“ poljoprivrednim, staračkim i mešovitim gazdinstvima. Ovakvo već izdvojeni tipovi gazdinstava, kao i mnogi drugi prelazni oblici, rezultat su širokog procesa socijalističke rekonstrukcije naše poljoprivrede koju je pokrenula industrijalizacija naše zemlje u posleratnom periodu.

U uslovima izgradnje socijalističkog društva pitanje mešovita gazdinstava je direktno povezano za teorijsko i praktično rešavanje socijalističkog preobražaja poljoprivrede. Stoga, ako pođemo od opšteprihvaćenog stava da će svaka zemlja to pitanje rešavati zavisno od svojih specifičnih pravila, to nas upućuje na proučavanje društveno-ekonomskog nasleđa prošlosti, sa ciljem da se on što potpunije upozna i zatim postavi pravilan kurs agrarne politike.

U tome smislu, istorijski uzeto, društveno-ekonomska osnova iz koje su nastala mešovita gazdinstva kod nas jeste naša patrijarhalna porodična zajednica ili kućna zadruga, a za neka područja i ostaci polufeudalnih, veleposedničkih, latifundijskih i kolonističkih odnosa¹ koji su između dva rata bili na snazi ili u procesu prevazilaženja. Pošto je ipak najkarakterističniji oblik bila kućna zadruga koja u današnjim uslovima preživljava svoje poslednje dane, to u literaturi nalazimo najviše dokumenata o njoj. Kućna zadruga je istovremeno i najznačajnija osnova iz koje su se u posleratnom periodu kod nas razvila mešovita gazdinstva.

---

¹ „Prvo ujedinjenje jugoslovenskih naroda 1918. zateklo je polufeudalno agrarno uređenje u Makedoniji i Bosni i Hercegovini, kolonističke odnose u Dalmaciji, veleposednički i latifundijalni sistem u Vojvodini i Slavoniji.“ (M. Mirković: „Ekonomska struktura Jugoslavije 1918—1941.“, Zagreb 1952., str. 72).

Stoga ćemo se najpre zadržati na nekim postavkama koje srećemo u literaturi o problemu društveno-ekonomske osnove iz koje su nastala mešovita gazdinstva.

Engels je proučavajući razvitak porodice i njenih istorijskih oblika direktno pisao o našoj patrijarhalnoj porodičnoj zajednici, zadržavajući se i na problemu vezanosti porodice za ekonomski oblik privređivanja. Tako je on pisao: „Patrijarhalna kućna zajednica kako je još danas nalazimo kod Srba . . . pod imenom zadruga . . . sačinjavala je prelazni stupanj . . .”² ka individualnoj monogamnoj porodici modernog sveta. Engels je čak podrobno opisao našu zadrugu, oslanjajući se pri tom na saopštenja Maksima Kovalevskog koji je na našem prostoru vršio konkretna istraživanja. Iz takvih Engelsovih stavova može se zaključiti da je u okviru kućne zajednice kod naših naroda ekonomski oblik života tj. privređivanja bio usko povezan i sačinjavao jedinstvo sa porodicom i njenim unutrašnjim odnosima.

Ako jedna socijalistička zemlja pođe od ovakvog nasleđa prošlosti, onda se u njenoj agrarnoj politici mora postaviti i pitanje kako rešiti taj porodično-ekonomski odnos koji proizilazi iz postojanja ustanove kućne zadruge. Engels je i dao odgovor na to pitanje: „Prijelazom sredstava proizvodnje u kolektivno vlasništvo prestaje pojedinačna porodica da bude ekonomska jedinica društva.”³ Naša savremena stvarnost je potvrdila Engelsovo naučno predviđanje, jer je patrijarhalna porodična zajednica kod naših naroda potpuno preživela ili pak možemo govoriti o njenim poslednjim danima.⁴

To razdvajanje, raslojavanje kućne zadruge značilo je istovremeno i javljanje novih oblika. Najpre, izdvajanje porodice od ekonomskog oblika života odnosno od gazdinstva bilo je u tome što izdvojena porodica nije više nalazila materijalnu osnovu za svoj opstanak samo u poljoprivrednom privređivanju na svom gazdinstvu, već je tražila i, u uslovima ubrzane industrijalizacije, nalazila tu osnovu preko upošljavanja u nepoljoprivrednim delatnostima. Tako je otpočeo proces stvaranja mešovitih gazdinstava, tj. gazdinstava koja nisu sposobna da uposle sve članove porodice ili domaćinstva, već pojedini članovi privređuju i van njih. Time se ne samo razbija autarhija preživela kućne zadruge već se istovremeno vrši uključivanje u savremene tokove društveno-ekonomskog života.

Kaucki je u svom poznatom delu „Agrarno pitanje” dalje razvijao navedene Engelsove misli i zauzimao određene stavove. Govoreći o razlici između industrije i poljoprivrede, Kaucki kaže da je najvažnija razlika „u tome što su u poljoprivredi pravo privredno gazdinstvo i domaćinstvo još uvek usko povezani i sačinjavaju čvrsto jedinstvo. „Nema poljoprivrednog gazdinstva bez domaćinstva . . .”⁵ — zaključuje Kaucki.

Ekonomski razvitak utiče tako, razvija dalje misli Kaucki, da krupno gazdinstvo pokazuje svoju superiornost nad sitnim. To stvaranje krupnog, zadružnog gazdinstva utiče da prestaje veza između gazdinstva i domaćinstva.⁶ Ali u

² F. Engels: „Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države”, Zagreb 1945., str. 51.

³ F. Engels, navedeno pod 2, str. 67.

⁴ M. S. Filipović: „Poslednji dani ustanove kućne zadruge u Bosni” („Sociologija” br. 3-4, Beograd 1961., str. 70). Ne možemo prihvatiti mišljenja da mešovita gazdinstva konzerviraju „veliku, staru, patrijarhalnu porodicu”. Moglo bi biti govora o takvim pojavama, ali ne i o takvoj tendenciji.

⁵ K. Kaucki: „Agrarno pitanje”, Kultura 1953., str. 91.

⁶ Navedeno pod 5, str. 436.

tom procesu javljaju se mnogi prelazni oblici, u prvom redu mešovita gazdinstva u kojima se najživlje osećaju promene koje nastaju kao rezultat takvih društveno-ekonomskih kretanja.

Prema tome, razdvajanje poljoprivrednog gazdinstva od seoskog domaćinstva, nastalo usled industrijskog razvitka, odražava se dvostruko: najpre, krupno gazdinstvo sa modernim sredstvima za rad i modernom organizacijom proizvodnje prirodno izbija i pokazuje svoje prednosti (kod nas su nosioci ovog procesa uglavnom zemljoradničke zadruge) i, drugo, seosko domaćinstvo se izdvaja kao samostalna biološkopotrošačka i edukativna grupa veoma bliska, pa i adekvatna, svom prirodnom uzoru — radničko-službeničkom domaćinstvu (porodici) kod koje je ekonomsko privređivanje potpuno izdvojeno. Takvo domaćinstvo po rečima Engelsa, predstavlja prelaz ka takvoj monogamnoj porodici koja više nije „ekonomska jedinica društva“.

U tom smislu stvaranje mešovitih gazdinstava znači jedan prelazni period u socijalističkoj rekonstrukciji poljoprivrede i — u širem planu — označava jednu fazu privrednog razvoja.

Aktuelnost pitanja mešovitih gazdinstava izvire iz njihove raširenosti i njihovog značaja za naš sadašnji stepen privrednog razvoja, dakle iz potrebe da se što potpunije sagleda ova problematika radi pravilnijeg usmeravanja naše ekonomske politike, i posebno agrarne politike, u rešavanju ovog problema.

Iz tih razloga je, radi potpunijeg obuhvatanja pitanja, mislimo korisno da se najpre kaže nekoliko reči o pojmu i raširenosti mešovitih gazdinstava u svetu, da bi se zatim potpunije moglo govoriti o mešovitim gazdinstvima u jugoslovenskoj poljoprivredi.

I. POJAM I RAŠIRENOST MEŠOVITIH GAZDINSTAVA

1. *Pojam mešovitih gazdinstava*

Po svom poreklu mešovita gazdinstva mogu biti trojaka:⁷

a) ona koja nastaju kao rezultat istorijskog procesa dezintegracije poljoprivrednika, odnosno kao rezultat privrednog razvoja;

b) ona koja su rezultat pokreta „natrag na zemlju“, a do kojeg dolazi zbog relativnog ustaljivanja potrebnog broja industrijskih radnika, a naročito nivoa dohotka, što izaziva obrnutu migraciju tj. vraćanje na selo radi dopunskih izvora prihoda iz rada na gazdinstvu. Pokret „natrag na zemlju“ došao je dosta do izražaja i za vreme velike ekonomske krize tridesetih godina u nekim razvijenim zemljama Evrope i Sjedinjenih Američkih Država. Tako stvorena gazdinstva su malobrojna, ali predstavljaju svakako veoma zanimljivu pojavu;

c) ona koja su rezultat postojanja ustanove okućnice koja obuhvata određene parcele i stoku koju individualno poseduju pojedinci obuhvaćeni socijalističkim kolektivnim gazdinstvom. To su kod nas seljačke radne zadruge i okućnice članova tih zadruga.

Drugi i treći tip mešovitih gazdinstava nije toliko brojan kao prvi, pa su stoga gazdinstva prvog tipa posebno karakteristična i interesantna i o njima ćemo u stvari i govoriti.

⁷ S. Krašovec: „Budućnost mešovitih gospodarstava“, („Sociologija sela“ br. 7—8, Zagreb 1965., str. 5 i 21).

Ako mešovita gazdinstva kod nas nastaju kao rezultat istorijskog procesa dezintegracije poljoprivrednika, to istovremeno znači da nije moguće da se očuva klasična seljačka struktura u uslovima ubrzanog privrednog razvoja. Ona se naprotiv menja i prilagođava, a istovremeno izaziva i probleme koji traže posebnu pažnju u proučavanju opštih pitanja privrednog razvoja.

Utvrđivanje pojma mešovitih gazdinstava svakako je nemoguće a da se ne uzmu u obzir i drugi tipovi seljačkih (individualnih) gazdinstava o kojima se inače u našoj naučnoj literaturi govori.⁸

Pored mešovitih gazdinstava imamo i takozvana „čista“ poljoprivredna gazdinstva, kao i staračka domaćinstva. Dok sa jedne strane „čista“ poljoprivredna gazdinstva znače gazdinstva koja se bave samo privređivanjem u poljoprivredi, tj. osim prihoda iz poljoprivrede nemaju drugih prihoda, dotle staračka domaćinstva su rezultat potpunog napuštanja tih gazdinstava od strane mlađih članova seoske porodice, odnosno to su gazdinstva na kojima žive starci koji nemaju poljoprivrednog naslednika. Između ovih gazdinstava, mešovita gazdinstva se javljaju kao prelazni oblik jer imaju dvostruke prihode: od poljoprivrede i rada van poljoprivrede.⁹

Otuda pri utvrđivanju pojma (definicije) mešovitih gazdinstava postoje uglavnom dva shvatanja. Po jednom shvatanju „mešovito gazdinstvo se definiše kao ono gazdinstvo u kojem domaćin porodice ima redovito dvostruko zaposlenje, naime on je s jedne strane stalno zaposlen u nepoljoprivrednim djelatnostima kao radnik, službenik, samostalni zanatlija, trgovac ili pripadnik slobodne profesije, a s druge strane radi u poljoprivredi, na posjedu koji nije dovoljno velik za potpunu uposlenost“.¹⁰

Po drugom shvatanju pojam mešovitog gazdinstva uzima se šire. Naime, jedno gazdinstvo smatra se mešovitim ne samo ukoliko njegov predstavnik ima dva radna mesta, već i ukoliko neko od članova domaćinstva aktivno radi kako na gazdinstvu tako i van njega. Mislimo da je ovo drugo shvatanje pravilnije i da tačnije određuje pojam mešovitog gazdinstva, te ga stoga i prihvatamo.

Predstavnici ovih gazdinstava se različito nazivaju, najčešće seljaci-radnici, radnici-seljaci, seljaci-industrijski radnici, poluradnici, polupoljoprivrednici, poluseljaci, poluproleter, polutani itd. S obzirom da je njihova pojava prolazna i da nastaje kao rezultat transformacije poljoprivrede na industriju, to im se često ne posvećuje dovoljna pažnja jer se uopšteno pretpostavlja da će na kraju prelaznog perioda ona nestati, odnosno da će se smanjiti na neznatan broj.

Neki pak pisci smatraju da seljaci-radnici predstavljaju „ograničavajući faktor“ u promeni „ekonomskog sastava stanovništva“ jer su „polovični“ i „nedosledni oblici“ koji „sputavaju potpuno „pretvaranje pretežno agrarnog i primitivnog u pretežno industrijsko i savremeno društvo“.¹¹

Seljaci-radnici kao prelazna društvena kategorija ipak olakšavaju i ubrzavaju transformaciju poljoprivrede na industriju, odnosno ubrzavaju promenu ekonomskog sastava stanovništva. U tom se procesu „uloga i značaj sitnih poljo-

⁸ Dr Ivan Klauzer: „Struktura poljoprivrednih i mješovitih gazdinstava“ („Sociologija sela“ br. 1, 1963); Dr Petar Marković: „Staračka domaćinstva na selu“ („Sociologija sela“ br. 2, 1963).

⁹ U užim regionima mogu se izdvojiti i neki prelazni tipovi između ovde navedenih. Videti: Dragoljub Simonović: „Prilog za monografiju zemljoradničke zadruge Gornji Barbeš“, („Privredni glasnik“ br. 4, Niš 1965., str. 25).

¹⁰ S. Krašovec, navedeno pod 7, str. 5.

¹¹ Dr M. Macura: „Stanovništvo i radna snaga kao činilac privrednog razvoja Jugoslavije“, Beograd 1958., str. 134 do 135.

privrednih proizvođača smanjuje uporedo sa porastom uloge i mesta radničke klase. To ima za posledicu progresivno menjanje načina života, kulturnog i prosvetnog nivoa, odnosa među ljudima, običajnih normi, pojedinačne i kolektivne psihologije. Čitav taj proces znači stvaranje uslova za potpuniju izgradnju socijalizma, ne samo u sferi proizvodnje i proizvodnih odnosa, već i u svakodnevnom saobraćaju među ljudima.¹²

2. Raširenost mešovitih gazdinstava u svetu

Pri pokušaju proučavanja mešovitih gazdinstava ubrzo se pokazuje da je pojava veoma kompleksna i da ima kako svoje društveno-istorijsko značenje tako i teorijsko pa i praktično-teritorijalno značenje. Isto tako, mešovita gazdinstva su propratna pojava kako za kapitalističke zemlje tako i za socijalističke zemlje. Otuda analiza ovog problema zahteva da se bar približno dobije slika o raširenosti mešovitih gazdinstava u svetu.

Raspoložemo podacima za neke zemlje Evrope, Sjedinjene Američke Države i Japan.

Mešovita gazdinstva u nekim zemljama Evrope, Sjedinjenim Američkim Državama i Japanu

Z e m l j a	Godina popisa	Ukupan broj gazdinstava	Mešovita gazdinstva	% mešovitih gazdinstava
1 Z. Nemačka	1960.	1,700.000	650.000	38,0%
2 SAD	1950.	5,370.000	639.000	11,9%
3 Danska	1950—31.	—	—	21,7%
4 Japan	1960.	—	—	65,7%
5 Švajcarska	—	—	—	(oko) 42,0%
6 Poljska	—	—	—	(oko) 50%
7 Jugoslavija	1960.	2,618.103	1,017.551	38,4%

Izvor: Za sve zemlje, osim za Jugoslaviju, prema podacima iz članka S. Krašoveca: „Budućnost mješovitih gospodarstava“ („Sociologija sela“, br. 7—8, strane 8 do 11).

Iz datih podataka vidi se raširenost mešovitih gazdinstava u svetu. Ona prate i visoko razvijene zemlje, a naročito zemlje koje imaju brz privredni razvoj.

Kod navedenih zemalja mogu se uočiti i neke interesantne karakteristike. Tako kod Sjedinjenih Američkih Država, na primer, procent mešovitih gazdinstava iznosi najmanje, tj. svega 11,9%. A to znači da u Sjedinjenim Američkim Državama, iako je to visoko industrijski razvijena zemlja, mešovita gazdinstva nisu sasvim isčezla, jer njihov broj predstavlja nešto više od jedne desetine od ukupnog broja, ali je ipak znatno manji nego u ostalim zemljama. To samo upućuje na zaključak da je takva perspektiva i zemalja u razvoju, jer razvijena zemlja, po rečima Marksa, pruža zemlji u razvoju samo buduću sopstvenu sliku. Sa druge strane, iako su Sjedinjene Američke Države zemlja bez duže tradicije u agrarnim odnosima, naročito u odnosu na Evropu, postojanje mešovitih gazdinstava u takvim uslovima ukazuje da su ona rezultat procesa privrednog razvoja i da su neminovna i prolazna pojava.

¹² Dr M. Macura, navedeno pod 11, str. 134—135.

U Zapadnoj Nemačkoj broj mešovityh gazdinstava iznosi 38%. U toj zemlji mešovita gazdinstva su rezultat kako opštyh procesa industrijalizacije, tako i tradicionalnih, istorijskih momenata vekovnog postavljanja i različitog rešavanja agrarnih odnosa, što je uostalom karakteristično za sve evropske zemlje. Tu mislimo pre svega na usitnjenost poseda, kao i na opterećenost poljoprivredne površine agrarnim stanovništvom. Čak i Danska ima 21,7% mešovityh gazdinstava. Na pojavu i postojanje mešovityh gazdinstava, dakle, snažno utiče i postojeće stanje agrarnih odnosa, naime da li preovladava krupni i srednji posed ili pak sitni i srednji posed.

Najveći procent mešovityh gazdinstava je karakterističan za Japan za zemlju koja je do skora važila kao zemlja u kojoj je industrijski razvitak napredovao veoma brzo. Japan je 1887. godine imao 78% poljoprivrednih stanovnika, 1930. godine taj procent je pao na 52%, dakle za 43 godine razvitka procent poljoprivrednog stanovništva smanjen je za 26%. Kao rezultat ubrzanog razvoja nastao je veliki broj mešovityh gazdinstava, tj. preko 65% od ukupnog broja. Pored brzog privrednog razvoja, svakako postoje i drugi razlozi, na primer karakter agrarne reforme, tradicija u agrarnoj strukturi koju karakteriše sitni posed itd.

Ako se pak posmatra regionalna raširenost ovih gazdinstava u Zapadnoj Nemačkoj i Sjedinjenim Američkim Državama, može se uočiti da su mešovita gazdinstva brojnija u industrijski manje razvijenim regionima,¹³ što samo ukazuje da su gazdinstva prolazna i privremena pojava i da su redovan pratilac industrijalizacije jedne zemlje ili pak jednog regiona unutar te zemlje.

II. MEŠOVITA GAZDINSTVA U JUGOSLOVENSKOJ POLJOPRIVREDI

1. Neke promene u poljoprivredi socijalističke Jugoslavije i stvaranje mešovityh gazdinstava

Da bi se dobio opšti utisak o stvaranju mešovityh gazdinstava u posleratnom periodu kod nas, kao i o njihovoj budućnosti, potrebno je reći nekoliko reči o promenama u poljoprivredi socijalističke Jugoslavije, kao i o nekim promenama koje je izazvao brzi posleratni razvoj naše zemlje.

Opšte je poznato da je privreda predratne Jugoslavije nosila u sebi sve karakteristike predominantne agrarne strukture. Poljoprivreda je bila osnovna privredna grana koja je imala snažan uticaj na celokupna privredna kretanja.

U posleratnom razvoju naše privrede poljoprivreda je lagano ali sigurno gubila ovu svoju ulogu. Naša zemlja se uglavnom istrгла iz ovakve strukture. Naime, došlo je do korenityh promena u smislu napuštanja i prevazilaženja dominantne agrarne strukture.

Ove promene se mogu izraziti preko više pokazatelja, ali je svakako najadekvatniji i stoga najviše i korišćen pokazatelj o učešću poljoprivrednog stanovništva u ukupnom stanovništvu.

Iz sledećih podataka vidi se kretanje poljoprivrednog stanovništva na području naše zemlje u periodu od 1910. do 1961. godine.

¹³ S. Krašovec, navedeno pod 7, str. 9.

Ukupno i poljoprivredno stanovništvo na današnjoj teritoriji Jugoslavije od 1910. do 1961. godine

Godina popisa	S t a n o v n i š t v o		Učešće poljoprivrednog stanovništva u ukupnom (%)
	ukupno	poljoprivredno	
1910.	12,936.000	10,594.000	81,0
1921.	12,45.000	9,885.000	78,8
1931.	14,534.000	11,132.000	76,6
1939.	16,241.000	12,100.000	75,1
1945.	15,100.000	11,300.000	75,0
1948.	15,842.000	10,696.000	67,2
1953.	16,991.000	10 316.000	60,9
1961.	18,549.000	9,173.000	50,5

Izvor: Dr V. Stipetić: „Ekonomika poljoprivrede“ („Ekonomika Jugoslavije“, II, Zagreb 1964., strana 12).

Iz navedenih podataka uočavamo najpre jednu opštu karakteristiku, tj. permanentno smanjenje poljoprivrednog stanovništva. U 1910. godini bilo je 81% poljoprivrednika da bi taj procent opao u 1961. godini na 50,5%, tj. smanjio se za 30,5%. Ako uzmemo kao bazu 1939. godinu smanjenje poljoprivrednog stanovništva iznosi 24,6%.

U kojoj je meri ova transformacija poljoprivrednog u nepoljoprivredno stanovništvo značajna i brza vidi se iz sledećih podataka.

Smanjenje poljoprivrednog stanovništva u nekim kapitalističkim zemljama

Zemlja	Godina popisa	% poljoprivrednog stanovništva	Godina popisa	% poljoprivrednog stanovništva	Vremensko razdoblje
Švedska	1840.	71	1900.	50	60 g
SAD	1820.	72	1880.	50	60 g
Francuska	1866.	43	1946.	21	80 g
Japan	1887.	78	1930.	52	43 g

Izvor: Dr V. Stipetić: „Ekonomika poljoprivrede“ („Ekonomika Jugoslavije“, II, Zagreb 1964., strana 13).

Dok je našoj zemlji za proces smanjenja trebalo 16 godina, dotle je razvijenim industrijskim zemljama trebalo 40 do 80 godina, što znači da se u veoma razvijenim zemljama taj proces odvijao 3 do 4 puta sporije. To je uostalom i osnovni razlog brzog stvaranja mešovitih gazdinstava i izjednačavanja u ovom pogledu naše zemlje sa drugim razvijenim zemljama. To je još jedan podatak da se naša zemlja uvrstila u red srednje razvijenih zemalja.

Brz privredni razvoj naše zemlje izazvao je, dakle, krupne promene u strukturi stanovništva, tj. došlo je do ogromnog smanjenja poljoprivrednog stanovništva. Ali takve promene imale su za posledicu i pojavu mešovitih gazdinstava kao neminovnu pojavu koja prati svaki privredni razvoj. Nova industrijska radna snaga regrutovana je iz poljoprivrede, ali ona — iako se upošljavala u nepoljoprivrednim delatnostima — ipak nije gubila vezu sa selom. Na taj način nastao je specifični prelazni tip od „čistog“ poljoprivrednog ka radničko-službeničkom domaćinstvu, prelazni tip mešovitog gazdinstva.

Stvaranjem mešovitih gazdinstava poljoprivreda kao grana privrede samo ispunjava jednu od svojih funkcija. Pored svojih funkcija obezbeđivanja hrane, stvaranja sirovina potrebnih industriji za dalju preradu, kao i vršenja uticaja na trgovinski i platni bilans, poljoprivreda se javlja i kao izvor radne snage.¹⁴ A ova pak funkcija je od osobitog značaja za nedovoljno razvijene zemlje, kao i za zemlje koje su u fazi brzog privrednog razvoja kakva je naša.

Kao rezultat smanjenja učesća poljoprivrednog stanovništva imamo promene u agrarnoj naseljenosti. Naime, došlo je do znatnog smanjenja agrarne naseljenosti na određenu jedinicu površine. Neki pisci uzimaju ovaj faktor i kao razlog stvaranja mešovitih gazdinstava jer je ovo smanjenje rezultat nedovoljnosti prihoda iz poljoprivrede i nemogućnosti pune upošljenosti na gazdinstvu, što poljoprivrednike upućuje na zapošljavanje u nepoljoprivrednim delatnostima.¹⁵

To smanjenje agrarne naseljenosti svakako objašnjava nastanak mešovitih gazdinstava, a istovremeno govori i o nužnosti nastanka gazdinstava i o perspektivi takvih gazdinstava.

Evo jednog pregleda iz koga se vidi kako je tekao proces smanjenja agrarne naseljenosti u periodu od 1921. do 1961. godine.

Kretanje agrarne naseljenosti na teritoriji Jugoslavije od 1921. do 1961. godine.

Godina	Poljoprivrednih stanovnika na 100 ha površine	
	poljoprivredne	obrađive
1921.	86	117
1931.	78	116
1948.	80	110
1953.	72	106
1955.	70	102
1957.	68	101
1961.	61	89

Izvor: Svi podaci, osim za 1961. godinu, uzeti iz studije dr M. Macure: „Stanovništvo i radna snaga kao činioci privrednog razvoja Jugoslavije“, Beograd 1958., strana 149.

Agrarna naseljenost je u periodu od 1921. do 1961. godine permanentno opadala, ali je to opadanje posle 1948. godine naročito bilo ubrzano, tj. od 1948. do 1961. godine na 100 hektara obradive površine došlo je do smanjenja od 110 na 89 poljoprivrednih stanovnika odnosno za dvadeset i jedno lice. Takvo brzo

¹⁴ Šire o funkcijama poljoprivrede videti: ing. B. Milosavljević: „Ekonomska politika u poljoprivredi“ („Zbornik — odabrani tekstovi o poljoprivredi i zadrugarstvu“, Beograd 1959., str. 2 do 12); dr N. Čobeljić: „Problemi i metodi privrednog razvoja Jugoslavije“, Beograd 1959., str. 285 do 290.

¹⁵ Ovo gledište zastupa S. Livada u članku: „Mešovita gazdinstva u Jugoslaviji“ („Sociologija sela“ br. 7—8, str. 28). Pored ovog faktora autor navodi još dva. To je „težnja poljoprivrednog stanovništva da zaposlenjem u nepoljoprivrednim delatnostima poveća životni standard i ojača svoju kupovnu moć“, (str. 29), kao i faktor da radi „ostvarenja mnogih težnji, kao što su npr. preseljenje u grad ili u neki drugi kraj, školovanje dece, emancipacija od tradicionalnih seljačkih struktura, podmirenje društvenih obaveza i dugova i sl. mnoga domaćinstva nastoje akumulirati novčana sredstva, a to ponajviše postižu putem zaposlenja nekog svog člana u nekoj nepoljoprivrednoj delatnosti“ (str. 30 do 31).

smanjenje agrarne naseljenosti otkriva i jednu drugu tendenciju, naime tendenciju izgrađivanja novih agrarnih odnosa. Moderno organizovana poljoprivredna proizvodnja mora u ovakvim uslovima da zauzima sve istaknutije mesto.

Kroz ove podatke posmatrana, mešovita gazdinstva nastaju kao prirodni rezultat nedovoljnog broja obradivih površina i potrebe da se traže dopunski izvori prihoda, a što je naš brzi privredni razvoj omogućio otvaranjem novih radnih mesta u nepoljoprivrednim delatnostima, a naročito u industriji jer smo industrijalizaciju izabrali kao osnovni metod privrednog razvoja. Mešovita gazdinstva kao prelazna društveno-ekonomska kategorija, zavisno od daljih ciljeva ekonomske i agrarne politike, mogu doprineti daljem rasterećenju poljoprivrednih fondova od suvišnog agrarnog stanovništva.

Otuda je opterećenost obradive površine, bez sumnje, važan faktor koji utiče na stvaranje mešovitih gazdinstava. Na ovaj način mešovita gazdinstva stvaraju uslove da se lagano rasterećuje poljoprivreda od suvišnog stanovništva jer su ona prelazna i privremena pojava, tj. radnici-seljaci teže da se „učvrste“ u gradu i da se definitivno presele. U tu svrhu i podižu u prigradskim naseljima objekte za stanovanje, radi delimičnog ili potpunog preseljenja. Tu dolazi do izražaja postepenost i „produžni rok za razmišljanje“ na parceli, kako je pisao Engels. Sitni i srednji seljak se lagano i kroz duže vreme „oslobađa“ od sopstvene privatne svojine na zemlju. Da li će doći do uključivanja u nepoljoprivredne delatnosti ili u poljoprivrednu organizaciju zavisi od mnogih okolnosti često i regionalnog karaktera. Isto tako, i pojava staračkih domaćinstava, tj. ona koja su obrazovali stariji članovi seoskog domaćinstva pošto su se mladi preselili u grad, znači dalje rasterećenje od suvišnog poljoprivrednog stanovništva.

Mešovita gazdinstva u ovome smislu ne samo da potpomažu i olakšavaju privredni razvoj, već i doprinose otklanjanju disproporcije između razvijene industrije i primitivnog, ručnog rada u poljoprivredi, odnosno smanjenje broja poljoprivrednika na jedinicu površine nužno iziskuje primenu savremenih poljoprivrednih sredstava za rad.

Ako pak izvršimo upoređenje sa drugim zemljama možemo doći do zaključka da Jugoslavija spada u zemlje koje imaju najgušću agrarnu naseljenost. To se vidi iz sledećih podataka.

Broj poljoprivrednika na 100 ha oranice, po pojedinim zemljama

1. Rumunija	97	7. Nemačka	52
2. Poljska	91	8. Francuska	48
3. Italija	90	9. Danska	36
4. Mađarska	72	10. SAD	17
5. Austrija	64	11. Kanada	11
6. Čehoslovačka	70	12. Engleska oko	30

Izvor: S. Popović: „Poljoprivreda“ (u Zborniku „Privredni sistem i ekonomska politika Jugoslavije“, Beograd 1962., strana 386).

U pogledu opterećenosti obradive površine agrarnim stanovništvom Jugoslavija je do 1953. godine u odnosu na druge zemlje bila na prvom mestu. Prema popisu od 1961. godine ona je došla iza Rumunije (97), Poljske (91) i Italije (90). Nesumnjivo je da će ovakvo smanjenje agrarne naseljenosti u uslovima brzog privrednog razvoja imati ubuduće sve veći značaj.

2. Perspektiva mešovitih gazdinstava

U predratnoj Jugoslaviji broj radnika-seljaka odnosno mešovitih gazdinstava bio je neznatan, što je i normalno s obzirom na datu strukturu stanovništva. To su uslovljavale, pre svega, društveno-istorijske okolnosti pod kojima su živeli naši narodi. Radi se naime o tome da su naši narodi bili dosta dugo pod tuđom dominacijom, da su se zbog stalnih nemira i sukoba sa raznim zavojevateljima često povlačili u brdsko-planinska područja. Oni su istovremeno težili da sve potrebne proizvode obezbede na svom gazdinstvu, jednom rečju najviše im je odgovarao prirodni sistem privređivanja i patrijarhalna porodična zadruga koja je bila prateća pojava tadašnjeg sistema.

Sve je to uticalo na relativno kasno započinjanje procesa deagrarizacije stanovništva, koji se u drugim evropskim zemljama odvijao veoma ubrzano zahvaljujući, između ostalog, i brojnim tehničkim pronalascima do kojih je došlo u XIX veku. Naročito je bio značajan pronalazak parne mašine koja je i pretvorila manufakturnu radionicu u fabriku.

Naši gradovi imali su u XIX veku malo industrijskih preduzeća. „Tako je na celoj našoj državnoj teritoriji do 1858. godine bilo podignuto svega 115 industrijskih preduzeća. Razume se da su dobar deo od njih bile obične manufakture.”¹⁶

U predratnoj Jugoslaviji, dakle, mešovita gazdinstva su bila neznatna po broju, što je i razumljivo kad se zna da je privredni razvoj tada bio spor i u začetku.

Dinamični posleratni razvoj uticao je da otpočne ubrzana deagrarizacija stanovništva, tj. relativna homogenost seljačkog gazdinstva, usitnjenog, sa jedne strane, a naturalnog, sa druge strane — otpočela je da se ubrzano razbija. Kao posledica toga nastala je diferencijacija gazdinstava. U tome procesu diferencijacije izdvojila su se kao tipična i po broju veoma značajna mešovita gazdinstva. Ona su nastala kao rezultat laganog „odlepljenja” od zemlje i laganog uključivanja seljaka u industriju.

To odlepljenje od zemlje vezano je kako za podizanje velikih industrijskih objekata, tako i za privredni razvitak užih regiona, komuna i komunalnih zajednica, dakle u pitanju je takozvani regionalni aspekt privrednog razvoja. Radi se o tome da se u pojedinim regionima koji su do rata bili isključivo orijentisani na poljoprivredno privređivanje, stvaraju razni industrijski kapaciteti koji i te kako izazivaju stvaranje radnika-seljaka odnosno mešovitih gazdinstava.

Pored ovih direktnih i unutrašnjih razloga za stvaranje mešovitih gazdinstava sa jednog regionalnog aspekta, postoje i drugi dublji razlozi koji nastaju kao rezultat unutrašnjih promena u organizaciji rada u poljoprivredi. Tako, na primer, specijalistička proizvodnja i proizvodnja za tržište kako se mnoga seljačka gazdinstva orijentišu i povećanje novčanih prihoda na taj način, u uslovima razgranatog školskog sistema, brzo stvara polazne osnove za „odlepljenje” seoske omladine od zemlje i za lakše uključivanje u nepoljoprivredne delatnosti sada već ne kao proste radne snage već kao kvalifikovane. Ovaj proces sa svoje strane podstiču kako seljaci-radnici koji već postoje tako isto i društveno-politička aktivnost mnogih društvenih i političkih organizacija sa ciljem podizanja opšteg kulturnog i društvenog nivoa sela.¹⁷ Na ovaj način se u stvari

¹⁶ Dr C. Kostić: „Seljaci industrijski radnici”, Beograd 1955., str. 47.

¹⁷ O ovome aspektu videti: Juraj Hrženjak: „Društvene institucije i društveno-politički život u naselju Jalžabet posle oslobođenja” („Sociologija” br. 1—2, Beograd 1962).

najviše stvaraju staračka domaćinstva, tj. domaćinstva bez nasljednika, jer se omladina iz ovih domaćinstava relativno brže snalazi u novoj gradskoj sredini. Ali pre no što će ova domaćinstva postati staračka, ona ostaju godinama mešovita, zapravo za sve vreme dok se odseljeni članovi potpuno ne emancipuju. Takva pak mešovita gazdinstva spadala bi u posebnu grupu sa veoma neodređenim društvenim statusom za razliku od onih pravih mešovitih gazdinstava gde sam starešina domaćinstva ima dva radna mesta.

Jednostavno rečeno, prelaz iz sela u grad obeležen je postojanjem određene društveno-ekonomske kategorije koja ima status dvostrukog zapošljenja, tj. koja ima dva izvora prihoda: iz poljoprivrede i iz rada u nepoljoprivrednim delatnostima.

Kompleksno pak posmatrano mešovita gazdinstva se javljaju kao rezultat veoma složenih procesa društveno-ekonomskih kretanja na našem selu u posleratnom periodu. Napred smo već naveli da je privredni razvoj izazvao ubrzanje raspadanja preživle patrijarhalne porodične zajednice i da je s tim u vezi došlo do razdvajanja seljačkog gazdinstva od seoskog domaćinstva.¹⁸ Posebno je potrebno pomenuti i faktor jačanja zemljoradničkih zadruga i drugih socijalističkih poljoprivrednih organizacija, kao i uvođenje sistema radničkog samoupravljanja u tim organizacijama, jačanje dakle proizvodnih snaga u poljoprivredi (povećanje fonda modernih sredstava za rad, jačanje proizvodne organizacije i socijalističke kooperacije, poboljšanje kvalifikovanosti poljoprivrednih kadrova, povećanje zadružnih ekonomija itd.). Svi ti faktori utiču ne samo na složenost savremenih društveno-ekonomskih kretanja na selu, već i ubrzavaju migraciju stanovništva i stvaranje specifične prelazne kategorije mešovitih gazdinstava. Sa druge strane, novoizgrađene socijalističke proizvodne snage po sili dijalektičkih zakona izazivaju i stvaranje novih socijalističkih društvenih odnosa na selu i u poljoprivredi.

Sve to ukazuje da je pojava mešovitih gazdinstava rezultat dubokih promena na našem selu i u poljoprivredi. Tradicionalno selo sa autarhičnom organizacijom privređivanja, protkano mnogobrojnim seoskim regulama i uredbama¹⁹ o proizvodnji, o životu u kući i u selu ili u širem regionu, iščezava, a nastaje selo u transformaciji, selo koje razvijanjem socijalističkih oblika društveno-ekonomskog života gubi prevaziđenu tradicionalnu agrarnu strukturu i uporedo izgrađuje novu zasnovanu na modernim zahtevima i potrebama. Mešovita gazdinstva su u tome spletu ona kategorija koja to najdublje odražava.

Statistički podaci iz posleratnih popisa nam nedvosmisleno potvrđuju te zaključke. Tako su, na primer, prema popisu od 1953. godine, od ukupnog broja uposlenih rudara 38% bili radnici-seljaci, u prerađivačkoj industriji bilo ih je 21%, u transportu 17%, u upravi i javnim službama 15%, u naučnim i stručnim zanimanjima 5%. Ukupno uzevši 1953. godine bilo je 457.000 mešovitih gazdinstava ili 20,8%.²⁰ Taj broj se 1960. godine više nego udvostručio jer smo imali 1,017.551 mešovitih gazdinstava ili 38,4%. Time se naša zemlja približila po broju ovih gazdinstava Poljskoj, Švajcarskoj, Zapadnoj Nemačkoj itd.

¹⁸ „Pod gazdinstvom se podrazumeva proizvođačka organizaciono-ekonomska jedinica u poljoprivredi, a pod domaćinstvom potrošačka.” (Ljubo Božić: „Ekonomika seljačkih gazdinstava u Jugoslaviji sa gledišta njihovih novčanih primitaka i izdataka”, „Pregled” br. 10, str. 304).

¹⁹ S. Vukosavljević je veoma podrobno opisao seoske regule i uredbe u delima „Pisma sa sela”, Beograd 1962., „Seoske uredbe o vodama”, Beograd 1947.

²⁰ S. Livada, podaci iz navedenog članka.

Mešovita gazdinstva u Jugoslaviji predstavljaju jedan specifičan vid prelaženja poljoprivrednog stanovništva u nepoljoprivredne delatnosti čija je osnovna karakteristika postepenost. Ukoliko bi to prelaženje bilo „u oblicima koji se smatraju klasičnim: uz istovremeno napuštanje sela i naseljavanje gradova“ onda taj „priliv stanovništva sa sela u gradove mogao bi da poveća stambenu krizu u gradovima i da stambene uslove postojećeg gradskog stanovništva učini nepovoljnijim. On bi takođe mogao da u znatnoj meri optereti prenaseljeni školski prostor i da izazove nov skok u tražnji gradskih usluga itd.“. Međutim, „urbanizacija je kod nas išla sporijim tempom nego porast nepoljoprivrednog stanovništva, stvarajući prelazne oblike između poljoprivrednih i nepoljoprivrednih. Ovakav tip industrijalizacije je jevtiniji, jer ne iziskuje sekundarne investicije“.²¹ To su omogućila mešovita gazdinstva.

Ovakav postepeni način napuštanja poljoprivrede ima i svoje negativne strane. Njemu se može zameriti da „nije dosledan i da otežava kidanje veza između domaćinstva i zemlje.“²² Radnicima-seljacima se takođe stavljaju izvesne zamerke, naime da ih prati „niska kvalifikaciona struktura“, „duga i naporna putovanja od mesta stanovanja do mesta rada“, „produženo radno vreme zbog rada na poljoprivrednom posedu“, da „interval za rekreaciju i aktivni odmor ne postoji ili je minimalan“, „da su skloni zapuštanju poljoprivredne proizvodnje“, da sve manje investiraju u gazdinstvo, a sve više u domaćinstvo, da smanjuju opseg produktivnih površina i povlače se na okućnicu (. . .), da stvaraju tzv. „socijalni ugar“, da „zadržavaju ukupni posed kao zaleđe ili sigurnost“ itd.²³

Već iz dosada izloženog se može zaključiti da su mnoge od ovih zamerki neopravdane, a da neke i imaju odgovarajuće značenje. Međutim, moramo uzeti u obzir činjenice da je „svaka zemlja na ovaj ili onaj način prošla ovaj stupanj, što uostalom nije ništa novo u istoriji. Kaže se da je u „kolonijalna vremena. . . skoro svaki Amerikanac bio poljoprivrednik i polupoljoprivrednik“, da su „posebno u zemljama koje se rapidno razvijaju, mešovita gazdinstva neizbežna pojava koja olakšava teret ekonomskog razvitka. Ovo je tačna ocena ne samo za sadašnji i posleratni razvoj, nego u velikoj meri i za svaki razvoj u prošlosti, kao što je to uostalom i bio slučaj sa Nemačkom i SAD pre 100 godina“.²⁴

Otuda bismo mogli zaključiti naše izlaganje o mešovitim gazdinstvima ponovo naglašavajući već istaknutu činjenicu da „gledano kroz praktično istorijsko iskustvo“ drugih „zemalja, mešovito gazdinstvo kao masovna pojava predstavlja samo privremenu i prelaznu instituciju“²⁵ i da „u svakom slučaju, sa raznim oblicima vezanosti nepoljoprivrednog stanovništva za zemlju valja po svoj prilici računati za izvesno vreme. Na privrednom je mehanizmu i agradanopolitičkim merama da tu vezanost učine ekonomski korisnom i da pospeše proces raskidanja postojeće veze između neagrarnog stanovništva i poljoprivrednih fondova.“²⁶

²¹ Dr M. Macura, navedeno pod 11, str. 133.

²² Isto, str. 134.

²³ S. Livada, navedeni članak, str. 38 do 40. Navodeći ovakva shvatanja, autor istovremeno daje i dosta dokumentovanu kritiku uz prethodnu konstataciju: „Čini nam se da je ovakvo rasuđivanje o seljacima-radnicima jednostrano“.

²⁴ S. Krašovec, naved. rad, str. 17.

²⁵ Isto, str. 19.

²⁶ Dr M. Macura, naved. rad, str. 134.

Mešovita gazdinstva u jugoslovenskoj poljoprivredi imaju dakle dvostruki značaj. Ona olakšavaju i pomažu brži razvoj privrede kao celine, a sa druge strane u samoj poljoprivredi doprinose rasterećenju od suvišnog agrarnog stanovništva i na taj način stvaraju uslove za modernu socijalističku organizaciju poljoprivredne proizvodnje. A u perspektivi daljeg privrednog razvoja i razvoja same poljoprivrede mešovita gazdinstva će ili isčeznuti ili će biti svedena na neznatan broj.

dr Dragoljub SIMONVIĆ
docent Pravno-ekonomskog fakulteta
u Nišu

R é s u m é

Dans la partie introductive de son étude — l'auteur souligne que la base socio-économique sur laquelle se sont formées les exploitations mixtes dans l'agriculture yougoslave est essentiellement la „zadruga" familiale. C'est sa désintégration qui a engendré les exploitations mixtes. Ces processus se déroulent sous l'influence d'un développement économique accéléré. C'est pourquoi la formation des exploitations mixtes marque une période de transition dans la refonte socialiste de l'agriculture et, sur un plan plus large, une phase du développement économique.

L'actualité de cette question découle de l'extension prise par les exploitations mixtes et de leur importance pour le degré de développement économique.

Dans la première partie de son étude l'auteur traite de la notion des exploitations mixtes et considère comme mixte tout exploitation possédant deux sources de revenus (l'agriculture et le travail dans un secteur non agricole). Les représentants de les exploitations sont appelés „paysans-ouvriers" ou „paysans-ouvriers d'industrie; ils constituent une catégorie sociale transitoire.

L'auteur fournit, par ailleurs, des données sur l'extension des exploitations mixtes dans le monde et cite l'Allemagne occidentale, les Etats-Unis d'Amérique, le Danemark, le Japon, la Suisse et la Pologne; il en déduit que ces exploitations sont répandues dans les Etats avancés aussi bien que dans les pays sous-développés, dans les pays capitalistes aussi bien que dans les pays socialistes.

Dans la deuxième partie de son étude, l'auteur examine en détail les problèmes des exploitations mixtes dans l'agriculture yougoslave. Il relève d'abord la diminution du nombre des agriculteurs (75% en 1945 et 50,5% en 1961), et fournit ensuite des données sur plusieurs Etats avancés; il constate que la diminution de la population agricole a été en Yougoslave 3 à 4 fois plus rapide que dans certains des pays aujourd'hui développés (Suède, Etats-Unis d'Amérique, Japon et France). D'où le nombre élevé des exploitations mixtes. L'auteur explique aussi la création des exploitations mixtes par la diminution du nombre des agriculteurs pour 100 ha de superficie cultivable (89 en 1961 contre 110 en 1948).

Dans la conclusion, l'auteur rappelle que dans la Yougoslavie d'avant — guerre il n'y avait qu'un nombre insignifiant d'exploitations mixtes, car toute l'économie nationale était arriérée. Par contre en 1953 il y en avait 20,8% et 38,4% en 1960. Cette progression est le résultat d'un développement économique rapide qui a permis aux paysans de trouver du travail en dehors de l'agriculture.

Les exploitations mixtes sont importantes à un double titre. Pour l'économie dans son ensemble, parce qu'elles facilitent et favorisent le développement économique; pour l'agriculture parce qu'elles la dégrèvent d'un excédent de population.

TEORETSKO-METODOLOŠKI PROBLEMI PRODUKTIVNOSTI

1. POJAM PRODUKTIVNOSTI

Reč produktivnost često se upotrebljava u govoru ili pisanju za izražavanje ostvarenih rezultata uloženog rada u proizvodnji ili nekoj drugoj delatnosti ljudskog rada. Otuda se vrlo često čuje da je produktivnost u grani „x” na višem nivou od produktivnosti u nekoj drugoj grani, ili pak da je unutar jedne grane najveći nivo produktivnosti u privrednoj organizaciji „y”; da je produktivnost u porastu, stagnaciji ili opadanju i sl.

Dosta često reč produktivnost može da se čuje i kao sredstvo da se pravda porast ili opadanje ličnih dohodaka, životnog standarda i tako dalje.

I pored vrlo česte upotrebe ove reči izgleda na prvi pogled da nema spornih pitanja u vezi sa njenim značenjem i upotrebom. Međutim, u teoriji a i praksi često se sa različitih aspekata i ciljeva prilazi tretiranju ovog problema, pa otuda različita mišljenja o pojmu produktivnosti. Baš zato što su istorijske i druge činjenice uticale na definisanje pojma produktivnosti, imamo i različita shvatanja suštine tog pojma. Društveno-politički, ekonomski, tehnički i drugi faktori uticali su na definisanje pojma produktivnosti.

S obzirom na sve ove razloge postoje između teoretičara i praktičara kapitalističkih zemalja i naše zemlje razlike u gledanju na pojam i značaj produktivnosti.

U stvari, termin produktivnosti pojavio se kod vrlo starih pisaca, kao što su Agrikola (1530. godine), ali tek u XVIII veku imamo kod fiziokrata bliže definisanje ovog pojma kao „sposobnost proizvođenja”.¹

Početkom XX veka reč i pojam produktivnost ekonomisti upotrebljavaju u značenju odnosa između proizvoda i faktora. U tom smislu definisanje pojma produktivnosti prihvaćeno je i od strane ekonomista zapadnih zemalja, pa i od Evropske organizacije za ekonomsku saradnju. Definicija pojma produktivnosti te organizacije je sledeća: „Produktivnost je količnik proizvodnje i jednog od faktora proizvodnje. Prema tome govori se o produktivnosti kapitala, investicija, sirovina, što zavisi od toga da li se posmatra odnos proizvodnje prema kapitalu, investicijama, sirovinama itd.”²

Dakle, pri definisanju pojma produktivnosti polazi se od toga što se rezultat rada stavlja u odnos prema faktoru proizvodnje čiji efekat želi da se izrazi.

¹ Dr Vilko Šulterer: „Proizvodnost rada”, „Birozavod”, Zagreb 1960, str. 3.

² Dragutin Radunović: „Neki teoretski aspekti produktivnosti rada” („Ekonomska analiza” br. 5/1957, str. 65).

Manje ili više sve su definicije pojma produktivnosti u zapadnim zemljama iste po suštini. One imaju za cilj da rezultate ostvarene u procesu rada pripišu kapitalu, namerno zaobilazeći istinu da je rad tvorac vrednosti.

Zahvaljujući Marksu pitanje tvorca vrednosti i viška vrednosti je razjašnjeno do kraja. Nema drugog tvorca vrednosti osim rada. Zato i pripisivanje tog svojstva kapitalu, odnosno njegovim izražajnim elementima, ne može ničim da se opravda. Odnos između proizvodnje i kapitala govori samo o relativnom utrošku kapitala i ni o čemu drugom.

Tretirajući ovaj problem profesor dr Stevan Kukoleča kaže: „Odnosi između proizvoda i materijala, odnosno sredstava za rad govore o relativnom utrošku materijala, odnosno sredstava za rad u određenoj proizvodnji. Međutim, ni jedan ni drugi ne govore ništa o procesu rada, odnosno o proizvodnji.

Produktivnost može da bude merena i izražena samo na liniji procesa rada a ovi su nužno vezani za utrošak radne snage.“⁴

Polazeći od takve činjenice on definiše pojam produktivnosti kao odnos proizvodnje i rada utrošenog u proizvodnju i ističe da „Princip produktivnosti zahteva da se određeni proizvod ostvari sa što manjim ulaganjem radne snage u njegovu proizvodnju. Otuda je produktivnost ravna odnosu između proizvoda (Q) i utroška radne snage za taj proizvod (L), što nije drugo do ekonomičnost utroška radne snage.“³

Prema tome, za razliku od shvatanja pojma produktivnosti od strane ekonomista zapadnih zemalja, ovo shvatanje polazi od toga da su za izražavanje i merenje produktivnosti potrebna samo dva elementa, i to: proizvodnja i rad kao njen tvorac.

Uviđajući pravi smisao produktivnosti, i građanski ekonomisti vrlo često upotrebljavaju ovaj pojam u smislu produktivnosti rada. U vezi sa tim Dragutin Radunović ističe da su ekonomisti Zapada prinuđeni da makar i stidljivo priznaju da se termin produktivnost najčešće upotrebljava u smislu produktivnosti rada, pa navodi: „Kao što vidimo, u građanskoj ekonomskoj literaturi se ističe da se termin produktivnosti upotrebljava najčešće u smislu produktivnosti rada. Ekonomisti-marksisti samo priznaju produktivnost rada. Prema tome, pripadali mi ovoj ili onoj ekonomskoj školi, tumačili mi svet sa marksističkih ili idealističkih pozicija, produktivnost pretstavlja isti pojam a to je količnik proizvodnje i radnog vremena koje je utrošeno za tu proizvodnju.“⁵

I sve ostale definicije naših teoretičara-ekonomista su u suštini iste, razlika je samo u načinu izražavanja suštine. Proizvodnja i rad utrošen u proizvodnju su u svim tim definicijama osnovni i jedini elementi za definisanje pojma produktivnosti. Čak su neke definicije i po svojoj formi slične, a što se vidi iz definicija koje se ovde navode.

Dr A. Kurkčijev podrazumeva „pod pojmom produktivnosti *rezultat* sposobnosti radnika da sa određenim *utroškom rada* proizvede neku količinu upotrebnih vrednosti kao postojećih uslova proizvodnje. Proizvodnost rada nam pokazuje kakav je odnos između proizvodnje i utrošenog rada za njeno ostvarenje.“⁶

³ Dr Stevan Kukoleča: „Ekonomika preduzeća“, Sveska 1, „Informator“, Zagreb 1961, str. 197.

⁴ Isto kao pod 3, str. 207.

⁵ Isto kao pod 2, str. 71.

⁶ Dr A. Kurkčijev: „Merenje proizvodnosti u industriji“, str. 19.

Profesor dr Mirko Dautović podrazumeva „pod produktivnošću rada rezultat utroška rada, količina rada na jedinicu proizvoda.”⁷

I po jednoj i po drugoj definiciji produktivnost je rezultat određene količine utrošenog rada.

Za razliku od navedenih mišljenja naših teoretičara produktivnosti rada, profesor Vukan Dešić polazi pri definisanju pojma produktivnosti od toga, da je produktivnost rada odnos proizvodnje i jednog ili više elemenata proizvodnje a što se izražava u njegovoj definiciji: „Pod produktivnošću rada uopšte podrazumeva se odnos između ostvarene proizvodnje i jednog ili više elemenata proizvodnje.”⁸

Mada je ovakvo mišljenje u suštini slično mišljenjima građanskih ekonomista o pojmu produktivnosti, ono ne polazi sa istih pozicija, već je rezultat želje autora da ukaže i na značaj ostalih faktora procesa proizvodnje. Ovakvo tretiranje pojma produktivnosti je skoro indentično sa takozvanim mišljenjem o integralnoj produktivnosti, koja predstavlja odnos ostvarene proizvodnje i svih faktora koji su od značaja za proizvodnju.

Pristalice ovakvog mišljenja u želji da istaknu značaj uloženog rada za uspeh privređivanja, ne prave razliku između smanjenja troškova proizvodnje i smanjenja trošenja živog rada.

Bez obzira koji je razlog naveo pristalice produktivnosti koja predstavlja količnik odnosa proizvodnje i svih faktora koji su od značaja za proizvodnju na takvo shvatanje pojma produktivnosti i one koji zastupaju slično mišljenje, ističe se činjenica da se takva njihova formulacija odnosno mišljenje ne može opravdati. O tome najbolje govori mišljenje profesora Domainka: „Ako uzmemo da je reč „proizvodnost” postala od reči „proizvodnja”, poslužiti ćemo se već poznatom definicijom, da je proizvodnja proces rada u kojem čovek sredstvima za rad deluje na predmete rada. Pod radom mislimo na svrsishodnu delatnost čoveka, pa se prema tome proizvodnja ne može vršiti i ne može dati upotrebnih vrednosti bez čoveka. Stoga treba i izraz „proizvodnost” (produktivnost) primeniti samo na ljudski rad.”⁹

Ovakvo mišljenje, kao i prethodna slična mišljenja o pojmu produktivnosti, dovoljno ubedljivo kazuju da se, osim za ljudski rad, pojam produktivnosti ne može ni za šta drugo vezati.

Otuda i mi smatramo da produktivnost predstavlja efikasnost rada izraženu kao odnos proizvodnje i uloženog živog rada u proizvodnji.

S obzirom da je produktivnost isključivo vezana za proces rada a proces rada za utrošak radne snage to je, kako primećuje profesor Kukoleča, suviše pojmu produktivnosti dodavati, radi bližeg objašnjenja, još neku reč, na primer: „rada”. Činjenica je da se radi samo o produktivnosti ljudskog rada, pa je prema tome i sama reč „produktivnost” bez ikakvih drugih reči dovoljna da objasni taj pojam.

Upotreba reči: „proizvodnost” i „produktivnost” često dovode u nedoumicu iako u suštini između tih reči nema razlike kad se one upotrebljavaju za objašnjavanje efikasnosti ljudskog rada. Međutim, pod rečju „proizvod-

⁷ Dr M. Dautović: „Ekonomika i organizacija preduzeća” („Savremena administracija”, Beograd 1962, str. 125).

⁸ Dr V. Dešić: „Metode naučne organizacije rada” („Naučna knjiga”, Beograd, 1960, str. 344).

⁹ Prof. Dragutin Domainko: „Ekonomika proizvodnje industrijskih preduzeća” („Birozavod”, Zagreb 1960, str. 44).

nost" često se podrazumeva pojam proizvodne snage rada i pored toga što su to potpuno različite kategorije. Dok proizvodna snaga rada predstavlja sposobnost čoveka da izvrši neki rad, produktivnost je rezultat već izvršenog rada.

Govoreći o potrebi razlikovanja ova dva pojma za pravilno izučavanje problema produktivnosti profesor Domainko ističe: „Zbog toga treba za naše proučavanje razlikovati proizvodnu snagu kao sposobnost čoveka, da ostvari neki rad, da može proizvoditi neku količinu proizvoda od već ostvarene proizvodnje jednog radnika u jedinici vremena. Tu izvršenu proizvodnju tj. proizvedene količine po radniku u jedinici vremena nazivamo u najopštijem smislu proizvodnošću (produktivnošću) rada.”¹⁰

Znači, kad se govori o produktivnosti misli se na efekt, na rezultat utrošenog rada u određenoj proizvodnji i pod datim uslovima, a ne na njegovu sposobnost, na mogućnost da u određenom procesu proizvodnje i pod određenim uslovima ostvari i izvesnu proizvodnju odnosno uslugu, što predstavlja samo njegovu proizvodnu snagu.

Izneta mišljenja o pojmu produktivnosti samo su deo velikog broja definicija o pojmu produktivnosti. Vrlo veliki broj ekonomista i inženjera kako u inostranstvu tako i u našoj zemlji bavi se problemom produktivnosti. Isto tako je veliki i broj institucija za praćenje i proučavanje produktivnosti. Sve to ukazuje na značaj produktivnosti, te ćemo se ukratko i zadržati na njemu.

2. ZNAČAJ PRODUKTIVNOSTI

Porast produktivnosti je vrlo značajan za dalji razvoj naše društvene zajednice. I ne samo naše. Porast produktivnosti od uvek je predstavljao i uvek će predstavljati osnov daljeg napretka proizvodnih snaga i porasta blagostanja uopšte. Setimo se Marksove postavke da porast produktivnosti predstavlja smanjenje ukupne sume rada za proizvodnju neke robe, a što je osnov daljeg napretka svake društvene formacije. Od povećanja produktivnosti zavisi nivo cena, ličnih dohodaka, kupovne moći i konačno nivo životnog standarda.

Koliki je značaj produktivnosti pridavao Lenjin najbolje se može sagledati iz sledećeg njegovog citata:

„U svakoj socijalističkoj revoluciji, pošto je rešen zadatak osvajanja vlasti od strane proletarijata i utoliko ukoliko se u glavnom osnovnom rešava zadatak: ekspropirisati eksproprijatore, nužno izbija u prvi plan osnovni zadatak stvaranja višeg društvenog sistema nego što je kapitalizam, naime: povećanje produktivnosti rada a u vezi sa tim (i radi toga) njegoa viša organizacija.”¹¹

Lenjinove reči potvrdila je praksa svih socijalističkih zemalja. Povećanje produktivnosti postalo je imperativ u svim socijalističkim zemljama, jer osvajanje vlasti od strane proletarijata samo po sebi nije dovoljno da se blagostanje naroda poveća.

I u našoj zemlji povećanje produktivnosti svakim danom sve više dobiva u značaju. Govoreći o realizaciji načela novog Ustava drug Kardelj je istakao sledeće:

¹⁰ Isto kao pod 9.

¹¹ V. I. Lenjin: „Izabrana dela“, tom II, knjiga 1, „Kultura“ 1950, str. 346.

„Pri svemu tome, u savremenoj praksi, naročito je važno znati šta je glavno i odlučujuće, znači na šta se treba pre svega koncentrisati u ekonomskom ili društveno-političkom pogledu. Jedno od takvih centralnih pitanja odnosi se i na produktivnost rada.“¹²

„Od pravilnog shvatanja produktivnosti, značaja ove, zavisi, pored ostalog, i sposobnost upravljanja sredstvima za proizvodnju. „Radni čovek koji je pravilno shvatio značaj tog pitanja je sposobniji za upravljanje u preduzeću, u komuni i kao predstavnik radnih kolektiva u skupštinama.“¹³

Mi smo u periodu od oslobođenja Jugoslavije do danas dosta učinili na ovom polju. Veliki iznosi investicionih sredstava uloženi su radi razvoja naših proizvodnih snaga. Međutim, naše proizvodne snage još uvek su relativno niske, te baš zato njihovo korišćenje treba da je potpunije, jer „u jednoj zemlji kao što je naša, koja raspolaže relativno niskim proizvodnim snagama, malim „kapitalom“, da tako kažem, produktivnost rada jeste faktor koji omogućava brz porast potrošnje sa jedne strane, jer jedino produktivnost rada je realna osnova za povećanje lične potrošnje, i sa druge strane za povećanje ulaganja u proširenu reprodukciju.“¹⁴

Znači, stalno povećanje produktivnosti, uz dalja ulaganja u investicije, jedino je pravilan put za razvoj našeg socijalističkog društva.

„Neki misle najvažnije je izgraditi što više fabrika i mnogo proizvoditi. To je naivno rezonovanje. Treba sve više proizvoditi ali uz relativno sve veću produktivnost rada. Samo u tom slučaju povećaće se unutrašnja potrošnja koja će istovremeno stimulatивно delovati na dalje povećanje proizvodnje. Proizvoditi mnogo uz nisku produktivnost rada znači voditi privredu u teškoće, hiperprodukciju ili bar izazvati čitav niz teškoća.“¹⁵

Značaj nivoa postignute produktivnosti Kardelj potkrepljuje time što navodi da je u 1960. godini produktivnost u industriji veća nego kod nas u Francuskoj za 2,7 puta, u Savezu Sovjetskih Socijalističkih Republika i Zapadnoj Nemačkoj za više od tri puta; u Velikoj Britaniji za skoro tri puta, u Švedskoj za četiri puta, u Sjedinjenim Američkim Državama za šest puta, pa da je u tim zemljama i nacionalni dohodak po stanovniku toliko veći.

Zemlje u kojima je produktivnost na višem nivou u daleko su povoljnijem položaju u međunarodnoj razmeni, jer svetska trgovina, a po pravilu i unutrašnja trgovina, ne uzimaju u obzir nisku produktivnost i visoke troškove preoizvodnje. Za trgovinu je važna jeftina i kvalitetna proizvodnja koja, pored ostalog, zavisi i od produktivnosti. Produktivnija privreda nameće preko svetskog tržišta svoje uticaje privredi čija je produktivnost niska i na jedan posredan način eksploatiše ovu.

Niska produktivnost bilo koje organizacije ili privredne grane odražava se na nivo produktivnosti zemlje u celini, te u društvenim okvirima proizvodnja poskupljuje. Skuplja proizvodnja ima na domaćem tržištu direktan uticaj na kupovnu moć potrošača u pravcu smanjenja ili slabog porasta njihovog životnog standarda. Bez obzira na naš društveni sistem životni standard u krajnjoj liniji zavisi od nivoa produktivnosti, ekonomičnosti i rentabilnosti.

¹² E. Kardelj: „Produktivnost rada i zadaci radnih kolektiva i društvenih službi“, „Borba“ do 9. juna 1963.

¹³ Isto kao pod 12.

¹⁴ N. Minčev: Iz materijala sa seminara održanog u Privrednoj komori Srbije 16. i 17. januara 1963, str. 7.

¹⁵ Isto kao pod 12.

Podaci druga Kardelja napred navedeni jasno pokazuju da ukidanjem eksploatacije u našoj zemlji nismo samim tim mogli da obezbedimo i visok nivo životnog standarda. Zemlje sa visokom produktivnošću, bez obzira na društveni sistem, u proseku imaju i visok nivo životnog standarda. Mi smo nasledili nerazvijenu i uništenu privredu, u kojoj je produktivnost bila na niskom nivou, te ukidanjem eksploatacije nismo mogli da obezbedimo i visok nivo životnog standarda.

Koliki značaj produktivnost ima na povećanje nacionalnog bogatstva govore nam niže navedeni podaci.¹⁶

Godine 1805. vrednost nacionalnog bogatstva po glavi stanovnika u Sjedinjenim Američkim Državama iznosila je 250 dolara a godine 1948. 5640 dolara.

Za proizvodnju nacionalnog bogatstva od 250 dolara u 1805. godini bilo je potrebno 5.000 radnih sati, a za proizvodnju nacionalnog bogatstva od 5.640 dolara u 1948. godini — 4.590 radnih sati. Znači produktivnost rada je u ovom periodu povećana za 24,4 puta. Godine 1805. bilo je za proizvodnju nacionalnog bogatstva od 1 dolara potrebno 20 sati a 1948. godine samo 49 minuta.

Stalno povećanje produktivnosti je jedini način kojim može da se utiče na poboljšanje materijalnog položaja, i to ne povećanim naporima i samo povećanim ulaganjima.

„Pravi smisao privrednog napretka nije prosto u tome da se povećanim naporima i povećanim ulaganjima materijalnih sredstava postigne i veći proizvodni rezultat; cilj ekonomskog razvoja treba da bude da se sa što manjim utroškom ljudskih i materijalnih napora postigne što veći proizvodni rezultat.”¹⁷

O značaju i cilju produktivnosti veoma povoljno se izražava i J. Fourastio. U vezi sa ovim on navodi: „Konceptija produktivnosti rada nije samo od koristi inženjerima u cilju ubrzanja tehničkog napretka fabrika ili direktori- ma koji nastoje da smanje troškove proizvodnje u preduzećima. Produktiv- nost je pre svega faktor, koji objašnjava savremeni ekonomski i društveni razvoj. Cilj pokreta za produktivnost rada ne sastoji se samo u tome da se poboljša tehnički i ekonomski položaj pojedinih privrednih organizacija, niti da se poveća razlika između prodajnih cena i troškova proizvodnje. Glavni cilj tog pokreta je smanjenje prodajnih cena i na taj način uzdizanje društvenog napretka putem podizanja društvenog standarda i kupovne moći plata.”¹⁸

Nema sumnje cilj povećanja produktivnosti i po ovom teoretičaru je isti: niže cene i veći društveni standard.

U navedenom citatu pominje se i pokret za produktivnost. Naime, radi se o pokretu za povećanje produktivnosti koji je dobio veliki zamah posle drugog svetskog rata. Mnoge zapadne zemlje, a naročito Francuska i Velika Britanija, došle su do saznanja da su po nivou produktivnosti daleko iza Sjedinjenih Američkih Država. Radi toga, imajući u vidu značaj produktivnosti, u tim zemljama su preduzete raznovrsne mere na polju povećanja produk- tivnosti. U te mere spada i obrazovanje niza institucija koje treba da se bave praćenjem i unapređivanjem produktivnosti.

Sve ovo svedoči o značaju produktivnosti za razvoj privrede i podizanje životnog standarda.

¹⁶ Janez Stanovnik: „Tehnički proces se postiže i investicijama u čoveka”, „Borba” od 4. oktobra 1964.

¹⁷ Isto kao pod 16.

¹⁸ Jean Fourastio: „Productivity Prices and Weges”, Izdanje EFA, str. 5.

3. USLOVLJENOST PRODUKTIVNOSTI

Produktivnost se ostvaruje pod uticajem raznih okolnosti. Te okolnosti (faktori) su od presudnog značaja za nivo produktivnosti. Izmena okolnosti odnosno njihovo stalno pozitivno usmeravanje je i omogućilo podizanje produktivnosti na vrlo visoki nivo u mnogim razvijenim zemljama. O tome najbolje svedoči navedeni primer o potrebi rada za proizvodnju jednog dolara nacionalnog bogatstva Sjedinjenih Američkih Država 1805. i 1948. godine. Sigurno je da su okolnosti pod kojima je vršena proizvodnja u 1805. godini bile daleko nepovoljnije od onih u 1948. godini.

Sve te faktore od uticaja na produktivnost možemo podeliti na više načina, zavisno od toga sa kog stanovišta ih posmatramo.

Pre svega svi faktori ne deluju, i ne u svakom trenutku, pozitivno na povećanje produktivnosti. Na primer: prirodne okolnosti se mogu i pozitivno i negativno odražavati na produktivnost. Zatim, jačina dejstva svih tih faktora na produktivnost nije ista a uz to je po vremenu i mestu često vrlo različita. Čitav taj niz faktora ili okolnosti pod kojima se ostvaruje produktivnost dejstvuje tako različitim intenzitetom da je vrlo teško utvrditi stepen njihovog uticaja. Postoji izvestan broj faktora čiji uticaj može da se izražava i meri, ali ima i takvih čije dejstvo može samo da se opiše.

Dalje, podelu faktora možemo izvršiti na faktore koji imaju direktan uticaj na produktivnost i na faktore koji indirektno utiču na nivo produktivnosti. Zatim, na spoljne i unutrašnje itd.

Govoreći o veličini vrednosti robe tj. o potrebnom radnom vremenu za proizvodnju robe, odnosno o uticaju proizvodne snage rada na veličinu potrebnog radnog vremena za proizvodnju robe i faktorima koji određuju proizvodnu snagu rada Marks ističe: „Proizvodnu snagu rada određuju razne okolnosti između ostalog prosečan stupanj veštine radnika, stupanj razvitka nauke i njene tehničke primenljivosti, društvena organizacija procesa proizvodnje, obim i delotvornost sredstava za proizvodnju i prirodne okolnosti.”¹⁹

S obzirom da Marks nije dublje zalazio u razmatranje faktora produktivnosti, u njihovu detaljniju podelu, to u njegovim delima i nema posebne, pa ni u okviru neke druge problematike, razrade ove materije. On je samo ukazao na najopštije faktore grupišući ih pri tome u pet grupa, u koje svakako mogu da se uključe i svi ostali faktori.

Međunarodni biro rada sve faktore produktivnosti svrstava u tri grupe, a to su:

- opšti faktori,
- tehničko organizacioni faktori,
- ljudski faktori,

ubrajajući pri tome u prvu grupu faktora: klimu, prirodna bogatstva, kreditnu politiku i stanovništvo (gustina naseljenosti, kretanje nezapošljenosti i dr.). U drugu grupu faktora svrstava: integraciju, korišćenje kapaciteta, kvalitet sirovina, obim proizvodnje, sredstva kontrole, habanje mašina, radno vreme i njegovo trajanje itd. U ljudske faktore ubraja: međuljudske odnose, uslove rada, nagrađivanje radnika, strukturu zapošljenih lica itd.

Doktor Živko Kostić i dr Stevan Kukoleča sve faktore produktivnosti dele, prema načinu uticaja pojedinih faktora na produktivnost, na faktore čiji je uti-

¹⁹ K. Marks: „Kapital“ I, „Kultura“ 1947, str. 6.

caj direktan (klima, odnosi u proizvodnji, raspodela, kvalifikaciona struktura zapošljenih, mehanizacija) i na faktore koji indirektno utiču na produktivnost (poreska i kreditna politika, geografski razmeštaj sirovina i sl.).²⁰

Dalje, polazeći od toga na koje faktore produktivnosti može da utiče kolektiv preduzimanjem raznih mera a na koje društvena zajednica sa svojim organima, oni sve faktore dele na interne na koje može da utiče kolektiv i na eksterne na čije dejstvo utiče društvena zajednica.

I na kraju, sa stanovišta potrebnih investicija za usmeravanje dejstva faktora, dele ih na faktore čije usmeravanje zahteva investicije i na faktore za čije usmeravanje nije potrebno investicionih sredstava.

Ova podela je vrlo važna za određivanje prioriteta pojedinih faktora za praćenje i usmeravanje. Treba svakako dati prioritet onim faktorima čiji je uticaj direktan, čije aktiviranje ne zahteva investiciona ulaganja i na koje kolektiv može da utiče.

Tretirajući problem podele faktora produktivnosti Dragutin Radunović zaključuje da podela faktora zavisi i od toga da li razmatramo produktivnost narodne privrede ili produktivnost na nivou preduzeća. Ne ulazeći u pojedinsti kod podele ističe: „da produktivnost rada zavisi od neposrednih proizvođača, obima i delotvornosti sredstava za proizvodnju, organizacije preduzeća, društveno-ekonomskih i prirodnih uslova.”²¹

Prema tome, podela faktora od strane pojedinih teoretičara je različita i rezultat je načina i širine posmatranja problema. Naime, podela je izvršena ili detaljnije, ili samo toliko koliko je bilo potrebno da se istakne ovaj problem odnosno objasni dejstvo faktora.

U daljem izlaganju mi ćemo se zadržati na onim faktorima koji su po našem mišljenju najvažniji sa stanovišta mogućnosti uticaja kolektiva na njihovo pozitivno usmeravanje, a to su:

- a) tehnička opremljenost rada,
- b) struktura zapošljenih lica,
- v) uslovi rada,
- g) raspodela rezultata rada,
- d) asortiman proizvodnje i integracija.

Tehnička opremljenost rada

Presudan uticaj na produktivnost rada imaju sredstva za rad, naročito u oblasti industrije. Prema tome i nivo industrijalizacije jedne zemlje zavisi od toga u kojoj je meri tehnička oprema savremena i kvalitetna, a pre svega od količine opreme kojom se raspolaže. Opremljenost rada sredstvima, koja predstavlja količnik između osnovnih sredstava i broja radnika, a naročito opremom utiče (ukoliko za proizvodnju sredstava za rad nije potreban veći utrošak rada od onog koji ona zamenjuju) na smanjenje ukupne količine rada potrebnog za proizvodnju robe, tj. na povećanje produktivnosti.

Znači, sredstva za rad podižu proizvodnu snagu rada. U tom smislu Marks podvlači da na proizvodnu snagu rada, pored raznih okolnosti, utiče i obim i

²⁰ Dr Živko Kostić i dr Stevan Kukoleča: „Osnovi ekonomike preduzeća”, „Rad”, 1958.

²¹ Dragutin Radunović: „Problemi i faktori produktivnosti rada”, „Rad” 1963, str. 91.

delotvornost sredstava za proizvodnju. U vezi sa tim važno je istaći sledeću Marksovu misao: „Na primer, sa datim sredstvima može jedan obučar načiniti par cipela za jedan radni dan. Bude li se htelo da za isto vreme načini dva para, onda se proizvodna snaga njegovog rada mora udvojiti, a ona se ne može udvojiti bez neke promene u njegovim sredstvima za rad ili metodi njegovog rada ili obadvema istovremeno.”²²

Međutim, svaka promena u sredstvima nije i povećanje proizvodne snage rada, jer kako Marks kaže: „Pod povećanjem proizvodne snage rada razumemo ovde uopšte svaku promenu u procesu rada kojom se skraćuje radno vreme društveno potrebno za proizvodnju neke robe, kad dakle manja količina rada stiže snagu da proizvodi veću količinu vrednosti.”²³

Govoreći o granici upotrebe mašina Marks navodi: „Jasno je da se rad samo premešta, da se dakle ukupna suma rada koja se zahteva za proizvodnju izvesne robe ne smanjuje ili da se proizvodna snaga rada ne povećava ako proizvođenje nekog stroja staje toliko rada koliko on svojim delovanjem ušteđuje. Međutim, razlika između rada koji on staje i rada koji ušteđuje, ili stepen njegove proizvodnosti očevidno ne zavisi od njegove vlastite vrednosti i vrednosti alatke koju je zamenio. Razlika traje dotle, dok radni troškovi stroja, a otuda i deo vrednosti koji on proizvodu daje, ostaju manji od vrednosti koju bi radnik svojom alatkom dodao predmetu rada. *Prema tome proizvodnost rada stroja meri se stepenom u kome zamenjuje ljudsku radnu snagu.*”²⁴

Marksove reči dovoljno jasno ukazuju na značaj sredstava za rad za produktivnost. Ali istovremeno ukazuju i na to da svako sredstvo za rad ne predstavlja i veću produktivnost, već da je samo pod određenim uslovima rad koji ono prenosi na novi proizvod manji od rada radnika koji je zamenjen mašinom.

Pišući o produktivnosti rada i zadacima radnih kolektiva na tom polju, drug Kardelj takođe podvlači značaj tehničke opremljenosti rada, a posebno ukazuje na njeno potpunije korišćenje zbog brzog zastarevanja i potrebe za zamenom. Evo šta o tome kaže: „Povećanje produktivnosti rada zavisi pre svega od tehničke opremljenosti i sposobnosti radne organizacije da stalno koristi nainovije rezultate nauke u tehnici, tehnologiji i organizaciji rada. Tehnika, danas još nova, sutra zastareva i kroz nekoliko godina treba je zameniti.”²⁵

Dakle, nije dovoljno samo instalirati mašine, već je potrebno najcelishodnije ih koristiti do granice optimalne, pa tek onda očekivati da produktivnost, omogućena ovim faktorom, bude visoka.

Pitanje primene tehnike, odnosno mogućnosti uticaja tehnike nisu iste u svim privrednim delatnostima. Mogućnost primene tehnike i tehničkih dostignuća različita je po pojedinim delatnostima usled različitih mogućnosti mehanizacije i automatizacije rada. Izučavajući ovaj problem *Jean Fourastie* je sve privredne delatnosti podelio u tri grupe, i to na:²⁶

- primarne,
- sekundarne,
- tercijalne.

U primarne delatnosti ubraja poljoprivredu i po njemu je u toj delatnosti mala mogućnost primene tehnike. Još je manja, skoro ograničena, mogućnost

²² K. Marks: „Kapital” I, „Kultura”, 1947, str. 263.

²³ Isto kao pod 22.

²⁴ Isto kao pod 22, str. 333.

²⁵ Isto kao pod 12.

²⁶ J. Fourastie: „La productivité”, str. 33.

primene tehnike u tercijalnoj delatnosti u koju ubraja razne usluge. Najveća mogućnost primene tehnike je u sekundarnoj delatnosti (industriji), te otuda i najveća produktivnost.

Prema njegovim predviđanjima 2100. godine 80% zapošljenih biće u tercijalnoj delatnosti a u ostale dve samo 20%, što treba svakako da bude odraz napretka primene tehnike u ovim oblastima gde je mogućnost primene veća.²⁷

Sve ovo ukazuje na mogućnosti koje pruža tehnika na polju povećanja produktivnosti. Veliki je broj primera na osnovu kojih može da se sagleda uticaj opreme na povećanje produktivnosti.

Struktura zapošljenih lica

O značaju ljudskog faktora i njegovoj stvaralačkoj moći dosta je pisano u marksističkoj literaturi. Normalno je da kapitalistička literatura izbegava iz političko-materijalnih razloga da ukazuje na značaj čoveka, odnosno na značaj njegovog rada. Međutim, i kapitalist je vrlo dobro upoznat sa činjenicom da su njegova sredstva bez radnika bezvredna, te otuda se i u kapitalizmu ulažu naporu za održavanje i usavršavanje radne snage.

Čovek, kao neposredni proizvođač, u svakom društvenom sistemu predstavlja osnovni element proizvodnih snaga. Baš zbog toga što je čovek sposoban da osea i misli, njegova stvaralačka moć je velika ali korišćenje te moći je zavisno od faktora pod kojima se ostvaruje njegova celishodna delatnost.

Za ovaj deo razmatranja potrebno je osvrnuti se na izvesne karakteristike sadržajne u samom radniku. Naime, za uspešno vršenje određene delatnosti veoma je važno ko je taj što obavlja rad: kakve su njegove stručne kvalifikacije, kojih je godina života, kog pola itd. Zadržaćemo se ovom prilikom na problemu stručnosti.

Pri tretiranju problema stručnosti uvek treba početi od načina sticanja stručnosti, kao i potrebnog nivoa i strukture stručnosti znanja potrebnih za vršenje određenog posla.

Stručnost se uglavnom stiče školovanjem a nadopunjuje praksom. Dok se školovanjem stiče potrebna širina pogleda i razvija intelektualna sposobnost, dotle se praksom stiče specijalizacija. Zbog stalnog napretka nauke usavršavanje zapošljenih lica mora da bude stalan proces. Pri tome, treba birati najpogodniji oblik kako bi usavršavanje bilo brzo i što kvalitetnije (individualno, kursovi, seminari i sl.).

Zbog stalnog razvoja proizvodnih snaga, sve veće primene mehanizacije, automatizacije i drugih naučnih dostignuća, potrebno je ne samo uvećavati postignutu stručnost, već vršiti i izvesne izmene u strukturi potrebnih stručnih znanja.

Struktura stručnih znanja različita je kod manualnog rada i intelektualnog rada. Zato što je sve manje razlika između manualnog rada i intelektualnog rada (sve je manje manualnog rada), potrebno je stalno uticati i na izmenu strukture znanja. Moderna industrija zahteva sve veći stepen opštih i specijalističkih znanja a mali stepen svaštarskih znanja, koja su u velikoj meri zastupljena kod radnika u zanatskom načinu rada odnosno proizvodnje. Savremenoj industriji potreban je radnik sa izmenjenim profilom, sa strukturom znanja koja zahteva novi način proizvodnje i upravljanja sredstvima za pro-

²⁷ Isto kao pod 26, str. 38 i 39.

izvodnju. Ovom problemu i kod nas se poklanja dosta velika pažnja a što se vidi iz sledećeg citata Rezolucije o obrazovanju kadrova.²⁸

„Dalji društveni i privredni razvitak i sve značajnija uloga radnih ljudi u procesu proizvodnje zahtevaju stalno podizanje njihovog stručnog, opšteg i društveno-političkog nivoa. Uspesno ostvarenje ovih zadataka zahteva da se rad na obrazovanju shvati kao kontinuelan proces koji se ostvaruje u toku celog veka radnog pojedinca. Stručno obrazovanje kao sastavni deo celokupnog sistema vaspitanja i obrazovanja ima prvenstveni zadatak da osposobi pojedinca za određeni stručni rad u društvu.“

Međutim, nasledivši ne samo zaostalu i porušenu privredu već i privredu bez skoro ikakvih stručnih kadrova (vrlo mali broj), naša zemlja je morala da ulaže ogromne napore na polju brzog osposobljavanja ljudi. Pa i pored toga, a s obzirom da je taj proces dug, nismo postigli onaj nivo stručnosti koji je nužan. Ovu konstataciju potvrđuje niže navedena činjenica.

U Savezu Sovjetskih Socijalističkih Republika danas na 1.000 zapošljenih u nepoljoprivrednim delatnostima dolazi 16,6 sa fakultetskom spremom, u Sjedinjenim Američkim Državama 11,5, u Velikoj Britaniji 3,9, u Zapadnoj Nemačkoj 4,1, dok u Jugoslaviji taj broj dostiže svega 1,6. Još veći je problem u tome što broj polukvalifikovanih u našoj privredi čini jednu trećinu.²⁹ Ima pojava da su nam u industriji radnici čak i nepismeni. Tako, na primer, na teritoriji opštine Kladanj 30% nepismenih radnika ima zvanje „kvalifikovan radnik“, jer su to zvanje stekli prevođenjem. U tuzlanskom srezu je, na primer, od 64.000 zapošljenih u socijalističkom sektoru privrede 10.000 radnika potpuno nepismeno na platnim spiskovima „potpisuju se“ krstićem. U Predureću „Jadran“ — Tuzla, 76% radnika nema ni osnovnu školu.³⁰

Slična je situacija i kod radnika koji traže zapošljenje. Oni su uglavnom bez ikakvih kvalifikacija. Tako smo 1963. godine od ukupno nezapošljenih u Srbiji imali 83% bez kvalifikacija.³¹

Mada su ovo samo pojedinačni primeri, oni ipak ukazuju na postojanje vrlo ozbiljnog problema, koji koči brži porast produktivnosti.

I pored toga što je poznato da priliv visokostručnog kadra ima na proizvodnju sličan uticaj kao i povećani priliv tehnički usavršene opreme, povećanju savremenije opreme pridaje se daleko veći značaj nego stručnim kadrovima.

Sve je ovo imalo i svoje posledice. U vezi sa ovim profesor Janez Stanovnik kaže: „Produktivnost rada definisano kao povećanje proizvodnje po jednom zaposlenom povećala se u toku prošle decenije (1947—1957) u jugoslovenskoj privredi za 26,6 odsto što ne zaostaje znatno iza zapadno-evropskog proseka, ali zaostaje znatno iza Italije, koja je postigla povećanje za 54,7 odsto, Francuske od 48,4 odsto, ili Zapadne Nemačke sa 46,7%, dok je bilo povećanje produktivnosti u SAD relativno jednako povećanju Jugoslavije. Međutim, kod toga treba voditi računa o tome da se skoro dve trećine povećanja prosečne produktivnosti u jugoslovenskoj privredi pripisuje faktoru pomeranja radne snage iz niske produktivnosti poljoprivrede u industriju i usluge a ne povećanoj tehničkoj efikasnosti radne snage do koje se dolazi povećanim stručnim kvalifikacijama i poboljšanim metodama rada.“³²

²⁸ Rezolucija o obrazovanju kadrova, („Službeni list FNRJ“, br. 25/60).

²⁹ Isto kao pod 16 (6. oktobra 1964).

³⁰ „Borba“ od 15. februara 1964.

³¹ „Borba“ od 12. jula 1964.

³² Isto kao pod 16.

Ovakav ekstenzivan porast produktivnosti mora da se zameni intenzivnim porastom, pa tek onda može da se očekuje i brža stopa produktivnosti.

Kakav uticaj nivo kvalifikacija može da ima na ostvarene rezultate pokazuje nam ovaj primer: Pre prvog svetskog rata nacionalni dohodak po stanovniku u Finskoj iznosio je 173 dolara a u Italiji 161 dolar. Izdaci za školovanje te godine predstavljali su u Italiji 1,7 a u Finskoj 2,8 odsto nacionalnog dohotka. Godine 1955. nacionalni dohodak po stanovniku iznosio je u Finskoj 767 dolara a u Italiji 352 dolara.³³

I ako su na ovakvo stanje nacionalnog bogatstva mogli da imaju uticaj i drugi faktori, pretpostavlja se da je ovaj bio presudan. Na to ukazuje i činjenica da su one zemlje čija je privreda za vreme rata bila porušena i opustošena ali koje su raspolagale stručnim kadrom daleko brže obnovile svoje proizvodne sposobnosti od zemalja koje nisu imale dovoljno stručne snage.

Svi navedeni primeri, iako ne mogu da posluže za donošenje zaključka o stepenu uticaja kvalifikacione strukture na produktivnost, ipak ukazuju na postojanje veze između produktivnosti i kvalifikacione strukture zapošljenih, te sa tog stanovišta treba gledati na izneto.

4. RASPODELA REZULTATA RADA

Od načina raspodele rezultata rada u velikoj meri zavisi produktivnost. Otuda se u kapitalizmu poklanja velika pažnja načinu stimulacije radnika, čija je zainteresovanost za produktivnost bez ove ravna nuli. Najbolji je onaj način stimulacije koji za rezultat daje i najveći efekat u proizvodnji ili uslugama. Mi smo od oslobođenja Jugoslavije stalno usavršavali naš sistem raspodele ostvarenih rezultata rada, ali i pored toga još uvek rezultati na tom polju nisu na potrebnoj visini. Razloga za to ima dosta. Pre svega, uz nasleđenu porušenu i opustošenu zemlju nasleđen je i vrlo mali broj stručnih i drugih kadrova. Veliki broj naših ljudi sa stručnim kvalifikacijama, kojih i onako nije bilo dovoljno, poginuo je za vreme rata. Nedovoljna naučna baza zahtevala je da se sve počne iz početka. Uporedo sa ovim teškoćama pojavio se, a i danas toga ima u blažoj meri, izvestan otpor pri zavoduju stimulativnih oblika raspodele, i to uglavnom od strane onih koji su se na određeni način pribojavali takvog sistema (stari sistem im je bio dobar jer su primali platu iako su malo, nedovoljno napora ulagali).

Svi ti momenti i niz drugih (mnogi drugi problemi odvlačili su pažnju sa problema raspodele) uticali su negativno na porast nacionalnog bogatstva u našoj zemlji. U kojoj je meri to značajan problem ukazuju i razne analize o korišćenju radnog vremena kod nas, prema kojima se radno vreme koristi sa oko 60%. Najslabije korišćenje radnog vremena je upravo kod onih radnika koji nisu ekonomski zainteresovani za rezultate svog rada.

Imajući u vidu potrebu bržeg podizanja životnog standarda naših radnih ljudi i značaj stimulacije na ovom polju drug. Tito je u svom govoru u Skupštini, pri ponovnom izboru za Predsednika Republike, istakao: „Često ponavljamo da je produktivnost rada ispod evropskog nivoa, ali moramo priznati da je i nagrađivanje ispod evropskog nivoa. Mislim da smo danas svi saglasni da je stimulacija glavni pokretač podizanja produktivnosti rada i mi tako moramo i postupiti ako hoćemo da proizvođači budu sigurni da je podizanje pro-

³³ Isto kao pod 16 (7. oktobra 1964).

duktivnosti rada glavni materijalni izvor povećanja njihovog životnog standarda."³⁴

I na Osmom kongresu Saveza komunista Jugoslavije drug Tito je u svom referatu ukazao na značaj ovog faktora za povećanje produktivnosti i životni standard.

Reči druga Tita jasno ukazuju na značaj stimulacije i potrebu bržeg usavršavanja sistema raspodele. Nije potrebno isticati da kod nas postoje svi uslovi za izgradnju najboljeg sistema stimulacije.

Sve se više uviđa značaj raspodele i u ostalim socijalističkim zemljama. Na usavršavanju sistema raspodele se radi i u Savezu Sovjetskih Socijalističkih Republika. U tom smislu je i doneta jedna odluka od strane Državnog komiteta Ministarskog saveta SSSR-a za pitanja rada i nagrađivanja i Centralnog rukovodstva sovjetskih sindikata o zavođenju eksperimentalnog premiranja radnika u 80 preduzeća. Ovo samo po sebi govori da je i u ovoj najvećoj socijalističkoj zemlji stimulacija radnika važno pitanje daljeg razvoja.³⁵

Na potrebu bržeg unapređivanja sistema raspodele kod nas ukazano je i na Petom kongresu Saveza sindikata Jugoslavije, a i u Rezoluciji Savezne skupštine o osnovnim smernicama za dalji razvoj privrednog sistema, od 16. i 17. aprila 1964. godine.

Sve ove aktivnosti najviših naših rukovodioca i saveznih organa samo su nastavak mera koje su ranije preduzimate na polju unapređivanja sistema raspodele. (Počev od 1960. godine imamo intenzivnu aktivnost saveznih organa na polju donošenja raznih mera, propisa i uputstava o uvođenju sistema stimulacije po kompleksnom učinku, a koje su mere imale jak pozitivan uticaj na aktivniji odnos radnika prema radu).

I pored toga, na unapređivanju sistema raspodele ima još dosta da se radi. To je duži proces i kao takav zahteva stalan rad. Nezgoda je u tome što se kod nekih kolektiva na tome nije dosta uradilo: U svom referatu na Osmom kongresu Saveza komunista Jugoslavije drug Tito ukazuje na ovaj nedostatak sledećim rečima: „U nekim radnim organizacijama ima pojava stagniranja samoupravljanja i raspodele prema radu, koja se ostvaruje na starim i prevaziđenim osnovama, kao što su fiksne plate, „startne osnove“ i sl.”³⁶

Bez rešenja ovog problema nema brzog porasta produktivnosti, pa ni akumulacije i životnog standarda. „Izvore za povećanje akumulacije mi treba da tražimo u prvom redu u socijalističkom nagrađivanju, jer ćemo njima materijalno zainteresovati sve proizvođače i time postići veću produktivnost i proizvodnju.”³⁷

5. USLOVI RADA

Uslovi rada su važan faktor ne samo za produktivnost rada već i za zdravlje čoveka, koje predstavlja osnov radne sposobnosti. Čovek vrlo retko radi pod povoljnim uslovima — uslovima koji nemaju negativnog odraza na njegovo zdravlje. Vrlo često osvetljenje, gustina i čistoća vazduha nisu najpovoljniji. Zatim, razni potresi, buka itd. su česti pratilac procesa rada. Čovek je čak

³⁴ Govor druga Tita, „Borba“ od 1. jula 1963.

³⁵ „Borba“ od 12. marta 1964.

³⁶ Referat druga Tita sa Osmog kongresa SKJ, „Borba“ od 8. decembra 1964.

³⁷ Referat druga Kardelja sa Osmog kongresa SKJ, „Borba“ od 8. decembra 1964.

kod izvesnih poslova izložen životnoj opasnosti. Kakav uticaj svi ovi faktori mogu imati na produktivnost dobro je poznato. Na velikom broju primera može da se prikaže uticaj uslova rada na učinak radnika. Evo jednog primera koji može donekle da posluži za ilustraciju uticaja uslova rada. Na sednici Odbora za rad i radne odnose Savezne skupštine izneti su podaci Zavoda za zaštitu rada u Nišu. Bolovanja i povrede radnika bile su vrlo česta pojava u srezu Niš. Preduzimanjem mera potrebnih za poboljšanje uslova rada broj izgubljenih radnih dana zbog raznih profesionalnih oboljenja u toku protekle četiri godine smanjio se za 400.000.³⁸

Uticaj buke, na primer, smanjuje radnu sposobnost čoveka jer oštećuje sluh ili dovodi do poremećaja centralnog nervnog sistema. Razna ispitivanja su pokazala da odstranjivanje buke povećava radnu sposobnost čoveka. Radi izolacije buke, na Zapadu se grade specijalne radne prostorije koje sprečavaju uticaj gradske buke. Prema navodima profesora Mihajla Andrejevića na ovom polju postignuti su vrlo povoljni rezultati, jer je broj grešaka u radu kod daktilografa, na primer, smanjen za 29% a broj zostanaka sa posla sveden na polovinu.³⁹

Sličan uticaj na produktivnost imaju i ostali faktori: prašina, osvetljenje, boje, noćni rad i sl.

Rad u smenama zahteva da mu se posveti ozbiljna pažnja. Dad u dnevnoj smeni je mnogo povoljniji, jer obezbeđuje čvrst san, normalnu ishranu, rekreaciju organizma itd. A to su neophodni uslovi da bi se čovek osećao odmernim i sposobnim za vršenje proizvodnih zadataka. Čovekov organizam se teško privikava na noćni rad, jer se radnik u takvim uslovima rada hrani noću a spava danju što zahteva adaptaciju organizma na takav način života. Prema nekim mišljenjima ta adaptacija traje 4 do 5 dana, te je zbog toga najbolje da se rad u smenama organizuje na duži period.

Pored direktnih mera otklanjanja uzroka loših uslova rada, radni kolektivi preduzimaju i druge mere. Radi jačanja organizma radnika, tj. da bi organizam postao otporniji prema štetnim posledicama uslova rada, preduzimaju se razne mere (topli obroci, česti prekidi u radu, izleti, sletovi i sl.).

Kakav efekat topli obrok može imati na produktivnost kazuje nam primer koji ovde navodimo.

U Fabrici „Franjo Kluz“ godine 1960. bolovanja su iznosila 22% od ukupno zaposljenog osoblja. Već jednu godinu posle uvođenja toplog obroka broj bolovanja je jako opao, tako da je u 1961. godini taj procent smanjen na 14,5% a u 1962. godini na 3,9%. Za proizvodnju jednog sakoja u 1960. godini bilo je potrebno vreme od 8 časova i 6 minuta a u 1964. godini 4 časa i 30 minuta. Znači produktivnost je porasla za oko dva puta.⁴⁰

Sličnih primera ima dosta („Zorka“ — Šabac i dr.), što ukazuje na to da je preduzimanje mera ovakve vrste korisno ne samo za zdravlje čoveka nego i za produktivnost. Doduše, o uslovima rada i njihovom uticaju na zdravlje čoveka kod nas se brine i društvena zajednica preko svojih organa (inspekcija za zaštitu radnika na radu) a i putem donošenja propisa o higijensko-tehničkoj zaštiti na radu. Pa i pored toga što se, da tako kažemo, svi brinemo o uslovima rada i njihovim posledicama na zdravlje čoveka i na produktivnost, ima na ovom polju još dugo da se radi da bi se čovek osećao pri radu ne

³⁸ „Borba“ od 5. oktobra 1964.

³⁹ „Borba“ od 18. avgusta 1964.

⁴⁰ „Borba“ od 14. juna i 10. jula 1964.

samo bezbedno nego i ugodno. Radnik najveći deo deo svog vremena provodi na radnom mestu (osmodnevno radno vreme za današnji tempo života je relativno dosta dugo), pa ukoliko se na radu oseća nelagodno svakako da se to odražava na njegovu psihu i fizičko zdravlje a samim tim i na njegov radni učinak.

6. ASORTIMAN PROIZVODNJE I INTEGRACIJA

U posleratnom periodu, a naročito poslednjih deset godina, imali smo veoma živ proces ekonomske integracije u svetu, koja se uglavnom odvijala u okvirima političkih granica Istoka i Zapada. Potreba za raznim oblicima integracije, a naročito onim koji omogućavaju podelu rada, specijalizaciju u proizvodnji, veliku i jeftinu proizvodnju, oseća se i u našoj zemlji svakim danom sve više.

Proces integracije koji predstavlja raznovrsne oblike udruživanja do spajanja preduzeća, naročito je dobio u značaju poslednjih godina u našoj zemlji. Postojanje velikog broja preduzeća, od kojih dobar broj ima vrlo širok asortiman, svaštarsku proizvodnju, ne samo da onemogućava dalji razvoj preduzeća, već i egzistenciju mnogih preduzeća dovodi u pitanje.

Zbog loše podelu rada kod većeg broja preduzeća imamo skupu ili nekvalitetnu robu, odnosno nekurentnu robu. Domaće tržište je relativno zasićeno takvom robom a svetsko tržište takvu robu ne prima ili je prima po nižim cenama, što se negativno odražava na naše nacionalno bogatstvo. Prošao je period kad je tržište primalo svu robu, bez obzira na njen kvalitet i cenu. Svesni ove činjenice naši privrednici zadnjih nekoliko godina ulažu napore da se putem integracije otklone teškoće izazvane širokim asortimanom, skupom i nekvalitetnom robom.

Međutim, kao i svaki proces i ovaj sa sobom nosi izvesne teškoće: ne-shvatanje prave suštine stvari, želju da se u integraciji ne izađe iz lokalnih okvira (komune, sreza) itd.

Na potrebu i slabosti procesa integracije kod nas ukazao je i drug Tito sledećim rečima:

„Treba da kažem da je jedno administrativna decentralizacija i samoupravljanje a drugo je ekonomska. U ekonomiji ne može biti decentralizacije ni u jednoj zemlji, pa zato i naša zemlja mora biti celovita u ekonomskom pogledu. ....

.... Naša preduzeća ne treba da stvaraju monopol, već da imaju kontakt, da ostvaruju saradnju u pogledu poboljšanja kvaliteta proizvodnje i da se dogovaraju o tome šta će ko da proizvodi. Toga nema kod nas ili još vrlo malo. Umesto toga svako hoće sve da proizvodi a ta naša najveća slabost i dalje izgleda dominira.“⁴¹

Zar Titove reči ne potvrđuju stanje na ovom polju kod velikog broja preduzeća iz oblasti industrije metala i drugih oblasti industrije.

Ukazujući na potrebu bržeg sprovođenja procesa integracije drug Tito je u svom govoru na Četvrtom plenumu Centralnog komiteta Saveza komunista Jugoslavije istakao:

⁴¹ Govor druga Tita na Četvrtom plenumu CK SKJ, „Komunist“ od 24. jula 1962.

„Malo je neugodno kada se govori o integraciji jedne socijalističke zemlje u vreme kada se radi o velikim ekonomskim integracijama pa i svetskoj integraciji.“⁴²

Sigurno je da će se integracijom i kod nas rešiti mnogi problemi, koji ometaju visoku produktivnu proizvodnju, kao što su: širok asortiman, mala serija, nepotrebna konkurencija na domaćem a pogotovu na inostranom tržištu. Pozitivnih rezultata od integracije već imamo (elektroindustrija i dr.)

I ovaj proces, kao i svi ostali socijalistički procesi, ne treba da se odvija mimo proizvođača, jer bi takvo rešenje integracije imalo posledica.

Kao što je normalno „odlučujući nosilac i pokretačka snaga integracionih kretanja treba da bude borba za veću produktivnost same radne organizacije. Ona treba da se udružuje sa onim radnim organizacijama sa kojima zajedno može najviše da učini za unapređenje svoje proizvodnje i produktivnosti rada, s tim, naravno da je takva aktivnost u skladu sa jednakim pravima drugih, tj. da je u skladu sa sistemom.“⁴³

4. IZRAŽAVANJE I MERENJE PRODUKTIVNOSTI

Merenje produktivnosti je od značaja za unapređivanje proizvodnje i povećavanje rezultata rada. Rezultati merenja ukazuju na pozitivna kretanja ili na slabosti u radu, a detaljnom analizom utvrđujemo kojim faktorima treba pripisati pozitivno odnosno negativno dejstvo na produktivnost, što nas istovremeno upućuje u kom pravcu treba da usmeravamo dejstvo tih faktora, odnosno kakve mere treba da preduzimamo radi povećavanja produktivnosti.

Produktivnost obično izražavamo kao količinu proizvoda u jedinici vremena ili obratno kao količinu utrošenog radnog vremena za proizvodnju određene jedinice proizvoda.

Znači, za merenje nivoa produktivnosti rada potrebna su nam dva elementa, i to:

- proizvodnja (usluge) izražena u naturalnim ili vrednosnim jedinicama;
- utrošen rad, izražen brojem zapošljenih ili utrošenim vremenskim jedinicama rada (dan, čas, itd.).

Ako znamo ta dva elementa produktivnost merimo na osnovu sledećih formula:

$$P = \frac{Q}{T} \text{ ili } P = \frac{T}{Q}$$

gde je:

P = produktivnost

Q = proizvodnja ili usluge

T = utrošeni rad

Ako bi hteli da izmerimo produktivnost rada, na primer, Fabrike duvana u Nišu, koja je u 1963. godini proizvela 5.707 miliona komada cigareta a za

⁴² Govor druga Tita na Četvrtom plenumu CK SKJ, „Komunist“ od 24. jula 1962.

⁴³ E. Kardelj: Referat sa Osmog kongresa SKJ, „Borba“ od 8. decembra 1964.

tu proizvodnju utrošila 2,344.679 časova rada, onda bi na bazi navedenih formula dobili sledeći nivo produktivnosti:

$$\text{-- po formuli } P = \frac{Q}{T} = \frac{5,707.600.000}{2,344.679} = 2.439 \text{ kom/čas.}$$

$$\text{-- po formuli } P = \frac{T}{Q} = \frac{2,344.679}{5,707.600.000} = 0,000.4109 \text{ časova za jednu ci-}$$

garetu ili 410,9 časova za milion komada cigareta.

Isto tako možemo izračunati produktivnost, ako umesto količine proizvodnje izražene na ovaj način uzmemo njenu vrednost (društveni proizvod, neto-prodakt i sl.) a umesto utrošenih časova broj zapošljenih lica.

Kako nam nivo produktivnosti bez poređenja sa nekom drugom fabrikom (njenim nivoom produktivnosti), sa nivoom produktivnosti nekog drugog perioda itd. ne znači mnogo, to obično izražavamo i dinamiku produktivnosti.

Za merenje dinamike produktivnosti rada upotrebljavaju se sledeće dve formule:

$$IP_q = \frac{q_t}{q_0} \cdot 100 \quad \text{i} \quad IP_t = \frac{t_1}{t_0} \cdot 100$$

gde je:

IP_q = indeks produktivnosti

IP_t = indeks produktivnosti

t_1 = utrošeno radno vreme po jedinici proizvoda u tekućem periodu

t_0 = utrošeno radno vreme po jedinici proizvoda u baznom periodu

q_t q_0 = ostvarena proizvodnja po jedinici rada u tekućem odnosno baznom periodu.

Na bazi ovih formula dobili bi da je produktivnost Fabrike duvana u Nišu u 1963. godini u odnosu na 1957. godinu sledeća:

Godina	IP _q	IP _t
1957.	100	100
1963.	104,3	94,5

Obe formule u stvari pokazuju (u konkretnom slučaju) porast produktivnosti. Međutim, po prvoj formuli (IP_q) taj porast je uočljiviji i logičniji.

Na osnovu iznetog moglo bi se zaključiti da pri merenju produktivnosti nema problema. I nema, ako se radi o proizvodnji kao što su cigarete. Naime, problem se javlja kod izražavanja proizvodnje, pa i rada, onih fabrika koje imaju različiti asortiman a kod kojeg razlike u utrošku rada ne mogu da se zanemare.

Otuda, zbog različitog asortimana i utroška rada za proizvodnju svakog proizvoda ponaosob ima i teškoća. Zato moramo pre toga (pre merenja) pro-

izvodnju da svedemo na zajedničku jedinicu mere na bazi utroška rada za date vrste proizvoda.

Isto tako, nije svejedno da li je za datu proizvodnju utrošeno 1.000 časova rada visokokvalifikovanih radnika ili 1.000 časova rada priučenih radnika. Zatim, mora se znati koji je rad u pitanju sa stanovišta njegovog angažovanja i evidentiranja (prosečni broj zapošljenih, stvarno provedeno vreme na radu, rad radnika itd.).

Za svođenje proizvodnje na merljivu veličinu postoje više metoda: novčani, prirodni, radni i dr. U našoj svakodnevnoj praksi za izražavanje — izračunavanje produktivnosti koristi se obično prirodni uslovni metod na nivou preduzeća, a novčani metod na nivou društvene zajednice (na bazi neto-produkta ili bruto-proizvoda). Za izračunavanje produktivnosti Savezni zavod za produktivnost rada koristi takozvani indeksni metod, koji se sastoji u stavljanju indeksa obima proizvodnje u odnos prema indeksu radne snage.

Da se ukratko osvrnemo na prirodni metod i novčani metod na bazi novostvorene vrednosti.

Prirodni metod sastoji se u tome što se za izražavanje proizvodnje uzima ukupan broj proizvedenih jedinica proizvoda (cigareta) i stavlja u odnos prema utrošenom radu radnika. Zanimljivo je razlike u asortimanu kod proizvoda kao što su cigarete ne utiče na zamagljivanje slike produktivnosti, jer i pored velikog broja vrsti cigareta razlika u utrošku živog rada je vrlo mala. Ovaj metod se, dakle, koristi i u proizvodnji gde nije samo jedan proizvod u pitanju ali gde i zanimljivo je razlike u asortimanu nije tako bitno, ili u proizvodnji gde je i pored značajne razlike u asortimanu ovaj sigurniji od novčanog metoda odnosno nekog drugog metoda.

Novčani metod na bazi novostvorene vrednosti, koji se obično koristi za izražavanje proizvodnje na nivou grupacija, grana, društvene zajednice, jeste takođe često upotrebljavan metod. Izraženu proizvodnju na bazi ovog metoda stavlja se u odnos prema broju zapošljenih lica. Međutim, ovako izračunatu produktivnost treba primiti sa izvesnom rezervom. Razlog je taj što je neto-prodakt izložen uticaju raznih faktora čije je dejstvo različito po granama, grupacijama (cene nabavke i prodaje, fiskalna politika).

Radna snaga može biti izražena kao: ukupno zapošljeno osoblje na kraju godine, prosečno zapošljeno osoblje (stanje krajem svakog meseca podeljeno sa 12), direktni radnici, ukupni radnici i sl.

Iz do sada rečenog može se zaključiti da pojam, značaj, faktori i problem merjenja produktivnosti predstavljaju teorijsko pitanje, a i praktično pitanje, koje izaziva dosta problema radi kojih i postoje određene teškoće u praktičnoj primeni teorijskih saznanja iz okvira produktivnosti.

Vlastimir MILOŠEVIĆ

Résumé

L'auteur étudie, dans son article, la notion et l'importance de la productivité, les facteurs qui influent sur elle et la manière dont elle s'exprime et se mesure.

Dans l'examen de la notion de productivité, il reprend diverses opinions résultant des faits historiques, des différents aspects du problème et des mobiles de certains théoriciens. L'auteur compare ces différentes opinions et en dégage une position définitive sur la notion de la productivité. La productivité — écrit-il — c'est l'efficacité.

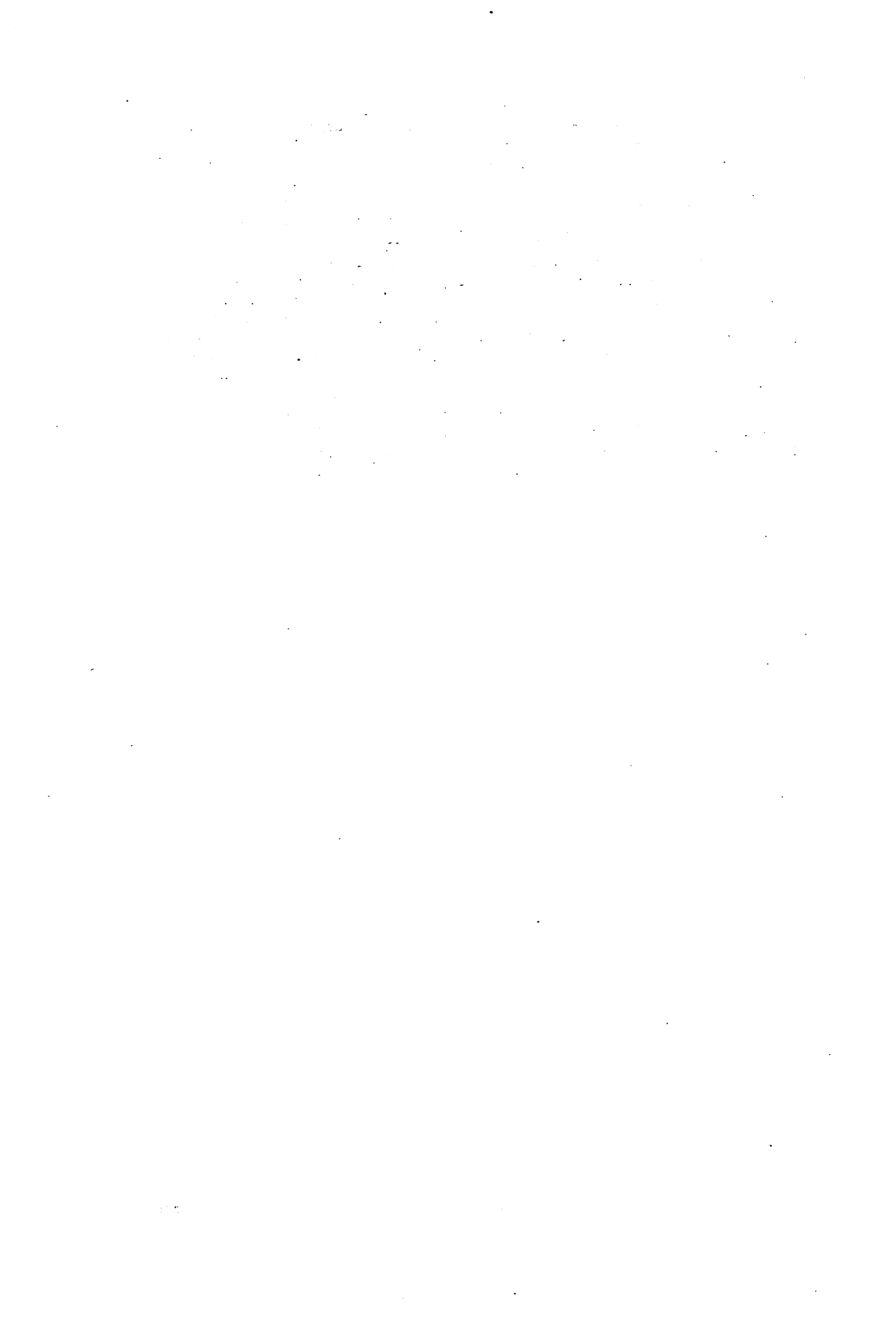
du travail en tant qu'un rapport entre la production et la dépense de travail vivant qu'elle requiert. Certains soutiennent, par contre, que la productivité est le coefficient du rapport entre la production et les éléments de la production (de chacun ou de tous ensemble).

L'importance de la productivité est considérée à la lumière des points de vue des théoriciens connus que l'on essaye de corroborer par des exemples concrets. Ces exemples sont puisés de la pratique yougoslave et la réalité mondiale.

Les facteurs de la productivité sont étudiés à travers la systématisation de différentes opinions, l'auteur insiste ensuite plus particulièrement sur les éléments suivants: équipement technique du travail, structure de la main-d'oeuvre, répartition des fruits du travail, conditions de travail, gamme de la production et intégration; il précise enfin l'importance de ces différents facteurs pour la productivité du travail.

Si l'auteur consacre une attention particulière à ces facteurs c'est parce qu'il considère qu'ils ont une grande importance pour la productivité, et surtout parce que les collectifs de travail peuvent efficacement en orienter les effets.

Dans la partie consacrée à l'expression et à la mensuration de la productivité, l'auteur présente brièvement les méthodes utilisées dans ce domaine, ainsi que les formules servant à calculer le niveau et la dynamique de la productivité.

SUZBIJANJE I SPREČAVANJE SAOBRAČAJNIH NEZGODA NA TERITORIJI SREZA NIŠ

U V O D

Nije potrebno isticati da problem bezbednosti saobraćaja spada u red najvažnijih problema i preokupacija savremenog društva. Ovo je sasvim razumljivo kad se ima u vidu da je broj ljudskih žrtava i visina materijalne štete koja je pričinjena u saobraćajnim nezgodama ogromna. Primera radi navodimo da u celom svetu u toku jedne godine pogine u saobraćajnim nezgodama preko 90.000 ljudi, a 2,500.000 ljudi dobijaju telesne povrede. Od drugog svetskog rata do 1962. godine poginulo je u svetu u saobraćajnim nezgodama 1,350.000 ljudi, dok je povređeno 37,500.000 ljudi. I u našoj zemlji u ovom pogledu situacija nije bolja. Tako je u saobraćajnim nezgodama u periodu od 1955. do 1964. godine poginulo 8.444 lica, a teško telesno povređeno 41.798 lica.¹

Iz ovih podataka se vidi koliku opasnost za savremeno društvo predstavlja saobraćajne nezgode i koliki je značaj organizovane borbe koju svako društvo treba da vodi za bezbednost saobraćaja.

Mi ćemo u ovom radu obraditi problematiku suzbijanja saobraćajnih nezgoda na teritoriji sreza Niš, i to za vremenskih period od 1960. do 1964. godine.

I. OPŠTI USLOVI ODVIJANJA DRUMSKOG SAOBRAĆAJA U SREZU NIŠ

Kad se govori o opštim uslovima pod kojima se odvijao i odvija drumski saobraćaj u srezu Niš, možemo istaći da su to u prvom redu putevi, vozila, vozači, stanovništvo i njegova struktura. Svi ti faktori uticali su i utiču na razvoj saobraćaja i njegovu bezbednost. S obzirom na značaj tih faktora, mi ćemo ih analizirati, kako bi utvrdili, koji je od tih faktora i u kojoj meri uticao na bezbednost saobraćaja.

1. STANJE PUTNE MREŽE U SREZU²

Krajem 1964. godine dužina putne mreže iznosila je 2.409 km. Od toga na deo međunarodnog puta E-5 i puteve I reda dolazi 315 km, na puteve II reda 196 km, na puteve III reda 577 km i na puteve IV reda 1.389 km.

Od ukupne dužine svih puteva, na puteve sa savremenim kolovozom dolazi 260 km ili 10,4%. Ovaj podatak nam govori da je putna mreža u srezu nesa-

¹ Statistički podaci Saveznog sekretarijata za unutrašnje poslove.

² Podaci o stanju putne mreže dobiveni od Pred. za puteve u Nišu.

vremena i da je veliki deo puteva skoro neupotrebljiv za automobilski saobraćaj. Putevi IV reda pretežno su bez potrebne podloge i predstavljaju običnu trasu od zemljanog zastora. Zbog toga je ova kategorija puteva gotovo neprohodna u jesenjim i zimskim mesecima. Objekti na ovim putevima takođe se nalaze u lošem stanju i nesposobni su da prime veća opterećenja. Sve to utiče i na pravilno odvijanje saobraćaja. Uz to, svi putevi u našem srezu, osim međunarodnog puta E-5, namenjeni su mešovitom saobraćaju.

U pogledu kvaliteta puteva ništa nije bolje stanje ni u našoj zemlji. Naime, od 83.230 km puteva, na savremene puteve dolazi svega 10.198 km ili 12,3% od svih puteva. Ovo je daleko ispod evropskog proseka, jer u Italiji na savremene puteve otpada 23%, u Francuskoj 36%, u Danskoj 65%, u Belgiji 95% i u Engleskoj 99%.³

Na bezbednost saobraćaja sigurno utiče i frekvencija saobraćaja. Zbog toga je nužno da, pored stanja putne mreže, damo i tabelu opterećenja nekih puteva po broju vozila i tonama za 24h⁴.

Put relacija	Godina	Bruto t/24h	Indeks	Motorna vozila	Indeks
Ražanj—Aleksinac	1961.	2550	100	501	100
„ „	1962.	3383	152	682	136
„ „	1963.	5997	235	1057	210
„ „	1964.	6030	236	1374	275
Aleksinac—Niš	1961.	2145	100	594	100
„ „	1962.	3148	142	751	126
„ „	1963.	5030	234	1200	202
„ „	1964.	5816	275	1553	259
Niš—T. Kočane	1961.	2268	100	493	100
„ „	1962.	2892	127	550	111
„ „	1963.	4612	203	813	164
„ „	1964.	4918	217	933	192
T. Kočane—Leskovac	1961.	3240	100	698	100
„ „	1962.	3695	114	718	103
„ „	1963.	5284	162	936	134
„ „	1964.	8540	263	1372	196

Iz priložene tabele se vidi, da se iz godine u godinu povećava saobraćaj na našim putevima i da to povećanje ima uticaja na bezbednost saobraćaja. Porast saobraćaja na nekim relacijama međunarodnog puta E-5 u 1964. godini u odnosu na 1961. godinu iznosi preko 200%, što znači da je za četiri godine duplo povećan saobraćaj. Slična je stvar i na ostalim putevima.

2. VOZILA U SAOBRAĆAJU NA PUTEVIMA

Drugi faktor koji utiče na bezbednost saobraćaja je vozilo. Sa povećanjem broja vozila povećava se i broj saobraćajnih nezgoda. No, samo povećanje broja

³ Podaci dobiveni od Saveznog sekretarijata za unutrašnje poslove.

⁴ Podaci dobiveni od Republičkog fonda za puteve Socijalističke Republike Srbije.

vozila ne mora da znači i automatsko povećanje broja saobraćajnih nezgoda. Ovo zbog toga što se vozila mogu više ili manje koristiti u saobraćaju, te ukoliko je veća frekvencija saobraćaja utoliko ima više uslova da dođe do saobraćajne nezgode. Manji broj vozila utiče da i saobraćaj bude manji, što ima svoga odraza i na bezbednost saobraćaja.

Iz niže navedene tabele vidi se broj registrovanih vozila za period od 1960. do 1964. godine.⁵

Go- dina	Broj vozila u srezu	Indeks	Broj vozila u SFRJ	Indeks	Broj vozila na 100 km ²		Broj vozila na 1000 stanovnika	
					u srezu	u SFRJ	u srezu	u SFRJ
1960.	3529	100	184.790	100	43	72	5,5	10
1961.	3027	85,7	229.351	130	38	89	4,7	12
1962.	3761	106,5	251.438	136	45,9	98	5,9	13
1963.	4367	123,7	277.948	151	54,4	109	6,9	14
1964.	6073	172	—	—	74	—	9,5	—

Iz navedene tabele se vidi da je broj vozila u 1964. godini u odnosu na 1960. godinu povećan za 72%, što nesumnjivo predstavlja znatno povećanje broja vozila. Iz tabele se dalje vidi da je broj vozila u odnosu na broj stanovnika u stalnom porastu, tako da je od 5,5 vozila na 1000 stanovnika u 1960. godini povećan taj procent na 9,5 u 1964. godini. Međutim, srez Niš još uvek zaostaje u broju motornih vozila u odnosu na Jugoslaviju, jer je u Jugoslaviji u 1963. godini dolazilo 14 motornih vozila na 1000 stanovnika. Pored toga, motorna vozila nisu ravnomerno raspoređena po opštinama. Najveći broj vozila nalazi se u Nišu, što je i razumljivo s obzirom da je Niš privredno najrazvijenije područje u srezu.

Dalje se, iz navedene tabele može videti da se postepeno približavamo saobraćajno razvijenim zemljama. Tako na primer, broj stanovnika na jedno vozilo iznosi u Čehoslovačkoj 68, Španiji 49, Portugaliji 36, Italiji 14, Saveznoj Republici Nemačkoj 8, Holandiji 12, Demokratskoj Republici Nemačkoj 100, Mađarskoj 359, Bugarskoj 824 i u Jugoslaviji 69. Uporedo sa porastom broja motornih vozila menjala se i struktura motornih vozila. Znatno je porastao broj putničkih automobila, tako da je u 1960. godini u našoj zemlji bilo 652 putnička automobila prema 2877 motornih vozila, a u 1964. godini taj odnos se izmenio — 1841 putnički automobil prema 6073 motornih vozila.¹⁶

3. VOZAČI MOTORNIH VOZILA

Problem vozača najuže je povezan sa problemima saobraćajnih nezgoda. Saobraćajnim vozilom upravlja čovek i u krajnjoj liniji od njega zavisi da li će doći do saobraćajne nezgode. Zato je nužno da se osvrnemo na ovaj problem i da damo podatke o broju vozača i njihovoj strukturi.

⁵ Podaci dobijeni od Sekretarijata za unutrašnje poslove sreza Niš.

⁶ Podaci dobiveni od Saveznog sekretarijata za unutrašnje poslove.

Broj vozača motornih vozila⁷

1960.	2.362	100	1804	100	4.166	100
1961.	2.648	112	2413	134	5.061	121
1962.	ne raspoložemo podacima					
1963.	3.020	128	3747	208	6.767	162
1964.	3.285	181	4869	270	8.154	196

Broj vozača motornih vozila po godinama života⁷

Vrsta vozača	G o d i n e ž i v o t a											
	18 do 25		25 do 35		35 do 45		45 do 55		55 do 65		preko 65	
	63 g.	64 g.	63 g.	64 g.	63 g.	64 g.	63 g.	64 g.	63 g.	64 g.	63 g.	64 g.
Profesionalni	341	380	864	2130	557	1991	87	287	42	62	3	8
Amateri	233	391	1616	959	1597	627	262	110	54	48	5	1
Traktoristi	261	264	571	599	275	28	18	21	1	2	—	—
UKUPNO	835	1035	3051	3682	2429	2898	367	418	97	112	8	9

Kao što se iz prve navedene tabele vidi broj vozača je u stalnom porastu, i to naročito broj vozača amatera. Tako je broj vozača amatera porastao od 1804 u 1960. godini na 4869 u 1964. godini što iznosi povećanje od 170⁰/. U istom periodu povećan je i broj profesionalnih vozača, i to od 2362 na 3285, što iznosi povećanje od 81⁰/. U Jugoslaviji je za taj period povećan broj vozača amatera za 84⁰/, a profesionalnih vozača za 101⁰/. No, ukupan broj vozača i u srezu Niš i u Jugoslaviji povećan je za oko 90⁰/.

Iz druge tabele se vidi starosna struktura vozača. Iz nje proizlazi da je najveći broj vozača između 25 i 35 godina, a zatim između 35 i 45 godina. Ovo je razumljivo, jer su ovo godine kad su ljudi najviše uključeni u privredu i društveni život zemlje. Posle 45 godina života sve je manji broj ljudi koji se pojavljuju kao vozači motornih vozila.

4. STANOVNIŠTVO

Za detaljnu analizu bezbednosti saobraćaja potrebno je izneti i strukturu stanovništva. Ovo zbog toga što nisu dovoljne samo kategorije vozača i pešaka, jer je njihova struktura različita s obzirom na njihovo obrazovanje, socijalno poreklo i dr.

Prema popisu stanovništva od 31. marta 1961. godine srez Niš je imao 638.582 stanovnika. Od tog broja 185.480 ili 26,4% bilo je mlađe od 15 godina, a 66.989 ili 10,4% imalo je preko 60 godina života. Ove dve kategorije stanovnika čine 36,8% celokupnog broja stanovnika. Za ove kategorije stanovnika saobraćaj predstavlja veću opasnost nego za ostalo stanovništvo, jer jednima zbog mladosti nedostaje potrebno iskustvo, a drugi se zbog starosti teže prilagođavaju novim situacijama.⁸

Isto tako, za bezbednost saobraćaja važni su podaci i o školskoj spremi. Ukupno je sa školskim kvalifikacijama 304.010 stanovnika, dok je bez školskih

⁷ Podaci dobiveni od Sekretarijata za unutrašnje poslove sresa Niš.

⁸ Podaci uzeti iz Biltena Saveznog zavoda za statistiku.

kvalifikacija 200.605 stanovnika, a to znači da je 38,1% stanovnika iznad 10 godina života bez školske spreme. Važno je istaći da je 131.075 stanovnika odnosno 24% od ukupnog broja stanovnika potpuno nepismeno. Jasno je da ovako nizak stepen obrazovanja većeg dela stanovništva nepovoljno utiče na bezbednost saobraćaja. Ovaj problem se još više pogoršava što u našem sistemu školovanja pitanje saobraćajnog vaspitanja nije rešeno, tako da se kroz redovno školovanje stiče vrlo malo znanja iz oblasti bezbednosti saobraćaja. U srezu se ovo pitanje proučava samo u osnovnim školama kroz predmet opštetehničko obrazovanje, što je nedovoljno jer je fond časova za ovaj predmet minimalan.

II. SAOBRAĆAJNE NEZGODE

1. SAOBRAĆAJNE NEZGODE I NJIHOVE POSLEDICE

Brojno stanje i kretanje saobraćajnih nezgoda, kao i njihove posledice, prikazaćemo u niže navedenim tabelama.

Broj saobraćajnih nezgoda i njihove posledice

Go-dina	Poginula lica		Povredena lica				Materijalna šteta				Svega			
	srez	SFRJ	srez	SFRJ	srez	SFRJ	srez	SFRJ	srez	SFRJ	srez	SFRJ		
	broj	%	broj	%	broj	%	broj	%	broj	%	broj	broj		
1960.	13	5,1	981	6,5	138	62	8688	57,5	104	32,9	5446	36	255	15115
1961.	13	5,5	1062	5,4	135	61,7	10491	55,8	87	32,8	7329	38,8	235	18882
1962.	25	9,4	1025	5	140	52,8	10949	54,3	100	37,8	8199	40,7	265	20173
1963.	27	9,7	1079	4,4	101	54	12662	54,3	101	36,3	9649	41,3	278	23388
1964.	29	8,9	1342	4,4	174	53,5	15754	51,9	128	37,6	13214	43,7	325	30310

Podaci uzeti iz Biltena Saveznog zavoda za statistiku.

Broj saobraćajnih nezgoda, broj nastradalih, poginulih i povredjenih lica, kao i visina materijalne štete

Go-dina	Broj saobraćajnih nezgoda		Broj nastradalih lica		Broj poginulih lica		Broj teško povredjenih lica		Broj lako povredjenih lica		Visina materijalne štete sres
	srez	SFRJ	srez	SFRJ	srez	SFRJ	srez	SFRJ	srez	SFRJ	
1960.	255	15.115	237	13.395	15	1.044	56	12.351	166	—	13.497.000
1961.	235	18.882	230	16.045	16	1.204	67	14.841	147	—	25.693.000
1962.	265	20.173	248	16.558	27	1.122	77	15.436	144	—	49.963.000
1963.	278	23.388	238	19.095	32	1.168	85	6.995	121	10.932	73.167.000
1964.	325	30.310	278	23.730	32	1.461	114	8.799	132	13.470	55.853.000

Broj saobraćajnih nezgoda i njihove posledice
Indeks 1960. godine = 100

Go-dina	Broj nezgoda		Broj nastradalih lica		Broj poginulih lica		Teško povredjena lica		Lako povredjena lica		Visina materijalne štete sres
	srez	SFRJ	srez	SFRJ	srez	SFRJ	srez	SFRJ	srez	SFRJ	
1960.	100	100	100	100	100	100	100	140	100	100	100
1961.	92	125	97	120	106	115	119	121	87	—	188
1962.	104	133,4	104	124	180	107,5	137	125	88	—	369
1963.	109	155	100,4	142	201	111,8	151	145	73	—	540
1964.	127	200	117	178	213	140	203	180	80	—	413

Posledice saobraćajnih nezgoda po strukturi

Go- dina	Nastradala lica u %		Poginula lica u %		Teško povre- đena lica u %		Lako povređena lica u %	
	srez	SFRJ	srez	SFRJ	srez	SFRJ	srez	SFRJ
1960.	100	100	6,3	7,8	23	92	70,7	—
1961.	100	100	7	7,5	29	92	63,9	—
1962.	100	100	10,8	6,7	31	93	58,2	—
1963.	100	100	13,4	6,1	35,7	93,8	50,9	—
1964.	100	100	11	6,1	41	94	48	—

Broj saobraćajnih nezgoda u odnosu na broj motornih vozila⁹

Godina	Broj registrovanih vozila		Broj saobraćajnih nezgoda		Broj saobrać. nezgoda na 1000 registr. vozila	
	srez	SFRJ	srez	SFRJ	sraz	SFRJ
1960.	3.529	184.790	255	15.115	73	81,8
1961.	3.027	229.351	235	18.882	78,3	82
1962.	3.761	251.438	265	20.173	70	76,4
1963.	4.367	277.948	278	23.388	66	84,1
1964.	6.073	—	325	—	55	—

Posmatranjem prikazanih tabela vidi se da broj saobraćajnih nezgoda u srezu raste sporije u odnosu na porast broja motornih vozila. Tako je broj motornih vozila u 1964. godini za 72% veći od broja motornih vozila u 1960. godini, dok je broj saobraćajnih nezgoda u tom periodu povećan za samo 27,4%. Isto tako, smanjio se i broj saobraćajnih nezgoda na 1000 vozila. Tako se ovaj broj smanjio od 73 nezgode u 1960. godini na 55 nezgoda u 1964. godini što iznosi smanjenje za 25%. Ova tendencija je pozitivna i ona ukazuje da jača saobraćajna disciplina i kultura vozača i svih ostalih učesnika u javnom saobraćaju. No, iako je broj saobraćajnih nezgoda u opadanju u odnosu na broj registrovanih vozila, ipak je još uvek veliki broj saobraćajnih nezgoda u odnosu na broj motornih vozila.

Naročito se povećao iznos pričinjene materijalne štete. Dok je 1960. godine pričinjena šteta u visini od 13.497.000 dinara, dotle se taj iznos u 1964. godini povećao na 55.853.000 dinara, što iznosi povećanje za 313%.

Daljom analizom prikazanih tabela vidi se da se svake godine povećava broj nastradalih lica. Tako je ovaj broj od 237 nastradalih lica u 1960. godini povećan na 278 nastradalih lica, u 1964. godini ili za 17%. Isto tako povećan je i broj poginulih lica, kao i broj lako i teško telesno povređenih lica. Dok je u 1960. godini poginulo 15 lica, teško telesno povređeno 56 lica a lako telesno povređeno 166 lica, dotle je u 1964. godini poginulo 32 lica, teško telesno povređeno 114 lica a lako telesno povređeno 132 lica. To znači da je broj poginulih lica povećan za 113%, broj teško telesno povređenih za 103%, dok je broj lako telesno povređenih lica smanjen za 20%. Kao što se vidi, povećava se broj poginulih lica i teško telesno povređenih lica, dok se smanjuje broj lako telesno povređenih lica. To ukazuje da su u porastu saobraćajne nezgode sa težim posledicama.

⁹ Podaci iz napred navedenih tabela dobiveni od Sekretarijata za unutrašnje poslove sreza Niš.

Isto tako povećana je i visina pričinjene materijalne štete i to od 13,000.497 dinara u 1960. godini na 55,853.000 dinara u 1964. godini, što iznosi povećanje za 313%.

Međutim, da bi bilo jasnije da li se zaista povećava broj nastradalih lica, potrebno je dati podatke koliko je bilo povređenih i poginulih lica na 1000 vozila.

Broj nastradalih, poginulih i povređenih lica na 1000 vozila

Godina	Broj nastradalih lica srez		Broj poginulih lica srez		Broj povređenih lica srez	
		SFRJ		SFRJ		SFRJ
1960.	68	72,4	4,3	5,6	61	66,8
1961.	77	71,7	5,3	5,2	71,3	78
1962.	62	66	7,8	4,5	59,9	64,8
1963.	56	68,7	7,2	4,2	47	61,4
1964.	49	—	5,9	5	41	—

Iz ove tabele se vidi, da se broj nastradalih lica smanjuje u odnosu na broj motornih vozila. Tako, dok je u 1960. godini bilo 68 nastradalih lica na 1000 vozila, dotle je u 1964. godini bilo 49. No, iako je smanjen broj nastradalih lica u odnosu na broj vozila, ipak je u navedenom periodu povećan broj poginulih lica. U 1960. godini na 1000 vozila dolazi 4,3 poginulih lica, a u 1964. godini na isti broj vozila dolazi 5,9 poginulih lica. Isto tako, povećao se i broj lica koja su zadobila teške telesne povrede, i to od 16 lica u 1960. godini na 18,3 lica u 1964. godini. Sve nam ovo govori da se iz godine u godinu povećava broj saobraćajnih nezgoda sa teškim posledicama.

Ako broj poginulih lica u odnosu na broj vozila u našoj zemlji i srezu Niš uporedimo sa istim brojem u drugim zemljama, dolazimo do podataka da naša zemlja i naš srez stoje veoma rđavo. Tako, na primer, u Sjedinjenim Američkim Državama ovaj broj iznosi 0,7, u Kanadi 0,9, u Švedskoj 1,4, u Austriji 1,4, u Francuskoj 1,5, u Zapadnoj Nemačkoj 1,8, u Italiji 4,9, u Švajcarskoj 1,8, u Norveškoj 1,9, u Belgiji 1,9, u Japanu 7,9 i u Egiptu 15,8. Prema tome, u pogledu broja poginulih lica u odnosu na broj vozila naša zemlja, pa i srez Niš, nalaze se jedino ispred Japana i Egipta.

Interesantno je dati prikaz broja nastradalih i poginulih učesnika u javnom saobraćaju, kako bismo videli koja kategorija učesnika najviše strada u saobraćajnim nezgodama.

Tabela nastradalih učesnika u javnom saobraćaju u odnosu na ukupan broj nastradalih lica u javnom saobraćaju

Godina	Pešaci		Biciklisti i mopedisti		Motociklisti		Traktori i vozači automobila		Vozači zaprega		Putniči svih vozila		Ukupno	
	broj	%	broj	%	broj	%	broj	%	broj	%	broj	%	broj	%
1960.	47	19,4	29	12,2	21	9	40	16,8	8	3,3	91	38,3	98	41,4
1961.	44	18,8	45	18,9	18	7,8	24	10,3	6	2,5	96	41,7	93	40
1962.	44	17,6	54	21,6	18	7,2	25	10	7	2,8	102	40,8	104	42
1963.	55	23,1	54	22,6	20	8,4	42	17,6	4	1,7	63	27	120	50
1964.	62	22,3	62	22,3	18	6,5	38	13,6	6	2,2	92	33	124	47

Tabela poginulih učesnika u javnom saobraćaju u odnosu na ukupan broj poginulih lica¹⁰.

Go- dina	Pešaci		Biciklisti i mope- disti		Motoci- klisti		Trakto- risti		Vozači auto- mobila		Vozači zaprega		Putnici svih vozila		Ukup- no broj
	broj	%	broj	%	broj	%	broj	%	broj	%	broj	%	broj	%	
1960.	7	46,6	1	6,6	—	0,1	1	6,6	1	6,6	2	13,3	3	20	15
1961.	5	31,2	1	6,2	1	6,2	1	6,2	—	0	—	0	8	50	16
1962.	7	30	4	15	2	7,8	1	4	2	4	2	8	10	37	27
1963.	9	28,1	7	22	2	6,2	2	6,2	5	15,6	—	0	7	22	32
1964.	9	28,1	4	12,5	5	15,6	4	12,5	3	9,4	2	6,2	5	156	32

Iz prednjih tabela vidimo da od vozača najviše stradaju biciklisti i mopedisti, što je i razumljivo jer su ove kategorije vozača najmasovnije. Uz to, ove kategorije vozača najmanje poznaju saobraćajne propise, a ukoliko ih i poznaju, najmanje se istih pridržavaju. Pored toga, ove kategorije vozača imaju i tehnički najslabija vozila i njihovi vozači su stalno pod dejstvom labilne ravnoteže. Sve to utiče da oni vrlo često stradaju u saobraćajnim nezgodama.

Posle vozača bicikla i mopeda najviše stradaju vozači automobila i traktora. Isto tako u nezavidnom su položaju i pešaci. Oni su najmasovnija kategorija učesnika u saobraćaju i za njih se može reći ono što smo već rekli za bicikliste i mopediste. Interesantan je podatak da među pešacima poginulim u saobraćaju nemamo ni jednog vozača, milionera, putara ili drugo lice koje po svom zvanju vrši javni saobraćaj. Takva lica poznaju saobraćajne propise, disciplinovani su kao pešaci i na vreme reaguju na opasnost koja im pretila, te su zbog toga u povoljnijem položaju u odnosu na druge učesnike u javnom saobraćaju. Iz navedenih tabela se dalje vidi da je veliki broj nastradalih i poginulih putnika u vozilima.

Važno je na ovom mestu istaći da su uglavnom pešaci sami krivi što je došlo do nezgode u kojoj su nastradali. Među pešacima najviše stradaju deca, mada mi ne raspoložemo tačnim podacima koliko je u srezu nastradalo dece u nezgodama. Posebno je veliki broj poginulih pešaka, jer od ukupno 122 poginula lica-učesnika u javnom saobraćaju u periodu od 1960. do 1964. godine, na pešake dolazi 37 lica odnosno 30,2%. Ovo je veliki procent poginulih pešaka, jer skoro svaki treći učesnik u saobraćaju, koji je poginuo, bio je pešak. Ista je situacija i u Jugoslaviji. Naime, na teritoriji Jugoslavije u 1964. godini poginulo je 34% pešaka, 25% putnika i 30,4% biciklista.

III. SAOBRAĆAJNE NEZGODE I OSIGURANJE MOTORNIH VOZILA

Osiguranje motornih vozila kod osiguravajućeg zavoda pruža vlasniku motornog vozila ekonomsku zaštitu, ako u saobraćajnoj nezgodi bude oštećeno njegovo vozilo. Pored ovog vida osiguranja, postoji i osiguranje od odgovornosti za štetu prouzrokovanu pogonom motornog vozila prema trećim li-

¹⁰ Podaci dobiveni od Sekretarijata za unutrašnje poslove sreza Niš.

cima. I jedan i drugi vid osiguranja zastupljen je kod Osiguravajućeg zavoda u Nišu.

Mi ćemo niže dati tabelu osiguranja motornih vozila kod Osiguravajućeg zavoda u Nišu.¹¹

Godina	Grana	Broj osiguranih vozila	Indeks	Uplaćena premija	Indeks	Broj oštećenih kola	Indeks
1961.	Kasko	629	100	32.838.000	100	228	100
	Odgovornost	456	100	2.627.000	100	9	100
1962.	Kasko	890	141	45.511.000	139	269	118
	Odgovornost	766	168	5.894.000	224	14	155
1963.	Kasko	2.311	367	70.047.000	213	402	176
	Odgovornost	1.896	416	7.864.000	300	27	300
1964.	Kasko	2.150	343	59.401.000	189	251	110
	Odgovornost	2.968	651	11.457.000	440	17	198
Ukupno	Kasko	5.980		207.797.000		1.150	
	Odgovornost	6.086		27.842.009		67	

Nerešene obaveze pre 31. decembra 1964. godine i to Kasko 217
Odgovornost 15

Godina	Grana	Procent oštećenih vozila prema osiguranim vozilima	Ošteta	Indeks	Procent oštete od premije
1961.	Kasko	36	14.129.000	100	43
	Odgovornost	3	373.000	100	14
1962.	Kasko	30	20.370.000	144	45
	Odgovornost	2	78.000	21	1,3
1963.	Kasko	17	46.183.000	326	66
	Odgovornost	1,5	8.361.000	2.242	106
1964.	Kasko	11,6	43.000.480	307	72
	Odgovornost	0,6	4.570.000	1.222	40
Ukupno	Kasko	19	103.038.000	—	50
	Odgovornost	1,1	15.915.000	—	69

Plus nerešene obaveze pre 31. decembra, i to Kasko 15.915.000
Odgovornost 3.840.000

Iz navedenih tabela se vidi da se svake godine povećava broj osiguranih vozila, i to kako kod kasko osiguranja tako i kod osiguranja za odgovornost prema trećim licima. Dok je 1961. godine kod kasko osiguranja bilo 629 vozila, dotle se taj broj u 1964. godini popeo na 2150 vozila, što iznosi povećanje za 343%. Ista je stvar i sa osiguranjem za odgovornost prema trećim licima. Ovde se broj osiguranih vozila popeo od 456 u 1961. godini na 2968 u 1964. godini, što iznosi povećanje za 651%. Isto tako, povećana je i visina uplaćene premije, i to kod kasko osiguranja od 32.838.000 dinara u 1961. godini na 59.401.000 dinara u 1964. godini, što iznosi 89%, a kod odgovornosti

¹¹ Podaci dobiveni od Osiguravajućeg zavoda u Nišu.

od 2,627.000 dinara u 1961. godini na 11,457.000 dinara u 1964. godini, što iznosi povećanje za 340⁰/o.

Uporedo sa povećanjem broja osiguranih vozila i visine uplaćenih premija, povećao se broj oštećenih kola i visina nanete štete. Iz tabele se vidi da je kod kasko osiguranja u 1961. godini bilo 228 oštećenih kola, dok se taj broj u 1964. godini popeo na 251 vozilo, što iznosi povećanje za 110⁰/o. Kod odgovornosti taj broj se popeo od 9 oštećenih kola u 1961. godini na 17 u 1964. godini, što iznosi povećanje za 98⁰/o.

Kad se upoređi broj oštećenih kola prema broju vozila koja su bila osigurana, i iznos uplaćene premije prema iznosu isplaćene premije, dolazimo do zaključka da je veći iznos uplaćene premije i kod jednog i kod drugog vida osiguranja od iznosa isplaćene oštete, osim u 1963. godini kod odgovornosti, jer je tu ošteta bila veća od premije za 6⁰/o, što je neznatno povećanje. Međutim, sa porastom saobraćajnih nezgoda sigurno će se povećavati i visina isplaćene štete. Da se visina isplaćene štete povećava svake godine vidi se i iz napred navedenih tabela. Ovome treba dodati i nerešene obaveze pre 31. decembra 1963. godine, što još više povećava iznos isplaćene štete.

IV. UZROCI SAOBRAĆAJNIH NEZGODA

U teoriji ne postoji jedinstven stav kod određivanja pojma uzroka saobraćajnih nezgoda. Najveći broj autora uopšte ne definiše pojam uzroka saobraćajne nezgode. Ovo je sasvim razumljivo, jer su saobraćajne nezgode rezultat velikog broja međusobno povezanih faktora. Zbog toga se, pre svega, može govoriti o raznim uzrocima zbog kojih dolazi do saobraćajnih nezgoda. U jugoslovenskoj praksi, radi sastavljanja statističkih podataka o saobraćajnim nezgodama i faktorima koji su doprineli da do njih dođe, koriste se samo podaci o verovatnim i očiglednim uzrocima koji su doveli do nezgoda. Međutim, ovde se statistika opredelila samo za jedan uzrok, koji je očigledan i bitan, isključujući na taj način ostale uzroke koji su uticali da dođe do udesa. No, ako je ovo pravilno za statistiku, nije dovoljno i precizno za etiologiju jedne negativne društvene pojave. Mi možemo uvek kad se radi o jednoj saobraćajnoj nezgodi naći više uzroka koji su bliži i dalji, ali koji su svi skupa doprineli da dođe do saobraćajne nezgode.

Mi smo skloni da više ispitujemo subjektivne faktore nego sociološke i druge objektivne faktore koji su doprineli da dođe do saobraćajne nezgode. Međutim, sociološki i drugi objektivni faktori imaju veliki značaj za preventivnu borbu protivu saobraćajnih nezgoda.

Kad govorimo o faktorima koji prouzrokuju saobraćajne nezgode, možemo pre svega istaći put kao mesto gde se odvija saobraćaj, vozilo kojim se odvija saobraćaj i čoveka koji obavlja saobraćaj. No, ipak ljudski faktor igra najvažniju ulogu. To je sasvim razumljivo, ako se ima u vidu da je čovek taj koji upravlja vozilom i da od njega u krajnjoj liniji zavisi i bezbednost saobraćaja. Iako je teško izraziti apsolutnu vrednost svakog od navedenih faktora, s obzirom da je njihov odnos različit u različitim situacijama i da su svi oni međusobno povezani u pojedinim slučajevima tako da je teško odrediti koji je od faktora najviše doprineo da dođe do saobraćajne nezgode, mi ćemo ipak analizirati posebno gore navedene faktore.

1. PUT KAO FAKTOR SAOBRAĆAJNIH NEZGODA¹²

Put kao faktor bezbednosti saobraćaja igra sve značajniju ulogu. Potreba za brzom, sigurnom i udobnom vožnjom zahteva dobar i savremen put. Međutim, mi oskudevamo u takvim putevima.

I pored činjenice da se nedostacima puta, zbog kojih je došlo do saobraćajne nezgode, pripisuje relativno mali značaj, ipak možemo istaći da bi broj nezgoda bio daleko manji kad bismo imali savremeno opremljene puteve i kad bi smanjili broj puteva sa mešovitim saobraćajem.

Prema podacima za našu zemlju na put kao faktor koji je uticao da dođe do saobraćajne nezgode u 1963. godini dolazi 4,6⁰/₀ svih saobraćajnih nezgoda, a u našem srezu 22,2⁰/₀. Do ovako niskog procenta došli smo zbog toga što smo računali samo one uzroke koji su neposredno izazvali saobraćajnu nezgodu. Međutim, ako bi pored drugih uzroka koji su uticali da dođe do saobraćajne nezgode uzeli i put, došli bi sigurno do zaključka da je i put često jedan od posrednih uzroka saobraćajne nezgode.

Kad se govori o putu kao faktoru koji utiče na bezbednost saobraćaja, mi ne smemo da imamo u vidu samo činjenicu da li se radi o savremenom putu. Ovdje moramo da uzmemo u obzir i frekvenciju saobraćaja. Da je ovo tačno, govori nam primer međunarodnog puta E-5. Ovo je jedan od naših najsavremenijih puteva, pa ipak broj saobraćajnih nezgoda na tom putu u odnosu na druge puteve je prilično veliki. Tako je u 1961. godini na ovom putu bilo 40 saobraćajnih nezgoda od ukupno 136 van naseljenih mesta što iznosi 29,4⁰/₀, u 1962. godini 44 nezgode od ukupno 142 što iznosi 31⁰/₀, u 1963. godini 70 nezgoda od ukupno 174 što iznosi 40,3⁰/₀ a u 1964. godini 66 nezgoda od ukupno 325 što iznosi 23⁰/₀ svih nezgoda.

Ovako veliki broj saobraćajnih nezgoda na ovom putu je zabrinjavajuća činjenica s obzirom da je ovaj put specijalizovan samo za saobraćaj motornih vozila. Ovo olakšava da se saobraćaj na ovom putu brže odvija. Pored toga, ovaj put se ne ukrštava u nivou sa sporednim putevima, a njegova širina je dovoljna za bezbedno mimoilaženje i preticanje. Međutim, veliki broj vozača na ovom putu ne poštuje osnovne saobraćajne propise i čini takve greške koje dovode do teških saobraćajnih nezgoda.

Kulturni nivo stanovništva na području kroz koje prolazi put takođe je jedan od značajnih faktora. Nisu retki slučajevi da se na ovom putu mogu naći pešaci, naročito u kišnim danima. Isto tako ima slučajeva da ovim putem voze i biciklisti.

Pored gore izloženih faktora činjenica je da se ovim putem koristi i veliki broj inostranih vozača. Inostrani vozači ne poštuju u dovoljnoj meri ograničenje brzine, te usled prebrze vožnje često puta dolazi do saobraćajnih nezgoda. Tako su inostrani vozači u 1961. godini prouzrokovali 8⁰/₀, u 1962. godini 11⁰/₀, u 1963. godini 20⁰/₀ a u 1964. godini 10⁰/₀, od svih saobraćajnih nezgoda koje su se desile na ovom putu. Pored toga, i postojanje istaknutih tabli sa oznakom „Auto-put“ na tri jezika dovodi strane vozače u zabludu, tako da oni misle da mogu po ovom putu voziti kao na evropskim auto-putevima.

Da bi put pružio korisnicima javnog saobraćaja što veću bezbednost postoji niz propisa čija je svrha da reguliše koje tehničke elemente moraju da

¹² Podaci dobiveni od Sekretarijata za unutrašnje poslove sreza Niš.

imaju savremeni putevi. Pored toga, postoji i niz propisa koji govore kako i na koji se način može koristiti put.

Od posebnog su interesa i značaja propisi koji govore o saobraćajnim znacima. Oni treba da omogućе što sigurnije obavljanje saobraćaja. Međutim, obeležavanje puteva saobraćajnim znacima se još uvek vrši nepotpuno. Često se nailazi na opasna mesta koja nisu obeležena. Isto tako, nisu retki slučajevi da izvođači radova ne obeležavaju saobraćajnim znacima mesto na kome se izvode radovi, a noću ova mesta propisno ne osvetljavaju.

Kad smo kod saobraćajnih znakova, potrebno je istaći jedno pravno pitanje. Naime, po pozitivnim propisima predviđeno je ko je obavezan da postavi saobraćajne znakove. Međutim, nije predviđena krivična odgovornost odgovornih lica, ako je do saobraćajne nezgode došlo zbog toga što na određenom mestu nije bio postavljen saobraćajni znak. Smatramo da bi naš zakonodavac trebalo ovo propuštanje da inkriminiše kao krivično delo. Ovo bez obzira što privredna organizacija i odgovorno lice odgovaraju za prekršaj, ako ne postupe po rešenju organa unutrašnjih poslova kojim se naređuje da se na putu postavi saobraćajni znak koji nedostaje ili da se premesti i ukloni određeni saobraćajni znak. Ovo utoliko pre što se u smislu člana 286. Krivičnog zakonika predviđa krivična odgovornost za lica koje oštećuje ili uništava saobraćajne znake.

Za bezbednost saobraćaja važnu ulogu ima i stanje puta, kao i njegovo redovno održavanje. Mi sada ne možemo biti zadovoljni u pogledu održavanja naših puteva. Ovde ima još uvek dosta problema. Sredstva sa kojima raspolaže Preduzeće za puteve u Nišu su nedovoljna. Zbog toga ovo preduzeće i ne raspolaže savremenom mehanizacijom. Isto tako nije rešeno ni pitanje raščišćavanja puteva u slučaju saobraćajnih nezgoda. Prilično se dugo čeka dok se put posle saobraćajne nezgode očisti i osposobi za saobraćaj.

2. VOZILU KAO FAKTOR SAOBRAĆAJNIH NEZGODA¹³

I vozilo može igrati važnu ulogu u prouzrokovanju saobraćajnih nezgoda. I ako postoje mišljenja da je mali broj saobraćajnih nezgoda koje su nastale zbog mehaničkih nedostataka vozila, ipak je činjenica da vozilo u pojedinim slučajevima može odigrati odlučujuću ulogu da ne dođe do nezgode, ili da posledice nezgode ne budu tako teške ukoliko ipak do nje dođe. Prema podacima za srez Niš u 1960. godini nije bilo nijedne saobraćajne nezgode koja je nastala neispravnošću vozila, dok je u 1961. godini bilo 8 nezgoda ili 3,4⁰/₀, u 1962. godini 3 ili 1,1⁰/₀, u 1963. godini 6 ili 2,2% a u 1964. godini 14 ili 4,22⁰/₀. Prema tome, i u srezu Niš je ovaj procent minimalan i on uglavnom odgovara procentu saobraćajnih nezgoda na teritoriji Jugoslavije, koji je 1963. godine iznosio 7⁰/₀.

Najčešći uzroci saobraćajnih nezgoda do kojih je došlo usled tehničke neispravnosti vozila su neispravnost kočnica, neispravnost sistema za upravljanje, defekti autoguma, osvetljenja i priključnih veza kod vozila koja vuku prikolicu itd, itd.

Pitanju tehničke ispravnosti vozila ne poklanja se potrebna pažnja. Prošle godine je jedna komisija Udruženja vozača i automehaničara u Nišu obišla veći broj radnih organizacija na teritoriji opštine Niš i utvrdila niz nepravil-

¹³ Podaci dobiveni od Sekretarijata za unutrašnje poslove sreza Niš.

nosti i neodgovornosti u vezi sa čuvanjem i održavanjem motornih vozila. Poseban je problem kod poljoprivrednih organizacija. Većina tih organizacija vrlo malo poklanja pažnje održavanju traktora i prikolica. Ova vozila se često upućuju i neispravna da obavljaju poljoprivredne radove. Zato nisu retki slučajevi da zbog neispravnih kočnica dođe do saobraćajne nezgode.

Poseban problem predstavljaju stara i islužena vozila. Pozitivnim propisima nije ograničen vek korišćenja motornog vozila, iako su neke zemlje u svetu ovo već učinile. Zbog nedostatka takvih propisa danas se registruju i ona vozila koja su proizvedena pre više decenija pošto su navodno tehnički ispravna.

Kontrola tehničke ispravnosti vozila sprovodi se putem obaveznih periodičnih pregleda. Iako je poslednjih godina u ovom pogledu napravljen vidan napredak, ipak ne možemo biti potpuno zadovoljni. Ima slučajeva da se obavezni periodični pregledi vozila vrše površno i na brzinu, bez potrebne pažnje i odgovornosti. Uz to, posebnu teškoću predstavlja i činjenica da organi kontrole ne raspoložu savremenim spravama i sredstvima za pregled.

3. VREME KAO FAKTOR SAOBRAĆAJNIH NEZGODA¹⁴

Nema nikakve sumnje da i vreme igra važnu ulogu koliki će biti broj saobraćajnih nezgoda. Postoje sati, dani i meseci kad se dešava veći broj saobraćajnih nezgoda. Tu kao da vlada neka zakonitost. Do ove zakonitosti dolazi zbog toga što se saobraćaj, odvija u tom vremenu pod prilično jednakim uslovima, koji kao takvi imaju isti uticaj na broj saobraćajnih nezgoda.

Da bi pokazali u kojoj meri vreme utiče na broj saobraćajnih nezgoda daćemo pregled saobraćajnih nezgoda po časovima, danima i mesecima.

Tabela saobraćajnih nezgoda po časovima

Godina	Č A S O V I											
	0-2,	2-4,	4-6,	6-8,	8-10,	10-12,	12-14,	14-16,	16-18,	18-20,	20-22,	22-24
1960.	7	4	11	17	36	33	41	36	24	22	9	5
1961.	6	5	9	22	34	21	34	29	24	26	12	13
1962.	4	8	9	19	33	38	31	39	37	23	16	8
1963.	4	3	11	32	26	45	25	31	27	36	23	15
1964.	10	6	11	32	32	36	37	33	47	44	20	17
Svega	31	26	51	122	161	183	168	168	159	151	90	58

Iz ove tabele vidi se da se najveći broj saobraćajnih nezgoda dešava u vremenu između 6 do 20 časova. Tako se u ovom vremenskom razmaku dogodilo 1.102 od ukupno 1931 nezgode, što iznosi 89,5% svih saobraćajnih nezgoda. Do ovako velikog broja saobraćajnih nezgoda u ovom vremenu dolazi, u prvom redu zbog toga što je u ovim časovima saobraćaj najživlji, te postoji i najveća mogućnost da dođe do saobraćajne nezgode. Ako bismo, zaista, hteli da utvrdimo kako vreme utiče na broj saobraćajnih nezgoda u toku dana, bilo bi potrebno prethodno utvrditi koliki se procent saobraćaja

¹⁴ Podaci dobiveni od Sekretarijata za unutrašnje poslove sreza Niš.

obavlja u određenom vremenskom periodu. Tek kad bi dobili te podatke, mogli bismo sa sigurnošću da kažemo koji su časovi najkritičniji za bezbednost saobraćaja. Sigurno je da se ogroman deo saobraćaja odvija u vremenu od 6 do 20 časova, zbog čega je i tako veliki procent saobraćajnih nezgoda u tom vremenskom periodu.

Pregled saobraćajnih nezgoda po danima

Godina	Ponedeljak	Utorak	Sreda	Četvrtak	Petak	Subota	Nedelja
1960.	47	25	31	42	34	44	32
1961.	37	45	26	37	33	36	21
1962.	30	44	40	37	32	45	37
1963.	35	33	28	40	59	49	34
1964.	52	37	47	45	49	50	45
Svega	201	184	182	201	207	224	169

Iz ove tabele vidi se da se najveći broj saobraćajnih nezgoda dešava u subotu, zatim u petak, pa tek posle toga u ponedeljak i četvrtak. Utorak, sreda i nedelja su dani sa najmanjim brojem saobraćajnih nezgoda.

Nismo posebno ispitivali zbog čega se najmanji broj saobraćajnih nezgoda dešava u utorak, sredu i nedelju. Mi smatramo da do ovog dolazi zbog toga što je nedeljom frekvencija saobraćaja najmanja, a što ima svog odraza i na broj saobraćajnih nezgoda. Međutim, iz godine u godinu sve je veća frekvencija saobraćaja i nedeljom, pa se i broj saobraćajnih nezgoda povećava, a što se vidi i iz naše tabele.

Do velikog broja saobraćajnih nezgoda subotom dolazi otuda što je saobraćaj u tom danu najživlji, jer se veliki broj vozača vraća sa službenih putovanja, a isto tako i veliki broj građana tog dana koriste vozilo za izlete.

Što se tiče broja saobraćajnih nesreća koji se dešava ponedeljkom, smatramo da na veći broj saobraćajnih nezgoda utiče činjenica što jedan broj vozača nedelju ne koristi za odmor i rekreaciju već pije pa umoran i pod dejstvom alkohola upravlja vozilom sledećeg dana.

Tabela saobraćajnih nezgoda po mesecima

Godina	M E S E C I											
	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII
1960.	16	17	15	21	22	29	26	29	25	28	13	14
1961.	8	11	15	14	17	23	19	19	24	32	23	22
1962.	19	16	12	15	21	32	30	24	29	28	23	16
1963.	10	13	14	15	17	17	22	36	35	31	28	29
1964.	9	14	16	17	33	25	22	45	28	36	46	34
Svega	62	71	72	93	110	126	119	153	141	155	133	115

Iz ove tabele vidi se da je najveći broj saobraćajnih nezgoda u avgustu, septembru i oktobru, a da je najmanji broj u januaru, februaru, martu i aprilu. Bez obzira što je vreme u januaru, februaru i martu nepogodno za vožnju,

ipak je u tim mesecima broj saobraćajnih nezgoda najmanji. Smatramo da do ovog dolazi zbog toga što je u tim mesecima frekvencija saobraćaja najmanja. Uz to, vozači su u ovim mesecima daleko pažljiviji u vožnji baš zbog toga što su putevi rđavi. Pored toga, u ovim mesecima je i najmanji broj stranih vozača koji učestvuju u većem procentu u izazivanju saobraćajnih nezgoda. Međutim, u avgustu je saobraćaj vrlo živ, veliki broj građana koristi godišnji odmor i putuje svojim kolima, a i broj stranih vozača je najveći.

4. ČOVEK KAO FAKTOR SAOBRAĆAJNIH NEZGODA¹⁵

Nesumnjivo je da se najveća odgovornost za saobraćajne nezgode pripisuje čoveku. Ovo je sasvim razumljivo, jer je on taj koji svojim ponašanjem neposredno utiče na bezbednost saobraćaja. Zato njegova i najmanja greška može imati katastrofalne posledice.

Prema statističkim podacima raznih zemalja, u ukupnom broju svih saobraćajnih nezgoda čovekovom ponašanju kao faktoru saobraćajnih nezgoda daje se odlučujući značaj. Tako, na primer, prema tim podacima 75 do 90% svih saobraćajnih nezgoda prouzrokuje se krivicom čoveka. Ista je situacija i u našoj zemlji i u srežu Niš. Naime, od ukupnog broja saobraćajnih nezgoda na ljudski faktor otpada 92,7% u 1960. godini, 96,1% u 1961. godini, 98,8% u 1962. godini, 97,8% u 1963. godini i 95,8% u 1964. godini.

Kad analiziramo koje kategorije učesnika u javnom saobraćaju izazivaju saobraćajne nezgode, dolazimo do podataka da su to u prvom redu vozači, zatim pešaci i na kraju putnici u motornim vozilima. Prema podacima Sekretarijata za unutrašnje poslove sreza Niš u 1960. godini vozači su svojom krivicom prouzrokovali 224 saobraćajne nezgode ili 87%, u 1961. godini 204 ili 85%, u 1962. godini 234 ili 88,3%, u 1963. godini 241 ili 87% i u 1964. godini 268 ili 80%, od ukupnog broja saobraćajnih nezgoda. Ista je situacija i u našoj zemlji, jer su vozači u 1964. godini prouzrokovali 83,6% od svih saobraćajnih nezgoda.

Posle vozača, kao što smo već naveli, dolaze pešaci. Tako je greškom pešaka u 1960. godini prouzrokovano 25 saobraćajnih nezgoda ili 9,7%, u 1961. godini 25 ili 10,6%, u 1962. godini 27 ili 10%, u 1963. godini 28 ili 10% i u 1964. godini 42 ili 12%, od svih saobraćajnih nezgoda. U Jugoslaviji je ovaj procent u 1964. godini iznosio 11,4%.

Najmanji broj saobraćajnih nezgoda izazvali su putnici u motornim vozilima. Tako su krivicom putnika u 1960. godini prouzrokovane svega 3 nezgode, ili 1,1%, u 1961. godini 1 ili 0,5%, u 1962. godini 1 ili 0,4%, u 1963. godini 3 ili 0,7% i u 1964. godini 1 ili 0,2%, dok je u Jugoslaviji bilo u 1964. godini svega 9 nezgoda.

Iz navedenih podataka možemo videti da ljudski faktor igra zaista najvažniju ulogu u bezbednosti saobraćaja. Međutim, kod ljudskog faktora posebno se ističu vozači i pešaci, dok putnici igraju skoro beznačajnu ulogu.

Što se tiče vozača, možemo istaći da postoji niz uzroka zbog kojih oni prouzrokuju nezgode. Tu pre svega dolazi prekoračenje dozvoljene brzine, neustupanje prvenstva prolaza drugom vozilu, nepravilno preticanje vozila, vožnja u alkoholisanom stanju itd.

¹⁵ Podaci dobiveni od Sekretarijata unutrašnjih poslova sreza Niš.

Prvi po redu uzrok saobraćajnih nezgoda je prekoračenje dozvoljene brzine. Iz statističkih podataka se vidi da je u 1960. godini na ovaj uzrok dolazilo 1%, u 1961. godini 20%, u 1962. godini 22,2%, u 1963. godini 31% a u 1964. godini 17%, od svih saobraćajnih nezgoda. U Jugoslaviji je u 1964. godini ovaj procenat iznosio 17,5%. Međutim, u srezu Niš ovaj procenat bi bio veći ako bi uzeli vozače bicikla i zaprežnih vozila, jer su i oni ušli u navedene procenat.

Drugi po redu uzrok saobraćajnih nezgoda je neustupanje prvenstva prolaza drugom vozilu. Ovaj uzrok je zastupljen u 1960. godini sa 5,5%, u 1961. godini sa 11%, u 1962. godini sa 14%, u 1963. godini sa 7% i u 1964. godini sa 14%, odnosno u Jugoslaviji, sa 10,8%, od svih saobraćajnih nezgoda.

Treći po redu uzrok saobraćajnih nezgoda je nepravilno preticanje vozila. Ovaj uzrok je zaustavljen u 1960. godini sa 6,2%, u 1961. godini sa 4,5%, u 1962. godini sa 8%, u 1963. godini sa 14% i u 1964. godini sa 7%, od svih saobraćajnih nezgoda. U Jugoslaviji je 1964. godine ovaj procent iznosio 8,7%.

Kao što je poznato, u javnom saobraćaju učestvuju profesionalni vozači, amateri, inostrani vozači i vozači Jugoslavenske narodne armije. Najveći broj saobraćajnih nezgoda nastao je krivicom profesionalnih vozača, što je i razumljivo, kad se ima u vidu, da oni i najviše učestvuju u javnom saobraćaju. Tako su krivicom ovih vozača izazvane u 1960. godini 62% od svih nezgoda, koje su prouzrokovali vozači, u 1961. godini 48,5%, u 1962. godini 33,7%, u 1963. godini 35,4% a u 1964. godini 50,7%. Na vozače amatere od ukupnog broja nezgoda koje su izazvali vozači dolazi i to: u 1960. godini 14%, u 1961. godini 13%, u 1963. godini 16,2%, u 1963. godini 17,5% a u 1964. godini 18%. Na inostrane vozače u 1960. godini dolazilo je 9%, u 1961. godini 8%, u 1962. godini 12%, u 1963. godini 22,2% i u 1964. godini 3,4%.

Iz ovih podataka se jasno vidi, kao što smo naveli, da profesionalni vozači najviše čine saobraćajne nezgode iz napred navedenih razloga. Osim toga, ima slučajeva da profesionalni vozači, da bi ostvarili što veću zaradu, voze premoreni, zbog čega dolazi do saobraćajnih nezgoda. Tako se iz statističkih podataka vidi da je zbog premorenosti vozača bilo u 1960. godini 9 saobraćajnih nezgoda, u 1961. godini 11, u 1962. godini 10, u 1963. godini 7 a u 1964. godini 17 saobraćajnih nezgoda.

Isto tako, i nedovoljno poznavanje saobraćajnih propisa utiče na broj saobraćajnih nezgoda. Zbog toga smatramo da bi trebalo predvideti da se posle isteka određenog broja godina od dana položenog ispita ponovo proveri znanje vozača iz ove oblasti, te ukoliko vozač ne pokaže potrebno poznavanje propisa da mu se oduzme vozačka dozvola.

Isto tako smatramo da bi bilo korisno predvideti obavezan pregled svih vozača po isteku tri godine od dana izdavanja vozačke dozvole, bez obzira o kojim se vozačima radi. Nije dovoljno što je ovakva obaveza predviđena samo za vozače motornih vozila, koji su zapošljeni u radnim organizacijama koje vrše javni prevoz putnika i robe, kao i za vozače kojima je izdata dozvola za upravljanje motornim vozilima D kategorije i vozačima koji su navršili 65 godina života.

Poseban problem predstavljaju biciklisti i vozači zaprežnih vozila. Oni ne poznaju saobraćajne propise, jer ne polažu nikakav ispit iz ove oblasti. Međutim, oni učestvuju u javnom saobraćaju, pa su i obavezni da te propise poznaju i da se istih pridržavaju. Zbog nepoznavanja saobraćajnih propisa, ne-

discipline i drugih uzroka oni često čine saobraćajne prekršaje i izazivaju nezgode. Tako se iz statističkih podataka vidi da su vozači bicikla u 1960. godini izazvali 20 saobraćajnih nezgoda, ili 8⁰/₀, u 1961. godini 12 ili 5%, u 1962. godini 9 ili 4⁰/₀, u 1963. godini 32 ili 11,6%, a u 1964. godini 28 ili 8,8%, od svih saobraćajnih nezgoda.

Isto tako veliki je broj poginulih i povređenih biciklista, o čemu smo već govorili.

Broj poginulih i povređenih vozača zaprežnih vozila je daleko manji. Tako je u periodu od 1960. godine do 1964. godine povređeno 25 vozača zaprega ili 7,2⁰/₀, dok su dva vozača poginula ili 3,3⁰/₀, od svih poginulih vozača.

Druga kategorija učesnika u javnom saobraćaju koja je izazvala najveći broj saobraćajnih nezgoda su pešaci. Ovo je i razumljivo jer su oni najmasovniji učesnici u javnom saobraćaju.

Pešaci ne samo da najviše stradaju u saobraćajnim nezgodama, već su oni i često krivi za saobraćajne nezgode. Tako su oni svojom krivicom prouzrokovali u 1960. godini 10% svih nezgoda, u 1961. godini 10,6⁰/₀, u 1962. godini 10,1%, u 1963. godini 10⁰/₀ i u 1964. godini 13%. U Jugoslaviji pešaci su u 1964. godini prouzrokovali 14,4⁰/₀ svih nezgoda.

5. ALKOHOL KAO FAKTOR SAOBRAĆAJNIH NEZGODA

Nema sumnje da alkohol igra vrlo važnu ulogu u prouzrokovanju saobraćajnih nezgoda. On utiče na sposobnost vozača za vožnju. Već i kod najmanje koncentracije alkohola u krvi, dolazi do usporenih reakcija, a i duševno stanje se menja. Pod uticajem alkohola procenjuju se sopstvene snage i sposobnosti, a opasnost se potcenjuje. Vozač ima tada veliku veru u sebe i u svoju sposobnost. U isto vreme kod njega opada osećaj odgovornosti. On prekasno raspoznaje prepreke na putu i zbog toga na vreme ne reaguje na novonastalu situaciju. Njegovo vidno polje je suženo tako da ne raspoznaje dovoljno šta se sve nalazi ispred njega. Isto tako, reakciono vreme se smanjuje i može biti smanjeno i na polovinu. Sve ovo utiče na bezbednost saobraćaja. Zbog toga je borba protiv alkoholizma u isto vreme i borba za bezbednost javnog saobraćaja.

Naš zakonodavac je izričito zabranio vožnju u pijanom stanju i upotrebu alkohola, kako neposredno pre vožnje tako i za vreme vožnje, koja može dovesti do alkoholne poremećenosti. On je odredio apsolutnu zabranu vožnje onom licu kod koga je nađeno više od 0,5 promila alkohola u krvi, jer smatra da je takvo lice pod dejstvom alkohola.

Da alkohol igra važnu ulogu u izazivanju saobraćajnih nezgoda vidi se i iz statističkih podataka Sekretarijata za unutrašnje poslove sreza Niš. Tako je u 1960. godini izvršeno 10 saobraćajnih nezgoda u pijanom stanju ili 4⁰/₀, u 1961. godini 21 ili 9⁰/₀, u 1962. godini 13 ili 5%, u 1963. godini 21 ili 8⁰/₀ i u 1964. godini 11, ili 3,5%, od svih saobraćajnih nezgoda.

Iz navedenih podataka može se steći pogrešan zaključak da nije veliki procent saobraćajnih nezgoda do kojih je došlo zbog toga što su učesnici u javnom saobraćaju bili pod uticajem alkohola. Međutim, ovde treba imati u vidu da se u alkoholisanom stanju, po pravilu, dešavaju saobraćajne nezgode sa vrlo teškim posledicama.

V. PREKRŠAJI U JAVNOM SAOBRAĆAJU¹⁶

Problemi suzbijanja i sprečavanja saobraćajnih nezgoda bili bi nepotpuni, ako ne bismo posebno analizirali i probleme prekršajnog postupka za prekršaje u javnom saobraćaju.

Broj saobraćajnih prekršaja prilično je veliki u odnosu na sve ostale prekršaje. Isto tako veliki je broj kažnjenih lica za ove prekršaje. To se vidi iz niže navedene tabele.

Godina	Broj svih prekršaja	Broj saobraćajnih prekršaja	Procent saobraćajnih prekršaja od svih prekršaja	Broj kažnjenih lica za saobraćajne prekršaje	Procent od ukupnog broja kažnjenih za sve prekršaje	Procent prekršaja u odnosu na broj stanovnika u srezu
1960.	20.596	4.236	20,5	4.014	19	6,2
1961.	17.899	4.505	25	3.728	17,8	5,83
1962.	18.643	3.812	20,4	3.261	17,5	5,2
1963.	21.478	4.567	21,2	3.144	14,6	4,8
1964.	18.502	3.478	18,8	3.206	17	5

Iz ove tabele vidimo da je skoro svaka četvrta, odnosno peta prijava za prekršaj, iz oblasti javnog saobraćaja. Iako se oseća izvesno smanjenje broja saobraćajnih prekršaja u odnosu na ukupan broj prekršaja, ipak je ovo smanjenje neznatno. Isto tako iz ove tabele se vidi da je broj kažnjenih lica za saobraćajne prekršaje u blagom opadanju, i to kako u odnosu na broj stanovnika u srezu tako i u odnosu na ukupan broj kažnjenih lica za sve prekršaje. Jedino se u toku 1964. godine u odnosu na 1962. godinu povećao procent kažnjenih lica, i to kako u odnosu na broj stanovnika tako i u odnosu na ukupan broj kažnjenih lica.

Tabela kažnjenih lica za saobraćajne prekršaje prema grupama prekršaja.

Godina	Povreda propisa o saobraćaju na javnim putevima	Povreda propisa o vozačima motornih vozila	Povreda propisa o zaštiti javnih puteva	Povreda ostalih propisa o zaštiti puta	Ukupno
1960.	3.099	680	104	131	4014
1961.	2.426	662	277	363	3728
1962.	1.558	1163	226	314	3261
1963.	1.372	1321	180	321	3144
1964.	1.591	1214	99	302	3206

Iz ove tabele vidi se da opada ukupan broj prekršaja iz oblasti saobraćaja. Međutim, zabrinjavajući je porast grupe prekršaja koji se odnose na povrede propisa o vozačima motornih vozila. To nam je signal da u narednom periodu treba pojačati preventivan rad sa vozačima, kao i operativnu kontrolu saobraćaja.

¹⁶ Podaci dobiveni od Veća za prekršaje sreza Niš.

Zbog učinjenih prekršaja najčešće su izricane kazne za prekoračenje dozvoljene brzine, nepridržavanja saobraćajnih znakova i signala, nepravilno preticanje, prevoz lica teretnim motornim vozilima i prevoz većeg broja lica od dozvoljenog, vožnju neispravnog vozila, kao i upotrebu neregistrovanog vozila.

Među povrede propisa o vozačima motornih vozila najčešći su vožnja motornog vozila bez vozačke dozvole i vožnja u pijanom ili pripitom stanju.

Među povrede propisa o zaštiti javnih puteva najčešći su prekršaji zauzimanja putnih površina.

Tabela kažnjenih lica za saobraćajne prekršaje prema vrstama kazne.

Godina	Kazna zatvora	Novčana kazna	Ukor	Ukupno
1960.	9	3.897	107	4.014
1961.	34	3.593	101	3.728
1962.	31	3.147	83	3.261
1963.	19	3.091	34	3.144
1964.	28	3.120	58	3.206

Iz ove tabele vidi se da je u najvećem broju slučajeva izricana novčana kazna. To je i razumljivo kad se ima u vidu da je kazna zatvora predviđena alternativno uz novčanu kaznu, i to samo za najteže saobraćajne prekršaje kad su oni imali teže posledice. Kazne zatvora su najčešće izricane za vožnju u pijanom i pripitom stanju, kao i prema učinocima prekršaja u povratu.

Tabela trajanja kazni zatvora

Godina	Ukupno kažnjeno	Ukupno dana	Prosek u danima
1960.	9	132	15
1961.	34	423	12,44
1962.	31	323	10,41
1963.	19	250	13,15
1964.	28	344	12,3

Kao što se iz ove tabele vidi prosek izrečenih kazni zatvora kreće se od 10 do 15 dana, što je po našem mišljenju nedovoljno s obzirom da se kazne zatvora izriču samo za najteže prekršaje i kad proizvedu teže posledice, ili kad se radi o licima koja se nalaze u povratu.

Mišljenja smo da bi prema takvim licima trebalo izricati kazne zatvora u dužem trajanju. Ovo bi nesumnjivo uticalo da se smanji broj najtežih saobraćajnih prekršaja.

U navedenom periodu vrlo retko je od strane sudije za prekršaje izricana mera oduzimanja vozačke dozvole. Tako je u 1961. godini ova mera izrečena protivu 6 lica što iznosi 0,16%, u 1962. godini protivu 8 lica što iznosi 0,25%, u 1963. godini prema 7 lica što iznosi 0,22%, i to od svih kažnjenih lica, dok ova mera nije izricana u 1960. i 1964. godini.

Interesantno je dati i tabelu novčanih kazni, i to prema visini, kako bi se videlo, koji iznos novčanih kazni su sudije za prekršaje izricale učinocima saobraćajnih prekršaja. Evo te tabele:

Godina	Ukupno kažnjeno novčanom kaznom	Do 1000 dinara	Procent	Od 1000 do 3000 dinara	Procent	Od 3000 do 5000 dinara	Procent	Od 5000 do 10000 dinara	Procent	Od 10000 do 20000 dinara	Procent	Preko 20000 dinara	Procent
1960.	3.897	1525	39,5	1711	44	528	13,5	102	2,6	25	0,7	2	0,1
1961.	3.583	1253	35	1474	41	614	17	221	6	20	1,5	1	
1962.	3.126	777	25	1271	40	680	21	349	11	43	1,5	60	2
1963.	3.091	478	19	1109	44	920	39	455	18	31	1	2	0,1
1964.	3.120	596	19	1165	37	917	29	391	12	34	0,6	17	0,5

Kao što se vidi iz ove tabele najveći je broj novčanih kazni u iznosu od 1000 do 3000 dinara, a zatim do 1000 dinara. Posle toga broj izrečenih kazni se sve više i više smanjuje onako kako se povećava visina izrečenih novčanih kazni. Međutim, novčana kazna u iznosu od 1000 dinara u stalnom je opadanju, dok se povećava broj kažnjenih lica novčanom kaznom od 3000 do 5000 dinara. Iako je ova tendencija pozitivna, ipak možemo reći da je još uvek mali broj novčanih kazni u većem iznosu, jer procent izrečenih novčanih kazni od 10.000 do 20.000 dinara ne prelazi ni 2% od ukupnog broja izrečenih novčanih kazni, dok se procent izrečenih novčanih kazni od 5.000 do 10.000 dinara kreće od 2% do 12%.

Sudije za prekršaje kažnjavali su lica i u mandatnom postupku.

Iz niže navedene tabele vidi se koliko je lica kažnjeno u ovom postupku i koliki je procent kažnjenih u odnosu na ukupan broj kažnjenih za saobraćajne prekršaje. Evo te tabele:

Godina	Broj kažnjenih u mandatnom postupku	Ukupan broj kažnjenih za saobraćajne prekršaje	Procent kažnjenih u mandatnom postupku
1960.	596	4.014	14,4
1961.	1052	3.728	29
1962.	319	3.261	9,6
1963.	441	3.144	14
1964.	798	3.206	24,7

Iz ove tabele se vidi da je najveći broj lica koja su bila kažnjena u mandatnom postupku bio u 1961. godini, da se narednih godina ovaj broj smanjivao, s tim što se u 1964. godini ponovo povećao. Međutim, još uvek je mali procent kažnjenih lica u ovom postupku od ukupnog broja kažnjenih lica.

VI. KRIVIČNO PRAVNA REPRESIJA¹⁷

Krivična dela ugrožavanja javnog saobraćaja iz čl. 271. i 273. Krivičnog zakonika zavise u prvom redu od razvijenosti saobraćaja, kao i od drugih faktora o kojima smo već govorili. Ova krivična dela najčešće se vrše u gra-

¹⁷ Podaci dobiveni od javnih tužilaštava u Nišu i Prokuplju.

dovima i na glavnim putevima. Krivično-pravna represija ima vrlo važnu ulogu u borbi protiv ovih krivičnih dela. Mi ćemo se ovde osvrnuti na stanje na teritoriji Okružnog suda u Nišu i Prokuplju i na probleme koji se ovde pojavljuju.

U prvom redu obradićemo politiku gonjenja i kažnjavanja, trajanja krivičnog postupka i druga pitanja koja su u vezi sa napred iznetim pitanjima.

Tabela krivičnih dela iz čl. 271. i 273/271. Krivičnog zakonika.

Godina	Prethodni postupak				Optuženo od jav. tuž.				Presuđeno od suda			
	broj		indeks		broj		indeks		broj		indeks	
	čl. 271. do 273.	čl. 271. do 273.	čl. 271. do 273.	čl. 271. do 273.	čl. 271. do 273.	čl. 271. do 273.	čl. 271. do 273.	čl. 271. do 273.	čl. 271. do 273.	čl. 271. do 273.	čl. 271. do 273.	čl. 271. do 273.
1962.	89	40	100	100	58	30	100	100	45	23	100	100
1963.	61	38	71	95	52	20	90	66	32	18	71	80
1964.	60	37	66	91	19	15	32	50	7	20	15	89

Iz ove tabele vidimo da broj krivičnih dela iz člana 271. Krivičnog zakonika opada. Tako, na primer, dok je u 1962. godini bilo 89 krivičnih dela iz ovog člana, u 1964. godini taj broj je pao na 60. Isto tako u neznatnom opadanju su i krivična dela iz čl. 273/271. KZ i to od 40 u 1962. godini na 37 krivičnih dela u 1964. godini.

Dalje, iz ove tabele vidimo da je isto tako opao broj optuženih lica za krivično delo iz člana 271. Krivičnog zakonika. Naime, dok je u 1962. godini optuženo 58 lica, dotle je u 1964. godini optuženo svega 19 lica. Međutim, broj optuženih lica za ovo krivično delo u 1964. godini ne mora da bude apsolutno tačan, jer su ovo podaci koji su dobijeni od tužilaštva krajem 1964. godine, pa je verovatno izvestan broj predmeta ostao nesvršen. No, ipak smatramo da se stanje ne bi bitno izmenilo, jer je u 1964. godini optuženo za ovo delo svega 19 lica. Isto tako smanjio se i broj optuženih lica za krivično delo iz čl. 273/271. KZ i to od 30 u 1962. godini na 15 u 1964. godini.

Iz ove tabele se isto tako vidi da je manji broj lica koja su presuđena od strane suda u 1964. godini u odnosu na 1962. i 1963. godinu. Tako se broj lica koja su presuđena za krivično delo iz člana 271. Krivičnog zakonika smanjuje od 45 u 1962. godini na 7 u 1964. godini, a za krivično delo iz čl. 273/271. KZ od 23 u 1962. godini na 20 u 1964. godini.

Pošto smo analizirali napred navedene tabele, to ćemo sada dati podatke o broju krivičnih prijava za ova krivična dela i kako su rešene ove prijave.

Godina	Krivična dela iz člana 271. KZ					Krivična dela iz člana 273/271. KZ				
	broj prijava	odbačajem		zahtevom		broj prijava	odbačajem		zahtevom	
		broj	u %	broj	u %		broj	u %	broj	u %
1962.	144	71	50	73	50	56	20	35,7	35	64,3
1963.	139	55	40	86	60	66	29	44	37	56
1964.	104	35	38	66	66,4	65	30	47,5	38	54

Kao što se vidi iz ove tabele, veliki je procent odbačenih prijava. Tako je u 1962. godini odbačeno 50% prijava kod krivičnog dela iz člana 271. KZ, a 35,7% kod krivičnog dela iz čl. 273/271. KZ, dok je u 1964. godini za prvo

krivično delo odbačeno 33,0%, a za drugo krivično delo 47% kod svih podnetih prijava. Ovi podaci nam govore da se skoro svaka druga odnosno svaka treća prijava za navedena krivična dela odbacuje i postupak se ne pokreće. Oni nam dalje govore, da se relativno dosta podnose prijave od organa unutrašnjih poslova, iako se ne radi o krivičnim delima već o prekršajima. Međutim, mišljenja smo da su javna tužilaštva odbacivala u pojedinim slučajevima i krivične prijave gde je bilo elemenata krivičnog dela iz člana 271. Krivičnog zakonika, ali pošto je delo ostalo bez posledice, to su oni primenili član 4. stav 2. KZ i ovakve prijave sa zahtevom za administrativno kažnjavanje ustupali sudijama za prekršaje.

Interesantan je podatak da je prilično veliki procent odbačenih prijava iz čl. 273/271. KZ. Ovo zbog toga što se ovde radi o teškom delu, te je primena člana 4. stav 2. KZ tako reći isključena.

I. POLITIKA GONJENJA I KAŽNJAVANJA

Da bismo upoznali politiku gonjenja i kažnjavanja potrebno je dati pregled primljenih prijava, broja odbačaja, obustava i optuženja.

Tabela za krivično delo iz čl. 271. KZ.

Godina	Broj prijava	Odbačajem		Prethodni postupak				Optuženjem		
		broj	u %	zah-tev	obustavom broj	u %	dovršen prekidom broj	u %	broj	u %
1962.	144	71	50	73	32	36,3	—	—	58	63,7
1963	139	55	40	86	35	40,7	—	—	52	59,3
1964.	104	35	33	66	52	70	—	—	17	30

Tabela za krivično delo iz čl. 271/273 KZ

Godina	Broj prijava	Odbačajem		Prethodni postupak				Optuženjem		
		broj	u %	zah-tev	obustavom broj	u %	dovršen prekidom broj	u %	broj	u %
1962.	56	20	35,7	35	14	40	—	—	30	60
1963.	66	29	44	37	20	54	—	—	21	56
1964.	65	30	47,5	38	14	39,6	—	—	13	32

Iz napred navedenih tabela vidimo da je relativno mali broj optuženja u odnosu na ukupan broj primljenih prijava. Veliki je i broj obustava u odnosu na ukupan broj zahteva za pokretanje krivičnog postupka. Do ovako velikog broja obustava je došlo u prvom redu zbog toga što nije bilo dovoljno dokaza da je izvršeno krivično delo, a ređe zbog toga što nije bilo elemenata krivičnog dela. Ipak, stoji činjenica da je veliki broj obustava za ova krivična dela i da o ovoj činjenici organi tužilaštva moraju da vode više računa.

Interesantno je videti kako su javni tužioci vršili kvalifikaciju napred navedenih krivičnih dela uzimajući pri tome u obzir vinost izvršioca krivičnog dela.

Godina	Krivično delo iz člana 271. KZ				Krivično delo iz člana 273/271. KZ						
	br. opt.	Umišljaj broj u %		Nehat broj u %		br. optuž. broj u %	Umišljaj broj u %		Nehat broj u %		
1962.	58	30	52	28	48	30	—	21	70,6	9	29,4
1963.	52	32	60,8	20	39,2	21	—	3	14,3	18	85,7
1964.	17	10	60,6	7	39,4	13	—	3	23,2	10	76,8

Iz ove tabele se vidi da je kod krivičnog dela iz člana 271. KZ bilo više optuženja sa umišljajno delo nego kod krivičnog dela iz člana 273/271. KZ. Tako je u 1962. godini optuženo za umišljajno krivično delo iz člana 271. KZ. 52% lica, u 1963. godini 60,8%, a u 1964. godini 60,6%, od ukupnog broja optuženih lica.

Kad se radi o krivičnom delu iz člana 273/271. KZ, vidimo da su okružna javna tužilaštva, u 1962. godini uglavnom tužila da su ova dela izvršena sa umišljajem, jer ovaj procent iznosi za tu godinu 70,6%, dok je u 1963. i 1964. godini procent optuženih lica koja su izvršila ovo delo sa umišljajem opao na 14,3% u 1963. godini i 23,2% u 1964. godini.

Smatramo da je pravilna tendencija da se smanji procent optuženih lica da su ova krivična dela izvršila sa umišljajem, jer se ova dela po pravilu vrše iz nehata.

Okružna i opštinska javna tužilaštva držala su se prakse koja je bila u Srbiji u pogledu vinosti kod ovih krivičnih dela. Tako je u Srbiji u 1962. godini optuženo 48% lica od svih optuženih lica da su ova dela izvršila sa umišljajem. Međutim, ova praksa je u zadnjim godinama napuštena i na optuženje da su ova dela izvršena sa umišljajem ide se izuzetno.

Neujednačenost po pitanju koji oblik vinosti treba uzeti prilikom optuženja dolazi usled različitih kriterijuma koji se uzimaju prilikom određivanja vrste vinosti kod ovih krivičnih dela.

Važnost pravilne kvalifikacije kod ovih krivičnih dela nije samo teorijske prirode, već ima i praktični značaj za utvrđivanje težine krivičnog dela i stepena krivične odgovornosti. U pogledu kazne koja je predviđena za ovo krivično delo postoje velike razlike da li je ovo delo izvršeno sa umišljajem ili iz nehata. Kad se pogledaju statistički podaci o visini izrečenih kazni, dolazimo do zaključka da su one uglavnom uslovne kod krivičnih dela iz člana 271. Krivičnog zakonika, dok su kod krivičnih dela iz člana 273/271 Krivičnog zakonika prilično blage. Ovo se vidi iz niže navedene tabele.

Go- dina	Broj osu- đenih lica		Z a t v o r						Strogi zatvor					
	član 271.	član 273.	do 6 godina		do jedne godine		do 3 godine		do 3 godine		do 5 godina			
	271.	273.	271.	273.	271.	273.	271.	273.	271.	273.	273			
1962.	45	22	6	11	—	7	—	4	31	—	8	—	—	—
1963.	39	16	11	9	—	3	—	3	26	1	2	—	—	1
1964.	12	19	3	4	2	2	—	3	—	8	3	—	—	1

Iz ove tabele vidimo da je za krivično delo iz člana 271. Krivičnog zakonika izrečeno najviše uslovnih, a zatim novčanih kazni. U 1962. godini samo je 6 lica osuđeno od ukupno 45 na bezuslovne kazne zatvora u trajanju do 6 me-

seci, u 1963. godini 11 lica od ukupno 36 i, u 1964. godini 3 lica od ukupno 12, dok su ostala lica osuđena na uslovne ili novčane kazne. Iz ovih podataka možemo doći do zaključka da se najverovatnije radilo o delima koja su izvršena iz nehata iako su ista bila kvalifikovana da su izvršena sa umišljajem. Da se radilo o delima koja su izvršena sa umišljajem, sigurno je da bi kazne bile strožije.

Dalje se iz ove tabele vidi da u 1962. i 1963. godini za krivična dela iz člana 273. Krivičnog zakonika nije bio uslovnih kazni, dok je u 1964. godini od ukupno 19 lica 8 lica osuđeno na uslovne kazne. Ovo ukazuje da postoji tendencija ublažavanja kazni i za ova krivična dela iako se radi o teškim krivičnim delima.

Mera bezbednosti oduzimanja vozačke dozvole i zabrana bavljenja vozačkim zanimanjem nije izrečena ni prema jednom licu. Javna tužilaštva su slabo predlagala ovu meru, a ukoliko je i bilo predloga ovi predlozi nisu prihvatani od suda. Međutim, mišljenja smo da bi ovu meru trebalo više izricati, i to u svim slučajevima kad se radi o povratnicima ili o vozačima koji su ovo delo izvršili u pijanom stanju.

Ako uporedimo broj saobraćajnih nezgoda sa brojem podnetih krivičnih prijava i zahteva za izviđaje, kao i brojem optuženih i osuđenih lica, dolazimo do ovih podataka.

U 1962. godini podneto je 200 krivičnih prijava a bilo je 265 saobraćajnih nezgoda, što iznosi 78,5% od ukupnog broja nezgoda, u 1963. godini podneto je 205 prijava od ukupno 278 saobraćajnih nezgoda, ili 71,8%, i u 1964. godini 169 prijava od ukupno 325 saobraćajnih nezgoda ili 52,3%. Ovaj podatak nam ukazuje da je veliki broj podnetih prijava u odnosu na ukupan broj nezgoda. Međutim, kad uporedimo broj zahteva za vođenje izviđaja, broj optuženih i osuđenih lica za saobraćajne nezgode, u odnosu na ukupan broj nezgoda, dolazimo do podataka da je relativno mali broj lica protiv kojih je vođen krivični postupak, a još manji broj lica koja su bila optužena i osuđena. Tako se iz napred navedenih podataka vidi da je u 1962. godini stavljen zahtev za izviđaj protivu 108 lica što iznosi 40,2%, u 1963. godini protivu 123 lica što iznosi 42%, a u 1964. godini protiv 104 lica što iznosi 32%, od ukupnog broja saobraćajnih nezgoda.

Ako se broj saobraćajnih nezgoda uporedi sa brojem optuženja, dolazimo do podataka da je manji broj nezgoda za koje su odgovarali vozači. Tako je u 1962. godini optuženo 86 lica ili 32,5%, u 1963. godini 73 lica ili 26,3% a u 1964. godini 30 lica ili 9,5%, od ukupnog broja saobraćajnih nezgoda.

Stvar stoji još gore ako uporedimo broj osuđenih lica sa brojem nezgoda. Tako je u 1962. godini osuđeno 64 lica ili 24%, u 1963. godini 50 lica ili 18%, a u 1964. godini 16 lica ili 7,3% od ukupnog broja saobraćajnih nezgoda. Prema tome, tek svaka peta saobraćajna nezgoda nastala je krivicom vozača.

2. TRAJANJE KRIVIČNOG POSTUPKA

Trajanje krivičnog postupka za ova krivična dela je vrlo važna stvar, jer utiče na efikasnu borbu protivu izvršilaca ovih dela. Međutim, iz statističkih podataka se vidi da postupak dugo traje i da sa istim ne možemo biti potpuno zadovoljni.

Trajanje krivičnog postupka za krivična dela iz člana 271. i 273. Krivičnog zakonika

Go- dina	Br. pred. u izvidaju član 271. 273.		Trajanje prethodnog postupka						Trajanje sudskog postupka			
			Od prijave do zahteva član		Od zahteva do završetka član		Od završetka izviđ. do opt član		Do prvoste- pene presu- de član		Do pravnosna- žne presude član	
			271.	273.	271.	273.	271.	273.	271.	273.	271.	273.
1962.	73	35	4 d.	7 d.	95 d.	50 d.	15 d.	38 d.	75 d.	70 d.	100 d.	10 d.
1963.	86	37	8	8	112	65	12	28	130	90	105	120
1964.	66	38	3	3	115	33	15	18	92	71	85	92

Iz ove tabele vidi se da krivični postupak i za jedno i za drugo krivično delo traje prilično dugo. Naime, prethodni postupak za krivično delo iz člana 271. Krivičnog zakonika traje prosečno preko 3 meseca, a postupak pred sudom preko 6 meseci. Kad se to uzme u obzir dolazi se do podataka da postupak za ovo delo od dobijanja prijave do pravnosnažnosti presude traje prosečno jednu godinu. Sigurno je da ovde postoji niz objektivnih razloga, ali je isto tako sigurno da ima niz subjektivnih slabosti u radu po ovim predmetima.

Isto tako, prilično dugo traje i postupak za krivična dela iz člana 273. u vezi sa članom 271. Krivičnog zakonika. I za ova krivična dela prethodni postupak traje oko 3 meseca, a postupak pred sudom oko 6 meseci. Prema tome, iako se ovde radi o teškom krivičnom delu koje je imalo teške posledice, ipak postupak i za ovo krivično delo od podnošenja prijave do pravnosnažnosti presude traje oko jedne godine. I ovde postoje objektivni razlozi kao što je saslušanje svedoka koji se nalaze u drugim mestima zbog čega se na njihovo saslušanje čeka prilično dugo, a ima svedoka za čijim se adresama dugo traga dok se pronađu i saslušaju. Međutim, ipak treba ubuduće nastojati da se trajanje krivičnog postupka svede na razumnu meru.

Mr Radosav R. PETROVIĆ,
zamenik Okružnog javnog tužioca u Nišu

R é s u m é

Le nombre des accidents de la circulation dans l'arrondissement de Niš est en une augmentation constante. Tandis qu'en 1960 on avait enregistré 255 accidents, en 1964 leur nombre était passé à 325. D'autre part, en 1960, on avait déploré 237 victimes alors qu'en 1964 leur nombre s'élevait à 278. Enfin, le nombre des morts est passé de 15 en 1960 à 32 en 1964, et celui des blessés graves de 56 en 1960 à 114 en 1964.

Lorsqu'on compare le nombre des véhicules avec celui des accidents, on constate qu'en 1960 il y a eu 72 accidents pour 1.000 véhicules, contre 55 en 1964, soit une diminution assez sensible. En revanche, lorsqu'on compare le nombre des morts et des blessés avec celui des véhicules, on constate qu'en 1960 il y a eu 4,3 morts et 61 blessés pour 1.000 véhicules, contre 5,9 et 41 en 1964, soit une certaine augmentation du nombre des morts par rapport à celui des véhicules.

Parmi les usagers de la circulation, les plus atteints sont les piétons (22,3%), puis les occupants des véhicules, (33%), les cyclistes (22,3%), les tractoristes et les conducteurs de voitures (13,6%), et enfin les motocyclistes et les charretiers.

La proportion des morts s'établit comme suit: piétons (28,1%), occupants des véhicules (15,6%), cyclistes et mopédistes.

Le nombre des accidents de la circulation a influé aussi sur le montant des indemnités versées par l'office d'assurances de Niš, qui sont en augmentation constante.

Les responsables des accidents de la circulation sont le plus souvent les chauffeurs; viennent ensuite les piétons et les occupants des véhicules. La route et le véhicule jouent dans ce domaine un rôle insignifiant.

Les chauffeurs provoquent le plus souvent des accidents par excès de vitesse, parce qu'ils ne respectent pas la priorité et enfin parce qu'ils effectuent des dépassements irréguliers.

Les accidents les plus nombreux sont le fait des chauffeurs professionnels.

L'alcool joue un rôle important dans les accidents graves. En 1964, l'ébriété était à l'origine de 3,5% des accidents graves.

Le nombre des infractions aux règles de la circulation représente près d'un cinquième du nombre total des infractions. Les peines pour ces infractions se présentent le plus souvent sous forme d'amendes qui vont de 3 à 5.000 dinars. Les peines d'emprisonnement sont rarement prononcées, et leur durée moyenne est d'environ 12 jours.

Le nombre des personnes qui ont été frappées de sanctions pénales pour avoir provoqué des accidents de la route est relativement peu élevé. Ceci indique les chauffeurs ne pas responsables de la plupart des accidents.

Les peines prononcées par les tribunaux ne sont pas satisfaisantes. Il y a trop de sursis et de peines d'emprisonnement de courte durée.

La procédure pénale dure assez longtemps un an environ.

L'enquête sur les lieux pose un problème à part, à cause du nombre et de la nature des accidents.

DOPRINOS I ULOGA CENE MATERIJALA U IZVRŠAVANJU ZADATAKA SAVREMENOG KNJIGOVODSTVA

1. ULOGA I FUNKCIJE CENA ZA EVIDENCIJU O ZALIHAMA I UTROŠCIMA MATERIJALA U IZVRŠAVANJU KNJIGOVODSTVENIH ZADATAKA

Postoji više vrsta cena po kojima se u knjigovodstvu mogu iskazivati vrednosti zaliha i utrošaka materijala, ali se u principu primenjuje samo ona vrsta cena za koju se privredna organizacija opredeli. Ova činjenica ukazuje na to da je izbor cena za evidenciju o zalihama i utrošcima materijala od velikog značaja i da je on neophodan. Pitanje pravilnog izbora cena po kojima će se u knjigovodstvu evidentirati zalihe i utrošci materijala od velikog je značaja za organizaciju rada u preduzeću, a naročito za pravilno izvršavanje knjigovodstvenih zadataka i organizaciju rada u knjigovodstvenoj službi. Od izbora cena zavisi da li će knjigovodstvo biti u stanju da blagovremeno i realno iskaže vrednosti zaliha materijala, obračuna vrednost utrošaka materijala i utvrdi finansijski rezultat.

Značaj ovog pitanja za knjigovodstvo je mnogo veći i širi. Sa odabiranjem najpogodnijih oblika cena za evidenciju o zalihama i utrošcima materijala omogućava se potpuno i pravilno rešavanje velikog broja vrlo važnih pitanja koja su u neposrednoj vezi sa zadacima, funkcijama, principima i pravilnom organizacijom knjigovodstva. U ovom slučaju se postavlja pitanje kako da se iskoriste prednosti i pozitivne strane pojedinih oblika cena za potpunije ostvarivanje zadataka koje knjigovodstvu postavljaju savremena organizacija proizvodnje, savremeni oblici raspodele i konkretna politika privredne organizacije.

Pored ostalog treba imati u vidu da na obim i sadržinu zadataka knjigovodstva utiču karakter privrede i karakter odnosa koji vladaju u proizvodnji. Sa svoje strane knjigovodstvo u savremenim uslovima privređivanja postaje jedan od važnijih instrumenata za postizanje određenih ciljeva u privrednoj politici naše zemlje.

Cene koje se primenjuju za iskazivanje vrednosti zaliha i utrošaka materijala predstavljaju sastavni deo knjigovodstvenog sistema. Prema tome, ulogu i doprinos svakog pojedinog oblika cena treba posmatrati sa aspekta pravilnijeg funkcionisanja knjigovodstva i sa aspekta potpunijeg izvršavanja knjigovodstvenih zadataka. Radi toga nameću se i pitanja: koji su to osnovni zadaci koje knjigovodstvo putem cena treba da izvršava i u kojoj meri pojedini oblici cena mogu doprineti da se ti zadaci uspešno ostvare. Posebno se ističe pitanje kako se pojedini oblici cena mogu koristiti kao sredstvo za usavršavanje knjigovodstvene evidencije i za napredak privredne organizacije.

Iznećemo samo nekoliko važnih knjigovodstvenih zadataka kod kojih pojedine funkcije cena dolaze do izražaja.

1. Poznato je da knjigovodstvo tretira samo one promene koje se vrednosno izražavaju. Promene koje nastaju u oblasti zaliha i utrošaka materijala najpre se naturalno izražavaju. Naturalne jedinice kod materijala su raznorodne (tona, kilogram, metar i sl.) i nemoguće je bez posredništva cena izvršiti njihovo svođenje na jedinstvene i zajedničke pokazatelje, koji su za finansijsko knjigovodstvo neophodni. Tehnika svođenja različitih naturalnih jedinica na zajednički vrednosni izraz je vrlo jednostavna; količine materijala se množe sa odgovarajućim cenama i na taj način se dobiva novčana vrednost za sve materijale. Iz ovog se jasno sagledava da je osnovna funkcija cena ta da *novčano izrazi sve naturalne oblike sredstava koja se u procesu reprodukcije pojavljuju u različitim mernim jedinicama. Drugim rečima, osnovna funkcija cena je da novčano izrazi sve procese i promene na sredstvima i izvorima sredstava.*

2. Knjigovodstvo ima zadatak preko odgovarajućih pokazatelja da obezbedi iskazivanje i kontrolu očuvanja *integriteta sredstava sa kojima privredna organizacija raspolaze*. Sredstva za proizvodnju u našim uslovima su društveno vlasništvo i sa njima raspolazu kolektivi. To pravo raspolaganja sredstvima koja su društveno vlasništvo stvara za kolektiv određene obaveze prema zajednici. Te obaveze kolektiva prema zajednici mogu se iskazati i pratiti samo *vrednosno*, jer se sredstva prilikom upotrebe stalno menjaju i prelaze iz jednog naturalnog oblika u drugi.

Za očuvanje integriteta društvenih sredstava pomaže knjigovodstvena evidencija, jer se knjigovodstvenim podacima pokazuje kome je određena imovina poverena i ko snosi odgovornost za njeno održavanje i korišćenje. Kvantitativno održavanje društvenih sredstava u smislu očuvanja njihovog integriteta u naturalnom pogledu je nemoguće, ali se zato kod nas strogo vodi računa o očuvanju integriteta u vrednosnom pogledu. Knjigovodstvenim podacima na jednoj strani i periodičnim inventarisanjem na drugoj strani otkrivaju se zloupotrebe, pronevere i rasipništva. Manjak koji se u takvim slučajevima utvrđuje izražava se u novčanoj vrednosti, bez obzira da li je uzrok manjku pronevera ili loše čuvanje poverenih dobara. Sve te činjenice potvrđuju da je za pravilno praćenje obaveza privredne organizacije prema sopstvenicima sredstava, ili za pravilno praćenje rukovanja tim sredstvima, neophodno potrebno da imovina u privrednoj organizaciji dobije pored naturalnog i *novčani izraz*. Radi ovog je neophodna egzistencija cena.

3. Jedan od najvažnijih zadataka knjigovodstva je da kroz određene podatke pokaže kako se sredstva koriste, da bi se na kraju moglo da utvrdi na koji se način ta sredstva oplođuju. Drugim rečima, knjigovodstvo evidentira *efekte* na jednoj strani a *utroške* na drugoj strani, a potom ih upoređuje i na taj način utvrđuje konačne rezultate poslovanja privredne organizacije u određenom periodu. Međutim, za knjigovodstvo se postavljaju najveće teškoće pri upoređivanju i svođenju efekata i utrošaka na zajedničke i uporedive pokazatelje. Ovo stoga što se troše različita sredstva a ostvaruju različiti efekti, čije su novčane pa i upotrebne vrednosti različite. Problem je izvršiti svođenje svih efekata i svih utrošaka na zajedničko merilo, jer su njihove naturalne mere neuporedive. Ovaj zadatak knjigovodstva može se izvršiti samo upotrebom cena. *Prema tome, cene neposredno omogućuju da se svi efekti i utrošci svedu na vrednosne izraze, čijim se upoređivanjem može odrediti u kojoj je meri zadovoljen osnovni princip ekonomike.*

4. U poslednje vreme sve više se ističe *značaj i doprinos cena na polju kontrole ostvarivanja planskih zadataka i na polju utvrđivanja ekonomičnosti*

u poslovanju *privredne organizacije*. Međutim, da bi se te dve funkcije uspešno ostvarile: najbolje je da se knjigovodstvo orijentiše na one cene materijala koje u manjoj ili većoj meri imaju karakter normativnih cena. Normativnim cenama materijala dobivaju se normativne cene koštanja gotovih proizvoda preko kojih se mere i sagledavaju uspesi na polju ekonomičnosti po fazama proizvodnje, po proizvodima, po elementima proizvoda i za celokupnu proizvodnju privredne organizacije. Dakle, ako se želi da utvrdi na kojim elementima, u kojim fazama proizvodnje ili u kojim ekonomskim jedinicama se postižu kakvi rezultati, neophodno je potrebno da se u tom smislu izvrši izbor odgovarajućih oblika cena u evidenciji o materijalu.

5. Za naš sistem raspodele prema radu od vrlo velike je važnosti da se određenom organizacijom knjigovodstva i *uvođenjem odgovarajućih oblika cena u evidenciji o utrošcima materijala sa uspehom sagledavaju rezultati rada po pojedinim ekonomskim jedinicama*. Obezbeđivanjem podataka o zalaganju pojedinih ekonomskih jedinica u radu privredne organizacije, cene i knjigovodstvo na posredan način doprinose da se buduća privredna politika u privrednoj organizaciji vodi pravilnije i celishodnije, a da raspodela u kolektivu bude pravednija i stimulativnija.

6. Pojedini oblici cena omogućavaju da se direktno iz knjigovodstvenih podataka utvrdi *da li su utrošci za pojedine učinke u granicama društveno prosečnih utrošaka*. Ovakvi oblici cena u evidenciji o materijalu služe kao solidan osnov za postavljanje sistema cene koštanja gotovih proizvoda i usluga. Solidno postavljen sistem planskih cena koštanja gotovih proizvoda, zajedno sa sistemom stvarnih cena koštanja i prodajnih cena gotovih proizvoda, omogućava knjigovodstvu da blagovremeno i realno utvrdi ekonomičnost u privrednoj organizaciji, pa čak i u pojedinim pogonima ukoliko su ti pogoni samostalni u obračunavanju rezultata. Od kakvog je značaja ova funkcija cena najbolje pokazuje činjenica da od nivoa ekonomičnosti i veličine viška rada zavisi napredak privredne organizacije i privredni razvitak čitave zajednice, jer je višak rada uslov bez koga se ne može zamisliti proširena reprodukcija.

7. Na kraju treba istaći da se pozitivan doprinos cena materijala ne ogleda samo kroz napred iznete funkcije u knjigovodstvu. Naprotiv, velika je *uloga pravilno odabranih i postavljenih cena i u oblasti analize*, kad se podaci iz knjigovodstva obrađuju i koriste za ocenu poslovanja privredne organizacije ili pojedinih funkcija i službi u privrednoj organizaciji. Prema tome, pri isticanju pozitivne uloge cena treba imati u vidu i to da se pravilnim odabiranjem cena u evidenciji o zalihama i utrošcima materijala stvaraju povoljni uslovi za pravilnu analizu knjigovodstvenih podataka. U ovom slučaju treba voditi računa da knjigovodstveni podaci budu zasnovani na istim cenama na kojima su zasnovani podaci iz plana i programa privredne organizacije. Samo ako su cene u knjigovodstvu i planu potpuno istovetne moguće je u potpunosti uporediti ostvarene podatke sa planskim podacima. Na ovaj način knjigovodstveni podaci mogu se koristiti i za ocenu izvršenja planskih zadataka privredne organizacije.

Iz dosadašnje analize može se sagledati uloga i funkcije cena na polju pravilnog sagledavanja obima proizvodnje i sniženja cene koštanja, kao i na polju unapređivanja poslovanja privredne organizacije uopšte. Značaj tačnog utvrđivanja obima proizvodnje, stepena produktivnosti rada i ekonomičnosti poslovanja za standard radnih ljudi i unapređenja privrede nije potrebno posebno naglašavati, jer su to osnovni ciljevi naše privredne politike.

Međutim, napred iznete funkcije cena materijala mogu se u potpunosti odnositi i na evidenciju o materijalu za investicije, jer se i u oblasti investicija teži da trošci materijala budu smanjeni, da se sredstva koriste racionalnije i da ekonomičnost izgradnje bude veća. Ova činjenica potvrđuje da postoje veoma široke mogućnosti za iskorišćavanje određenih prednosti pojedinih oblika cena u svim privrednim oblastima društvene reprodukcije.

2. OSNOVNI ZAHTEVI KNJIGOVODSTVA KOJIMA CENE MATERIJALA ILI DRUGIH SREDSTAVA TREBA DA ODGOVARAJU

Kako u izvršavanju osnovnih zadataka knjigovodstva tako i u zadovoljenju njegovih osnovnih zahteva, cene treba da odigraju pozitivnu ulogu. Konkretan doprinos pojedinih oblika cena materijala ogleda se u stvaranju povoljnih uslova da se od strane knjigovodstva postigne veća *ažurnost, efikasnost, realnost, jasnoća, sveobuhvatnost, ekonomičnost, kao i istovetnost knjigovodstvenih podataka i podataka sa kojima se vrši upoređivanje.*

1. Za pravilno rukovođenje i upravljanje preduzećem od velikog je značaja da knjigovodstvo blagovremeno obezbedi podatke radi sagledavanja stanja i ocene postignutih rezultata. Blagovremeno pružanje podataka od strane knjigovodstva značajno je ne samo za one koji prate izvršavanje poslovnih zadataka u privrednoj organizaciji, već i za one koji prate kretanja u celokupnoj privredi ili pojedinim privrednim oblastima. Zbog toga se kao najvažniji zahtev postavlja da se knjigovodstvena evidencija organizuje i postavi tako da je u stanju da rukovodstvu, kolektivnu i organima upravljanja na vreme pruži podatke radi sagledavanja kretanja svih privrednih aktivnosti u privrednoj organizaciji. Ako se podaci ne pruže na vreme nadležni se onemogućuju da *blagovremeno preduzimaju mere radi otklanjanja grešaka i nedostataka u radu. Prema tome, sa obezbeđenjem blagovremenih podataka knjigovodstvo postaje ažurno, a sa blagovremenim sagledavanjem stanja i preduzimanjem odgovarajućih mera postaje i efikasno.* Očigledno je da je ažurnost najvažniji princip knjigovodstva, mada ona nije nikada sebi cilj već uslov za postizanje veće efikasnosti u otklanjanju nedostataka koji se pojavljuju u radu privredne organizacije. Ažurnost kao zahtev knjigovodstva može se ostvariti samo ako se knjigovodstvo orijentiše na one oblike cena koji po svojoj prirodi omogućuju blagovremenu evidenciju.

Međutim, pri odabiranju najpogodnijih oblika cena za evidenciju o materijalu ne treba težiti da se princip ažurnosti ili ma koji drugi zahtev knjigovodstva ostvari po svaku cenu, s obzirom da to može da bude na štetu drugih principa koji su isto tako vrlo važni za knjigovodstvenu evidenciju.

2. Pored napred istaknutog zahteva da evidencija bude ažurna, treba posebnu pažnju obratiti na realnost podataka koji se odgovarajućim cenama dobivaju. U knjigovodstvu treba stvoriti potpuno ili približno tačne podatke koji će stanje stvari prikazivati verno. U krajnjem slučaju svako namerno izopačavanje stvarnosti u knjigovodstvenoj evidenciji treba suzbijati, pa čak i kažnjavati.

3. Kroz odgovarajuće oblike cena i jednostavniji i prostiji sistem obračuna utrošaka materijala treba obezbediti da podaci knjigovodstva budu *jasni, potpuni i pristupačni.* Pri tome je naročito poželjno da se knjigovodstvo oslobodi

suvišnih podataka koji predstavljaju teret za evidenciju i koji onemogućavaju ekspeditivnost u knjigovodstvenim poslovima.

Naš sistem samoupravljanja zahteva da podaci koje pruža knjigovodstvo budu pristupačni i jasni bar za najveći broj članova kolektiva, a u prvom redu da budu jasni i pristupačni svim članovima organa upravljanja. Da bi se ovaj zahtev našeg društvenog sistema ostvario od knjigovodstva se traži da pruža jednostavne i uprošćene podatke. Međutim, i princip uprošćavanja podataka ima svoju donju granicu do koje se može ići, kako se time ne bi ugrozili neki važniji zahtevi knjigovodstva.

4. Od knjigovodstvenog sistema se traži da je pored ostalog i sveobuhvatan. *Sveobuhvatnost* sa aspekta cena treba shvatiti kao zahtev da se po mogućstvu svi materijali i ostala sredstva evidentiraju po cenama za koje se privredna organizacija unapred opredelila i na kojima je zasnovan čitav sistem praćenja vrednosti materijala i drugih materijalnih sredstava. Ovde se ne misli na sveobuhvatnost u tom smislu da se knjigovodstvenom evidencijom zahvate i oni procesi i pojave koji imaju knjigovodstveni karakter ili su za knjigovodstvo neracionalni. Naprotiv, knjigovodstvenom evidencijom i odgovarajućim oblicima cena, radi ostvarivanja principa sveobuhvatnosti, treba zahvatiti samo one procese i pojave koji su neophodni za kontrolu raspolaganja i rukovanja društvenim sredstvima ili su pak korisni za utvrđivanje stanja i iskazivanje rezultata u privrednoj organizaciji.

5. Pored uloge i doprinosa pojedinih oblika cena na izvršavanju knjigovodstvenih zadataka ili zadovoljenju pojedinih zahteva knjigovodstva, treba posebno ispitati u kojoj se meri takav sistem cena *isplati*. Troškovi knjigovodstva su neproizvodni troškovi i logično je da treba tražiti puteve i načine za njihovo sniženje. Najčešće se to može postići uvođenjem odgovarajućih oblika cena za evidenciju o zalihama i utrošcima materijala, koji uprošćavaju knjigovodstvenu tehniku i smanjuju knjigovodstvene troškove, a time doprinose da knjigovodstvena evidencija postaje *ekonomičnija*.

6. Kretanja u privrednoj organizaciji najčešće se prate u odnosu na planska predviđanja ili u odnosu na stanje iz prethodnog perioda. Otuda se postavlja kao jedan od principa knjigovodstva zahtev da podaci koje daje knjigovodstvena evidencija budu uporedivi i istovetni sa podacima iz plana i sa podacima iz prethodnih godina. Istovetnost podataka sastoji se u prvom redu u tome da su cene materijala iz knjigovodstvene evidencije postavljene na istim principima i osnovama, tj. da su u potpunosti iste sa cenama iz plana. Održavanje istovetnosti podataka iz perioda u period je vrlo teško, jer se cene u praksi stalno menjaju. Međutim, kad je u pitanju istovetnost i jednakost podataka u planu i knjigovodstvu, može se konstatovati da se taj princip sprovodi svuda gde se primenjuju planske — stalne cene.

3. OSNOVNI OBLICI CENA U EVIDENCIJI O MATERIJALU I NJIHOVE OSNOVNE KARAKTERISTIKE

U evidenciji o materijalu mogu se primenjivati razni oblici cena zavisno od važećih zakonskih propisa i zadataka i ciljeva knjigovodstva. Teorija i praksa pridaju najveći značaj sledećim vrstama cena materijala: *stvarnoj nabavnoj ceni, ceni koštanja, reprodukcionalnoj ceni u momentu trošenja, standardnoj ceni, stalnoj nabavnoj ceni i planskoj nabavnoj ceni*. Neki teoretičari za

iskazivanje vrednosti materijala preporučuju čak i *fakturnu cenu*. Napred navedene vrste cena mogu se podeliti u dve osnovne grupe, i to u grupu *stvarnih* cena i u grupu *stalnih* cena.

Iz grupe stvarnih cena najveću primenu ima *stvarna nabavna cena*. Pod pojmom stvarne nabavne cene podrazumevamo fakturnu cenu, uvećanu za zavisne troškove nabavke i dopreme. Ova vrsta cene smatra se najrealnijom, jer jedino ona predstavlja pravu protivvrednost sredstava izdatih za određenu nabavku materijala. Međutim, njena loša strana je u statičkom tretiranju vrednosti zaliha materijala, jer pokazuje vrednost u momentu nabavke, a ne sadašnju vrednost. Ukoliko u vremenu od nabavke do procene dođe do pada, odnosno do skoka cena, realnost vrednosti po stvarnim nabavnim cenama je dovedena u pitanje.

Najveće teškoće kod primene stvarnih nabavnih cena nastaju pri utvrđivanju vrednosti izdatog materijala za proizvodnju.¹ Naročito se taj problem oseća kad se utvrđuje nabavna vrednost izdatog materijala koji potiče iz većeg broja nabavki sa potpuno različitim cenama. Da bi se takav nedostatak stvarnih cena otklonio ili bar ublažio, za utvrđivanje stvarne vrednosti izdatog materijala praksa primenjuje razne tehničko-računske metode, kao modifikacije stvarne nabavne cene, od kojih su najpoznatije: metoda prva ulazna jednaka je prvoj izlaznoj, poslednja ulazna jednaka je prvoj izlaznoj, metoda prosečne nabavne cene i metoda koeficijenata. Međutim, ni primenom ovih metoda nije moguće da se izbegnu nedostaci stvarnih nabavnih cena u pogledu utvrđivanja realne vrednosti utrošenog materijala. Naročito se po pitanju realne procene utroška može zameriti metodi prva ulazna jednaka je prvoj izlaznoj, jer se utrošak materijala po ovoj metodi procenjuje prema najstarijim nabavnim cenama koje se najviše razlikuju od dnevnih.

Drugi nedostatak stvarne nabavne cene je u njenoj nepotpunosti. Ova cena obuhvata samo vrednosni iznos fakturne cene i troškova nabavke i dopreme. Međutim, materijali koji se nalaze u zalihima apsorbiraju rad i utrošak sredstava, koji nastaju oko njihovog čuvanja i održavanja. Tu spadaju u prvom redu lični dohoci magacionera i ostalih radnika iz magacinske službe, kao i ostali izdaci na ime režije magacina i sl. Postavlja se pitanje da li je ispravno da troškovi koji u procesu reprodukcije nastaju u fazi nabavke, ne budu obračunati u vrednost materijala, već da budu svrstani u proizvodne troškove, kao što je to slučaj kod nas. Tretiranje troškova nabavke kao troškova proizvodnje u suštini zanemaruje čitavu jednu fazu pri obrazovanju vrednosti proizvoda u procesu reprodukcije, što je u suprotnosti sa osnovnim postavkama kružnog kretanja sredstava i nastajanja vrednosti proizvoda.

Da bi se ovaj nedostatak stvarnih cena otklonio preporučuje se praćenje vrednosti materijala po *ceni koštanja u momentu trošenja materijala*. Cena koštanja u momentu trošenja materijala predstavlja nabavnu cenu materijala uvećanu za troškove čuvanja i održavanja materijala, koji nastaju od momenta kupovine do momenta izdavanja materijala za proizvodnju. I kod ove cene, kao i kod stvarne nabavne cene, pojavljuje se problem oko utvrđivanja vrednosti utrošenog materijala, jer svaka nabavka ima svoju sopstvenu cenu i vrednost. Za knjigovodstvo bi bilo komplikovano, pa i neracionalno, da se za svaku posebnu nabavku i za svaki izlaz materijala utvrđuje prava vrednost po ceni koštanja u momentu trošenja materijala. Komplikovanost pri utvrđi-

¹ M. Kovačević: „Obračun i raspodela po ekonomskim jedinicama“ (Savremena administracija, Beograd 1961, str. 2).

vanju vrednosti jeste osnovni razlog da se ova vrsta cena ne primenjuje u knjigovodstvu.²

Cena koštanja u momentu trošenja materijala pokazuje izvesne prednosti nad nekim oblicima nabavnih cena. Konkretno, ova cena je u mogućnosti da obuhvati troškove nabavne službe zaračunate u vrednost materijala. Prema tome, primenom cene koštanja u momentu trošenja materijala u knjigovodstvu je moguće da se izvrši razgraničavanje vrednosti utrošaka po pojedinim fazama reprodukcije onako kako u stvarnosti ti utrošci nastaju. Međutim, troškovi nabavne službe kao posebne faze i funkcije u našoj praksi ne zaračunavaju se posebno u vrednost materijala, već se njihov obračun vrši zajedno sa troškovima svih ostalih funkcija i aktivnosti i tretiraju se kao troškovi proizvodnje u toku. Ovo je nedostatak mnogih knjigovodstvenih sistema u svetu, pa i našeg. Taj nedostatak se otklanja vođenjem posebnih evidencija o troškovima po mestima, odnosno kod nas obračunom troškova po ekonomskim jedinicama.

Zajednički nedostatak stvarne nabavne cene i cene koštanja u momentu trošenja materijala je u tome što te cene zanemaruju uticaj kretanja cena na realnost cene koštanja gotovih proizvoda. Postavlja se pitanje da li je realna cena koštanja dobivena po stvarnim nabavnim cenama ili po cenama koštanja u momentu trošenja materijala, ako je u međuvremenu dok je materijal stajao na zalihima došlo do skoka ili do pada cene materijala. Pored toga, cene materijala se menjaju i za vreme njegovog funkcionisanja u procesu proizvodnje, pa i za vreme dok se gotovi proizvodi nalaze na zalihima. Prema tome da li je finansijski rezultat dobiven na osnovu napred navedenih cena realan i da li se on u celini može upotrebiti za proširenu reprodukciju i ličnu potrošnju, a da usled toga prosta reprodukcija ne bude smanjena, ako se već sigurno zna da su cene materijala u međuvremenu porasle. I obratno, da li se sredstva za akumulaciju i ličnu potrošnju ne smanjuju u korist sredstava za prostu reprodukciju, ako su cene materijala u toku procesa reprodukcije opale.

Ovaj nedostatak nabavne cene i cene koštanja do momenta trošenja materijala može se samo delimično otkloniti uvođenjem *reprodukcione cene u momentu trošenja materijala*. Posledice porasta odnosno pada cene materijala na finansijski rezultat pri upotrebi reprodukcione cene otklanjaju se samo do momenta trošenja materijala, s obzirom da se materijal ne reprodukuje time što je utrošen već samo ponovnom nabavkom, koja u najpovoljnijim uslovima može da nastane tek posle prodaje gotovih proizvoda.

Reprodukciona cena materijala u momentu njegovog trošenja se vrlo teško kontroliše. Zbog toga se ne može primenjivati u našim uslovima u kojima je svojina nad sredstvima za proizvodnju društvenog karaktera a obezbeđenje uslova za društvenu kontrolu od velikog značaja.

Opšti nedostatak svih stvarnih cena je u tome što se zasnivaju na dokumentaciji. Drugim rečima, za utvrđivanje vrednosti nabavljenog ili utrošenog materijala po stvarnim cenama mora se raspolagati potpunom dokumentacijom. Ovaj problem sa svoje strane dovodi do neažurnosti kako pri utvrđivanju vrednosti zalihima, tako i pri obračunavanju ukupnih troškova i obrazovanju cene koštanja gotovih proizvoda. Usled neažurnosti u obračunavanju troškova, stvarne cene materijala mogu uticati i na blagovremeno utvrđivanje finansijskog rezultata.

² Todor Stojanović i Đorđi Nikolovski: „Knjigovodstvo na industriskite i trgovskite pretprijatija“, Skopje 1962, str. 252 i 253.

Da bi se neki od napred iznetih nedostataka ublažili ili otklonili evidencija o materijalu se orijentiše na stalne cene. U grupu stalnih cena ubrajamo: *standardne cene, stalne nabavne cene i planske nabavne cene materijala.*

Standardna cena kao oblik stalnih cena karakteriše se time što se za njeno utvrđivanje koriste strogo naučni metodi. Primenom standardne cene dobiva se vrednost utrošaka materijala koji treba da nastanu u najnormalnijim, pa čak i idealnim uslovima rada. Otuda potiče i suštinska razlika između planskih cena i standardnih cena materijala. Dok se planske cene materijala utvrđuju strogo vodeći računa o konkretnim uslovima rada i poslovanja određene privredne organizacije, dotle se standardne cene određuju polazeći od najnormalnijih ili idealnih uslova uopšte. Proces utvrđivanja standardnih cena materijala je vrlo dug i težak, ali je ipak koristan ako se njihova svojstva pozitivno iskoriste u knjigovodstvenom sistemu.³

Sa druge strane standardne cene imaju izvesne sličnosti sa ostalim vrstama stalnih cena, i to konkretno kad su u pitanju opšta svojstva i prednosti stalnih cena, kao što je, na primer, postizanje relativno velike ažurnosti i sl.

Posebna odlika standardnih cena materijala je baš u tome što se jedino one mogu koristiti kao opšte priznate normativne cene, a što je od velikog značaja za ocenu rezultata na polju ušteda i ekonomičnosti.

Osnovna obeležja *stalne nabavne cene* su: prosta i jednostavna tehnika utvrđivanja vrednosti nabavljenih i utrošenih materijala, jednostavna kontrola normativa utrošaka materijala i blagovremeno konstatovanje i evidentiranje materijala, s obzirom da se ne čeka na dokumentaciju radi utvrđivanja stvarne cene i vrednosti.

Planska cena materijala se po svojoj suštini razlikuje od svih ostalih oblika stalnih nabavnih cena. Njena uloga u izvršavanju knjigovodstvenih zadataka je vrlo velika. Po svojoj sadržini planska nabavna cena materijala treba da predstavlja, u okviru plana preduzeća, osnovu za utvrđivanje vrednosti materijala koji treba da se utroši za ostvarenje određenog učinka ili proizvoda, polazeći od konkretnih uslova privređivanja i rada u privrednoj organizaciji.

Planska nabavna cena je, prema tome, važan element finansijskog plana privredne organizacije i faktor u određivanju planske cene koštanja gotovih proizvoda. Posebno je važno da se planska cena materijala tretira kao značajan faktor za utvrđivanje finansijskog rezultata po pojedinim jedinicama u privrednoj organizaciji.

4. VRSTE ČENA KOJE SE KOD NAS PRIMENJUJU

U našoj praksi, shodno Pravilniku o jedinstvenom kontnom planu u privrednim organizacijama, za evidenciju o materijalu mogu se primenjivati samo dva oblika nabavnih cena, i to: *stvarna nabavna cena ili planska nabavna cena.* Primenom planske cene ili stvarne cene materijala obezbeđuju se najpovoljniji uslovi za kontrolu raspolaganja društvenim sredstvima, pa je to bio jedan od odlučujućih momenata za zakonodavca da se opredeli samo za plansku i stvarnu nabavnu cenu materijala. Ovde treba napomenuti da planske cene imaju privremeni karakter. One funkcionišu samo između dva obračunska momenta. Periodični obračuni i završni račun zahtevaju da se obračun

³ Todor Stojanović i Đorđi Nikolovski: „Knjigovodstvo na industriskite i trgovskite pretprijatija“, Skopje 1962, str. 256.

vrednosti zaliha i utrošaka materijala konačno izvrši po stvarnim cenama. Otuda se u uslovima planskih cena, pored planskih vrednosti materijala, obavezno iskazuju i odstupanja između planskih i stvarnih vrednosti nabavljenih i utrošenih materijala. A za utvrđivanje razlike između planskih i stvarnih vrednosti najčešće se u knjigovodstvu primenjuju kalkulativni računi „nabavke materijala“, čiji je zadatak da knjigovodstveno-računskim putem olakšaju dobivanje stvarne nabavne vrednosti i iznalaženje odstupanja od planskih vrednosti.

Opređeljivanje za jedan ili drugi oblik navedenih cena prepušteno je privrednim organizacijama. Zakon čak i ne insistira ni na jednoj od ovih cena, a teorija samo potencira njihove dobre i loše strane. Međutim, praksa u današnjim uslovima zahteva da se po mogućstvu jasno odredi koja je od tih vrsta cena, koje se kod nas mogu primenjivati, za knjigovodstvo pogodnija i racionalnija i koja je od njih u stanju da zadovolji zahteve privrednih organizacija na sadašnjem nivou organizacije rada i organizacije raspodele.

U teoriji, pa i praksi, postoje neslaganja po pitanju kriterijuma od kojih treba pri izboru cena poći. Neki polaze od prednosti planskih cena, dok drugi ističu stvarnu nabavnu cenu kao jedino moguću cenu koja ima objektivni karakter i koja je u krajnjem slučaju predmet završnog računa i periodičnog obračuna. Međutim, sve veća težnja za doslednije primenjivanje principa raspodele prema radu dovela je do toga da je planska nabavna cena ipak potisnula stvarnu nabavnu cenu, jer se od cena predviđenih propisima može samo na osnovu planske cene utvrđivati u kojoj je meri koja organizaciona jedinica privredne organizacije doprinela na polju ekonomičnosti odnosno na uštedama u materijalu. Mada je ovaj moment odlučujući za orijentaciju na plansku cenu, ne treba zanemariti ni neke druge prednosti planske cene.

Činjenica je da se u praksi ne pravi razlika između planske cene i stalne nabavne cene materijala. Čak se i u propisima koji regulišu ovu materiju ne oseća nikakva razlika, već se, naprotiv, te dve vrste cena izjednačavaju. Ovo se jasno vidi iz formulacije odredbe Pravilnika o jedinstvenom kontnom planu privrednih organizacija, koja doslovno glasi: „Zalihe materijala mogu se voditi po nabavnoj i stalnoj (planskoj) ceni“⁴ Zakonodavac na ovom mestu pod nabavnom cenom shvata stvarnu nabavnu cenu materijala, a stalnu nabavnu identifikuje sa planskom.

Druga primedba koja zaslužuje posebnu pažnju odnosi se na domen proizvoljnog izbora cene za vođenje evidencije o materijalu kod nas. Izbor vrste cena u privrednim organizacijama sveden je na relativno uže područje od onog koje smo mi napred izložili, jer je propisima precizirano da se u praksi mogu primenjivati samo planska ili stvarna cena za iskazivanje vrednosti materijala.

5. NEKE PREDNOSTI PLANSKE CENE NAD OSTALIM OBLICIMA CENA KOJE SE KOD NAS PRIMENJUJU

U sistemu knjigovodstva u kome se evidentiranje vrednosti materijala vrši po *stvarnim nabavnim cenama*, knjiženje nabavke materijala uslovljeno je prethodnim sakupljanjem celokupne dokumentacije, na osnovu koje se utvrđuje puna nabavna vrednost materijala iz određene nabavke. Drugim rečima,

⁴ Član 42. Pravilnika o jedinstvenom kontnom planu privrednih organizacija (Službeni list FNRJ, br. 20/61).

primenom stvarnih cena u evidenciji o materijalu nemoguće je sprovesti knjiženje materijala sve dotle dok se ne kompletira celokupna dokumentacija. Moguće je i to da se određeni materijal potroši, pa čak i definitivno opredmeti u gotovim proizvodima, a da je zbog nepotpune dokumentacije još uvek njegova nabavka ostala neproknjižena.

Veliki stepen podele rada u savremenoj privredi uslovljava da se oko kupovine i vršenja raznih usluga za nabavku i dopremu materijala angažuje veliki broj stranih lica, i da se u vezi sa jednom nabavkom pojavi veliki broj faktura. U takvim uslovima moguće je da se pri sastavljanju kalkulacije neka faktura ne predvidi i da je privredna organizacija primi tek onda kad je knjiženje određene nabavke u potpunosti završeno. Takav slučaj bi stvorio poseban problem, jer se knjiženje vrši samo na osnovu potpune dokumentacije. Iz ovog možemo da zaključimo da je nemoguće postići ažurnost niti tačnost ako se evidencija o materijalu zasniva na stvarnim cenama, jer se potpuna stvarna nabavna vrednost dobiva samo na osnovu dokumentacije koja u većini slučajeva pristiže tek posle isporučenih materijala ili učinjenih usluga za nabavku i dopremu.

Drugi problem koji se pri evidenciji o materijalu po stvarnim cenama pojavljuje odnosi se na utvrđivanje vrednosti izdatog materijala za proizvodnju. Jedan isti materijal nabavlja se po različitim cenama. Pored toga, jedan isti materijal nabavlja se od različitih dobavljača koji su različito udaljeni od privredne organizacije. Različita udaljenost uslovljava i različite troškove dopreme po jedinici, tako da za istu vrstu materijala imamo potpuno različite cene. S obzirom na ovakvu situaciju postavlja se pitanje po kojoj ceni treba knjižiti utroške materijala.

Evidencijom o materijalu po planskim cenama uprošćava se tehnika knjiženja kako pri primanju tako i pri izdavanju materijala. Knjiženje po planskim cenama sprovodi se nezavisno od dokumentacije, koja ranije ili docnije može da prispe u privrednu organizaciju. Planskim nabavnim cenama se, prema tome, obezbeđuju objektivni uslovi za postizanje ažurnosti u knjigovodstvu. Dokumentacija kod evidencije po ovim cenama služi samo radi korekcije i svođenja planskih vrednosti na stvarne. Kraće rečeno, planske nabavne cene pokazuju velike prednosti nad stvarnim nabavnim cenama na polju stvaranja olakšica i ekspeditivnosti u knjigovodstvenim poslovima u svim fazama praćenja vrednosti materijala.⁵

Stalne cene, isto tako, stvaraju izvesne olakšice pri iskazivanju vrednosti materijala i obezbeđuju visok stepen ažurnosti u knjigovodstvu, ali se ni u kom slučaju ne mogu upotrebiti za ocenu ekonomske opravdanosti nastalih utrošaka, baš zbog toga što se njihovo obrazovanje ne zasniva na konkretnim objektivnim uslovima poslovanja.

Planske nabavne cene zasnovane su na konkretnim uslovima rada i privređivanja, tako da se one mogu koristiti kao sredstvo za kontrolu veličine utrošaka materijala i kao sredstvo za odmeravanje ekonomske opravdanosti utrošaka nastalih za određene učinke. I dok se kod stvarnih cena postavljalo pitanje neažurnosti, a kod stalnih cena pitanje nerealnosti, dotle se planskim cenama obezbeđuju vrlo povoljni uslovi za postizanje ažurnosti a u velikoj meri i realnosti knjigovodstvene evidencije.

⁵ M. Kovačević: „Obračun i raspodela po ekonomskim jedinicama“ (Savremena administracija, Beograd 1961, str. 5).

Pri odabiranju oblika cena po kojima će se evidentirati zalihe i utrošci materijala, postavlja se kao najvažnije pitanje, kako preko knjigovodstva doprineti da raspodela prema radu bude pravednija i stimulativnija. Da bi se takav zahtev knjigovodstva ostvario potrebno je da se najpre odrede efekti sa jedne strane i utrošci sa druge strane. Stvarnim cenama materijala ne mogu se obezbediti nikakvi pokazatelji koji bi mogli da signaliziraju ko se i koliko u kolektivu zalaže da utrošci budu manji. Prema tome, primenom stvarnih cena u evidenciji o materijalu može se destimulativno uticati na zalaganje radnika a na taj način deformisati princip nagrađivanja prema radu.

Kao najobjektivnije merilo za iskazivanje rezultata po ekonomskim jedinicama pokazala se cena koštanja učinaka. Međutim, cene koštanja učinaka, dobivene na osnovu stvarnih cena materijala, su čas manje čas veće zavisno od promena cena materijala i od količina koje se troše. Takve cene koštanja učinaka ne mogu se uzeti u obzir za određivanje veličine utrošaka, jer na veličinu utrošaka utiču mnogi spoljni i unutrašnji faktori, a u prvom redu promene cena materijala.⁶

Uticaj promena cena materijala na visinu cene koštanja učinaka i na veličinu utrošaka, može se odstraniti primenom planskih cena u evidenciji o utrošcima materijala i utvrđivanjem učinaka na osnovu tih cena. Sa uvođenjem planskih cena onemogućava se dejstvo promena cena materijala na poslovni rezultat jedinica. Svrha primene planskih cena materijala u evidenciji o troškovima jeste u tome da se spoljni uticaji izdvoje od unutrašnjih uticaja i da se kroz prekoračenje odnosno sniženje cene koštanja efekata izrazi uspeh radnih ljudi na polju ekonomičnosti pri utrošku materijala.

Od svega je ipak najznačajnije da se planska nabavna cena materijala pojavljuje i kao vrlo važan element za iznalaženje odstupanja — razlike između nje kao normalne nabavne cene i postignute stvarne nabavne cene materijala. Ova razlika pokazuje kakve je rezultate u vršenju svoje delatnosti postigla nabavna služba. Prema tome, razlika između planske cene i stvarne nabavne cene materijala nije samo običan računski izraz, kako se to u knjigovodstvu najčešće shvata, nego i važan ekonomski pokazatelj.

Na kraju treba imati u vidu da se primenom planskih cena ne negira postojanje stvarne vrednosti materijala, koja na posredan način postoji i u ovim uslovima. Vrednost zaliha materijala po planskim cenama i odstupanje od stvarnih cena daje stvarnu nabavnu vrednost zaliha materijala. A vrednost utrošenog materijala po planskim cenama sa odgovarajućim delom razlike između planskih cena i stvarnih cena daje stvarnu vrednost utrošenog materijala. Ovo dokazuje da u evidenciji pod planskim cenama egzistiraju ne samo planske cene već i stvarne vrednosti zaliha i utrošaka materijala.

6. ZAKLJUČCI

Na današnjem stepenu našeg privrednog razvitka i razvoja sistema samoupravljanja u privrednim organizacijama, kad se posebno ističe zahtev za sprovođenje principa raspodele prema radu, knjigovodstveni zadaci postaju sve složeniji i komplikovaniji. Uloga koju sada dobiva knjigovodstvo ne sa-

⁶ M. Kovačević: „Obračun i raspodela po ekonomskim jedinicama“ (Savremena administracija, Beograd, 1961, str. 3).

stoji se samo u registrovanju privrednih promena na sredstvima i izvorima sredstava privredne organizacije, već se ona proširuje i na otkrivanju suštine tih promena i procesa.

U realizaciji svih svojih zadataka knjigovodstvo mora, u prvom redu da koristi naučne metode, koje mogu da odigraju vrlo značajnu ulogu u evidenciji i da na posredan način doprinesu razvoju privredne organizacije. Pri odabiranju odgovarajućeg oblika cene po kojima će se evidentirati zalihe i trošci materijala, treba isto tako koristiti naučne postavke.

Cene predstavljaju jedan od najvažnijih elemenata za finansijsko knjigovodstvo. Ako se uz to pozitivno iskoriste dobre strane pojedinih vrsta cena, cene se pojavljuju i kao metoda za usavršavanje knjigovodstvene evidencije. Sa organizacionog gledišta cene se pojavljuju kao neophodan uslov za pravilnu i racionalnu organizaciju rada u knjigovodstvenom aparatu. Savremeni oblici cena u evidenciji o materijalu omogućuju postavljanje takve organizacione forme kojom se *uprošćava* knjigovodstvena tehnika. To u krajnjem smislu znači da se sistemom cena utiče na *podizanje produktivnosti* rada u knjigovodstvenoj službi.

Za pravilno funkcionisanje svih delatnosti u privrednoj organizaciji veliku ulogu ima blagovremena aktivnost organa rukovođenja i organa upravljanja. Za njihovo aktivno delovanje potrebna je pravilna orijentacija zasnovana na pokazateljima i realnim analizama. Međutim, analize uvek direktno zavise od efikasnosti i realnosti knjigovodstvene evidencije. Dakle, pravilno postavljanje i odabiranje čitavog sistema za iskazivanje vrednosti materijala po pojedinim fazama reprodukcije, *doprinosi* funkcionisanju knjigovodstva i analize.

Cene prema iznetim konstatacijama doprinose da knjigovodstvo bude funkcionalnije, *analiza efikasnija, organi upravljanja operativniji, a rad svih službi, a naročito knjigovodstvene službe, produktivniji.*

Doprinos cena na polju produktivnosti rada ne iscrpljuje se kroz pozitivnu ulogu cena u postizanju veće efikasnosti knjigovodstvene službe, već se njihova uloga proširuje i na *kontrolu* svih ostalih službi i na pružanje podataka o radu tih službi *radi unapređivanja njihovog poslovanja.*

S druge strane neke cene stvaraju mogućnost za *utvrđivanje ekonomičnosti* u potrošnji materijala po pojedinim organizacionim jedinicama i otkrivanju kretanja utroška materijala u odnosu na normalni utrošak. Posebno je veliki doprinos cena u postavljanju sistema evidencije za utvrđivanje *efekata i utrošaka po pojedinim ekonomskim jedinicama i pogonima radi ostvarivanja doslednije raspodele prema radu.* Ovaj moment je danas najvažniji, jer se putem pravilne raspodele prema radu ostvaruje najvažniji princip socijalističkih odnosa u proizvodnji.

Todor ĆIRIĆ

asistent Pravno-ekonomskog
fakulteta u Nišu

Summary

For a regular unrolling of the process of production and distribution in an economic organization the book-keeping is required to give to the collective and the administrative and managing organs universal and real data on the quantities and the values of the stocks and consumption of material, as well as on the amount of the financial results.

The real values of the stocks and the consumption of the material for financial book-keeping are one of the most important categories. They can be secured only by a proper applying of the real prices in the materials book-keeping. Therefrom it is clearly seen that the reducing of the different natural forms of the material in a single monetary expression is one of the fundamental function of the prices. Nevertheless, in the modern book-keeping system the price of the material is treated also from an aspect of execution of the other purposes of the book-keeping. Among the most important purposes of the financial book-keeping to the execution whereof contribute directly the prices of the material, particularly distinguished is the determination of the economy in respect to the consumption of the material by the economic organization and its economic units.

Besides the contribution of the various kind of prices to the realization of the essential book-keeping purposes, a stress is laid on a positive relation of the several forms of the prices to the essential book-keeping principles. In this part the prices are given as a very important factor for a better realization of the following book-keeping requirements: to be up to the date, the reality, the efficacy, the clearness, the accessibility, the universality and the economy.

From the aspect of a more rational solution and execution of the book-keeping purposes, as well as from the aspect of a relation of the several forms of prices to the essential book-keeping requirements and principles, as the most convenient form of prices the author point out the planned cost price of the material. Its essential advantages are reflected on a simplification of the booking technics of the material and on a realization of the essential conditions for a real expression of the effects per several economic units.

Pointed out there is also how the prices of the material may in an intermediate way contribute to a more effectual analysis of business and to a more productive organization of the work in the book-keeping apparatus. As the most important, it is said that in modern conditions the several forms of the prices constitute one of the conditions for the setting up and the application of a system of distribution according to the work. From this clearly follows the magnitude of the importance of a correct selection of the system of the prices, and particularly of the system of the prices in the booking of the material.

Stoiko Popov: „UZROČNOST U DRUŠTVU“
izdanje BKP, Sofija 1964.

Savremena bugarska literatura iz oblasti sociologije i filozofije istorije sve više ispoljava tendenciju oslobođenja od dogmatsko-spekulativnog rasuđivanja. Javlja se radovi koji očigledno teže empirijskoistraživačkoj delatnosti i savremenoj sociološkoj analizi društvenih pojava, posebno onih koji čine specifikum bugarskog socijalističkog društva. Jedna takva monografija „Uzročnost u društvu“ pojavila se u izdanju Bugarske komunističke partije, čiji je autor „kandidat filozofskih nauka“ Stoiko Popov.

Autor počinje sa razmatranjem *odnosa između uzročnosti, nužnosti, zakonomernosti i slučajnosti u društvu*. Pošto je objasnio da je veličina marksističke dijalektike i materijalizma u naučnom razumevanju uzročnosti, Popov daje marksističku odredbu uzročnosti koja ukazuje na prevazilaženje domarksističkog, mehanističko-materijalističkog razumevanja suštine i forme socijalnog kauzaliteta. Tako je po njemu uzročnost „filozofska kategorija koja označava onu oblast sveopšte povezanosti, koja se odnosi na rađanje date promene kao rezultat uzajamnog uticaja među predmetima i pojavama i unutra njih i na one procese i pojave koje zadržavaju promenu i razvitak“ (strana 6). Uzročnost to je, dakle, međuuticaj predmeta (pojava) u konkretnom vidu i između konkretnih predmeta (pojava). Nužnost, opet, kao sociološka kategorija označava unutrašnju svojstvenost svake uzročne veze. Nužnost odražava postojano, suštinsko i unutrašnje-tipično u procesu istorijskog razvoja. Usled toga je nužnost i nemoguća bez uzročnosti, pa zato onaj „ko priznaje istorijsku nužnost, ne može a da ne priznaje i društvenu uzročnost. I obratno, ko odriče uzročnost u društvu, taj, hteo to ili ne, stiže do negacije istorijske nužnosti“ (strana 9).

Prateći nadalje dijalektičku vezu između navedenih kategorija Popov konstatuje da se nužnost ispoljava kroz dva osnovna oblika — zakonomernost i slučajnost. Zakonomernost je istovremeno opšta i nužna veza koja se ponavlja u redu pojava, a slučajnost označava stanje kad se pri datim uslovima ne javlja obavezno data pojava odnosno data pojava može da se ostvari ili ne. Slučajnost se time ne suprotstavlja uzročnosti mada je kao takva protivrečna nužnosti. Upravo u ovoj prvoj glavi pisac je najinteresantniji svojim razmišljanjima o vrstama slučajnosti i njihovom odnosu prema uzročnosti i nužnosti. Popov razlikuje unutrašnje i spoljne slučajnosti. On smatra da je nepravilno tumačenje prema kome je nužnost vezana za nešto unutrašnje u odnosu na datu pojavu a slučajnost predstavlja nešto spoljašnje. To je, misli on, loša interpretacija Engelseve formulacije da je slučajnost forma nužnosti. Takva interpretacija vodi tome da je nužnost sadržina a slučajnost — forma. Međutim, smatra Popov, nužnost se odnosi ne samo na sadržinu već i na formu jer je forma struktura, način orga-

nizacije sadržine. Slučajnost je, opet, specifično ispoljavanje onog što je bitno, opšte u sadržini i formi. Proizilazi da ne postoji samo unutrašnja nužnost pojava, već i njihova unutrašnja slučajnost. Za razumevanje te unutrašnje slučajnosti potrebno je razlikovati dva smisla forme. U jednom slučaju forma označava konkretnu organizaciju, konkretnu strukturu sadržine (što je suštinsko značenje te kategorije). U drugom slučaju forma je način postojanja i ispoljavanja nečeg (kretanje je forma postojanja materije) i upravo se u tom smislu upotrebljava kategorija forme kad se govori da je slučajnost forma ispoljavanja nužnosti. Kretanje, prostor i vreme kao forme (načini) postojanja materije su osnovno, najopštije, unutrašnje prisutno i neodvojivo svojstvo materije bez kojih ona ne može da postoji. Ovde je reč o svojstvu kao formi, načinu postojanja i ispoljavanja — kao unutrašnja slučajnost i oblik unutrašnje nužnosti.

I dok su unutrašnje slučajnosti svojstvene prirodi predmeta i pojava, dotle su spoljne suprotnosti one slučajnosti čiji uzroci leže u prirodi drugih pojava. Te spoljne slučajnosti (kao spoljni uticaji) mogu rušiti ili sputavati prirodu nekih pojava, ali mogu i pozitivno uticati na njihov razvoj (na primer, pogodna geografska sredina i njen uticaj na društvo).

Popov ide i dalje u analizi vidova slučajnosti, pa kaže da one mogu biti i takve slučajnosti kad su dopuna a istovremeno i forma konkretnog ispoljavanja date nužnosti, ili kad su samo dopuna date nužnosti ali ne i obavezna njena forma konkretnog ispoljavanja. Kod primera u vezi sa „rukovodećom ulogom komunističke partije“ (koja u shvatanju pisca predstavlja nužnost prelaza od kapitalizma ka komunizmu) za prvi vid slučajnosti uzimaju se konkretne društvenoneophodne i korisne delatnosti komunista u izgradnji socijalizma (što je forma ispoljavanja i dopuna zakonomernosti „rukovodeće uloge komunističke partije“): Međutim, ukoliko pojedinci ili čitava partija ispoljava dogmatske i revizionističke pogledе i metode reč je o drugoj vrsti slučajnosti, pošto „ti pogledi i delatnosti nisu forma ispoljavanja nužnosti rukovodeće uloge komunističke partije, jer nisu društveno neophodni radi zauzimanja vlasti i izgradnje socijalizma“ (strana 23).

U drugoj glavi Stoiko Popov razmatra *socijalni kauzalitet i zakonomernost i problem „cilja“ i „smisla“ ljudske istorije*. Najpre, autor podvrgava kritici idealističko i metafizičko protivstavljanje teleološkog kauzalnom objašnjenju istorijskog razvitka. U teorijama predstavnika nemačke klasične filozofije na čelu sa Hegelom, u agnosticizmu Karla Jaspersa, u hrišćanskom idealizmu H.H. Valza, u eklekticizmu Rajmond Arona, idealističkim spekulacijama K.K. Popera, Alfred Vebera, Hendrik de Mana i mnogih drugih starih i mladih predstavnika nemarksističkog, antimaterijalističkog i metafizičkog shvatanja razvoja ljudskog društva. Popov otkriva teleološke koncepcije o „svrsishodnosti“, „smislu“ i „cilju“ ljudske istorije kao protivstav marksističkom, istorijskomaterijalističkom učenju o uzročnosti i zakonomernosti u društvu. Nasuprot njima, Popov razvija misao da je pitanje smisla i cilja pitanje ne istorije, društva kao celine već da je to stvar pojedinaca, grupa, klasa i njihovih konkretnih istorijskih uslova u kojima se pojavljuju. „Neppravilno je — piše Stoiko Popov — da se govori o cilju i smislu ljudskog života uopšte ili pak, kako smatraju neki ideolozi imperijalizma, da je besmisleno živeti, pošto niko ne zna šta će mu doneti budućnost. Pravilna je druga pretpostavka pitanja, a upravo: čim objektivne zakonomerne tendencije zahtevaju da se reši određeni zadatak, svi progresivni ljudi nalaze i treba da nađu smisao svog života na konkretnoj etapi u borbi za rešenje tog zadatka.

Ne treba da se poistovećuju pojmovi cilja i smisla života iako su povezani. Cilj života je ono čemu težimo na datoj etapi. Smisao života je objektivno značenje postojanja datog cilja. Cilj nije smisao života ali on ima objektivni društveni značaj. Cilj savremenog čoveka je izgradnja komunizma, a smisao života savremenog čoveka se sastoji u borbi za ostvarenje tog cilja" (strana 52).

Autor monografije „Uzročnost u društvu“ smatra da je istorijska nužnost ispoljavanje suštinske uzročnosti odnosno zakonitosti u društvu, što će reći da je u istorijskoj neophodnosti sadržan i ključ za odgovor na pitanje smisla i cilja ljudskog života. „Ono što idealisti nazivaju 'cilj' i 'smisao' istorije, istorijski materijalizam objašnjava zakonomernom smenom jednog sa drugim načinom proizvodnje materijalnih dobara“ (str. 64 do 65). Kretanje i zakonomernost razvoja procesa i odnosa ekonomskog života ljudi, zajedno sa društvenom zakonitošću koja je specifična za dati stupanj istorijskog razvitka ekonomske formacije društva ili za datu oblast vanekonomskeg života ljudi, osnova je celokupnog razvoja društva, ljudske svesti i njene sposobnosti utvrđivanja ciljeva i zadataka koji kao idealna slika predstavljaju željeni budući rezultat ljudskih delatnosti. Odbacujući Bernštajnovu tezu da je kretanje sve a cilj — ništa, kao i apstraktno-dogmatsku teoriju rukovodilaca Komunističke partije Kine o generalnoj liniji svetskog komunističkog pokreta, koja ne vodi računa o specifičnim zakonima društvenog razvitka, Popov zaključuje: „I tako marksisti-lenjinisti ne govore uopšteno o cilju i smislu ljudske istorije ili o besmislenosti ili besperspektivnosti iste. Oni govore o objektivnim zakonima istorijskog razvitka, o karakteru savremene epohe i o realnoj perspektivi svetskog razvitka ka socijalizmu i komunizmu. Marksisti-lenjinisti ne govore o cilju i smislu ljudskog života izvan vremena i prostora, već o konkretnim zadacima, koji su objektivno uslovljeni objektivnim uslovima, o konkretnom smislu i cilju njihovog života na svakoj konkretnoj etapi društvenog razvitka“ (strana 75).

Treću glavu ovog rada autor posvećuje *statističkom karakteru društvenih zakona*.

Dalje razvijajući misao i uzročno-posledičnim vezama u društvu, o socijalnim neophodnostima i akcencijama, Popov posvećuje s pravom dosta pažnje karakteru naučnog zakona, posebno — društvenih zakona.

Pisac monografije „Uzročnost u društvu“ odbacuje neka građanska teoretisanja koja negiraju mogućnost da u društvu postoji objektivna zakonitost pa, prema tome, i mogućnost preciznog naučnog predviđanja kakav je slučaj u prirodnim naukama. Popov odbacuje i shvatanje da je u društvu moguće govoriti samo o tendencijama, prostim i bilo kakvim, odnosno da u društvu vladaju tendencije koje ne izražavaju neku objektivnu nužnost, neophodnost veza među pojavama. On se pridružuje shvatanjima da se može govoriti o dvema vrstama zakonomernosti: *dinamičkoj* i *statističkoj*. „Dinamički zakoni se realizuju u tačnoj funkcionalnoj zavisnosti u svakom datom momentu vremena“ (strana 80). Smatra se da su tipični dinamički zakoni takvi kao što su oni u klasičnoj mehanici („Sva tela padaju na zemlju jednakim ubrzanjem“ i dr.) ili zakoni kretanja planeta i sunca. Saznanje ovih zakona od strane astronoma daje mogućnost da se predvide apsolutnom tačnošću (datum, čas, minuta itd.) po mračenja sunca ili meseca. Primer zakona uzajamnog privlačenja tela zahvajući gravitacionom polju, izražen formulom $F = \frac{m_1 m_2}{r^2}$, ilustruje, takođe, dinamičku zakonitost: sila međusobnog privlačenja tela u svakom datom momentu vremena biće upravo proporcionalna proizvodu njihovih masa i obratno proporcionalna kvadratu rastojanja između njih.

Što se tiče statističkih zakona, oni deluju kako u prirodi tako i u društvu. Naime, „Svi zakoni u društvu imaju statistički karakter. Oni ne deluju podjednako, tj. u svakom konkretnom slučaju i u svakom momentu vremena već kao zakon tendencije“ (strana 83). Dakle, statistički zakoni su oni koji važe za masovne pojave (naročito istorijske, društvene) koje se pokazuju kroz odstupanja i kao tendencije koje, po citiranim rečima Marksa, „deluju i nameću se gvozdеноm nužnošću“.

Zakonomerna tendencija je, u stvari, zakon koji odražava specifičnu vezu među pojavama i njihov razvoj u pravcu na koji deluju mnogi faktori, ali koji se opredeljuje osnovnim silama i činionicima. U društvu deluju takve zakonomerne tendencije ili takozvani statistički zakoni. „Oni deluju kao zakoni sistema kao celine i realizuju se kao zakoni-tendencije. To je tako jer u društvu deluju različiti faktori — objektivni i subjektivni, spoljni i unutrašnji. . . Zakonomerna tendencija se ispoljava u pravcu u kome deluju osnovni i određujući faktori“ (strana 106).

Osnovna uzročna veza u društvu je *uzajamni odnos između društvenog bića i društvene svesti*. Taj odnos se ispoljava tako što je društveno biće određujući uzrok razvoja društvenog saznanja. Sa svoje strane oblici društvene svesti obratno uzročno utiču na samo društveno biće. Karakteru ovog odnosa kao određene društvene zakonitosti, uzročnosti Popov posvećuje četvrtu glavu ove svoje knjige.

Pisac najpre razmatra definiciju kategorije društvenog bića. On odbacuje nekoliko poznatih odredbi pojma društvenog bića i smatra da je društveno biće ona „društvena sila, koja leži u osnovi celokupnog razvitka društva, kao i u osnovi razvitka društvenog saznanja. A ta sila je način proizvodnje materijalnih dobara“ (strana 100). Kritikujući gledišta nekih savremenih bugarskih i sovjetskih filozofa (Štipski, Ošavkov, Kiselinčev, Gindev, Čagin, Harčev, Tugarinov i dr.), Stoiko Popov smatra da ne samo da „geografska sredina . . . ne može da se uključi u društveno biće“ (strana 113) odn. da „stanovništvo ne . . . ulazi u društveno biće“ (strana 113), već da i socijalno-politička praktična delatnost ne ulazi u sastav društvenog bića pošto je ona sekundarna „u odnosu na proizvodne odnose i čini njihov odraz“ (strana 125). Po njemu „društveno biće, to je način proizvodnje, pošto on ima primarnu, osnovnu i određujuću ulogu u odnosu na razvitak svih drugih društvenih pojava“ (strana 129).

Popov dodiruje suštinu i ulogu društvenog bića i u prethodnim glavama. Međutim, ovde on dublje razrađuje svoju misao i argumente u odnosu na društveno biće i društvenu svest. To nam daje pravo da baš ovde stavimo neke primedbe koje su, smatramo, osnovane bez obzira na nesumnjivu vrednost koju ova knjiga poseduje.

Autor monografije „Uzročnost u društvu“ u najmanju ruku ispoljava dosta konfuzije u svojoj odredbi pojmova, a samim tim i odnosa društvenog bića i društvene svesti. On očigledno meša pojmove (i odnos) društveno-ekonomske baze i nadgradnje društva. Najčešće, društveno biće smatra osnovom (bazom) društva dok je društvena svest deo društvene nadgradnje. U takvoj socijalnoj strukturi javlja se praznina, jer je socijalno-politička nadgradnja izuzeta. Društvo se ne javlja *celinom* društvenog bića i društvene svesti, jer se, po njemu, politička delatnost, klasne borbe, organizacije, kulturne i druge institucije, nacionalni odnosi, državni aparat i dr. ne uključuju u društveno biće s obzirom da su delovi nadgradnje, a ne spadaju ni u takozvanu idejnu

nadgradnju. Popov ne vidi da je društveno biće celokupnost objektivnih, realnih i praktičnih odnosa, koja određuje subjektivnu realnost ljudi — njihovu društvenu svest; on ne vidi da su ekonomski procesi i odnosi (način proizvodnje) *samo osnovna* sila društvenog bića (pored socijalno-političkih sila) koja određuje čitavo društvo, pa i društvenu svest. Jedan je, dakle, odnos društveno-ekonomska baza (osnova) i nadgradnja društva, a drugi — društveno biće i društvena svest. To su dva ugla posmatranja primarnih socijalnih odnosa, dve vrste relacija između bitnih kategorija društva koje ne protivreče jedna drugoj ali se ne mogu ni poistovećivati ili mešati. Popov, naravno, ne misli da socijalno-politički uslovi ne deluju i ne utiču na karakter društvenog saznanja. On samo smatra da socijalno-politički život čini deo nadgradnje koji ne ulazi u okvire društvenog bića. Međutim, društveno biće obuhvata kako ekonomsku bazu društva (način proizvodnje) tako i socijalno-političku nadgradnju čineći ono što je poznato kao osnova društvene svesti. Uostalom sam Popov morao je da prizna da se „lenjinizam kao dalji stvaralački razvitak marksizma formira u epohi imperijalizma jer su tada protivrečnosti kapitalističkog društva, uključujući i protivrečnost između još više naraslih proizvodnih snaga i konzervativnih kapitalističkih proizvodnih odnosa, bile izoštrene u mnogo većem stepenu, nego ranije“ (strana 144). Dakle, ovde je društveno biće lenjinizma dato, ispravno, kao *celokupnost* protivrečnosti imperijalizma, uključujući i one u načinu proizvodnje. Podsećamo da je Marks, istupajući protiv „grubog materijalizma“, suštinu čoveka određivao kao „sveukupnost svih društvenih odnosa“ ističući da i „svest nikada ne može biti nešto drugo do svesno biće, a biće ljudi jeste njihov stvarni životni proces“ (*Nemačka ideologija*, Beograd 1956., str. 25).

Na kategoriji društvene svesti Popov se manje zadržava tako da se ne mogu do kraja tumačiti njegovi osnovni stavovi iz oblasti ove problematike. On se manje-više pridružuje sovjetskom filozofu A. V. Baranovu u shvatanju strukture društvenog saznanja i zaključuje da „društveno saznanje obuhvata pre svega društvenu ideologiju i društvenu psihologiju“ (strana 136). Ideologija je, dakle, shvaćena kao sistematizovana svest, kao celina posebnih oblika svesti (nauke, morala, filozofije i dr.), a ne, pre svega, kao klasna svest, kao „posebna“ svest; ili kao svest prelomljena kroz prizmu grupe odnosno klase i nastala u uslovima eksploatacije čoveka po čoveku i alijenacije.

Poslednju glavu svoje monografije Popov posvećuje *pokretačkim i konzervativnim silama (uzrocima, činiocima) u socijalističkom društvu*.

Pokretačke snage socijalističkog društva su istovremeno, piše autor, njegovi zakoni, mada to ne znači da su svi zakoni socijalističkog društva njegove pokretačke snage.

Protivrečnosti u društvu i rešavanje tih protivrečnosti su pokretačke snage menjanja i razvitka. „Pokretačka sila u socijalističkom društvu pretstavlja ne beskonačna borba suprotnosti već njeno pravilno i blagovremeno razrešavanje“ (strana 167). Polazeći sa pozicija XX i XXII Kongres Komunističke partije Sovjetskog Saveza, kao i od kritike kulta ličnosti i politike međunarodne aktivne koegzistencije, Popov osuđuje stavove Kineske komunističke partije, staljinističke i ždanovljevske pozicije i druga dogmatska tumačenja osnovnih pokretačkih sila socijalističkog društva i oblika njegovog menjanja. Osnovni zakon socijalizma Popov formuliše kao potpuno zadovoljavanje stalno rastućih materijalnih i kulturnih potreba celog društva i kao borbu za svestrani razvitak ličnosti putem neprekidnog razvitka i usavršavanja

proizvodnje na bazi najnovije tehnike i kulturnog razvitka svih ljudi (strana 182).

U ovoj glavi pisac posebno insistira na tumačenjima koja su naročito od značaja za praktično-političku delatnost. Utoliko je nužno zabeležiti da izvesna nedoslednost koja se izražava kod Popova samo smeta razvitku revolucionarne prakse koju pisac ima u vidu. Tako, na primer, on piše: „Nijedan filozof-marksist ne odriče i ne može da odrekne da se svi zakoni materijalističke dijalektike, u tom broju i zakon jedinstva i borbe suprotnosti, ispoljavaju konkretno, specijalno u socijalističkom društvu” (strana 170). Nešto docnije, međutim, Popov piše da „suština ekonomskih zakona svetskog socijalističkog sistema ne rađa protivrečnost između socijalističkih zemalja” (strana 174).

Među konzervativnim snagama i starim formama u socijalizmu Popov ističe nekoliko, kao što su: ostaci bivših eksploatorskih klasa, kapitalistički ostaci u saznanju i biću radnih ljudi, nepravilni i nenaučni pogledi na prirodnu i društvenu stvarnost itd. Tom prilikom pisac ističe i neka shvatanja (A. Kisilinceva, N. Stefanova, St. Mihajlova, Ž. Ošakova) u razradi kategorije *usavršavanja*. Popov smatra da je nužno govoriti o *prerastanju*. Usavršavanje ne može biti univerzalna kategorija razvitka društva, iako je usavršavanje uzajamno povezano sa prerastanjem. „Ne, staro se ne usavršava. Usavršava se novo, a staro postepeno umire... Na primer, *ostarele* forme državnog, privrednog i partijskog rukovođenja u SSSR i kod nas ne usavršavaju se već odumiru i bivaju zamenjene drugim, koje daju prostor za razvitak nove sadržine” (strana 200).

Da ponovimo: „Uzročnost u društvu” je jedna od retkih knjiga u Bugarskoj koja problematiku društva, društvene zakonitosti i kauzalnosti razrađuje ne dogmatski već sa mnogo razumevanja za potrebu razvoja savremene sociološke nauke. To je zasluga, pre svega, njenog autora Stoika Popova.

Dr P. I. KOZIĆ

Dr Tihomir Vasiljević: „SISTEM KRIVIČNOG PROCESNOG PRAVA SFRJ”,
Beograd, 1964., str. 629

Ovo delo autora predstavlja kompleksnu i dosta obimnu obradu materije iz oblasti krivičnog procesnog prava. Autor je pregledno i sistematski izložio sva važna teoretska pitanja iz ove oblasti, a isto tako obradio je i mnoga sporna pitanja iz sudske prakse. Zbog toga se sa pravom može reći da je autor svoje delo u prvom redu kao udžbenik namenio studentima prava. Međutim, to delo može istovremeno poslužiti i teoretičarima iz oblasti krivičnog procesnog prava, a takođe i praktičarima koji se bave praktičnom primenom krivičnog procesnog prava.

Autor je pri obradi materije iz oblasti krivičnog procesnog prava pošao od osnovne koncepcije da u krivičnom procesnom pravu postoje dva osnovna i najviša pojma: krivičnoprocesne radnje i krivičnoprocesni subjekti. Na ovim osnovnim i najvišim pojmovima zasnovao je i celokupan sistem izlaganja materije. Ovim se ne negira postojanje krivičnoprocesnih odnosa između krivičnoprocesnih subjekata u toku krivičnog postupka. Međutim, autor smatra da krivičnoprocesni odnosi nemaju skoro nikakvu vrednost za izgradnju sistema

krivičnog procesnog prava. Zbog toga su pokušaji pojedinih stranih i naših. teoretičara da na osnovu krivičnoprocesnih odnosa izgrade sistem krivičnog procesnog prava podvrgnuti kritici, jer su, prema shvatanju autora, takvi pokušaji nerealni i neostvarljivi.

Polazeći od napred navedene osnovne koncepcije, autor je celokupna izlaganja podelio na dva osnovna dela: opšti deo i posebni deo. U opštem (teoretskom) delu, autor je obradio osnovne i najviše pojmove krivičnog procesnog prava, kao i ostale institute i ustanove koje su u vezi sa navedenim pojmovima. Posebni deo posvećen je izlaganju samog toka krivičnog postupka, čija je sistematika izlaganja zasnovana na zakonskom regulisanju ove materije.

Opšti deo sadrži uvod i tri odeljka. Uvod i odeljci su podeljeni na odseke i glave. Tako je uvod podeljen na tri glave.

Prva glava uvoda posvećena je obradi samog pojma krivičnog procesa. Najpre se govori o suštini krivično-pravne funkcije države, a zatim se određuje sam pojam krivičnog procesa (postupka). Autor polazi od toga da se krivični proces može posmatrati sa spoljne i unutrašnje strane. Polazeći od takve postavke on daje i dva pojma tog procesa: realistički i pravni. Krivični proces posmatran realistički, odnosno u svojoj spoljnoj manifestaciji, definiše se kao „skup zakonom određenih procesnih radnji procesnih subjekata“ (strana 4). Krivični proces kao pravni pojam predstavlja krivičnoprocesni odnos između procesnih subjekata, odnosno to je „odnos uzajamnih ovlašćenja i obaveza stranaka i suda u njihovim međusobnim odnosima“ (strana 5). U daljem tekstu ove glave, autor detaljnije izlaže suštinu i kratak istorijat nastanka učenja o pravnom odnosno procesnopravnom odnosu, podvlačeći nužnost da se ovom pojmu da određeno mesto bez ikakvog preuveličavanja. Dalje se izlažu pokušaji drugih konstrukcija pojma krivičnog procesa. Tako se govori o pojmu postupka kao pravnog položaja (situacije), koji je istaknut od strane nemačkog teoretičara *Goldschmidt*-a, a čija se suština sastoji u tome da je „proces pravno određeni događaj koji se razvija iz situacije u situaciju, radi dobijanja sudske odluke o materijalnoj situaciji“ (strana 8). Na kraju se ukratko izlaže učenje o trostrukoj perspektivi krivičnog procesa, koje zastupa teoretičar *Foschini*. Navedena učenja izložena su kritici od strane autora, jer su jednostrana i u krajnjoj liniji neprihvatljiva. Osim ovog, u ovoj glavi govori se o obeležjima krivičnoprocesnog odnosa, o procesnim pretpostavkama, o složenosti i jedinstvu krivičnog procesa, o formama postupanja, o obimu krivičnoprocesnog odnosa, o prirodi krivičnoprocesne aktivnosti, o ciljevima i opravdanju krivičnog procesa, a na kraju se izlaže istorija evolucije krivičnog procesa.

U drugoj glavi autor izlaže osnovna pitanja vezana za krivično procesno pravo. Ovde se najpre određuje pojam odnosno definicija krivičnog procesnog prava. Shodno svojim osnovnim koncepcijama koje su napred iznete, autor definiše krivično procesno pravo kao „skup pravnih propisa kojima se određuju procesne radnje, njihova forma i unutrašnja vrednost i određuju procesni subjekti kao vršioци tih radnji i njihov pravni položaj (prava i dužnosti)“ — (strana 24). Iz ovakve definicije vidi se da autor daje prioritet procesnim radnjama jer njih stavlja na prvo mesto, a potom govori o procesnim subjektima i njihovim procesnim odnosima. U docnijoj obradi ovih osnovnih pojmova, autor stavlja na prvo mesto krivično-procesne subjekte, jer o njima govori u prvom odeljku. Smatramo da je ovakav redosled izlaganja i jedino ispravan, jer je normalno da najpre treba da postoje procesni subjekti da bi oni mogli da izvode procesne radnje. Nadalje, iz definicije krivičnog procesnog prava izo-

stao je predmet i zadatak istog. Zapravo, autor govori o predmetu krivičnog procesnog prava, ali to čini tek u docnijem izlaganju, dok se o zadatku mahom govori posredno. S obzirom da pojam odnosno definicija krivičnog procesnog prava treba da obuhvati sve najviše pojmove tog prava, u koje svakako spada i predmet i zadatak, to smatramo da ovako data definicija krivičnog procesnog prava nije potpuna. U ovoj glavi autor dalje govori o predmetu krivičnog procesnog prava, navodeći da se on sastoji u „utvrđivanju postojanja prava društva — države na sankciju u jednoj krivičnoj stvari pokrenutoj povodom sumnje na učinjeno krivično delo” (strana 24). Zatim, o položaju krivičnog procesnog prava u pravnom sistemu i njegovom odnosu prema ostalim granama prava njemu srodnim, kao što je na primer, krivično materijalno pravo, građansko pravo, upravno pravo, ustavno pravo i dr. U vezi sa izvorima krivičnog procesnog prava, autor razlikuje apstraktne i konkretne izvore prava, a kod apstraktnih opet razlikuje izvore postanka i izvore javljanja krivičnog procesnog prava. Konkretne izvore prava deli na osnovne, dopunske i sporedne. Nadalje se govori o tumačenju krivičnog procesnog zakona i navodi da je tumačenje „logički metod za iznalaženje pravog smisla i domašaja pravne norme” (strana 35). Pitanje istorije jugoslovenskog krivičnog procesnog prava autor obrađuje tako što daje osvrt na razvoj ovog prava u periodu od 1918. do 1941. godine i u periodu narodnooslobodilačke borbe do donošenja ZKP 1948. godine, koji je naročito detaljno i dokumentovano obrađen. Na kraju se daje kratak osvrt na ZKP od 1953. godine sa docnijim izmenama i dopunama.

Važenje krivičnog procesnog prava ograničeno je, prema autoru, vremenski, prostorno i u pogledu ličnosti. Vremensko važenje regulisano je po opštim propisima, te krivičnoproceneni propisi stupaju na snagu po objavljivanju, odnosno prema ustavnim odredbama propis stupa na snagu najranije osmog dana od dana objavljivanja. Prema tome, krivično procesni propisi nemaju retroaktivno dejstvo. No, i ovde se prave odstupanja kad su krivične stvari presuđene u prvom stepenu, kojom prilikom se primenjuju propisi starog zakona. U pogledu prostornog važenja krivičnog procesnog prava primenjuje se teritorijalni princip, što znači da propisi ovog prava važe za celu teritoriju države, a ne postoji mogućnost primene propisa stranog prava osim malih izuzetaka koje autor nabroja. Kod važenja krivičnog procesnog prava u pogledu ličnosti, autor zauzima načelan stav da se krivičnoproceneni zakoni primenjuju na sve učesnike u postupku po svim krivičnim delima za koja se kažnjava po našim krivičnim zakonima i po kojima se krivični postupak vodi pred našim državnim organima. Nadalje, autor detaljno obrađuje pojam i vrste krivičnoprocenog imuniteta na osnovu koga su izvesna domaća i strana lica izuzeta od krivičnog gonjenja.

Treća glava govori o nauci krivičnog procesnog prava odnosno o pojmu i razvoju krivičnog procesnog prava, o osnovnim načelima krivičnog postupka i o izgradnji sistema krivičnog procesnog prava.

U prvom odeljku govori se opširno i sveobuhvatno o procesnim subjektima. Ovaj odeljak sadrži četiri glave.

Prva glava posvećena je opštim izlaganjima o procesnim subjektima. Govoreći o pojmu procesnih subjekata, autor navodi da su to „samo ona lica koja su neophodna da bi se mogao zasnovati, teći i okončati krivično procesni odnos” (strana 65). Prema tome, procesni subjekti su sud, tužilac i okrivljeni koji imaju pravo ili dužnost vršenja procesnih radnji i pravo procesnog raspo-

laganja, a procesne radnje izvršuju voljno" (strana 65). Pored ovih procesnih subjekata, autor razlikuje i sporedne procesne subjekte, kao što su na primer oštećeni, organ starateljstva: u postupku prema maloletnicima i dr., kao i subjekte akcesornog procesnog odnosa koji se pojavljuju u slučaju postavljanja imovinskopravnog zahteva. Kod pitanja međusobnog položaja procesnih subjekata, zauzima se stanovište da ne postoji ravnopravnost među ovim subjektima, već da su tužilac a naročito okrivljeni potčinjeni sudu. Dalje se navodi da postoji formalna jednakost između stranaka odnosno tužioca i okrivljenih, ali da njihov položaj nije jednak. Autor je podvrgao kritici stanovište po kome je osporavano postojanje stranaka u krivičnom postupku naročito u pogledu javnog tužioca. Govoreći dalje o strankama, autor podvlači da stranke moraju imati stranačku sposobnost, kao i sposobnost za vršenje procesnih radnji — procesnu sposobnost koja se naročito ističe u pogledu okrivljenog. Na kraju ove glave govori se o osnovnim procesnim načelima koja su vezana za procesne subjekte. Ovde se autor naročito zadržava na dva osnovna načela: istražno i optužno. U vezi sa ovim može se istaći samo to da ima autora koji ističu i druga načela vezana za krivičnoprocesne subjekte, kao na primer načelo odeljenosti krivičnoprocesnih funkcija, neponovivosti krivičnoprocesnog subjekta i sl.

Druga glava posvećena je kompleksnoj i dosta obimnoj obradi materije koja se odnosi na sud, odnosno krivično pravosuđe uopšte. Ovde se najpre izlaže pojam krivičnog suda i navodi da je to „državni organ kome je povereno vršenje krivičnog pravosuđa“, ili da je, kako se u Saveznom ustavu navodi, „samostalni organ društvene zajednice za vršenje sudske funkcije“ (strana 72). Dalje se govori o vrstama krivičnih sudova prema Saveznom ustavu i navodi da postoje sudovi opšte nadležnosti i specijalizovani sudovi. (Ovo pitanje regulisano je najnovijim zakonima o sudovima od 1965. godine). Dalje izlaganje o sudovima posvećeno je unutrašnjoj i spoljašnjoj organizaciji sudova. U vezi sa unutrašnjom organizacijom autor obrađuje najpre problematiku učesća građana u vršenju krivičnog pravosuđa uopšte a posebno kod nas. Dalje autor govori o brojnom sastavu suda prilikom suđenja u konkretnoj krivičnoj stvari, a zatim o subjektivnoj sposobnosti sudije, koja po autoru može biti: apstraktna (opšta) sposobnost i konkretna (relativna) sposobnost. U vezi sa konkretnom sposobnošću — detaljno se izlaže i ustanova izuzeća. Izlaganje o spoljašnjoj organizaciji uglavnom je posvećeno pojmu i vrstama sudske nadležnosti, gde se navodi da je „nadležnost podobnost da se vrši vlast u konkretnom slučaju“ (strana 99). U pogledu vrste nadležnosti autor naglašava da postoje redovne i vanredne nadležnosti, a da se redovna nadležnost deli na stvarnu, mesnu i funkcionalnu nadležnost. Kao vanredne nadležnosti ističu se nadležnost po međusobnoj vezi krivičnog dela, delegirana nadležnost i naredna nadležnost. Na kraju se govori o značaju i oceni nadležnosti, kao i o sukobu nadležnosti.

Treća glava ovog odeljka namenjena je izlaganju o strankama. Autor najpre izlaže osnovna procesna načela koja se odnose na stranke. Po njemu ovde su bitna dva osnovna načela: načelo kontradiktornosti i načelo ne bis in idem. Načelo kontradiktornosti proizilazi iz procesnog položaja koji je dat tužiocu i okrivljenom, a sastoji se „u pružanju mogućnosti svakoj stranci da tokom postupka iznese sopstveni stav o pitanjima koja su predmet raspravljanja“, i u tome da se „izjasni o stavovima protivne stranke, i stavlja predloge radi rešavanja spornih pitanja i zaštite svojih prava“ (strana 117). Načelo ne bis in

idem „znači da se isto lice u istoj krivičnoj stvari ne može pojaviti dva ili više puta u svojstvu tužioca ili okrivljenog“ (strana 118). U daljem izlaganju posebno se govori o krivičnoprocesnim strankama, odnosno o tužiocu i krivičnoj tužbi i okrivljenom i njegovoj odbrani. U odseku o tužiocu i krivičnoj tužbi, najpre se izlaže pojam i organizovanje krivične tužbe, a zatim osnovna načela krivičnog postupka koji se odnose na javnu krivičnu tužbu, kao što su: načelo oficijelnosti, načelo legaliteta i načelo imutabiliteta i mutabiliteta. Nakon ovog detaljno se izlaže materija o nosiocu krivične tužbe — tužiocu, i to najpre o javnom tužiocu, a zatim o istorijatu i pojmu javnog tužioca danas. U tom izlaganju navodi se da je javni tužilac „državni organ kome je poverena funkcija krivičnog gonjenja u postupku“, odnosno da je, prema Saveznom ustavu i Zakonu o javnom tužilaštvu, javno tužilaštvo „samostalni organ koji vrši krivično gonjenje“ (strana 131). Dalje se izlaže pravna priroda službe javnog tužioca i njegov položaj u odnosu prema ostalim procesnim subjektima kao i organizacija i karakteristike javnog tužioštva, a naročito se ističe hijerarhijski odnos, jedinstvo i nedeljivost i monokratsko uređenje javnog tužilaštva. Posebno se govori o položaju i organizaciji javnog tužilaštva u našem zakonodavstvu. Nakon ovog, izlaže se problematika o oštećenom kao tužiocu i privatnom tužiocu. U vezi sa oštećenim kao tužiocem (subsidijskim tužiocem) autor se naročito zadržava na pojmu i slučajevima nastajanja subsidijske tužbe i na postupku ostvarivanja te tužbe, kao i na licu koje može steći svojstvo oštećenog kao tužioca i njegovim pravima i dužnostima. Kod privatnog tužioca naročito se ističe odnos privatne i javne tužbe, priroda prava na privatnu tužbu, odnos privatne tužbe, krivične prijave i predloga, lica ovlašćena na privatnu tužbu, mogućnost raspolaganja privatnom tužbom i vršenja privatne tužbe, kao i pravni položaj privatnog tužioca.

Treći odsek ove glave sadrži materiju o okrivljenom i odbrani okrivljenog. Najpre se izlaže pojam okrivljenog i navodi da je on „procesni subjekt prema kome je upravljen procesni zahtev“ (strana 153). Zatim se izlažu i druga pitanja vezana za ličnost okrivljenog, kao na primer individualizacija i identifikacija ličnosti okrivljenog i njegovo lično prisustvo u postupku. U daljem izlaganju govori se o okrivljenom kao procesnom subjektu i stranci u postupku i o njegovim pravima i dužnostima. Osnovne dužnosti okrivljenog, po navodu autora, jesu da se upusti u postupak — da omogući postupak protivu sebe, da dopusti da bude predmet dokaza i da se odazove pozivu organa koji vodi postupak. Ovde je dato posebno mesto odbrani okrivljenog. Autor razlikuje materijalnu odbranu koju vrši okrivljeni lično, sud i državni organi koji učestvuju u postupku i treća lica (srodnici okrivljenog) i formalnu odbranu koju preuzima branilac okrivljenog, koji svojim stručnim sposobnostima pomaže okrivljenom. Odbrana okrivljenog može biti obavezna i fakultativna. Autor detaljnije izlaže samo organizovanje formalne odbrane, kao i prava i dužnosti branioca okrivljenog.

U četvrtoj glavi autor govori o ostalim učesnicima postupka, koji nisu procesni subjekti ali se pojavljuju u postupku tj. „učestvuju i saraduju na razvoju procesnog odnosa“ (strana 174). Po njemu to su sporedni procesni subjekti koji mogu biti kako na strani tužioca (na primer oštećeni), tako i na strani okrivljenog. Zatim, ovde spadaju zastupnici procesnih subjekata, pomoćnici (pomoćni organi) procesnih subjekata i treća lica koja učestvuju u postupku. Posebno mesto dato je obradi zastupnika procesnih subjekata, koji mogu biti zakonski

zastupnici, procesni zamenici i punomoćnici, kao i pomoćnicima procesnih subjekata koji mogu biti na strani suda i stranaka.

Poseban, drugi odeljak posvećen je predmetu (objektu) krivičnog postupka. U samom početku daje se pojam predmeta krivičnog postupka i navodi da je to „materija o kojoj se raspravlja u postupku i o kojoj sud treba da donese odluku“. U daljem izlaganju o pojmu predmeta autor navodi da „krivični postupak ima osnovni predmet bez koga ne može biti postupka i sporedne predmete“ (strana 183). Nakon ovog, autor opširnije izlaže pitanje koneksiteta (veze) krivičnih stvari među sobom, koji dovodi do spajanja ili razdvajanja procesnih predmeta, a isto tako i koneksiteta (veze) krivične stvari sa nekrivičnom. Posebno mesto daje se obradi imovinskopravnog zahteva koji se odnosi na povraćaj stvari, poništaj pravnog posla ili naknadu štete. U okviru ovog pitanja govori se i o licima koja su ovlašćena na podnošenje imovinskopravnog zahteva, njihovoj stranačkoj i poslovnoj sposobnosti, kao i o postupku za ostvarivanje imovinskopravnog zahteva. Ovde se obrađuje materija i o prejudicijalnim pitanjima i o troškovima krivičnog postupka.

U trećem odeljku, najvećem po obimu, autor obrađuje kompleksno i sveobuhvatno sva pitanja u vezi sa procesnim radnjama. Ovaj odeljak podeljen je na dve glave, a glave su podeljene na više odseka.

Prva glava obrađuje procesne radnje uopšte i u njoj najpre govori o pojmu procesne radnje. Autor definiše procesne radnje tako što kaže da su one „delatnosti procesnih subjekata obaveznih ili ovlašćenih na njihovo vršenje, obavljene u procesu, kojima se neposredno utiče na zasnivanje, tok ili okončanje procesnog odnosa, a čije su pretpostavke, vršenje i dejstvo određeni u procesnom zakonu“ (strana 221). Posebno mesto daje se osnovnim načelima krivičnog postupka, koja se odnose na formu procesnih radnji. Tako se opširnije govori o načelu usmenosti odnosno pismenosti, kao i o načelu javnosti, o svrsi, opravdanju i nedostacima tog načela, i obimu njegove primene u prethodnom i glavnom postupku. Zatim se govori o načelu neposrednosti, o načelu procesne ekonomije i o načelu poštenja učesnika postupka i suzbijanja zloupotrebe procesnih prava. Isto tako više mesta posvećeno je izlaganju o formi, načinu, mestu i vremenu izvođenja procesnih radnji, kao i o njihovoj sadržini. Poseban odeljak autor je posvetio merama za obezbeđenje verodostojnosti procesnih radnji, nepravilnim procesnim radnjama, kao i sankcijama u pogledu nepravilnih radnji.

Druga glava, najveća po obimu, govori o vrstama procesnih radnji. Uzimajući u obzir subjekte koji vrše procesne radnje i neposredne ciljeve procesnih radnji, autor deli sve procesne radnje na: procesne radnje suda i procesne radnje stranaka. Procesne radnje suda (imajući u vidu i procesne radnje pomoćnih sudskih organa) dele se na: radnje dokazivanja, radnje procesne prinude, radnje odlučivanja i radnje rukovođenja postupkom.

U ovoj glavi autor govori samo o procesnim radnjama suda, dok se procesne radnje stranaka izlažu u posebnom delu. U vezi sa procesnim radnjama dokazivanja autor najpre izlaže pojam ovih radnji i dokaza, kao i predmet dokazivanja. Dalje se govori o dokaznim sredstvima, klasifikaciji dokaza, postupku sa dokazima (nastupanje, izvođenje i ocena dokaza), kao i o osnovnim načelima u vezi sa dokazivanjem. Ovde se govori o načelu zakonske ocene dokaza i ocene dokaza po slobodnom uverenju i o načelu istraživanja materijalne istine. Nakon ovih opštih izlaganja o dokazivanju i dokazima, autor dosta opširno govori o pojedinim dokaznim sredstvima. Sva dokazna sredstva, po

autoru, mogu se svrstati u šest klasičnih sredstava: priznanje okrivljenog, iskaz svedoka, iskaz veštaka, uviđaj, isprave i indicije, jer su ona najvažnija i najčešće korišćena u krivičnom postupku.

Radnje procesne prinude sastoje se uglavnom u preduzimanju raznih mera obezbeđenja prema okrivljenom i prema stvarima, koje su neophodne za krivični postupak. Radnje odlučivanja sastoje se u donošenju raznih vrsta odluka od strane suda, od kojih su svakako najvažnije presude o kojima autor posebno i opširno govori.

Posebni deo ove knjige posvećen je samom toku krivičnog postupka. Čitav tok krivičnog postupka autor deli na stadijume i faze. Po njemu postupak se deli na dva osnovna stadijuma: na prethodni postupak i na glavni postupak. Prethodni postupak ima tri faze: izviđaj, istragu i stavljanje pod optužbu. Glavni postupak isto tako ima tri faze: glavni pretres, donošenje i objavljivanje presude i postupak pravnih lekova. O svim ovim pitanjima autor detaljno govori, pridržavajući se pri tom zakonskog redosleda, a imajući u vidu i zakonska rešenja i stavove zakonodavca po napred navedenim pitanjima. Na kraju ovog dela autor govori o posebnim odredbama o pojedinim postupcima i o posebnim postupcima, kod kojih postoje izvesna odstupanja u odnosu na postupak pred okružnim sudom kao osnovnim

Inače, posebni deo je takođe podeljen na četiri osnovna odeljka, a odeljci su podeljeni na više glava.

Iz napred ukratko izloženog prikaza ovog dela vidi se da je autor ostao dosledan svojim osnovnim koncepcijama u pogledu sistema izlaganja. Inače, ovakav sistem izlaganja ove materije je originalan i nov u našoj posleratnoj krivičnoprocesnoj literaturi, koja je za sada zaista dosta siromašna. Zbog te okolnosti, a i zbog kompleksne i sveobuhvatne obrade svih pitanja iz ove oblasti, smatramo da je ovo delo kapitalno, te da kao takvo predstavlja veliki doprinos daljem razvitku nauke krivičnoprocesnog prava. Posebno treba istaći napore koje je autor učinio sa ciljem da nam izloži stavove i mišljenja drugih autora, domaćih a naročito stranih, po svim važnijim pitanjima iz ove oblasti.

Na kraju, da napomenemo i to da je moguća i da već postoji u našoj krivičnopravnoj literaturi i drukčija sistematika izlaganja materije iz ove oblasti.

Čedomir STEVANOVIĆ,

asistent Pravno-ekonomskog
fakulteta u Nišu

IZVOD IZ DOKTORSKIH DISERTACIJA ODBRANJENIH
U TOKU 1965. GODINE

U toku 1965. godine dvanaest članova kolektiva Pravno-ekonomskog fakulteta u Nišu steklo je naučni stepen doktora ekonomskih odnosno pravnih nauka, nakon uspešno odbranjenih disertacija na fakultetima u Beogradu i Skoplju.

Ovako značajan uspeh postignut je pre svega zahvaljujući višegodišnjem radu samih autora disertacija. Međutim, značajan doprinos u izgradnji ovih naučnih kadrova našeg Fakulteta dali se nesumnjivo i profesori Pravnog fakulteta i Ekonomskog fakulteta u Beogradu odnosno u Skoplju, koji su u svojstvu mentora i članova komisija uložili napore da se započeti radovi sa uspehom i na vreme okončaju.

Redakcija „Zbornika radova“ objavljuje izvode iz izveštaja komisija o pregledu i oceni doktorskih disertacija — u želji da upozna širu javnost sa naučnim dostignućima naših novih doktora nauka.

1. *Dr Momčilo V. Dimitrijević* odbranio je doktorsku disertaciju „UPRAVLJANJE USTANOVAMA DRUŠTVENIH SLUŽBI SA NAROČITIM OSVRTOM NA ODNOS DRŽAVNIH ORGANA I USTANOVA DRUŠTVENIH SLUŽBI“ na Pravnom fakultetu u Beogradu dana 6. jula 1964. godine pred komisijom u sastavu: dr Nikola Stjepanović, redovni profesor, dr Pavle Dimitrijević, vanredni profesor i dr Vojislav Simović, vanredni profesor.

Izvod iz Izveštaja komisije za ocenu disertacije:

Doktorska disertacije je podeljena na tri dela a sadrži materijal podeljen na trinaest glava u obimu od 295 norma-stranica i 21 stranice o izvorima i literaturi.

Prvi deo je uvodni. U njemu se daju pojam upravljanja i društvene službe, značaj upravljanja u društvenim službama, organizacioni oblici preko kojih se vrše društvene službe, kao i pojam i vrste ustanova, glavnih nosilaca društvenih službi. Najzad taj deo obuhvata razne sisteme upravljanja, društveno samoupravljanje i njegov razvoj.

U drugom delu se izlažu problemi upravljanja i delatnosti ustanova sa prethodnim osvrtom na odnose državnih organa i ustanova. Tako se najpre izlaže pitanje osnivanja i prestanka ustanove sa isticanjem onoga što je značajno za položaj ustanove — da ustanove ne mogu prestati samo voljom osnivača ili nekog drugog tela, već moraju biti ispunjeni određeni uslovi uz poštovanje propisanog postupka. Naročito je pažnja posvećena problemima organa upravljanja, njihovom nazivu, delokrugu i ovlašćenjima, njihovim međusobnim

odnosima, kao i aktima organa upravljanja. U prikazu akata „autor se trudi i u tome uspeva da ih prikaže sve, sa precizno određenim nazivima: statut, pravilnik, planovi i programi rada...“. U vezi sa statutima prikazana je i praksa u donošenju ovih akata, naročito kad je potrebna saglasnost odnosno potvrda nadležnog državnog organa, i uticaj ovih organa na ustanove. U ovom delu se izlaže i finansiranje a istovremeno i zalaže za sistem koji bi ustanovama pružio što veću samostalnost. Posebno se ističe raspodela ličnog dohotka s tim da nju vrši sama ustanova a da državni organi mogu određivati samo izvesna načela. Na kraju ovog dela se izlaže uruđivanje i povezivanje ustanova i ističu principi integracije uz očuvanje samostalnosti i samoupravnosti ustanova.

Treći deo je posvećen odnosima ustanove sa osnivačem, korisnicima i interesentima, društveno-političkim organima, a naročito sa državnim organima kao zaštitnicima interesa društvene zajednice. Naročito se ističe da je regulisanje rada ustanove, a posebno kontrole, od strane državnih organa, motivisano potrebom obezbeđenja opštih interesa. Uloga organa komunalne zajednice je od posebnog značaja s obzirom da su društvene službe po svom karakteru u osnovi komunalne. U vezi sa kontrolno-nadzornim ovlašćenjima državnih organa prema ustanovama ističe se načelo zakonitosti i ustavnosti rada oba partnera. Izlažu se razne vrste nadzora: pravni, društveni (politički), upravni i sudski.

„Dajući opštu ocenu rada kandidata Dimitrijevića možemo reći da je on svoj zadatak — davanje razvoja upravljanja u ustanovama — u potpunosti ispunio. On ima vrlo određen i izgrađen stav u pogledu problema o kojima raspravlja, solidno poznavanje prava, teorije i prakse iz svoje oblasti... Kroz ceo rad jasno se vidi njegov stav da ustanove treba da se razvijaju u pogledu upravljanja i njegovih odnosa sa društvenim organima u pravcu što veće samostalnosti, ali u granicama datog stepena razvoja društveno-ekonomskog i političkog sistema naše zemlje. Kandidat Dimitrijević svoju temu obrađuje ne samo sa pravnog nego i sa političkog i organizaciono-tehničkog aspekta. Ponegde, od upotrebljava i uporedni metod. Imajući u vidu politički i organizacioni aspekt svoje teme, Dimitrijević raspravlja pojedina pitanja sa pravnog gledišta najpre de lege lata a kod najvažnijih pitanja ne propušta da zauzme svoj stav u pogledu solucije de lege ferenda. U zaključku možemo reći da je kandidat Dimitrijević svojom doktorskom disertacijom dao jedan ozbiljan i plodan rad i doprineo našoj pravnoj i političkoj nauci u oblasti problematike upravljanja i položaja ustanova društvenih službi.“ (Navod iz pomenutog referata.)

2. Danilo Ž. Marković odbranio je doktorsku disertaciju na Ekonomskom fakultetu u Beogradu 27. februara 1965. godine pod nazivom: „*PRI-GRADSKA NASELJA NIŠKIH RADNIKA — PRILOG SOCIOLOŠKO-EKONOMSKOM PROUČAVANJU LOKALNIH DRUŠTVENIH ZAJEDNICA KOD NAS*“, pred komisijom koju su sačinjavali: dr Nikola Vučo, redovni profesor, dr Vladimir Rašković, vanredni profesor i dr Žarko Bulajić, vanredni profesor.

Izvod iz Izveštaja komisije o oceni disertacije:

Doktorska disertacija sadrži pored uvodnog dela četiri poglavlja sa zaključkom i nekoliko ilustrovanih priloga, i to: 1. Lokalna zajednica kao predmet sociološko-ekonomskog proučavanja, 2. Nastanak i razvoj prigradskih na-

selja niških radnika, 3. Život u prigradskim naseljima niških radnika, 4. Odnos prigradskih naselja niških radnika prema okolini.

U prvom delu Marković polazi od analize pojmovne određenosti lokalne zajednice uzimajući za startnu osnovu Marksovu definisanost društva na liniji prvenstvenog razgraničavanja društva od prirode da bi odmah zatim, ukazao na egzaktnost pojmovne određenosti društva determinisane istorijskim faktorima i okolnostima.

Na takav način, Marković se u polaznoj osnovi razgraničava od vladajućih građansko-socioloških teorija o apstraktnosti društva i o njegovom dvostepenom razvoju (primitivna i moderna — civilizovana društva), i potencira razvoj društva preko kvalitativno-istorijske heterogenosti i klasne određenosti a ne preko apstraktne homogenosti odvojene van prostora i vremena. Otuda se i društveni život izražava kao praktičan, određen, istorijski uslovljen karakterom produkcionih odnosa jednog konkretno posmatranog društva.

Svođeci teoretski pristup na konkretna definisanja lokalne zajednice (kao pojedinačnog društva) autor polazi i od terminološke neujednačenosti koja postoji u raznim svetskim jezicima za određivanje u osnovi istog pojma (kao, na primer, „community”, „local community”, „gemeinschaft” itd.).

Navodeći Hillery-ova istraživanja o preko devedeset definicija o lokalnim zajednicama, autor izvlači njihovu zajedničku osnovu — da se radi o prostoru i ljudima, polemišući zatim o osnovnim reprezentativnim definicijama, na primer, Mac Iver-a, R. König-a, Ch. T. Jonassem-a i drugih, a uz to i o definicijama nekih naših autora — E. Pusića, J. Goričara i drugih, dajući pri tom — na osnovu pozitivne racionalnosti prethodnih definicija — i svoju definiciju lokalne zajednice (strana 12): „Lokalna društvena zajednica je teritorijalna društvena grupa u kojoj ljudi provode svoj svakidašnji život, stupaju u međusobne odnose koji su uslovljeni, pre svega, neposrednim zajedničkim životom na određenom geografskom prostoru i kojoj pripadaju određene društvene funkcije od zajedničkog interesa pre svega, za ljude koji je čine”.

Autor zatim analizira vrste lokalnih zajednica prihvatajući klasifikaciju ljudskih naselja na ekumene („naseljena zemlja”), predele, sela i gradove.

Pozitivno je što se autor u analizi vrsta zajednica zadržava na osnovnim ljudskim naseljima — gradovima i selima, iako poriče opštu pojmovnu određenost kakva je osnovna različitost između te dve vrste naselja, dajući pri tom iscrpne statističke i druge podatke o ovoj heterogenosti mišljenja.

Ukazujući na teoretsku fundiranost svoje definicije lokalne zajednice, autor prilazi konkretnoj analizi naselja niške teritorije, koja usredsređuje kao prelazne oblike između najvažnijih vrsta lokalnih zajednica — sela i gradova i kao takve razmatra u toku celog analitičkog postupka.

Autor sasvim opravdano daje pregled izučavanja lokalnih zajednica u drugim zemljama i sa dužnom pažnjom ističe značaj radova jugoslovenskih mislilaca, kao što su radovi Vuka Karadžića, Jovana Cvijića, Đ. Tasića, Sretena Vukosavljevića i dr., održavajući pri tom kontinuitet sve do savremenih društveno-političkih analiza o savremenoj komuni u našoj društvenoj stvarnosti.

Analizirajući nastanak prigradskih naselja niških radnika, autor ističe njihov nastanak kao posledicu intenzivnog razvoja privrede Niša a sa tim i koncentracije stanovništva u Nišu, što je prvenstveno povećavalo nestašicu stanova i zaoštravalo stambeni problem uopšte.

U tom pogledu autor izvodi i zaključak da su niška prigradska naselja nastajala uticajem nesrazmere između broja zapošljenih u niškim radnim orga-

nizacijama i tempa stambene izgradnje. Pri tome je porast stanovništva odnosno slivanje seoskog stanovništva u grad bilo neuporedivo veće nego što se očekivalo i što se planski prognozama predviđalo. To je sve skupa nametnulo višestruke i neočekivane probleme koje prirodan razvoj grada nije zahtevao u takvom intenzitetu, naročito kad se tiče komunalnih delatnosti gde su potrebe rasle brže od realnih mogućnosti njihovog zadovoljavanja. Tako brzi razvoj prigradskih naselja poseljačivao je na određeni način teritoriju grada, a što je u mnogome uticalo i na razbijanje normi urbanističkog života i samog grada.

U trećem delu autor određuje osnovne uslove života u prigradskim naseljima obuhvatajući kako materijalnu stranu — izgradnju stanova, urbanističko-komunalna rešenja i dr., tako i oblike društvenog života: porodične, susedske i slične odnose. Ovde je na empirički način izložena suština transformacije oblika života iz doseljeničke društvene sredine u novoj društvenoj konfiguraciji a istovremeno ukazane i osnovne suprotnosti između novog i starog koje se održava u naseljima.

U četvrtom delu se razmatra odnos prigradskih naselja nižih radnika prema okolini, a naročito prema opštini i radu njenih organa.

Odnos prigradskih naselja prema gradu Nišu izlaže se u dvostrukom smislu — naselja koja se nalaze na teritoriji Niša trpe određen neposredni uticaj grada, ali isto tako njihovi stanovnici žive i „svojim“ životom. Naselja žive na određen način i svojim sopstvenim životom. Analizira se i odlazak stanovništva iz naselja u grad, kao i proporcionalnost odnosa u tom pogledu.

Doktorska disertacija druga Markovića je značajna, jer se autor prihvatio da u njoj obradi jedan aktuelan problem iz oblasti naše neposredne društveno-ekonomske stvarnosti, a iz domena urbane sociologije.

3. *Dr Miliwoje Andrejević, docent Pravno-ekonomskog fakulteta u Nišu, „ODGOVORNOST ZA ŠTETU KOJU PRIČINI ŽIVOTINJA“*, doktorska disertacija odbranjena 6. februara 1965. godine na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu pred komisijom u sastavu: dr Mihailo Konstantinović, redovni profesor Pravnog fakulteta u Beogradu, dr Borislav Blagojević, redovni profesor Pravnog fakulteta u Beogradu i dr Živimir Đorđević, vanredni profesor Pravnog fakulteta u Beogradu.

Izvod iz Izveštaja komisije o oceni disertacije:

Doktorska disertacija podeljena je na tri dela, uvod i zaključak. Pojedini delovi su podeljeni na glave, a glave na odseke.

U prvom delu govori se o pojmu životinje, vrstama životinja i pravnoj kvalifikaciji životinja. U drugom delu izlaže se istorijski razvoj odgovornosti za štetu koju pričinju životinja od najstarijih vremena do savremenog pozitivnog prava. Prikazuje se krivičnopravna, upravna i građanskopravna odgovornost u vavilonskom, jevrejskom i rimskom pravu u robovlasničkom periodu, zatim u francuskom, engleskom, nemačkom i srpskom pravu u feudalnom periodu. U trećem delu govori se o odgovornosti za štetu koju pričinju životinja u savremenom pozitivnom pravu. Izlažu se sve tri vrste odgovornosti pri čemu je najviše mesta dato građanskopravnoj odgovornosti, jer je ona i najrazvijenija. Prikazuje se građansko-pravna odgovornost u svim njenim vidovima u vezi sa štetom koju pričinju životinja, i to u francuskom, engleskom, nemačkom, švajcarskom, austrijskom, sovjetskom, poljskom i našem pravu, a u vezi

sa nekim pitanjima i u drugim pravnim sistemima. Opširno se govori o prostiranju odgovornosti za štetu koju pričinu životinja, o osnovu odgovornosti, o uslovima odgovornosti, o odgovornim licima i isključenju odgovornosti.

Posle izlaganja o odgovornosti za štetu koju pričinu životinja od najstarijih vremena do naših dana, pojedinih faza kroz koje je prošla ova odgovornost i tendencija u savremenom pravu i pravnoj praksi, kao i o složenosti savremenih uslova života, drug Andrejević zaključuje da je životinja opasna stvar i da za štetu koju ona pričinu treba ustanoviti objektivnu odgovornost, tj. pored postojećih dati oštećenom još jedan put da realizuje svoje pravo na naknadu štete.

Doktorska disertacija Milivoja Andrejevića obuhvatila je kompleksno pitanje odgovornosti za štetu koju pričinu životinja od najstarijih pravnih sistema do naših dana, tj. i krivičnopravni, i upravniopravni i građanskopravni vid. Takav način rada je od autora zahtevao da izađe iz građanskopravnog okvira kao uže sfere njegovog neposrednog interesovanja, što je zahtevalo poseban napor ali je dalo i nov kvalitet radu. To međutim nije ništa oduzelo osnovnoj preokupaciji autora: pitanju građanskopravne odgovornosti za štetu koju pričinu životinja. To je upravo znatno doprinelo boljem sagledavanju problema odgovornosti za štetne postupke koje učini životinja.

Da bi obradio pitanja pojma životinje, autor je morao da se pozabavi studijama i rezultatima u oblasti biološke nauke i da sumirajući te rezultate pokuša da dâ pravni pojam životinje. Pri tome je imao posebne teškoće s obzirom da je pravna nauka do sada uglavnom polazila od pojma životinje kao unapred poznatog, što u stvari nije bio slučaj. Na osnovu ispitivanja stanja biološke i pravne nauke, autor dolazi do saznanja da pravo neka živa bića, koja spadaju u oblast biljnog sveta, uvršćuje u oblast životinjskog sveta. Smatrajući da je to neopravdano, predlaže da se sa stanovišta prava ova živa bića izdvoje iz životinjskog sveta i da se formira posebna oblast u oblasti odgovornosti: odgovornost za štetu koju pričinu biljke. Može se konstatovati da ova ideja predstavlja jedan od doprinosa autora u oblasti odgovornosti za štetu.

Raspravljajući o građanskopravnoj odgovornosti za štetu koju pričinu životinja, autor nas upoznaje sa pojavom i evolucijom ove odgovornosti, sa zakonodavnim, sudskim i teorijskim pravnim shvatanjima o njoj, sa uporednopravnim rešenjima, kao i pravnim sistemima pojedinih zemalja.

Doktorska disertacija druga Andrejevića u celini, kao i u pojedinim delovima, rađena je temeljno, savesno i sa shvatanjem značaja i teškoća problema odgovornosti za štetu koju pričinu životinja. Stavovi zakonodavstva, sudske prakse i pravne teorije su kritički izlagani. Sopstveni stavovi su jasno i čvrsto zauzeti.

Doktorska disertacija druga Andrejevića predstavlja solidan, uspešan i dokumentovan rad. Ona je, u isto vreme, i prvi sveobuhvatni rad u nas povodom pitanja odgovornosti za štetu koju pričinu životinja. Otuđena ona popunjava jednu prazninu u našoj pravnoj teoriji. S obzirom na sve svoje odlike, ona može da koristi sudskoj praksi, pravnoj teoriji, zakonodavnom radu, kao i svima onima koji su zainteresovani za pitanja odgovornosti za štetu koju pričinu životinja.

4. Dr Živojin Perić: „PLANIRANJE REPRODUKCIJE U PREDUZEĆU“, doktorska disertacija odbranjena 29. marta 1965. godine na Ekonomskom fakultetu u Beogradu pred komisijom u sastavu: dr Stevan Kukoleča, redovni

profesor, dr Mirko Dautović, vanredni profesor i dr Dušan Čobeljić, vanredni profesor.

Izvod iz Izveštaja komisije za pregled i ocenu doktorske disertacije:

U uvodnom izlaganju kandidat Perić formuliše probleme planiranja koje želi da obradi pod naslovom „Planiranje reprodukcije u preduzeću“. On, pre svega, ukazuje na činjenicu da se poslovni ljudi u preduzeću bave planiranjem tako dugo koliko postoji i samo preduzeće, ali ova aktivnost do najskorijih dana, ni po svojim principima — ekonomskim i organizacionim — ni po metodomama sprovođenja postupka planiranja, nije uspjela da se digne na ozbiljniji naučni nivo.

Dajući kritičku ocenu domaćih i stranih radova koji tretiraju problematiku planiranja u preduzeću, kandidat izvodi zaključak da se svi ti radovi mogu podeliti u dve osnovne grupe: u prvoj grupi su radovi koji na plan u preduzeću i na samo planiranje gledaju kao na tehnički instrument poslovne politike preduzeća; u drugoj grupi su pak radovi koji plan shvataju znatno šire tako da plan predstavlja naučni postupak predviđanja budućih stanja ekonomije preduzeća — u stvari naučni postupak formiranja buduće poslovne politike preduzeća. Svrstavajući radove na kojima zasniva ovu konstataciju u jednu od ove dve grupe, kandidat Perić konstatuje da veći broj radova ima prvu orijentaciju, dok se kod srazmerno malog broja radova naziru elementi druge orijentacije.

Zauzimajući sopstveni stav u ovoj dilemi osnovne orijentacije u planiranju, kandidat Perić odbacuje prvu orijentaciju i prilazi planu u preduzeću kao postupku naučnog predviđanja budućih ekonomskih rezultata, a time i predviđanja mera poslovne politike preduzeća za ostvarenje tih rezultata. Sa ovakvim osnovnim prilazom kandidat na sledeći način formuliše svoj glavni zadatak koji želi da reši u tezi: — definisati institucionalne probleme i dati takva rešenja tih problema koja obezbeđuju funkciju plana u iznetom smislu, tj. kao postupka naučnog formiranja osnovnih mera poslovne politike; — definisati i raspraviti osnovne ekonomske i metodološke probleme postupka planiranja, opet sa ciljem da se kroz taj postupak dođe do one sadržine plana preduzeća na kojoj će moći čvrsto da počivaju naučno formulisane mere poslovne politike.

Razradu problema planiranja reprodukcije u preduzeću, formulisanih na izneti način, kandidat Perić vrši kroz dva dela svoje disertacije. U prvom delu, podeljenom u četiri glave, on obrađuje institucione probleme planiranja, dok u drugom delu, podeljenom u tri glave, formuliše i razrađuje ekonomske i metodološke probleme planiranja u preduzeću.

U glavi VII kandidat obrađuje problematiku planiranja ulaganja u reprodukciju. S obzirom na značaj ulaganja u reprodukciju za kvalitet konkretne ekonomije, težište kandidatovog izlaganja je upravo na ovoj glavi. To se vidi i po samom obimu glave, jer ona iznosi skoro 100 strana u tezi od 420 strana. U obradi opštih problema ulaganja u reprodukciju, težište kandidatovog izlaganja je na faktorima koji uslovljavaju ta ulaganja. Značajniji je kandidatov doprinos u obradi problema planiranja ulaganja u sredstva za rad.

Na kraju teze kandidat daje zaključke do kojih je došao na osnovu celokupnog izlaganja u tezi. Ti zaključci su u stvari rekapitulacija najznačajnijih principijelnih stavova kandidatovih po pojedinim tretiranim pitanjima, koji su izneti i obrazloženi na odgovarajućim mestima. Međutim, iako rekapitulacija

već iznetih stavova, oni odražavaju celovitost kandidatove koncepcije planiranja reprodukcije u preduzeću i ukazuju na konzekventnost kandidatovu u obrazloženosti i obradi te koncepcije.

Kandidat prilaže i jedan aneks u kome su izloženi rezultati ankete „O organizaciji i postupku planiranja u industrijskim preduzećima“, koju je sproveo sam kandidat u sopstvenoj režiji i sopstvenim sredstvima, a koja je bila jedna od glavnih kandidatovih informacija pri ocenjivanju i izvođenju zaključaka o pojedinim institucijama planiranja u našim preduzećima. Broj radnika zaposljenih u tim preduzećima iznosi oko 200.00 što pokazuje da je anketom obuhvaćen značajni deo industrije.

U inače solidno postavljenoj sistematizaciji građe u iznetom smislu, kandidat je održao proporciju u stepenu produbljanja problema izloženih u pojedinim glavama.

Iz izloženog prikaza sadržine teze i njenih navedenih osnovnih karakteristika može se zaključiti da kandidat vlada naučnim metodom. On problem jasno postavlja, počev od uvodne formulacije osnovnog problema pa preko njegove razrade kroz sve glave u izlaganju. On dalje problem razrađuje na njegove postavke do onog stepena koji mu je potreban da bi mogao da ga analizira u meri neophodnoj za izvršenje sinteze i izvođenje zaključka.

pozitivan je doprinos i literatura koja je prezentirana u tezi. Spisak pobrojane literature — domaće i strane — pokazuje da je kandidat konsultovao veliki broj objavljenih izvora u kojima se tretira ova tematika.

5. *Živorad Zlatković: „EKONOMSKI FAKTORI KOJI USLOVLJAVAJU POJAVU I PERSPEKTIVU TRGOVINE NA VELIKO KAO POSREDNIKA U ROBNOM PROMETU“*, doktorska disertacija, odbranjena 1. aprila 1965. godine na Ekonomskom fakultetu u Beogradu pred komisijom koju su sačinjavali: dr Mirko Dautović, vanredni profesor, dr Stojan Novaković, vanredni profesor i dr Živko Kostić, vanredni profesor.

Izvod iz Izveštaja komisije o oceni disertacije:

Doktorska disertacija Živorada Zlatkovića ima 216 stranica a sastoji se od predgovora, uvoda, četiri dela, zaključaka i dva posebna priloga.

Tema koju je kandidat obradio kao svoju doktorsku disertaciju i uopšte materija iz oblasti trgovine — nisu često na spisku prijavljenih a još manje branjenih doktorskih disertacija, bar što se tiče naše zemlje. Zasluga je kandidata Zlatkovića što se prihvatio da obradi jedan značajan problem iz oblasti prometa robe kao faze u procesu društvene reprodukcije...

Ocenjujući doktorsku disertaciju kandidata Živorada Zlatkovića, možemo reći da ona predstavlja vrlo ozbiljan naučnoistraživački rad u oblasti trgovine i ekonomike trgovinskih preduzeća. Njen značaj je u toliko veći što se pitanjima iz oblasti trgovine i poslovanja trgovinskih preduzeća na nivou naučnoistraživačkog rada malo ko kod nas do ove disertacije bavio. Metod koji je kandidat Zlatković primenio u svom istraživačkom radu isto tako ukazuje na zrelost i sposobnost kandidata za samostalan naučnoistraživački rad. On se jednako služio istorijskom i komparativno-analitičkom metodom kako u isticanju i objašnjavanju pojava tako i u njihovoj kvantitativnoj numeričkoj analizi.

Ističemo da je Zlatković došao do niza argumentovanih zaključaka koji će biti korisni i za našu ekonomsku politiku i praksu u oblasti trgovine...

Četvrti zaključak do koga je autor ove disertacije došao, koji predstavlja i odgovor na postavljenu dilemu kakvo je mesto i uloga trgovinskih preduzeća na veliko u socijalističkoj privredi našeg tipa, jeste da je potrebno formirati snažno trgovinsko preduzeće sa velikim brojem savremeno opremljenih prodavnica, lociranih na teritoriji većeg broja komuna i da takvo preduzeće treba da bude jedini posrednik u prometu robe između proizvođača i potrošača. Prema tome autor se jasno opredelio, na osnovu izvršenih analiza, za jednu jedinu kariku, jedinog posrednika u robnom prometu — snažno trgovinsko preduzeće na malo.

6. *Dr Dragoljub Stojiljković: „ELASTIČNOST TRAZNJE U TEORIJI I EMPIRIČKIM ISTRAŽIVANJIMA“*, doktorska disertacija odbranjena 10. aprila 1965. godine na Ekonomskom fakultetu u Beogradu pred komisijom u sastavu: dr Zoran Pjanić, dr Žarko Bulajić i dr Miloš Samardžija.

Izvod iz Izveštaja komisije o oceni disertacije:

Polazeći od savremenih potreba da se usavrši planiranje i od konstatacije da analiza tražnje čini jednu od polaznih osnova za dobro postavljanje određenih planskih zadataka, drug Dragoljub Stojiljković uzeo je za predmet svoje doktorske disertacije elastičnost tražnje u teoriji i empiričkim istraživanjima. On posmatra proizvodnju, raspodelu, razmenu i potrošnju kao dijalektičko jedinstvo procesa društvene reprodukcije u kome primat pripada proizvodnji. Razmena zavisi od proizvodnje i raspodele, ali zato i sama ima uticaja na celokupni tok kružnog kretanja sredstava i proizvoda. Stoga, njegova disertacija obuhvata veoma širok dijapazon ekonomskih problema, počev od Marksove teorije realizacije pa zaključno do projiciranja tražnje. Njegov postupak u analizi je klasičan Marksov metod, koji obuhvata kako kvalitativne tako i kvantitativne aspekte izučavanih pojava. Drug Stojiljković smatra da ekonomska teorija ne sme da bude neutralna prema ekonomskoj strukturi društva, pa bi usko kvantitativna analiza ostavila po strani uticaj društvenih odnosa, istorijskih uslova razvitka, klasne pripadnosti, ideologije itd. na kretanje i karakter tražnje i potrošnje. S druge strane, po njegovoj oceni, najznačajniji doprinos građanske ekonomske misli od sedamdesetih godina prošlog veka do danas jeste uvođenje nove metode ekonomske analize primenom matematike i statistike . . .

Doktorska disertacija obuhvata oko 400 stranica teksta i sadrži šest poglavlja, a u njoj korišćena literatura broji 112 knjiga i blizu 70 članaka od raznih autora, ponajviše iz savremene anglosaksonske i francuske škole. Obim disertacije ne dolazi do izražaja samo u podacima izraženim brojevima nego i u širini i temeljitosti obrade obuhvaćenih problema.

Prvo poglavlje „Marksova teorija realizacije“ sastoji se od četiri dela, posvećenih realizaciji kao sastavnom elementu teorije društvene reprodukcije, proporcijama društvene reprodukcije kao okvirima za realizaciju robe, realizaciji kao uslovu za ostvarenje srazmere društvene reprodukcije i ravnoteži između proizvodnje i potrošnje kao okviru za uspostavljanje odnosa između ponude i tražnje . . .

Drugo poglavlje „Zakon tražnje“ takođe ima četiri dela. U prvom se objašnjava pojam, struktura i uloga tržišta . . . U delu o osnovnim komponentama ponude i tražnje, dosta sumarnom, doktorand sigurno izlaže, na osnovu originalne literature, stavove Marksa, engleskih klasika, Seja i drugih vulgarnih

ekonomista, Kurnoa, Valrasa, Maršala i Kejnza o tražnji. Odmah u sledećem delu on tumači osnove različitog definisanja i shvatanja tražnje od strane navedenih pisaca . . . Razmatrajući razvoj pojma samog zakona tražnje, Stojiljković navodi Hiksovu klasifikaciju o četiri perioda u njegovoj dosadašnjoj egzistenciji i razvoju. Ipak, svoje pozitivno izlaganje daje kroz Kurno-Maršalov zakon tražnje. . . . , Valrasov zakon tražnje . . . , Slutski-Huiks-Alenov zakon tražnje . . . i Mur-Šulcov zakon tražnje . . . Doktorand analizira i sve teorijske osnove, počev od teorije korisnosti pa do savremenih učenja o izboru potrošača, relevantne za formulisanje opšteg zakona tražnje.

Treće poglavlje „Elastičnost tražnje“ obrađuje poznate pojmove elastičnosti tražnje, cenovne elastičnosti, lučne elastičnosti, unakrsne elastičnosti, elastičnosti anticipacije, dohodovne elastičnosti itd. . . . Poglavlje se završava jednim dodatkom o teoriji komplemenata i supstituta . . .

Četvrto poglavlje posvećeno je metodima i dosadašnjim rezultatima empiričkog istraživanja tražnje . . . Kod metoda istraživanja Stojiljković izlaže tržišnu statistiku . . . i analizu na osnovu podataka o porodičnim budžetima. On daje posebno mesto i statističkom obrađivanju kriva tražnje i kriva ponude . . . Ovo poglavlje se završava iscrpnim istorijatom istraživanja tražnje i dosadašnjih rezultata . . . U disertaciji su navedene sve poznatije analize o koeficijentima cenovne elastičnosti tražnje. . . . Autor daje i numeričke rezultate elastičnosti tražnje u odnosu na dohodak . . .

Peto poglavlje „Kvalitativni elementi“ . . . Kvalitativna analiza je data kroz uticaj epohe, zemlje i klasne pripadnosti na obim i strukturu tražnje. Ovo poglavlje sadrži i jedan pokušaj da se elastičnost tražnje prikaže kao osnova za klasifikaciju proizvoda . . . U dodatku poglavlja izloženi su izuzeci (Gifenov paradoks, Veblenov slučaj i uticaj špekulacije).

Poslednje poglavlje „Projeciranje tražnje“ jeste istovremeno i zaključno razmatranje druga Stojiljkovića o analiziranim ekonomskim pojavama. Po njemu projeciranje tražnje predstavlja element u planiranju društvene reprodukcije . . . Teza se završava stavom da proučavanje tražnje i njeno projeciranje u socijalističkom planiranju treba da odražava objektivne ekonomske zakone: zakon srazmerne raspodele društvenog rada, zakon ekonomije društvenog rada, bez čijeg poznavanja i korišćenja nije moguće obezbediti brzi razvoj i jačanje materijalnih proizvodnih snaga i socijalističkih proizvodnih odnosa.

Drug Dragoljub Stojiljković dao je jedno kompletno delo o problemima tražnje i njenom mestu u procesu društvene reprodukcije. Posle rata na našim univerzitetima bilo je teza o nekim problemima tražnje, ali ona su predstavljala parcijalna izučavanja teorijskih osnova izučavanja tržišta, Maršalovog zakona tražnje i slično. U ovoj veoma velikoj i složenoj materiji drug Stojiljković je ispoljio odlično poznavanje, što mu je omogućilo da da mnoge sigurne i prihvatljive zaključke . . .

7. Ljubiša Jovanović: „*ALKOHOLIZAM I KRIMINALITET U BEOGRADU*“, doktorska disertacija, odbranjena na Pravnom fakultetu u Beogradu 16. aprila 1965. godine pred Komisijom koju su sačinjavali: dr Milan Milutinović, vanredni profesor Pravnog fakulteta u Beogradu, dr Miloš Radovanović, vanredni profesor Pravnog fakulteta u Beogradu i dr Momčilo Vasilić, vanredni profesor Medicinskog fakulteta u Beogradu.

Izvod iz Izveštaja komisije o oceni disertacije:

„U literaturi koja tretira socijalnu problematiku alkoholizma ima veoma mali broj radova naučnoistraživačkog karaktera, koji je posvećen konkretnom proučavanju problematike alkoholizma na teritoriji jednog grada, pa se stoga može reći da predmetna disertacija ispoljava izvesne zanimljive i specifične crte u tom pogledu. U konkretnoj obradi problema alkoholizma kao velikog socijalnog zla na teritoriji jednog tako velikog grada kao što je Beograd leži, po našem mišljenju, poseban značaj ovog rada.

U svom radu kandidat je prišao kompleksnoj obradi problema alkoholizma u Beogradu, nastojeći da ga osvetli kao zdravstveni, porodični, privredni i kriminalni problem. Takav pristup u obradi ovog problema je u osnovi pravilan. Alkoholizam se ne može izdvojeno posmatrati sa stanovišta pojedinih strana — ukoliko se ispoljava težnja u pravcu njegovog osvetljavanja kao totalne pojave, tj. u pravcu objašnjavanja svih strana i manifestacija u društvenom životu. Ta njegova složenost zahteva integraciju svih vidova dejstva u jednu celinu kako bi se dobila bar približna slika o raširenosti ove pojave i ispoljavanju njene celokupne štetnosti na društveni život našeg glavnog grada. Istina, kandidat je posvetio glavnu pažnju alkoholizmu kao kriminogenom faktoru, ali imajući u vidu da bez prethodnog razmatranja alkoholizma kao socijalnog i medicinskog problema nije moguće sagledati njegovo kriminogeno dejstvo, niti odrediti efikasne mere i sredstva borbe protiv alkoholizma, posvetio je značajnu pažnju i osvetljavanju tih aspekata istraživanog problema.

Svoj rad „Alkoholizam i kriminalitet u Beogradu“ kandidat Jovanović je podelio u tri posebna dela, koja su međusobno tesno povezana te predstavljaju organsku celinu, koja je sublimirana u zaključcima disertacije. U prvom delu se govori o alkoholizmu kao socijalno-medicinskom problemu Beograda, u drugom delu o alkoholizmu kao kriminogenom faktoru, dok se treći deo odnosi na politiku suzbijanja ove negativne društvene pojave...

Za ovaj rad se može reći da je u osnovi rezultat vrlo savesnog i pedantnog prikupljanja činjenica o alkoholizmu u Beogradu i njegove obrade za istaknuti period. Kandidat je uporno nastojao da prikupi sve potrebne činjenice do kojih nije tako lako doći, s obzirom da o njima vode evidenciju razni organi, kao i da te evidencije nisu sasvim tačne i podesne za vršenje egzaktnih analiza i proučavanja. Radi toga on je morao vršiti razne komparacije i pribegavati proveravanjima mnogih podataka samo da bi došao do što realnijih činjenica koje omogućavaju vršenje analiza i uopštavanja pri čemu je morao uložiti mnogo vremena i truda. Na osnovu tako prikupljenog i proverenog materijala, on je vršio razne analize i došao do mnogih zaključaka, koji su vredni pažnje naročito sa praktično-političkog i posebno preventivnog stanovišta.

Ako se doktorska disertacija Ljubiše Jovanovića sagleda u celini, može se reći da ona predstavlja solidan naučni rad i koristan doprinos našoj socijalnoj patologiji i kriminologiji, u kome su pedantno i studiozno obuhvaćene najvažnije strane izučavanog problema uz adekvatno korišćenje postojeće literature i naše prakse“.

8. *Dragoljub Simonović: „DRUŠTVENO-EKONOMSKA KRETANJA U ZAPLANJU 1945–1964.“*, doktorska disertacija odbranjena 29. maja 1965. godine na Ekonomskom fakultetu u Skoplju pred komisijom koju su sačinjavali: Vančo Burzevski, redovni profesor, dr Panče Kiroski, vanredni profesor i dr Dančo Zografski, vanredni profesor.

Izvod iz Izveštaja komisije o oceni disertacije:

Tema koju Dragoljub Simonović, asistent Pravno-ekonomskog fakulteta u Nišu, obrađuje u svojoj doktorskoj disertaciji predstavlja osobiti interes za teoriju i praksu. Konkretno uzeto, Zaplanje je mali rejon u srezu Niš, sa 34 sela i 23.965 stanovnika. Praktično pak, radi se o problemima razvitka socijalističkih proizvodnih odnosa u konkretnim uslovima zaostale privrede sa nerazvijenim proizvodnim snagama, slabim komunikacijama i krupnim ostacima produkcionih odnosa koji su karakteristični za nerazvijen kapitalizam.

Ova problematika je značajna pre svega za rejon koji se ispituje i za one rejone koji imaju sličnu problematiku, a geografski i ekonomski su povezani sa Zaplanjem. Ali ova problematika je značajna i za mnoge druge nerazvijene rejone (u prvom redu za planinske) koji se nalaze na sličnom stepenu društveno-ekonomskog razvitka.

Doktorska disertacija ima 259 stranica ili oko 16 autorskih tabaka. Rad je podeljen na 4 glave i ima opšti zaključak. U prvoj glavi pod naslovom „Opšti osvrt na Zaplanje“ dat je opšti pregled teritorije na kojoj su vršena ispitivanja i društveno-ekonomski razvitak toga rejona od oslobođenja do danas. U drugoj glavi „Seljačka gazdinstva u Zaplanju“ ispitivane su konkretne promene na individualnim poljoprivrednim gazdinstvima koja predstavljaju ekonomsku osnovu za život zaplanjskih sela. U trećoj glavi „Seljačka domaćinstva u Zaplanju“ prikazani su rezultati istraživanja seoskog domaćinstva u Zaplanju. U četvrtoj glavi „Odnos gazdinstva i domaćinstva“ istraživane su promene u odnosu između gazdinstva i domaćinstva u Zaplanju, koje su nastale u toku dosadašnjeg razvitka socijalističkih odnosa.

Na kraju svog rada autor daje osnovne zaključke koji mogu da se rezimiraju na sledeći način. U Zaplanju je do socijalističke revolucije postojala u osnovi naturalna privreda. U toku dosadašnjeg razvitka taj naturalni karakter privređivanja već je razbiven. U tome pravcu je delovalo više faktora. Jedan takav faktor su bile seljačke radne zadruge, koje su radikalno razbile staru organizaciju seljačkog gazdinstva. Industrijalizacija, i u vezi s njom zapošljavanje van sopstvenog gazdinstva, predstavlja drugi značajan faktor. Treći takav faktor je angažovanje socijalističkih organizacija u samoj poljoprivrednoj proizvodnji. One su to postigle uvođenjem novih poljoprivrednih mšina, novih tehnoloških procesa, i novih kultura, kao što je duvan i dr. Nosilac proširene reprodukcije polako postaju socijalističke privredne organizacije, jer sitno seljačko gazdinstvo nema uslova za nabavku i racionalno korišćenje savremenih sredstava za proizvodnju.

Promene u organizaciji i poslovanju seljačkog gazdinstva, kao i zapošljavanje van tog gazdinstva, prouzrokovale su promene u organizaciji domaćinstva. Domaćinstvo sada više nije organizovano prema potrebama sopstvenog gazdinstva. U novim uslovima ono i ne može da bude tako organizovano zato što sada ono nije jedini izvor prihoda. Osim najstarijeg domaćina na organizaciju domaćinstva sada utiču i drugi članovi koji obezbeđuju dohodak. Oni sve više utiču i na organizovanje života u kući.

Ovako izmenjena organizacija domaćinstva vrši sada obratan uticaj na seosko gazdinstvo, odnosno izaziva dalje promene u njegovoj organizaciji, u njegovoj strukturi pa i u njegovoj proizvodnoj orijentaciji. Kao rezultat svih tih promena vrši se konkretno odvajanje seljačkog gazdinstva od domaćinstva, što utiče vrlo pozitivno na razvitak proizvodnih snaga i produkcionih odnosa na selu.

Komisija je mogla da utvrdi sledeće:

1. tema koju je obradio Dragoljub Simonović je od opšteg značaja za nauku i praksu u izgradnji socijalističkih odnosa, a naročito za nerazvijene planinske rejone;

2. kandidat je prikazao solidnu pripremu i poznavanje naučnih metoda u korišćenju raspoloživih publikovanih i originalnih materijala i u sopstvenom istraživanju terena,

3. kandidat je uspeo da utvrdi promene koje su nastale u ovom rejonu u kome je socijalistička revolucija zatekla nerazvijene proizvodne snage i zaostale društvene odnose. Iz disertacije se vide specifični problemi na koje je nailazio razvitak socijalističkih odnosa u jednom planinskom rejonu. Autor nam je sa uspehom prikazao konkretne uslove koji su izazvali te specifične probleme u toku dosadašnjeg razvitka i koji će, sasvim verovatno, i u skoroj budućnosti vršiti određeni uticaj. Na taj način, doktorska disertacija pokazuje rezultate agrarne politike naše zemlje u izgradnji socijalističkih odnosa na selu. Ali utvrđujući promene na koje je naišla realizacija agrarne politike u jednom nerazvijenom rejonu, disertacija praktično daje doprinos njenoj daljoj uspešnoj realizaciji.

9. *Dobrosav M. Mitrović: „KLAUZULE NEODGOVORNOSTI U TRGOVAČKOJ KUPOPRODAJI SA STRANIM ELEMENTOM“*, doktorska disertacija odbranjena na Pravnom fakultetu u Beogradu 30. juna 1965. godine pred komisijom u sastavu: dr Borislav Blagojević, redovni profesor, dr Mihajlo Jezid, redovni profesor i dr Radomir Đurović, docent.

Izvod iz Izveštaja komisije o oceni disertacije:

U uvodu svoje doktorske disertacije D. Mitrović najpre ukazuje na promene koje su došle do izražaja u današnjoj strukturi međunarodnog robnog prometa i na izvesne političko-ekonomske promene današnjeg sveta. Pod tim uglom gledanja on podvlači da i pitanje regulisanja odgovornosti ugovornih strana za potpuno ili delimično neizvršenje ugovora ima poseban značaj.

U prvom delu svoje doktorske disertacije D. Mitrović izlaže najpre istorijat i uzroke nastanka klauzula neodgovornosti uopšte. Kritikujući sadašnje shvatanje klauzula neodgovornosti, a polazeći od pojma i sadržine ugovorne odgovornosti u anglosaksonskom i kontinentalnom pravu i pojavnih oblika tih klauzula u praksi, D. Mitrović pod klauzulama neodgovornosti shvata sve odredbe ugovora kojima ugovorne strane na povoljniji način određuju svoj položaj u ugovoru isključujući ili modifikujući izvesne svoje obaveze odnosno uključujući ili ograničavajući svoju odgovornost po svim ili pojedinim obavezama iz ugovora, uz navođenje ili bez navođenja određenih okolnosti.

U drugom delu disertacije, koji nosi naslov „Regulisanje klauzula neodgovornosti kod trgovačke kupoprodaje sa stranim elementom“, najpre su razmatrani, s obzirom na konstatovanu pravnu prirodu ovih klauzula, izvori prava i pravila koji regulišu ugovor o trgovačkoj kupoprodaji sa stranim elementom, a zatim neposredni izvori i pravila koja regulišu klauzule neodgovornosti.

Prilikom razmatranja izvora prava i pravila koji regulišu ugovor o trgovačkoj kupoprodaji sa stranim elementom, Mitrović podvlači da pri današnjim izmenjenim ekonomskim, političkim i drugim uslovima regulisanje i zaštitu nacionalne ekonomije u odnosu na inostranstvo nije više moguće vršiti pomoću

klasičnih normi međunarodnog privatnog prava. Danas postoji čitava „lepeza izvora koji regulišu ugovorne odnose međunarodne trgovine... Na osnovu ovih proučavanja D. Mitrović dolazi do zaključka da je, iako danas ne postoji izgrađen sistem i čvrst stav o redu, prvenstva primene postojećih izvora, nužno radi celovitog sagledavanja sve ove izvore proučavati u okviru jedne jedinstvene pravne discipline i da takvu pravnu disciplinu predstavlja međunarodno privatno pravo.

U trećem delu disertacije „Specifična pitanja međunarodnog privatnog prava i tendencije njihovog rešavanja kod pojedinih vrsta klauzula neodgovornosti“ podvučeno je da, zbog akcesornosti klauzula neodgovornosti u odnosu na ugovor, pravo koje je nadležno za ugovor o trgovačkoj kupoprodaji sa stranim elementom reguliše i ove klauzule, ali da je potrebno kod svake pojedine vrste klauzula neodgovornosti utvrditi: koja su to pitanja za čije regulisanje je potrebno odrediti nadležno nacionalno pravo (pravo jedne određene države) i koje je to nacionalno pravo, odnosno rešiti klasična pitanja međunarodnog privatnog prava shvaćenog u najužem smislu, i na taj način dobiti potpunu sliku o mestu, ulozi i dejstvu ovih klauzula u međunarodnom obimu.

Rezultati do kojih je D. Mitrović došao svode se uglavnom na sledeće: da klauzule neodgovornosti nisu samo one koje prava država zabranjuju nego sve klauzule i stipulacije ugovora pomoću kojih u međunarodnom prometu na razne načine ugovorne strane isključuju — neposredno ili posredno — ili ograničavaju svoju odgovornost; da postoje tri osnovne vrste klauzula u ovoj materiji; da postoji izvesna razlika u izvorima pravila koja se primenjuju na ove klauzule u fazi kad nema spora i kad postoji spor; da se prilikom određivanja i primene nacionalnog prava ne pravi razlika da li su u pitanju klauzule neodgovornosti neposredno redigovane od ugovornih strana ili klauzule sadržane u odredbama tipskih ugovora ili opštim uslovima prodaje; da su one promenile formu svog izražavanja i da se pojavljuju uglavnom u dozvoljenim oblicima; da najveći broj nacionalnih prava ne priznaje valjanost onim klauzulama neodgovornosti kroz koje se isključuje odgovornost za dolus ili grubu nepažnju; da ove klauzule predstavljaju realnost i da se sve one ne moraju tretirati kao nepoželjne i štetne, osim kad se radi o najtežim stepenima krivice.

Disertacija D. Mitrovića i po svojoj tematici i po svojoj dokumentovanosti i po nizu originalnih postavki i novih rezultata predstavlja ozbiljan doprinos nauci međunarodnog privatnog prava.

10. *Dr Dušan R. Paravina: „RAD KOD KUĆE RADNIKA“*, doktorska disertacija odbranjena na Pravnom fakultetu u Beogradu 4. novembra 1965. godine pred komisijom koju su sačinjavali: dr Aleksandar Baltić, redovni profesor, dr Nikola Stjepanović, redovni profesor i dr Milan Despotović, vanredni profesor.

Izvod iz Izveštaja komisije o oceni disertacije:

Doktorska disertacija kandidata Dušana Paravine ima 226 kucanih stranica i sadrži uvod, dva dela i zaključak.

U uvodu disertacije se daje ekonomsko-socijalna podloga problema i preciziraju metodološke koncepcije i stvarni okvir za dalji rad.

Pošto je izneo značaj određivanja pojma rada kod kuće radnika kao društveno-ekonomske i pravne kategorije u pojedinim društvenim sistemima i kod nas, u prvoj glavi prvog dela kandidat Paravina najpre obrađuje opšti pojam

rada kod kuće radnika, obuhvatajući definiciju ovog pojma i njegove bitne elemente u koje ubraja: rad radnika za jednog ili više poslodavaca odnosno organizacija, profesionalno vršenje od strane radnika rada kod kuće, mesto gde se rad obavlja i pravo na zaradu. Druga glava je posvećena pojmu rada kod kuće radnika u radnom pravu drugih zemalja, i to kako kapitalističkih tako i socijalističkih zemalja uz isticanje razlika i sličnosti na koje se tamo nailazi, sa svojim kritičkim osvrtom i stavom. U trećoj glavi je posebna pažnja posvećena pojmu rada kod kuće radnika u radnom pravu naše zemlje. Najpre se daje kratak pregled shvatanja i zakonskih rešenja ovog problema u radnom pravu stare Jugoslavije, da bi se zatim pojam rada kod kuće radnika, sasvim produbljeno, obradio u radnom pravu nove Jugoslavije sa vrlo iscrpnim pregledom zakonodavstva i teorije po ovom pitanju. Posle toga Paravina postavlja svoju definiciju pojma rada kod kuće radnika. Najzad, četvrta glava prvog dela disertacije bavi se problemom diferenciranja rada kod kuće radnika od drugih sličnih kategorija, kao što su: starinska kućna industrija ili privreda, kućna ili domaća radinost i zanatski rad, a što je bilo neophodno da bi se mogao istaći poseban pravni značaj pojma rada kod kuće radnika, njegova definicija i razlike.

Drugi deo disertacije, koji je i najveći po obimu, autor je posvetio jednom od vrlo spornih pitanja iz ove oblasti: kakva je pravna priroda odnosa između radnika kod kuće i organizacije odnosno poslodavca. Istakavši značaj i složenost postavljenog pitanja, kandidat u prvoj glavi ovog dela obrađuje pitanje pravne prirode odnosa između radnika kod kuće i poslodavca u radnom pravu kapitalističkih zemalja zadržavajući se kritički na teoriji ekonomske subordinacije, teoriji pravne subordinacije i mešovitoj teoriji. Autor je posebno mesto dao ovom problemu posmatranom i kroz radno pravo socijalističkih zemalja uz svoj osvrt na tamo postojeća shvatanja i zakonska rešenja. Druga glava drugog dela sadrži razmatranja i analizu raznih shvatanja koja se o pravnoj prirodi odnosa između radnika kod kuće i organizacije (poslodavca) pojavljuju u teoriji, zakonodavstvu i praksi naše zemlje. Najpre se problem obrađuje ukratko u radnom pravu stare Jugoslavije, da bi se, zatim, na širokoj osnovi prešlo na radno pravo nove Jugoslavije. Na kraju autor, pošto je dao kritički osvrt na postojeća shvatanja, zauzima stav po kome je pravni odnos između radnika kod kuće i organizacije odnosno poslodavca, po svojoj pravnoj prirodi, radni odnos.

Tema koju obrađuje Paravina, iako nije nova, vrlo je složena i aktuelna sa gledišta našeg prava i prakse. U svojoj obradi ove teme Paravina se služi naučnom metodom i vrlo pedantno i savesno ispituje ključna pitanja koristeći pri tom obilato našu i stranu literaturu. On svako pitanje iz ove oblasti posmatra i analizira i sa društveno-ekonomskog i sa pravnog aspekta, tražeći u rešavanju tih pitanja njihov klasni sadržaj i društveno-politički značaj, ulazeći u samostalnu kritičku osvrte, analize i zaključke. Pri tome, autor se ne zadovoljava samo da ukaže na nedostatke i slabosti u teoriji i zakonodavstvu u pogledu shvatanja i rešavanja pojedinih pitanja i rešenja iz ove oblasti, već čini napor da postavi i obradi pojam rada kod kuće radnika, njegove bitne elemente i zauzme sopstveni stav o pravnoj prirodi odnosa između radnika kod kuće i organizacije odnosno poslodavca, dajući, u skladu sa zaključcima do kojih je došao, predloge za pravno regulisanje rada kod kuće radnika de lege ferenda.

Ono što treba naročito podvući to je da disertacija Dušana Paravine predstavlja samostalan rad o radu kod kuće radnika, prezentiran i obrađen u celini

i sistematski na način i u obimu u kome to nije do sada učinjeno u našoj teoriji radnog prava i praksi, sa potrebnom sigurnošću u vladanju celokupnom materijom, sa puno ljubavi i vrlo savesno, sa sopstvenim stavovima, sve na bazi svestranog razmatranja i analize problema i pitanja koja obrađuje. Sve to ukazuje da Paravina ima kvalitete i sposobnosti potrebne za samostalni teorijski i naučno-istraživački rad, a da njegova disertacija predstavlja nov prilog teorijskoj obradi problema vezanih za rad kod kuće radnika u našem socijalističkom društvu i praksi.

11. *Nikola M. Jovanović*: — „LOKACIJA PREDUZEĆA DUVANSKE INDUSTRIJE JUGOSLAVIJE“. Doktorska disertacija je odbranjena 10. novembra 1965. godine na Ekonomskom fakultetu u Beogradu.

Izvod iz Izveštaja o pregledu i oceni disertacije:

Disertacija se sastoji iz uvoda, dva dela i zaključaka, a obrađena je na 277. strana sa 34 tabele u prilogu.

U uvodu doktorske disertacije N. Jovanović ističe značaj „prostorne komponente“ u razvoju privrede jedne zemlje i u formiranju njene teritorijalne strukture. Posebno je ukazano na negativne efekte neracionalne lokacije, kao i na značaj razmeštaja i lokacije industrijskih preduzeća u socijalističkoj privredi. U pogledu lokacije preduzeća duvanske industrije navode se uglavnom dve alternative čiju optimalnost treba istražiti.

Prvi deo disertacije obuhvata četiri poglavlja. Prethodno se govori o razvoju teorije razmeštaja i daje kritički osvrt na razna shvatanja građanskih ekonomista o lokaciji preduzeća. Razmatrajući teorije lokacije, koje se u kapitalističkom svetu javljaju već u prvoj polovini XIX veka, N. Jovanović se najpre zadržava na teoriji razmeštaja i lokacije poljoprivrede *J. H. von Thünen*a, a zatim na „štandornim“ teorijama. Kandidat je našao za potrebno da šire prezentira i oceni koncepciju *A. Weber*a, koji se smatra osnivačem teorije industrijske lokacije, kao i teoriju švedskog ekonomiste *T. Palander*a.

Od najnovijih teorija lokacije, prikazani su i ocenjeni radovi američkih ekonomista *Isarda* i *Hoover*a, a posebna pažnja posvećena je koncepciji „prostorne ekonomije“ *A. Lösch*a, koji daleko šire, svestranije i realnije tretira faktore relevantne za izbor lokacije preduzeća.

U drugom poglavlju autor ukazuje na promene u intenzitetu delovanja pojedinih lokacionih faktora u uslovima kapitalističke privrede, dok u trećem poglavlju iznosi osnovne karakteristike razmeštaja i lokacije preduzeća u sklopu socijalističke privrede.

Četvrto poglavlje obuhvata analizu specifičnih uslova razmeštaja u našoj zemlji. Ističe se radničko upravljanje i komunalni sistem, kao pokretačke snage privrednog razvoja, pa i razmeštaja preduzeća. Istovremeno su navedeni i problemi u vezi sa disproporcijom u privrednom razmeštaju i propusti u odnosu na lokaciju pojedinih industrijskih preduzeća.

U drugom delu disertacije, koji se sastoji iz pet poglavlja, obrađeni su problemi lokacije preduzeća duvanske industrije. U prvom i drugom poglavlju izložene su organizaciono-tehničke i ekonomske karakteristike proizvodnje i prerade duvana i razmeštaj poljoprivredne proizvodnje duvana kao sirovinске baze za industrijsku preradu.

Treće poglavlje obuhvata analizu razvoja i lokacije preduzeća duvanske industrije Jugoslavije u uslovima delovanja raznih istorijskih, političkih i ekonom-

skih faktora. Problem je posmatran kroz tri perioda: period do prvog svetskog rata, period između dva rata i period posle drugog svetskog rata.

U četvrtom poglavlju autor je obradio način delovanja opštih faktora lokacije, dok je peto poglavlje posvećeno analizi uticaja specifičnih lokacionih komponenata. Kandidat svodi probleme lokacije preduzeća duvanske industrije na izbor lokacije preduzeća za preradu duvana, s obzirom na veći broj relevantnih faktora i zadržava se uglavnom na dve lokacione varijante — orijentacija ovih preduzeća na sirovinske izvore ili na centre realizacije gotovih proizvoda. Dokažući prednosti svake od tih alternativa, Jovanović je dao niz originalnih tabela o troškovima transporta u tri velike fabrike duvana, i to u Skoplju, Nišu i Zagrebu.

U ovom delu svog rada kandidat je dao i niz dragocenih analiza i podataka o teritorijalnoj strukturi proizvodnje i potrošnje duvanskih preradevina u Jugoslaviji. Pri ovome, posebno je naglašeno da korišćenje kapaciteta novoformiranih duvanskih kombinata ne zadovoljava usled ograničene potrošnje u zemlji i neznatnog izvoza, kao i usled zastarelosti opreme i tehnologije prerade.

Na kraju treba istaći i vrlo koristan prilog uz doktorsku disertaciju, koji se sastoji iz 34 tabele koje ilustruju odgovarajuće zaključke do kojih je autor došao.

Ocenjujući doktorsku disertaciju Nikole Jovanovića, ističemo sledeće njene kvalitete:

1. svojim radom kandidat ulazi u analizu veoma aktuelnog i akutnog problema naše privrede odnosno industrije, aplicirajući opšta načela i savremene teorije lokacije na jednu industrijsku granu koja u nas ima priličnu tradiciju;

2. i pored velikog značaja, problematika lokacije nije dovoljno studijski obrađivana u našoj zemlji, a i u svetskoj ekonomskoj literaturi, te ovaj rad predstavlja jedinstvenu studiju ne samo u oblasti duvanske industrije već i u oblasti lokacije industrije uopšte;

3. kandidat je u svojoj tezi dao pregled celokupne (ili bar najvažnije) savremene literature iz oblasti razmeštaja i lokacije privrede i preduzeća — ocenjujući izložene teorije i koncepcije sa pozicija marksističke ekonomske teorije i prakse socijalističke privrede;

4. posebno je veliki doprinos kandidata Jovanovića što je, analizirajući uslove i faktore razvoja industrije duvana u Jugoslaviji i prilazeći monografski genezi svake fabrike pojedinačno, vrlo reljefno ocrtao ekonomiku ove grane industrije, dokumentujući to i statističkim podacima i ne gubeći nikad iz vida ulogu lokacije (ove ili one fabrike) u konačnom uspehu preduzeća i grane u celini;

5. ova disertacija može imati posebni značaj za praktičnu ekonomsku i poslovnu politiku pri investiranju, bilo za podizanje novih fabrika duvana bilo za rekonstrukciju postojećih. Analizirajući transportne troškove za prevoz duvana i cigareta, kandidat je utvrdio prioritetnu ulogu pojedinih lokacionih faktora i došao do zaključka o većoj optimalnosti tržišne lokacije za najveći broj preduzeća za preradu duvana.

U prilog veće racionalnosti tržišne orijentacije, autor navodi jednu veoma karakterističnu činjenicu — da se za spravljanje mešavine duvanskih sirovina za proizvodnju cigareta koriste razni tipovi duvana koji se obično ne proizvode u jednom rejonu poljoprivredne proizvodnje duvana (sa jednog proizvodnog područja može se koristiti najviše 20 do 50% sirovog duvana). Stoga je neop-

hodno dovoženje jednog dela sirovina iz drugih proizvodnih rejona, što ukazuje na prednosti tržišne lokacije.

Doktorska disertacija ima i izvesne nedostatke od kojih svakako ne može biti imun rad koji u ovoj oblasti ima, u izvesnom smislu, pionirski karakter. To se izražava u tome što nije održana proporcija između teorijsko-istorijskog i opšteekonomskog dela, sa jedne strane, i problema i koncepcija lokacije preduzeća duvanske industrije, sa druge strane, koja je već samom temom rada inicirana. Pored ovog, između opštih faktora i specifičnih faktora lokacije povučena je mehanička granica, iako se oni teško mogu odvojeno tretirati.

U celini uzevši, rad Nikole Jovanovića predstavlja ozbiljan doprinos našoj stručnoj i naučnoj literaturi iz oblasti ekonomike industrije i industrijskih preduzeća, a posebno iz oblasti lokacije preduzeća duvanske industrije gde ima i svoju aplikativnu vrednost.

12. *Dr Slavko S. Marković: „ULOGA I POLOŽAJ JAVNOG PRAVOBRANILAŠTVA U NAŠEM GRAĐANSKOM PRAVOSUDU“*, doktorska disertacija odbranjena na Pravnom fakultetu u Skoplju dana 13. decembra 1965. godine pred komisijom koju su sačinjavali: dr Adam Lazarević, redovni profesor, dr Ivo Puhan, redovni profesor i dr Dimitar Pop Georgijev, vanredni profesor.

Izvod iz Izveštaja o oceni disertacije:

Disertacija ima ukupno 236 stranica a sadrži uvod i pet delova podeljenih na glave. Uvod tretira opšte probleme o postavljenoj temi, kao i predmet i plan daljeg rada.

U prvom delu govori se o uzrocima pojave i o razvitku ustanove javnog pravobranilaštva, kao i o njenoj funkciji i organizaciji u našoj zemlji i nekim drugim zemljama. Po oceni Komisije, naročito dobro i svestrano iako u zbijenoj formi prikazana je pojava i razvitak javnog pravobranilaštva u Jugoslaviji.

Drugi deo tretira ulogu i položaj javnog pravobranilaštva u ostvarivanju zaštite imovinskih prava društveno-političkih zajednica. U prvoj glavi razmatrana su pitanja o javnom pravobranilaštvu kao organu građanskopravne zaštite, o specifičnim oblicima učešća društveno-političkih zajednica u građanskom pravosuđu, o organima pred kojima se vrši zastupanje, o domenu zastupanja u pojedinim postupcima, kao i o subjektima zastupanja. Po oceni Komisije naročito su interesantna izlaganja o sadržini i specifičnostima pravobranilačke funkcije i o javnom pravobranilaštvu kao organu građanskopravne zaštite. Posebnu pažnju, u naučnom i stručnom pogledu, prema istoj oceni, zaslužuje i dato izlaganje o specifičnim oblicima učešća društveno-političkih zajednica u pravnom životu, o njihovom građanskopravnom subjektivitetu, kao i o njima kao učesnicima ili strankama u građanskom pravosuđu. U drugoj glavi se razmatra položaj javnog pravobranilaštva u vršenju navedene funkcije kroz razmatranje opšteg pravnog položaja javnog pravobranilaštva u našem pravnom sistemu, u organizaciji društveno-političkih zajednica kao pravnih lica, internog položaja javnog pravobranilaštva, kao i pravnog dejstva njegovih procesnih radnji. Po oceni Komisije dobro je prikazan i proučen opšti pravni položaj javnog pravobranilaštva u našem pravnom sistemu a naročito međusobni odnos javnog pravobranilaštva i javnog tužilaštva, njihova međusobna prava i dužnosti, kao i razlike između njihovih položaja i funkcija.

U trećem delu reč je o ulozi i položaju javnog pravobranilaštva u ostvarivanju društveno-pravne obaveze radnih organizacija da očuvaju integritet društvenih sredstava kojima upravljaju. U prvoj glavi posebno je reč o društveno-pravnoj obavezi radnih organizacija i organizaciji kontrole njihovog izvršenja i o pravnim karakteristikama ovlašćenja javnog pravobranilaštva. Po oceni Komisije ova izlaganja zaslužuju posebnu pažnju, kako po načinu tretiranja pojedinih pitanja tako i po načinu iznošenja sopstvenih i novih gledišta i stavova. Ovo naročito u pogledu pravnih karakteristika ovlašćenja javnog pravobranilaštva za ostvarivanje imovinskopravnih zahteva radnih organizacija i u pogledu kontrole izvršenja društveno-pravnih obaveza radnih organizacija. U drugoj glavi govori se o položaju javnog pravobranilaštva u izvršenju navedene funkcije. Pored opšteg pravnog položaja, ovde je detaljno razmatran i procesno-pravni položaj lica ovlašćenih za ostvarivanje tuđih imovinskopravnih zahteva. Razgraničavajući ulogu i položaj javnog pravobranilaštva u vršenju ove funkcije od uloge Službe društvenog knjigovodstva i javnog tužilaštva, prema oceni Komisije, daje se veoma interesantno i uspešno razmatranje procesnog položaja javnog pravobranilaštva u ostvarivanju imovinskopravnih zahteva radnih organizacija.

Četvrti deo tretira ulogu i položaj javnog pravobranilaštva kao službe pravne pomoći (punomoćnika). Razmatrajući pojam i karakteristike službe pravne pomoći, odnos službe pravne pomoći i javnog pravobranilaštva, kao i koncepciju javnog pravobranilaštva kao službe pravne pomoći, kandidat, po oceni Komisije, daje dobro obrazloženu kritiku koncepcije javnog pravobranilaštva kao službe pravne pomoći i smatra da bi takvo proširenje njegovog delokruga bilo necelishodno.

Na kraju, u petom delu, razmatra se uloga i položaj javnog pravobranilaštva de lege ferenda. Ovde su ponovo i konačno iznete neke najbitnije i kritičke napomene i primedbe koje se odnose na pojedina gledišta o javnom pravobranilaštvu, kao i na stavove prihvaćene u našem pozitivnom zakonodavstvu. Ovde je konačno ukazano i na položaj javnog pravobranilaštva prema organima samoupravnih organizacija.

Disertacija je, uzeto uopšte, pisana dobrim stilom i jezikom. Ona pokazuje da kandidat poznaje materiju o kojoj piše i da sa sigurnošću vlada njenom sadržinom. On detaljno iznosi gledišta drugih autora, zakonodavstva i prakse, dobro i sveobuhvatno prikazuje i proučava odgovarajuće pravne propise i pri tome redovno iznosi svoja sopstvena gledišta i shvatanja i zauzima određen i jasan stav. On dalje ukazuje na izvesne terminološke neujednačenosti i na značaj jedne dobre pravne terminologije i potrebu terminološkog ujednačenja.

Konstatujući da disertacija predstavlja samostalan rad i prilog za našu nauku, Komisija ističe da se za ovu disertaciju sa razlogom može reći „da je ona stvarno i jedan pionirski rad iz ove oblasti“. Jer, ustanova javnog pravobranilaštva u nas je malo obrađivana u naučnom pogledu. Sistematskih naučnih i stručnih radova iz ove oblasti nije bilo. Ova činjenica ukazuje na posebnu vrednost ove disertacije, jer je za njenu dobru i uspešnu izradu morao biti uložena poseban napor i trud.

DVANAESTA INTERFAKULTETSKA KONFERENCIJA PRAVNIH FAKULTETA JUGOSLAVIJE

Od 27. do 29. maja 1965. godine u Nišu je održana XII inter fakultetska konferencija pravnih fakulteta.

Odluka o održavanju konferencije u Nišu doneta je još na jedanaestoj konferenciji koja je održana 1963. godine u Novom Sadu.

Inter fakultetska konferencija pravnih fakulteta u Nišu, dolazi kao prva ovakve vrste u Nišu posle osnivanja niških fakulteta.

Stalni sekretarijat Inter fakultetske konferencije između XI i XII konferencije razmatrao je čitav niz problema i pitanja značajna za sve pravne fakultete u zemlji. Zajednički stavovi zauzeti na sastancima Stalnog sekretarijata u praksi pokazali su, da je za savremeni razvitak visokog školstva i sistem samoupravljanja na njima neophodna što češća i što uža saradnja istorodnih fakulteta.

Tako, sastanci Stalnog sekretarijata održani u Splitu oktobra 1964, u Ljubljani, Sarajevu i Nišu 1965. godine u stvari značili su kako rešavanje tekućih pitanja i problema pravnih fakulteta, tako i praktičnu pripremu Dvanaeste inter fakultetske konferencije.

Dnevni red XII konferencije bio je utvrđen još na sastanku Stalnog sekretarijata u januaru 1965. god. u Ljubljani i to:

1. Efikasnost studija na pravnim fakultetima,
2. Problemi naučnoistraživačkog rada na fakultetima i
3. Finansiranje fakulteta.

U okviru prve teme — Efikasnost studija na pravnim fakultetima (referenti su bili sa beogradskog Pravnog fakulteta) kao i u diskusiji po istoj istaknuto je, da se na pravnim fakultetima oseća sve veći priliv studenata koji premašuje kadrovske i materijalne mogućnosti fakulteta. U tom cilju, preporučeno je da se postepeno uvode selektivne mere, kao što su kvalifikacioni ispiti i sl.

Konferencija je preporučila, da se teži ka ujedinjavanju uslova za upis na fakultet, kao i da se izgradi odgovarajuća metodologija ispita. Kao selektivne mere preporučeno je, da se već krajem prvog semestra (kolokvijumima, testovima i sl.) udalje oni studenti koji se nisu upisali na fakultet sa ozbiljnom namerom da studiraju.

Konferencija je ukazala i na potrebu utvrđivanja nastavnih planova pravnih fakulteta u Jugoslaviji sa određenim minimumom obaveznih predmeta za sve smerove.

U pogledu režima studija preporučeno je fakultetima da se što striktnije primeni načelo „godina za godinu“, pošto je utvrđeno da je odstupanje od toga načela negativno uticalo na efikasnost studija.

Isto tako preporučeno je da se u nastavu pored predavanja uvode i drugi oblici kao što su vežbe (teorijske, praktične i terenske), seminari, grupne i individualne konsultacije.

Posebno bi trebalo obratiti pažnju na usavršavanje metoda ispita, te bi u tom cilju bilo potrebno da se prošire svi oni oblici koji bi pozitivno delovali na bolji uspeh studenata.

Kao mera, koja bi dosta doprinela efikasnosti studija, prema zaključcima konferencije, trebalo bi da bude saradnja sa stručnjacima u praksi. Sa vanrednim studentima bi trebalo organizovati dopunske nastave u vidu seminara pismenih radova.

Uzajamna saradnja pravnih fakulteta, kao i povećana odgovornost nastav-

nika i studenata u njihovom radu, prema zaključcima konferencije trebalo bi da doprinose daljem razvoju efikasnosti studija.

U pogledu naučnoistraživačkog rada po kome je referat podneo prof. dr Ferdo Čulinović sa Pravnog fakulteta u Zagrebu, posle opsežne diskusije konferencija je zaključila, da je naučni rad sastavni deo i preduslov svih oblika rada na pravnim fakultetima. Analizirajući uslove za naučni rad na pravnim fakultetima, konferencija je došla do zaključka, da sadašnja organizacija i sistematizacija radnih mesta, kao i način dodele sredstava, ne omogućuje pravnim fakultetima da izvršavaju svoje osnovne funkcije.

Zato u cilju daljeg unapređivanja naučnog rada na fakultetima neophodno je da se pronađu takve proporcije u formiranju i raspodeli dohotka, koje bi omogućile sigurniji razvoj nastavne i naučne delatnosti.

Posebno organizovanje naučnog rada dalo je značajne podsticaje ostvarivanju naučnih rezultata. Ali, organizaciono izdvajanje naučnog rada iz osnovne fakultetske delatnosti ne bi moglo da obezbedi potrebnu naučnu aktivnost na unapređenju nastave, kao i uzdizanju naučnog podmlatka na fakultetima i pomoći talentovanim studentima.

Konferencija je u vezi s tim zaključila, da je bila štetna tendencija, koja je ograničavala naučni rad i ukidala organizacione jedinice naučnog rada na fakultetima, što nije bilo u skladu sa daljim razvitkom naučnog rada na fakultetima niti sa smernicama Rezolucije Savezne skupštine o naučno-istraživačkom radu.

Od posebnog značaja na pravnim fakultetima trebalo bi da bude pronalaznje svih onih oblika koji bi išli ka stimulisanju naučnog rada na fakultetu, za čvršće vezivanje i podsticanje nastavnika u izvođenju naučnog rada na fakultetima. U skladu s tim, istaknuta je potreba za stvaranje šire mogućnosti u primeni naučnih rezultata u društvenoj praksi.

Povodom finansiranja fakulteta konferencija je ukazala na sledeće:

Novi sistem finansiranja, koji se primenjuje relativno kratko vreme otvorio je niz novih problema u ovoj oblasti.

Postoji neadekvatnost finansiranja u skladu sa postavljenim zadacima i očekivanim rezultatima.

Prelazak ovih ustanova sa sistema budžetiranja na sistem raspodele, stvorio je nove poteškoće, koje su stvorile i neodložne potrebe pronalazjenja i uvođenja objektivnih merila i kriterijuma kod dodele sredstava.

Kod finansiranja pokazao se nedostatak jednog mehanizma po kome bi se sredstva prilagođavala variranju kvaliteta i kvantiteta rada. Konferencija je ukazala na neophodnu potrebu da se usvoji gledište da je postdiplomska nastava redovna delatnost fakulteta, i da se ukoliko postoji i ta nastava organizuje iz redovnih sredstava.

Konferencija se naročito založila za obezbeđenje sredstava u cilju pripremanja budućih kadrova za naučni rad na fakultetima.

Na kraju konferencija je zaključila da je sa zadovoljstvom primila informaciju o pripremi Saveznog zakona o finansiranju školstva, koji bi postavio čvrste temelje za finansiranje visokoškolskih ustanova.

Interfakultetska konferencija pravnih fakulteta Jugoslavije, stavila je u zadatak Stalnom sekretarijatu, da preduzme odgovarajuće mere u cilju osnivanja Zajednice pravnih fakulteta Jugoslavije.

Na kraju treba istaći pažnju, koju su u cilju zaista uspešnog rada konferencije učinile Sreske skupštine u Nišu i Leskovcu, kao i Sreska privredna komora u Nišu.

Prof. dr Dimitrije KULIĆ

IN MEMORIAM

Profesor dr Ivo Krbek, član Jugoslovenske akademije znanosti i umetnosti, iznenađeno je preminuo 17. januara 1966. godine u 76. godini života, a sahranjen je 21. januara u Zagrebu u prisustvu velikog broja naučnih i javnih radnika.

Dr Ivo Krbek studirao je pravne nauke u Zagrebu, Beču, Berlinu i Parizu. Godine 1919. I. Krbek doktorirao je na Pravnom fakultetu u Zagrebu. Dr I. Krbek 1918. godine stupio je u službu tadašnje zagrebačke kotarske oblasti i sve do 1928. godine radio je na upravnim poslovima u različitim organima uprave. Godine 1928. dr I. Krbek izabran je za docenta na Pravnom fakultetu u Zagrebu.

Za vreme neprijateljske okupacije dr I. Krbek udaljen je sa Pravnog fakulteta u Zagrebu. Kao osvedočeni demokrata dr I. Krbek stupio je 1944. godine u redove partizana, stavlajući svoje veliko iskustvo i znanje u službu novog socijalističkog društva. Na prvom Kongresu pravnika — antifašista u oslobođenoj Glini avgusta 1944. godine prof. Krbek je uzeo aktivnog učešća u radu ovog Kongresa.

Nakon oslobođenja prof. Krbek učestvuje u svojstvu člana Ustavne komisije na pripremi Ustava FNRJ i drugih važnih zakona sa područja uprave. S jeseni 1945. godine prof. Krbek vratio se na Pravni fakultet u Zagrebu, gde je nastavio svoj nastavni i naučni rad.

Naučno delo prof. Krbeka je veoma obimno. Još kao upravni službenik prof. Krbek je objavio veći broj naučnih i stručnih radova, od kojih naročito treba istaći: „Zemljišna zajednica“ i „Izborni red za odbore seoskih upravnih opština Hrvatske i Slavonije“ (1922). 1928. godine prof. Krbek je objavio zapaženi rad „Stranka u upravnom postupku“, koji je istovremeno bio i njegov habilitacioni rad za izbor u zvanje docenta.

U razdoblju između 1929. i 1932. godine prof. Krbek je objavio dve knjige sistema upravnog prava. Godine 1933. objavio je komentar Zakona o opštem upravnom postupku. Nekoliko godina pre izbivanja rata prof. Krbek je objavio nesumnjivo jedno od svojih najznačajnijih dela „O diskrecionoj oceni“ (1937), a nešto docnije i monografiju „Sudska kontrola naredbe“ (1939). Sem navedenih dela prof. Krbek je u razdoblju do početka Drugog svetskog rata objavio i dvadeset većih članaka.

U novoj državi prof. Krbek objavio je nekoliko vrlo značajnih radova: „Osnovi upravnog prava FNRJ“ (1950), „Prilog teoriji o pojmu prava“ (1952), „Odgovornost države za štetu“ (1954), „Upravni akt“ (1957), tri knjige „Upravnog prava FNRJ“ (1955—1958), tri knjige „Pravo javne uprave FNRJ“ (1960—62), „Ustavno sudovanje“. Poslednje njegovo delo bilo je „Suverenitet“ (do sada je Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti u Zagrebu izdala prve dve knjige u 1964. i 1965. godini, dok je treći deo u pripremi).

Za sve vreme svog rada na Pravnom fakultetu u Zagrebu (do 1961. godine kada je penzionisan) prof. Krbek je redovno držao nastavu iz upravnog prava. Međutim, i posle penzionisanja prof. Krbek je nastavio sa predavanjima na postdiplomskim studijama.

Prof. Krbek je u poslednje vreme imao položaj sekretara odeljenja za društvene nauke Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti, s obzirom da je on bio jedan od najstarijih članova ove akademije. Prof. Krbek je sem toga bio i član Slovenske i Srpske akademije nauka, kao i većeg broja stranih naučnih i stručnih društava.

Pregled aktivnosti prof. Krbeka ne bi bio potpun ako se ne bi istaklo i njegovo aktivno učešće u izgradnji našeg novog pravnog poretka. Prof. Krbek je dugo godina bio član Pravnog saveta Saveznog izvršnog veća u čijem je radu vrlo aktivno učestvovao. Naučni opus prof. Krbeka je zaista imponozantan. Mnogobrojni naučni radovi prof. Krbeka doprineli su da se nauka našeg upravnog prava uzdigne na nivo evropske nauke. No naučni interes prof. Krbeka nije se ograničavao samo na područje upravnog prava, već je on intenzivno proučavao i teorijska pitanja prava i države, kao i pojedina pitanja ustavnog prava.

Nesumnjivo je da je iz redova pravnika i profesora prava nestala ličnost, čiji je dugogodišnji naučni rad vršio snažan uticaj na nauku upravnog prava i pravnu nauku uopšte.

Neka je slava Ivi Krbeku!

Prof. dr Sl. POPOVIĆ

SOMMAIRE

	Page
I ARTICLES	
Dr Relja Ostojić: <i>Considérations théoriques sur le rapport fonctionnel à long terme entre le volume physique de la production matérielle et les transports et sur certaines particularités de la demande de services dans les transports</i>	1
Dr Dimitrije Kulić: <i>L'origine du système judiciaire yougoslave</i>	29
Dr Jože Rues: <i>Notes marginales relatives à deux rédactions de la „Théorie de la plus-value” de K. Marx</i>	59
Dr Mihailo Mitić: <i>Le changement de nom des époux</i>	67
Dr Ljubiša Jovanović: <i>La délinquance juvénile dans la RS de Serbie entre 1959 et 1964 (avec une analyse spéciale du problème dans l'arrondissement de Niš)</i>	97
Dr Momčilo Dimitrijević: <i>La dépérissement de l'Etat et du droit dans le domaine des services publics</i>	125
Dr Danilo Marković: <i>La définition marxienne de la société et sa portée pour la sociologie</i>	135
Dr Živorad Zlatković: <i>Le caractère du commerce dans l'économie socialiste</i>	143
II DEBATS	
Dr Slavoljub Popović: <i>De certains problèmes relatifs à l'autogestion des travailleurs dans les organes de l'administration</i>	157
Dr Teofilo Popović: <i>Le fondement juridique de l'embauche</i>	169
Dr Petar Kozić: <i>L'intégration des sciences sociales et l'université</i>	179
III ANALYSES	
Dr Dragoljub Simonović: <i>Les exploitations mixtes dans l'agriculture yougoslave</i>	187
Mg Vlastimir Milošević: <i>Les problèmes théoriques et méthodologiques de la productivité</i>	201
Mg Radoslav Petrović: <i>La lutte contre les accidents de la circulation dans l'arrondissement de Niš</i>	221
IV PRATIQUE ECONOMIQUE	
Todor Ćirić: <i>Les contributions et le rôle du prix du matériel dans l'accomplissement des tâches de la comptabilité moderne</i>	247
V LES LIVRES	
Dr Petar Kozić: <i>Stoiko Popov: La causalité dans la société, Ed. BKP, Sofia, 1946</i>	261
Mg Ćedomir Stevanović: <i>Di Tihomir Vasiljević: Le système du droit pénal de la RSFY, Belgrade, 1964, p. 629</i>	266
VI CHRONIQUE	
<i>Extraits des dissertations de doctorat — Thèses défendues dans le courant de 1965.</i>	273
<i>La Conférence interfacultés</i>	291
<i>In Memoriam</i>	293

СОДЕРЖАНИЕ

I СТАТЬИ

	Стр
д-р Реля Остоич: <i>Теоретические размышления о долгосрочных взаимных функциональных отношениях между физическим объемом материального производства и транспорта и некоторых особенностях спроса на транспортные услуги</i>	1
д-р Дмитрий Кулич: <i>Зарождение югославской системы правосудия</i>	29
д-р Йоже Руес: <i>Мариннали: к двум редакциям «Теории прибавочной стоимости» Карла Маркса</i>	59
д-р Михаил Митич: <i>Изменение фамилии вступающих в брак</i>	67
д-р Любиша Йованович: <i>Преступности несовершеннолетних в Социалистической Республике Сербии в 1959—1964 г.г. (с особым обзором положения в районе г. Ниш)</i>	97
д-р Момчило Димитриевич: <i>Ошмирание юсударства и права в области общественных служб</i>	125
д-р Данило Маркович: <i>Определение понятия общества Маркса и его значение для социологии</i>	135
д-р Живорад Златкович: <i>Характер торговли в социалистической экономике</i>	143

II ДИСКУССИЯ

д-р Славолуб Попович: <i>Некоторые проблемы в связи с самоуправлением трудящихся в органах управления</i>	157
д-р Теофило Понович: <i>Юридическая основа воспитания на работе</i>	169
д-р Петар Козич: <i>Интеграция общественных наук и университетей</i>	179

III ПРИЛОЖЕНИЯ

д-р Драголюб Симонович: <i>Смешанные хозяйства в югославском сельском хозяйстве</i>	187
м-р Властимир Милошевич: <i>Теоретическо-методологические проблемы производительности</i>	201
м-р Радосав Петрович: <i>Ограничение и преобразование несчастных случаев в транспорте на территории района Ниш</i>	221

IV ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ПРАКТИКА

Тодор Чирич: <i>Ошчисления и роль цены на материалы в выполнении задач современной бухгалтерии</i>	247
--	-----

V ОБЗОРЫ

д-р Петар Козич: Стойко Погов: <i>Причинность в обществе</i> , издание БКП, София, 1964.	261
м-р Чедомир Стеванович: д-р Тихомир Василевич: <i>Система уголовной процессуальной права СФРЮ</i> , Белград, 1964, стр. 629	266

VI ХРОНИКА

Вывод из докторских диссертаций, защищенных в течение 1965 года	273
Межфакультетная конференция	291
In memoriam (в память)	293

CONTENTS

I ARTICLES

Dr Relja Ostojić: <i>Theoretical Considerations of Long-Term Functional Relationship Between Physical Volume of Material Production and Communications and Some Specific Demands in Transport Services</i>	1
Dr Dimitrije Kulić: <i>Origins of the Yugoslav Judicial System</i>	29
Dr Jože Rues: <i>Margins on two editions of Marx's "Theory on Surplus Value"</i>	59
Dr. Mihailo Mitić: <i>Change of the Surnames of Wedding Partners</i>	67
Dr. Ljubiša Jovanović: <i>Juvenile Delinquencies in Serbia in the 1959-1964 Period (with special reference to the Niš District)</i>	97
Dr. Momčilo Dimitrijević: <i>Withering Away of the State and the law in the field of Social Services</i>	125
Dr. Danilo Marković: <i>Marx's Definition of Society and Its Significance for Sociology</i>	135
Dr. Živorad Zlatković: <i>Character of Trade in Socialist Economy</i>	143

II DISCUSSION

Dr. Slavoljub Popović: <i>Some Problems Relating to Social Self-Government in the Organs of Administration</i>	157
Dr. Teofilo Popović: <i>Legal Foundations of Employment</i>	169
Dr. Petar Kozić: <i>Integration of Social Sciences and the University</i>	179

III SUPPLEMENTS

Dr. Dragoljub Simonović: <i>Mixed Holdings in Yugoslav Agriculture</i>	187
M. A. Vlastimir Milošević: <i>Theoretical-Methodological Problems of Productivity</i>	201
M. A. Radoslav Petrović: <i>Prevention of Traffic Accidents in the Niš District</i>	221

IV ECONOMIC PRACTICE

Todor Ćirić: <i>Contribution and Role of Prices of Materials in Implementing the Tasks of Modern Book-Keeping</i>	247
---	-----

V REVIEWS

Dr Petar Kozić: Stojko Popov: <i>Causality in Society, of the Bulgarian Communist Party Edition, Sofia, 1964</i>	261
M. A. Ćedomir Stefanović: Dr. Tihomir Vasiljević: <i>Criminal Proceedings in Yugoslavia, Belgrade, 1964, p. 629</i>	266

VI CHRONICLE

<i>Excerpts from doctoral theses defended in 1965</i>	273
<i>Inter-Faculty Conference</i>	291

IN MEMORIAM

